

Тіркеу нөмірі 204-ж
Регистрационный № 204-ж
Registration number № 204-j

1999 жылдан бастап шығады
Основан в 1999 году
Founded in 1999

№ 2 (70), маусым, 2016
№ 2 (70), июнь, 2016
№ 2 (70), june, 2016

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Ғылыми журнал
ШЫҒЫСТЫҢ
АЙМАҚТЫҚ ХАБАРШЫСЫ

РЕГИОНАЛЬНЫЙ ВЕСТНИК
ВОСТОКА

Научный журнал

Scientific journal

REGIONAL BULLETIN OF
THE EAST

Өскемен
С. Аманжолов атындағы
ШҚМУ «Берел» баспасы

Усть-Каменогорск
Издательство «Берел» ВКГУ
имени С. Аманжолова

Ust-Kamenogorsk
Publishing house «Берел»
of S. Amanzholov EKSU

Бас редактор

Қуандықов Ә.Ө., экономика ғылымдарының докторы

Бас редактордың орынбасары

Ердембеков Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор

Жауапты хатшы

Саденова М.А., химия ғылымдарының кандидаты

Редакциялық алқа

Абдуллина Л.И., филология ғылымдарының кандидаты;
Абылқасова Г.Е., химия ғылымдарының кандидаты;
Аманжолова Д.А., тарих ғылымдарының докторы (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы);
Амреева Л.М., медицина ғылымдарының кандидаты;
Бейсембаева Р.С., география ғылымдарының кандидаты;
Жан М., филология ғылымдарының докторы (Бейжің қ., Қытай Халық Республикасы);
Жан Ш.-Ш., тарих ғылымдарының докторы (Бейжің қ., Қытай Халық Республикасы);
Жылқубаева А.Ш., филология ғылымдарының кандидаты;
Кайгородцев А.А., экономика ғылымдарының докторы;
Қапышева Г.Қ., филология ғылымдарының кандидаты;
Мамбетқазиев Е.А., химия ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА академигі (Өскемен қ., Қазақстан);
Мырзағалиева А.Б., биология ғылымдарының докторы;
Рахимбердин Қ.Х., заң ғылымдарының докторы;
Редферн С., минералды физика профессоры, философия докторы (Кембридж қ., Ұлыбритания);
Секенұлы А., география ғылымдарының докторы (Үрімші қ., Қытай Халық Республикасы);
Селиверстов В.И., заң ғылымдарының докторы (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы);
Сидорович А.В., экономика ғылымдарының докторы (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы);
Сқақов М.Қ., физика-математика ғылымдарының докторы (Журчатов қ., Қазақстан);
Сүйнова Н.Х., филология ғылымдарының докторы (Черкесск қ., Карачаево-Черкес Республикасы, Ресей Федерациясы);
Тикунов В.С., география ғылымдарының докторы (Мәскеу қ., Ресей Федерациясы);
Федорчук Ю.М., техника ғылымдарының докторы (Томск қ., Ресей Федерациясы);
Финке П., тарих ғылымдарының докторы (Цюрих қ., Швейцария);
Шатице Н.А., экономика ғылымдарының докторы (Санкт-Петербург қ., Ресей Федерациясы).

Главный редактор

Кувандыков А.У., доктор экономических наук

Заместитель главного редактора

Ердембеков Б.А., доктор филологических наук, профессор

Ответственный секретарь

Саденова М.А., кандидат химических наук

Редакционная коллегия

Абдуллина Л.И., кандидат филологических наук;

Абылкасова Г.Е., кандидат химических наук;

Аманжолова Д.А., доктор исторических наук (г. Москва, Российская Федерация);

Амреева Л.М., кандидат медицинских наук;

Бейсембаева Р.С., кандидат географических наук;

Жан М., доктор филологических наук (г. Пекин, Китайская Народная Республика);

Жан Ш.-Ш., доктор исторических наук (г. Пекин, Китайская Народная Республика);

Жилкубаева А.Ш., кандидат доктор филологических наук;

Кайгородцев А.А., доктор экономических наук;

Капышева Г.К., кандидат филологических наук;

Мамбетказиев Е.А., доктор химических наук, академик НАН РК (г. Усть-Каменогорск, Казахстан);

Мырзагалиева А.Б., доктор биологических наук;

Рахимбердин К.Х., доктор юридических наук;

Редферн С., профессор минеральной физики, доктор философии (г. Кембридж, Великобритания);

Секенулы А., доктор географических наук (г. Урумчи, Китайская Народная Республика);

Селиверстов В.И., доктор юридических наук (г. Москва, Российская Федерация);

Сидорович А.В., доктор экономических наук (г. Москва, Российская Федерация);

Скаков М.Қ., доктор физико-математических наук (г. Курчатов, Казахстан);

Суинова Н.Х., доктор филологических наук (г. Черкесск, Карачаево-Черкесская Республика, Российская Федерация);

Тикун В.С., доктор географических наук (г. Москва, Российская Федерация);

Федорчук Ю.М., доктор технических наук (г. Томск, Российская Федерация);

Финке П., доктор исторических наук (г. Цюрих, Швейцария);

Шатино Н.А., доктор экономических наук (г. Санкт-Петербург, Российская Федерация).

Editor in Chief

Kuvandykov A.U., Doctor of Economic Sciences

Deputy Editor in Chief

Yerdembekov B.A., Doctor of Philological Sciences, professor

Executive secretary

Sadenova M.A., Candidate of Chemical Sciences

Editorial board

- Abdullina L.I.*, Candidate of Philological Sciences;
Abylkassova G.Ye., Candidate of Chemical Sciences;
Amanzholova D.A., Doctor of Historical Sciences (Moscow, Russia);
Amreyeva L.M., Candidate of Medical Sciences;
Beisembayeva R.S., Candidate of Geographic Sciences;
Zhang Meilan, Doctor of Philological Sciences (Beijing, China);
Zhang Xushan, Doctor of Historical Sciences (Beijing, China);
Zhilkubayeva A.Sh., Candidate of Philological Sciences;
Kaigorodtsev A.A., Doctor of Economic Sciences;
Kapysheva G.K., Candidate of Philological Sciences;
Mambetkazyev Ye.A., Doctor of Chemical Sciences, academician of NAS RK (Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan);
Myrzagaliyeva A.B., Doctor of Biological Sciences;
Rakhimberdin K.H., Doctor of Juridical Sciences;
Redfern S., Professor of mineral physics, Doctor of PhD, Head of X-ray diffraction laboratory (Cambridge, United Kingdom);
Sekenuly A., Doctor of Geography (Urumchi, China);
Selivyorstov V.I., Doctor of Juridical Sciences (Moscow, Russia);
Sidorovych A.V., Doctor of Economic Sciences (Moscow, Russia);
Skakov M.K., Doctor of Physics and Mathematics (Kurchatov, Kazakhstan);
Suyinova N.H., Doctor of Philological Sciences (Cherkessk, Republic of Karachay-Cherkessia, Russia);
Tikunov V.S., Doctor of Geographic Sciences (Moscow, Russia);
Fedorchuk Yu.M., Doctor of Technology (Tomsk, Russian Federation);
Finke P., Doctor of Historical Sciences (Zurich, Switzerland);
Shapiro N.A., Doctor of Economic Sciences (St. Petersburg, Russia).

ӘОЖ 620.2

Ж. ӘЛИХАН, А.Е. ТҮСПЖАНОВ, Н. ҚАНТАЙ, Г.С. БЕКТАСОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

МОДИФИКАЦИЯЛАНҒАН ҚОЛАНЫ БАЛҚЫТЫП АЛУ
ЖӘНЕ ҚОЛАНЫҢ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі таңда дүние жүзінде жаңа технологиялармен материалдарға ерекше көңіл бөлінуде, сондықтан материалдардың қолдану қасиеттерін арттырып, құнын арзандату қазіргі материалтанудың приоритті тапсырмасы болып табылады. Зерттеулер нәтижесінде, үлгіні илектеу дәрежесі артқан сайын, үлгі микроқаттылығы ұлғаятыны байқалған, ал беріктік шегі $\sigma_b = 2350$ МПа құрап, бастапқымен салыстырғанда 56%-ға артты. Бұл жұмыста құрамына легірлеуші элементтер қосып балқытып алынған үш түрлі қола зерттелді. Соның ішінде Қола+ Ni+Pb+La қорытпасының микроқаттылығы $H_m = 2836$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 49%-ға артты.

Түйін сөздер: механикалық қасиеттер, микроқаттылық, термиялық өңдеу, беттік модификациялау, фаза.

ВЫПЛАВКА МОДИФИЦИРОВАННОЙ БРОНЗЫ И ИССЛЕДОВАНИЕ
ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ БРОНЗЫ

В настоящее время мировое сообщество уделяет особое внимание новым технологиям и материалам, поэтому увеличение эксплуатационных характеристик материала и уменьшение себестоимости является приоритетной задачей материаловедения. В результате исследований установлено, что с увеличением степени прокатки микротвердость образца растет, а предел прочности составил $\sigma_b = 2350$ МПа, что на 56% выше исходного. В работе проводили исследование над тремя бронзомодифицированными сплавами путем добавления легирующих элементов. Сплав бронзы с добавлением Ni +Pb +La показал микротвердость на уровне $H_m = 2836$ МПа, что выше на 49% по сравнению с исходным состоянием.

Ключевые слова: механические свойства, микротвердость, термическая обработка, модификация поверхности, фаза.

MODIFIED SMELTING BRONZE AND RESEARCH OF PHYSICAL AND MECHANICAL PROPERTIES BRONZE

At present, the international community pays special attention to new technologies and materials, therefore increasing performance and reducing the material cost of materials is a priority task. As a result of studies found that with increasing degree of rolling sample micro hardness increases and the tensile strength was $\sigma_b = 2350 \text{ MPa}$ which is 56% higher than the original. This research work was carried out over three roses modified by the addition of alloying elements. Bronze alloy with addition of Ni + Pb + La at micro hardness showed $N_m = 2836 \text{ MPa}$, which is higher by 49% compared to baseline.

Keywords: mechanical properties, micro hardness, heat treatment, surface modification, phase.

Қазіргі таңда дүние жүзінде жаңа технологиялармен материалдарға ерекше көңіл бөлінуде, машина жасау және авиа өнеркәсіп саласында қойылатын талап артуда. Сондықтан материалдардың қолдану қасиеттерін арттырып, құнын арзандату қазіргі материалтанудың приоритті тапсырма болып табылады. Жұмыста қоланың физика-механикалық қасиеттерін зерттеу және беттік қасиеттерін жетілдіру мақсаты қойылды. Сондықтан, біріншіден, қоланың бастапқы және термиялық өңдеуден кейінгі механикалық қасиеттері зерттелді. Зерттеулер нәтижесінде, үлгіні илектеу дәрежесі артқан сайын, үлгі микроқаттылығы ұлғаятыны байқалған, бастапқы күйге қарағанда 70% илектелген үлгінің микроқаттылығы 45%-ға артқанын көреміз, ал беріктік шегі $\sigma_b = 2350 \text{ MPa}$ құрап, бастапқымен салыстырғанда 56%-ға артты. Бастапқы күйде қола бетінде бағдарланған текше торы пайда болып, содан соң CuAl_2 ауысатыны анықталды. Илектеу дәрежесі артқан сайын дифрактограмма сызықтарының кейбірінің кеңейгендігі және үлкейгендігі, ал кейбір сызықтардың керісінше кішірейгендігі байқалған. Илектеу дәрежесі артқан сайын қорытпа құрамындағы кристалдық тор мүжіліп, бұзылғандығы анықталды.

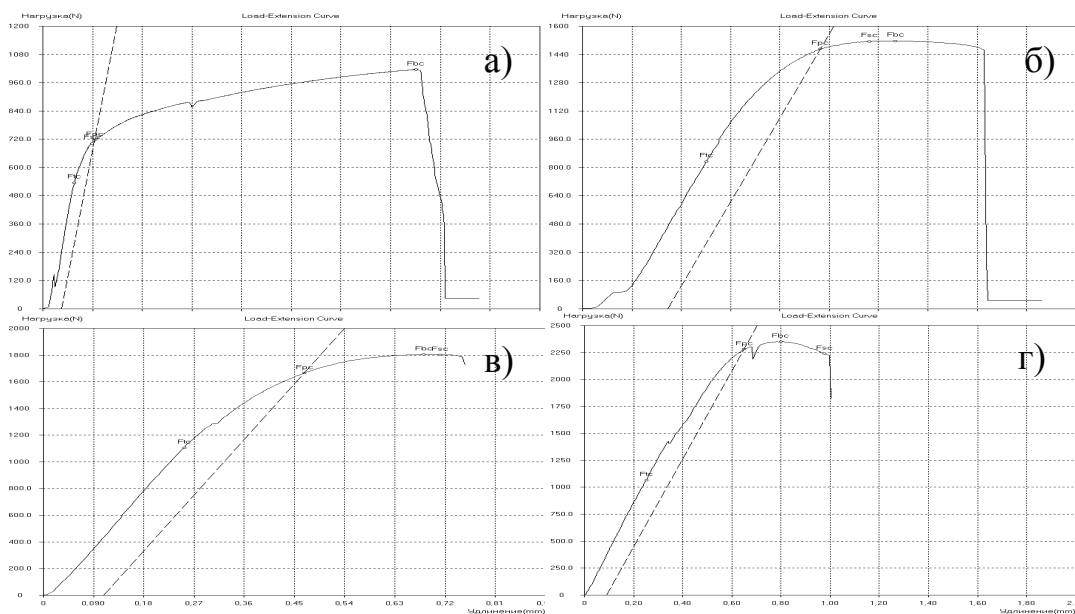
Бұл жұмыста БрАЖ 9-4 қорытпаның әртүрлі пайызға илектеуден кейінгі механикалық қасиеті мен микроқаттылығының өзгерісін зерттеу мақсаты қойылды.

Жоғарғы технологиялық құймалардың илектеу нәтижесінде БрБ2 қоланы алудың сапаның көрсеткіші пластметриялық ізденіс үстінде [1, 2].

БрАЖ маркалы қола шырағдалдардың төлкесіне, босату клапандарының бағыттауыш торында және басқа да бөлшектерде қолданылады. Қалыпты термиялық өңдеу (850°) шынықтыру кезінде (1,5-2 сағ) суда ұстап тұру және (1,5 сағ) ауада суыту арқылы 350° босату жасау арқылы алынады. Осындай термиялық өңдеуден кейін $H_v = 130-170 \text{ Kг/лш}^2$ термиялық өңдеуден кейін $\Gamma.50 \text{ Kг/мм}^2$, 12% да болады [3].

Қола үйкеліске қарсы қасиеттерінің жеке тобын құрайды және олардың механикалық қасиеттері тікелей байланыста болмайды. Механикалық қасиеттері

көлемді материалдың қасиеттерімен анықталады, ал Үйкеліске қарсы қасиеттері беттік қабатының қасиеттері ретінде анықталады. Бұл жағдайда айқын делінген подшипниктерде қолданылатын екі қоланы салыстыруға болады – БрС30 БрАЖ9-4. БрС30 қоланың барлық механикалық сипаттамаларын (беріктігі, қаттылығы, салыстырмалы ұзаруы) БрАЖ9-4 айтарлықтай қайталамайды. Алайда бұл жоғары жылдамдықпен және (соғуды қоса алғанда) жоғары жүктеме мүмкіндік беретін, аса сыни подшипниктерге қолданылады [4].

а) – бастапқы күйі; б) – 30% илектеу; в) – 50% илектеу; г) – 70% илектеу
 1-сурет – Қоланың бөлме температурасында созу кезіндегі жүктелген күш пен салыстырмалы ұзаруының байланыс графигі

1-кесте – Әртүрлі пайызға илектеуден кейінгі созуға сынаудың нәтижелері

Үлгі / қасиеті	$\sigma_{0.2}$, МПа	σ_B , МПа	d%	Y, %
Бастапқы	540	1020	10	4
30%	830	1520	9	3
50%	1110	1810	7	2
70%	1070	2350	5	1

Алынған нәтижелер жоғарыда (1-кестеде) және 1-суретте көрсетілген. 1-суретте көрсетілгендей, механикалық сынақтан кейін, яғни бастапқы күй және 30%,

50%, 70%-дағы үлгілерді илектеуден кейін, салыстырмалы ұзаруы сәйкесінше бастапқы күйінде $d_{\max}=10\%$ -ды, 30%-да $d_{\max}=9\%$ -ды, 50%-да $d_{\max}=7\%$ -ды және 70%-да $d_{\max}=5\%$ -ды көрсетті. Ал аққыштық шегі сәйкесінше бастапқы күйінде $\sigma_{0.2}=540\text{МПа}$, 30%-да $\sigma_{0.2}=830$, 50%-да $\sigma_{0.2}=1110\text{МПа}$, 70%-да $\sigma_{0.2}=1070\text{МПа}$, беріктік шегі бастапқы күйінде $\sigma_B=1020\text{МПа}$, 30%-да $\sigma_B=1520\text{МПа}$, 50%-да $\sigma_B=1810\text{МПа}$, 70%-да $\sigma_B=2350\text{МПа}$ -ға бастапқымен салыстырғанда, аққыштық шегі 530МПа-ға және беріктік шегі 1330МПа-ға артты.

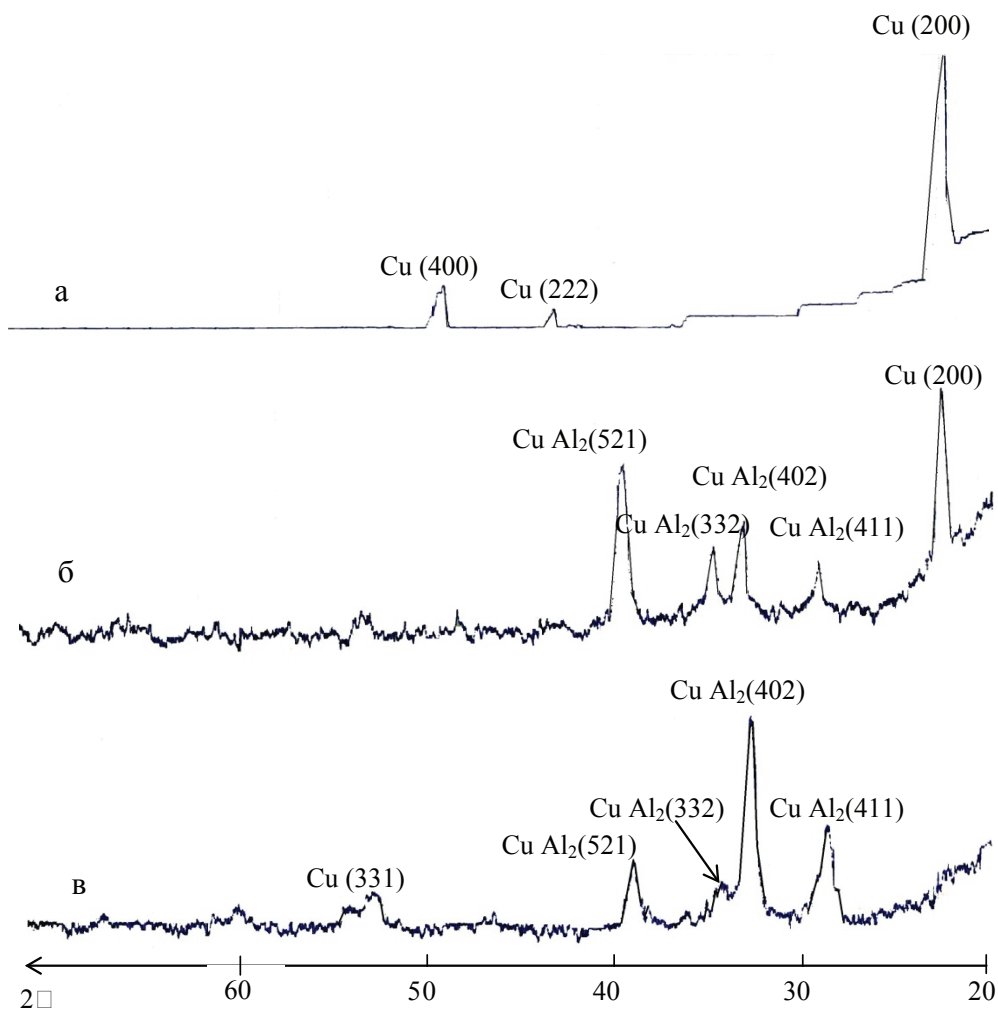
Құрамына сирек кездесетін элементтер қосып балқытып алынды 2-сурет. Олар: Sc – Скандий, Pr – Празеодим, Nd – Неодим және La – Лантан. Массасы 0,0001 дәлдіктегі таразыда өлшеніп алынды.

Зертханалық жағдайда, компоненттерді араластырып балқыту арқылы Қола (91%)+(Ni4%)+(Pb4%)+(La1%); Қола (98%)+(La1%)+(Nd1%); және Қола (98%)+(Pr1%)+(Sc1%); қорытпасын Agatron G индукциялық пешінде балқытып алынды. (2-сурет, а) 1092°C температураға дейін (2-сурет, б) қыздырылып балқытып алынды. Бұл пеш жылудың жоғалуын азайту үшін вакуумдық кеудеше сорғы көмегімен құрылған, вакуум форвакуумдық насос көмегімен жұмыс жасайды, яғни вакуумдық кеудешедегі қалдық қысым 10^{-5} МПа аспайды.

2-сурет – Қола құрамына коспалар енгізіп балқытып алу үдерісі 1092°C алынды

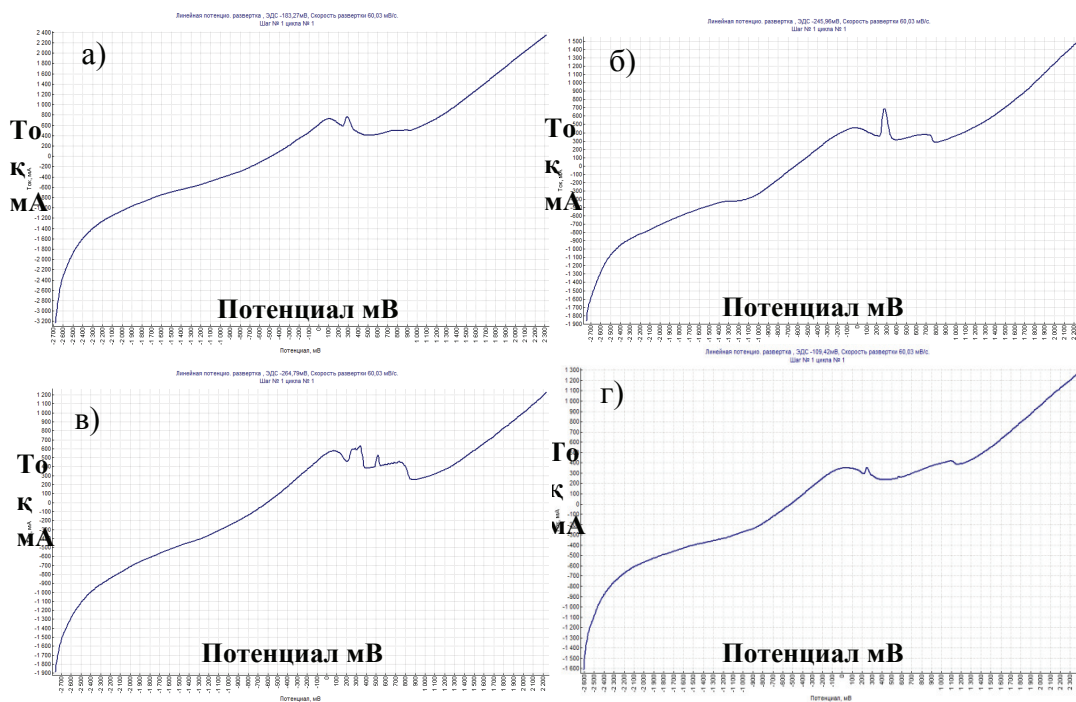
3-суреттен қорытпаның Cu негізіндегі қыры центрленген кубтық тордан тұратындығын көреміз. а, б, в суреттерден қорытпаның бастапқы күйімен салыстырғанда, 30% илектегеннен соң кристалдық тор тетрагоналды CuAl_2 аусатыны анықталды. Илектеу дәрежесі артқан сайын дифрактограмма сызықтарының кейбірінің кеңейгендігі және үлкейгендігі, ал кейбір сызықтардың керісінше кішірейгендігі байқалған. Илектеу дәрежесі артқан сайын қорытпа құрамындағы кейбір фазалардың бір-бірімен бірігіп өскендігін байқауға болады.

а – бастапқы күйі; б – 30% илектеу; в – 70% илектеу
 3-сурет – БрАЖ 9-4 қорытпаны рентген-фазалақ талдаудың дифрактограммасы

2-кесте – Қорытпаларды коррозияға төзімділігін сынаудың нәтижелері

Үлгі/қасиеті	S(m ²)	T(с)	M ₀ (кг)	M ₁ (кг)	K
Қола бастапқы күй	254,34	82	11,6239	11,5871	1,76. 10 ⁻³
Қола+Ni+Pb+La	157,5	82	5,5073	5,4902	1,32. 10 ⁻³
Қола+La+Nd	91	82	3,3172	3,2872	4,02. 10 ⁻³
Қола+Pr+Sc	145	82	2,8449	2,8255	1,63. 10 ⁻³

а) – бастапқы күйі; б) – қола+Ni+Pb+La; в) – қола+La+Nd; г) – қола+ Pr+Sc
 4-сурет – Қорытпаларды коррозияға төзімділігін сынау Ток, mA мен Потенциал, mV байланыс графигі

Коррозияға төзімділікке сынау кезінде алынған график динамикалық қисықтан тұрады. Коррозия жылдамдығының коэффициенті бастапқы күйде $1,76 \cdot 10^{-3}$. Бастапқымен салыстырғанда қола+Ni+Pb+La қорытпасының коэффициенті жоғарырақ $K=1,32 \cdot 10^{-3}$ бастапқыдан салыстырғанда 25%-ға артты.

K – коррозияға ұшырау жылдамдығының коэффициенті келесі формула арқылы анықталады:

$$K = \frac{m_0 - m_1}{S \cdot \tau}$$

t – уақыт, сағат;

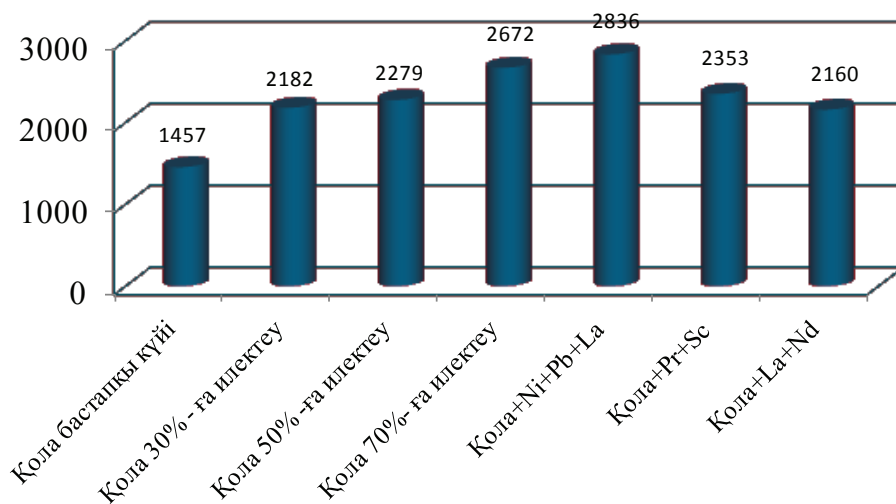
S – үлгінің ауданы, m^2 ;

Үлгі бес молярлы NH_3 қышқылда сыналды;

m_0 және m_1 – үлгінің бастапқы және сынақтан кейінгі масса, г

5-суретте көрсетілгендей, қоланың микроқаттылығы илектеуден кейін 70% да $H_{\mu} = 2672$ МПа ең жоғарыны көрсетті. Қола+Ni+Pb+La қорытпасы $H_{\mu} = 2836$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда екі есеге артқандығы байқалды.

Мұндағы микроқаттылықтар илектеу дәрежесіне қарай және әртүрлі сирек кездесетін элементтер қосып балқытып алу арқылы бастапқы үлгімен салыстырғанда 70% илектеуде $H_{\mu} = 45,5\%$ -ға өскенін байқауға болады және Қола+Ni+Pb+La қорытпасы $H_{\mu} = 2836$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 49%-ға артқандығы байқалды.

5-сурет – БрАЖ 9-4 қорытпаның микроқаттылығының өзгерісі

1 БрАЖ9-4 қоласының аққыштық шегі 50% илектеуден кейін $\sigma_{0,2} = 1110$ МПа көрсетті, бастапқы күймен салыстырғанда $\sigma_{0,2} = 51\%$ -ға артты. Үлгінің беріктік шегі 70% илектеуден кейін $\sigma_b = 2350$ МПа жетіп, бастапқымен салыстырғанда 56%-ға артты. Ал илектеуден кейін салыстырмалы ұзаруы бастапқы күйінде ең жоғары $\delta_{\max} = 10\%$ болды.

2 Үлгі бастапқы күйде Cu негізіндегі қыры центрленген кубтық тордан тұратыны, ал 30% илектеуден кейін кристалдық торы тетрагоналды CuAl_2 екені анықталды. Илектеу дәрежесі артқан сайын дифрактограмма сызықтарының кейбірінің кеңейгендігі және үлкейгендігі, ал кейбір сызықтардың керісінше кішірейгендігі байқалды. Бұдан илектеудің қорытпа құрылымына қалай әсер ететіндігін көруге болады.

3 Қорытпаның коррозияға төзімділігі анықталы және коррозияға ұшырау жылдамдығының коэффициенті бастапқы күйде $1,76 \cdot 10^{-3}$ көрсетті. Бастапқымен

салыстырғанда қола+Ni+Pb+La қорытпасының коэффициенті жоғарырақ $K=1,32 \cdot 10^{-3}$ бастапқыдан салыстырғанда 25%-ға артты.

4 БрАЖ 9-4 қоласының микроқаттылығы 70% илектеуден кейін $H_M=2672$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 45,5%-ға артты. Қола+ Ni+Pb+La қорытпасы $H_M=2836$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 49%-ға, қола+Pt+Sc қорытпасында $H_M=2353$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 38%-ға, қола+La+Nd қорытпасы $H_M=2160$ МПа жетіп, бастапқы күйге қарағанда 32,5%-ға артты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Зисельман В.Л. Цветные металлы / В.Л. Зисельман, Р.Л. Шаталов, А.В. Алдунин. – 2006. – №1. – С. 74-75.
2. Зисельман В.Л. Теория и практика производства листового проката: науч. тр. / В.Л. Зисельман, Р.Л. Шаталов, А.В. Алдунин. – Липецк: ЛГТУ, 2005. – Ч. 1. – С. 90-93.
3. <http://aviaciportal.ru/category/spravochniki/spravochnik-po-aviacionnym-materialam-i-splavam/>.
4. <http://nfmetail.ru/articles/16.html>.

REFERENCES

1. Zisel'man V.L., Shatalov R.L., Aldunin A.V., *Cvetnye metally*. **2006**, 1, 74, 75 (in Russ).
2. Zisel'man V.L., Shatalov R.L., Aldunin A.V., *Teorija i praktika proizvodstva listovogo prokata: nauch. tr. Lipeck, LGTU*, **2005**, 190, 93 (in Russ).
3. <http://aviaciportal.ru/category/spravochniki/spravochnik-po-aviacionnym-materialam-i-splavam/> (in Russ).
4. <http://nfmetail.ru/articles/16.html>. (in Russ).

УДК 004.946

М.С. ӘЛКЕНОВА, Н.М. ТЕМІРБЕКОВ

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ТЕХНОЛОГИИ СОЗДАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ТУРОВ

В статье приводится обзор основных профессиональных технологий и средств виртуальной визуализации. Тема связана с развитием высоких технологий в информационном пространстве, и, как следствие, развитием массовых коммуникаций. Кратко описаны основные типы проекций для 3D панорам. Сформулированы проблемы, возникающие при создании интерактивных виртуальных туров. Описываются структура и основные возможности программной системы ArchiCAD для создания виртуальных туров на основе 3D панорам, а также использованные методики и технологии.

Ключевые слова: виртуальные туры, 3D-моделирование, 3D-панорама.

ВИРТУАЛДЫ АЙНАЛЫМДЫ ЖАСАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Мақалада негізгі кәсіби технологияның және виртуалды айналымның әдістері қарастырылған. Тақырыбы ақпараттық кеңістіктегі жоғарғы технологиялардың дамуымен байланысты. 3D панорама үшін негізгі кескін түрлері қысқаша сипатталған. 3D панорама негізінде виртуалды айналымдарды құруға арналған ArchiCAD бағдарламалық жүйесінің құрылымы және мүмкіншіліктері сипатталған.

Түйін сөздер: виртуалды айналымдар, 3D-үлгілеу, 3D-панорама.

TECHNOLOGIES OF CREATION OF VIRTUAL TOURS

This article provides an overview of the main professional technology and means of virtual visualization. Topics related to the development of high technology in the information space, and, as a consequence, the development of mass communications. Briefly describes the main types of projections for 3D panoramas. Formulated problems arising in the creation of interactive virtual tours. Describes the structure and main features of the software system ArchiCAD to create virtual tours based on 3D panoramas, as well as used methods and technologies.

Keywords: virtual tours, 3D modeling, 3D-panorama.

По мере развития компьютерных технологий 3D-моделирование становится одним из наиболее популярных направлений. Оно является комплексным и эффективным инструментом по реализации проектов виртуальной реальности.

Виртуальные туры – один из самых интересных и убедительных на данный момент способов представления информации, поскольку они позволяют удаленно совершать увлекательные виртуальные экскурсии и создают у зрителя полную иллюзию присутствия. Дело в том, что, в отличие от обычной серии фотографии или текста, виртуальный тур обладает большей наглядностью и информативностью.

Виртуальные туры, как аналоги реальных, помогают во многом сэкономить время на осмотр объекта, без непосредственного выезда на место. При помощи звуковых и других визуальных эффектов, можно передать не только сведения об объекте, но и его атмосферу.

Просматривая виртуальные туры, пользователь получает достаточно информации, чтобы решить заинтересован ли он в реальной поездке на интересующий его объект.

При проектировании трехмерной модели, необходимо воссоздать его максимально приближенным к действительности, используя все доступные способы, а также элементы интерьера, наиболее важные и характерные для данного проекта [12].

Компьютерные технологии позволяют в точности создать все особенности интерьера выбранного объекта, ощутить все его пространственные характеристики такие как, как длина, высота, ширина в непосредственной зависимости друг от друга.

Экскурсии, в том смысле, котором привыкли их понимать, возникли в конце XVIII-начале XIX века как метод обучения, способствующий развитию наблюдательности и воспитанию человека. В течение XIX века экскурсии постепенно стали органичной частью культурно-просветительной среды населения.

В конце XX века в связи с внедрением новых информационных технологий существенно изменился подход к экскурсиям, возникли новые виды экскурсий – виртуальные, интерактивные экскурсии.

Термин «виртуальный» происходит от английского слова virtual – похожий, неотличимый.

Первые виртуальные экскурсии создавались исключительно для музеев. Они представляли собой небольшие сайты с информацией о самом музее, о его географическом положении и режиме работы. В дальнейшем на страницах таких виртуальных музеев стали появляться виртуальные экспозиции [1].

На сегодняшний день виртуальные туры имеют широчайшую область применения. Благодаря своей наглядности и небольшому размеру виртуальные туры становятся все популярнее. Кроме своей практической функции, они оживляют сайт, добавляют в него динамичности и яркости. Такая презентация доступна на сайте в любое время суток.

Широкое применение виртуальные туры получили в сфере туризма, ресторанного бизнеса и образования. Можно посетить выбранное учебное заведение, не выходя из дома. Кроме того, виртуальный тур станет дополнительной рекламой в сети Интернет.

Чаще всего под виртуальными экскурсиями понимаются объединенные между собой фотопанорамы, в которых используется $360^{\circ} \times 180^{\circ}$ панорамная проекция и интерактивное управление. Для просмотра таких панорам не требуется высокой скорости для передачи данных, что позволяет размещать и активно продвигать их в сети Интернет (рисунок 1).

На данной фотографии угол обзора составляет 360 градусов, что достигается путем склеивания серии кадров в единое изображение, которое в дальнейшем преобразуется в виртуальный тур.

Актуальность исследования настоящей темы связана с развитием высоких технологий в информационном пространстве, и, как следствие, развитием массовых коммуникаций.

В связи с тем, что в настоящее время персональные компьютеры и сеть Интернет стали неотъемлемой частью современного общества, пользователям всё чаще предлагают посетить целые города, разнообразные достопримечательности, а также посмотреть номера отелей, аудитории учебных заведений и многое другое, с помощью виртуальных экскурсий. Человек может, в буквальном смысле, оказаться на объекте и получить более полную информацию о том или ином

заведении или услуге не выходя из дома.

Рисунок 1 – Пример 360 градусной панорамы

Виртуальные экскурсии являются более наглядным материалом, чем простые статичные фотографии, кроме того современные технологии позволяют внедрять в них – изображения, музыку и многое другое, что помогает для более полного восприятия освещаемого объекта.

Таким образом, создание виртуального тура по школе является актуальной и практически значимой задачей.

До недавнего времени сооружения документировались в виде фотографий и чертежей ортогональных проекций, причем в этой информации было много нестыковок и ошибок. Сегодня 3D-реконструкция позволяет качественно изменить картину документирования.

Имея набор трехмерных моделей, их можно объединить в виртуальную модель и поместить наблюдателя в этот виртуальный мир. Такая модель может быть интерактивной, то есть она позволяет наблюдателю осуществлять навигацию в виртуальном пространстве, осматривая все вокруг [8].

Технологии создания 3D-туров в качестве основы также используют трехмерные модели, созданные в различных программных продуктах 3D-моделирования, таких как 3Ds Max, CINEMA 4D, ArchiCAD, AutoCAD.

Рассмотрим в отдельности, каждую из приведенных выше программ.

Autodesk 3Ds Max – полнофункциональная профессиональная программная система для создания и редактирования трёхмерной графики и анимации, разработанная компанией Autodesk (рис. 16). Содержит самые современные средства для художников и специалистов в области мультимедиа. Работает толь-

ко в операционной системе Windows (как в 32-битных, так и в 64-битных) [19].

Autodesk 3ds Max – доступен в 2-х лицензионных версиях: студенческая - бесплатная (требуется регистрация на сайте Autodesk), которая предоставляет полную версию программы, но её нельзя использовать с целью получения прибыли, а также полная (коммерческая) версия.

В 3ds Max трехмерное моделирование осуществляется несколькими способами:

- моделирование на основе примитивов (примитивы служат инструментами построения и моделирования при создании составных объектов);
- использование модификаторов (это программная функция изменения формы и внешнего вида трехмерного объекта);
- сплайновое моделирование (сплайн – это особая кривая, которая описывается некоторыми математическими уравнениями);
- полигональное моделирование (при полигональном моделировании объект разбивается на полигоны. Полигон – это треугольник, задаваемый в пространстве координатами трех точек. Моделирование сводится к редактированию вершин и ребер полигонов, какого-нибудь стандартного примитива);
- моделирование на основе порций поверхностей Безье (в таких объектах модель состоит из лоскутов треугольной или четырехугольной формы, которые создаются сплайнами Безье) [6].

Экспортируемые форматы: 3DS, FBX, AI, ASE, ATR, BLK, DAE, DF, DWF, DWG, DXF, HTR, IGS, LAY, LP, M3G, OBJ, STL, VW, W3D, WRL.

CINEMA 4D или сокращённо C4D фирмы MAXON является пакетом для создания трёхмерной графики и анимации.

CINEMA 4D является универсальной комплексной программой для создания и редактирования трёхмерных эффектов и объектов. Отличается более простым интерфейсом, чем у аналогов, и встроенной поддержкой русского языка, что делает её популярной среди русскоязычной аудитории [20].

Основное назначение Cinema 4D – создавать реалистичные трехмерные сцены и объекты для дизайна и анимации. Она может быть полезна и в кинематографии, и в проектировании, и в рекламе.

CINEMA 4D может импортировать и экспортировать файлы в различных форматах, обеспечивая совместимость практически со всеми сторонними продуктами. Поддерживается операционными системами Microsoft Windows, Mac OS X.

Инструментарий для моделирования позволяет работать с параметрическими и полигональными объектами, сегментированными поверхностями и всеми видами реформаторов и модификаторов. Нелинейное моделирование в CINEMA 4D позволяет в любой момент вносить изменения в параметрические объекты и

при этом обеспечивает легкий и быстрый рабочий процесс.

Программа CINEMA 4D осуществляет рендер в любом желаемом формате (в последовательности изображений, роликах AVI или QuickTime), а также создает файл проекта, который автоматически сводит все последовательности вместе в надлежащий формат. В зависимости от приложения, используемого для композитинга изображений, могут быть экспортированы такие дополнительные данные, как 3D-камеры, 3D-освещение или опорные объекты.

3D-форматы: 3D Studio .3ds (Ч/З), Biovision. bvh (Ч), Collada .dae (Ч/З), DEM (Ч), DXF(Ч/З), DWG (Ч), Direct 3D .x (З), FBX (Ч/З), IGES (Ч), LightWave 3D .lws, .lwo (Ч), RIB (З), STL (Ч/З), VRML2 .wrl (Ч/З), Wavefront .obj (Ч/З)

Форматы композитинга (только запись): After Effects (3D), Final Cut (2D, только Mac), Combustion (3D), Shake (2D), Motion (3D, только Mac), Fusion (2D, только Windows)

Форматы 2D-изображений и анимации (Ч/З): TIFF, BodyPaint 3D, Photoshop PSD, Targa TGA, HDRI, DPX, Open EXR, BMP, PICT, IFF, JPEG, RLA, RPF, PNG, AVI (только Windows)

2D-векторные форматы: Illustrator (Ч/З), EPS (Ч) [21].

AutoCAD – двух- и трёхмерная система автоматизированного проектирования и черчения, разработанная компанией Autodesk. Существуют варианты AutoCAD для Windows и Mac OS, что дает возможность работать с продуктом в привычной операционной системе.

AutoCAD и специализированные приложения на его основе нашли широкое применение в машиностроении, строительстве, архитектуре и других отраслях промышленности. Программа выпускается на 18 языках. Уровень локализации варьируется от полной адаптации до перевода только справочной документации. Русскоязычная версия локализована полностью, включая интерфейс командной строки и всю документацию, кроме руководства по программированию.

Текущая версия программы (AutoCAD 2012) включает в себя полный набор инструментов для комплексного трёхмерного моделирования (поддерживается твёрдотельное, поверхностное и полигональное моделирование). AutoCAD позволяет получить высококачественную визуализацию моделей с помощью системы рендеринга mental ray.

Экспортируемые форматы: DWG, DXF, BMP, 3Ds, DWF, EPS, WMF [18].

ArchiCAD – система автоматизированного проектирования (САПР) является в настоящее время наиболее популярным и функциональным программным продуктом для разработки архитектурных проектов.

ArchiCAD поддерживает операционные системы как на платформе MS Windows, так и на платформе Macintosh.

В отличие от универсальных САПР, позволяющих строить чертежи, отрисовывая графические примитивы, ArchiCAD работает со строительными конструкциями: стенами, окнами, балками, перекрытиями, дверями, источниками освещения и т.д.

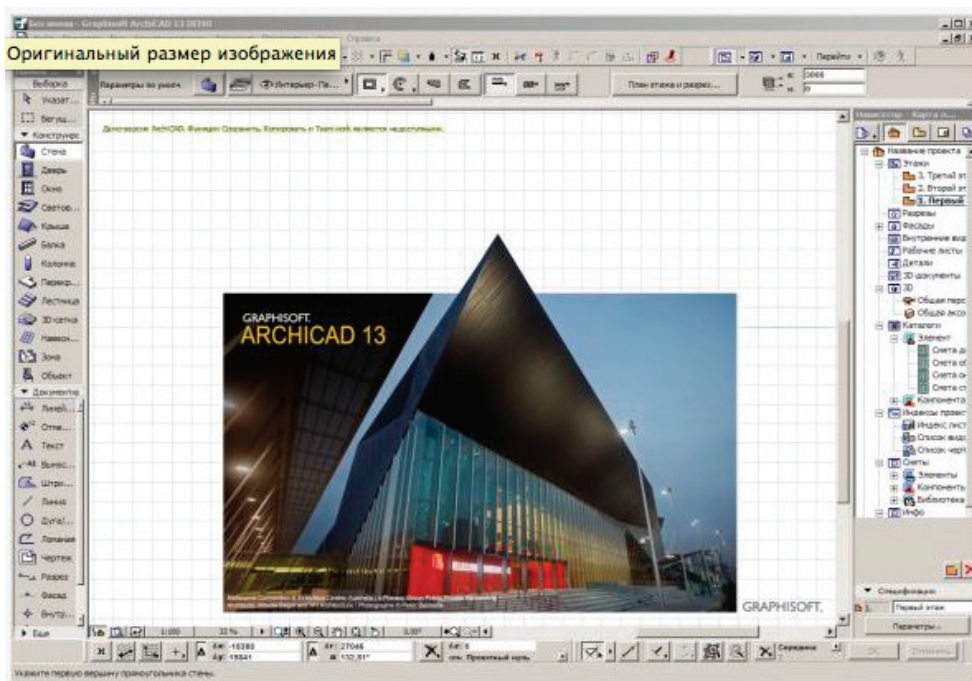

Рисунок 2 – Окно программы ArchiCAD

Каждый из перечисленных объектов, помимо чисто визуальных параметров, необходимых для его отображения на чертежах различного вида и масштаба, содержит сведения, определяющие его характеристики. К таким характеристикам относятся, например, материал объекта, его объем и площадь, позволяющие подсчитать материальные затраты или построить реалистичное объемное изображение. Свойства объекта определяют и способность его взаимодействия с другими объектами, например в стену можно вставить двери и окна, а балку подрезать по скату крыши.

Проектирование в универсальных САПР сводится к вычерчиванию чертежей проектной документации. Разработка проектов в ArchiCAD отличается коренным образом. Вместо отрисовки чертежей разработчик, выполняя определенные операции со стандартными строительными блоками, создает объемную модель – виртуальное здание.

На этом этапе создают планы этажей, определяют местоположение, фор-

му и взаимную ориентацию несущих стен и перегородок, проектируют двери и окна, кладут балки и перекрытия, устанавливают лестницы, проектируют крышу, размещают мебель и источники освещения, разводят сети распределительных систем, то есть фактически строят виртуальную модель проекта. Сделать это можно с помощью инструментов трехмерного моделирования и библиотек объектов строительных и других элементов ArchiCAD.

Экспортируемые форматы: PLN, PLA, JPEG, PNG, GIF, TIFF, Windows bitmap, DWG, DXF, DWF, IFC 2x3, XML IFC 2x3, сжатый файл IFC 2x3, сжатый файл XML IFC 2x3, PDF, скрипт GDL, MOD [9].

Для сравнительного анализа программ 3D-моделирования выберем несколько основных характеристик:

- формат файлов;
- возможность импорта/экспорта;
- методы моделирования;
- возможность текстурирования;
- стоимость.

Результаты анализа приведены в таблице 1.

Для моделирования трехмерного плана помещений музея была выбрана система автоматизированного проектирования ArchiCAD [15].

Рассмотрев все вышеизложенные характеристики, еще раз повторим основные преимущества выбора программы ArchiCAD для создания виртуальной экскурсии по музею:

- ArchiCAD более удобен для создания масштабных проектов, требующих точности в построении;
- создать план помещений в ArchiCAD очень просто, и затем его можно просмотреть в 3D-виде, не вникая при этом в тонкости 3D-моделирования;
- на начальных этапах работы с проектом здания фактически «строятся», используя при этом инструменты, имеющие свои полные аналоги в реальности: стены, перекрытия, окна, лестницы, разнообразные объекты и т.д.;
- для детальной планировки проекта в ArchiCAD существует обширная библиотека готовых элементов, которыми можно украсить проект;
- естественная взаимосвязь между всеми частями проекта. Технология «виртуального здания» позволяет работать не с отдельными, физически никак не связанными между собой чертежами, а со всем проектом в целом (любые изменения, сделанные, например, на плане здания, автоматически перестроятся на всех разрезах и видах);
- после завершения работ над «виртуальным зданием», проектировщик получает возможность извлекать разнообразную информацию о спроектированном объекте: поэтажные планы, фасады, разрезы, экспликации, спецификации, презентационные материалы.

Таблица 1 – Сравнительная таблица программных продуктов по 3D-моделированию

Название программы	Форматы файлов	Возможность экспорта/импорта	Метод моделирования	Возможность текстурирования	Стоимость, руб.
3Ds Max	3ds, FBX, AI, ASE, ATR, BLK, DAE, DF, DWF, DWG, DXF, HTR, IGS, LAY, LP, M3G, OBJ, STL, VW, W3D, WRL	+	Полигональное, NURBS-моделирование, сплайновое, параметрическое, каркасное	+	»90000
Cinema 4D	3ds, XML, BULLET, DAE, Direct 3D X, DXF, FBX, AI, RIB, STL, WRL, OBJ	+	Полигональное, сплайновое, параметрическое, nurbs-моделирование, сплайновое	+	»134000
AutoCAD	DWG, DXF, BMP, 3Ds, DWF, EPS, WMF	+	Каркасное, поверхностное, твердотельное	+	»119000

В данной статье представлены технологии создания виртуальной экскурсии по музею ВКГУ им. С. Аманжолова.

Во-первых, для разработки плана виртуальной экскурсии необходимо было изучить и проанализировать все исходные материалы (чертежи, фотографии), предоставленные музеем, а также сделанные в ходе работы над дипломным проектом.

Во-вторых, был рассмотрен алгоритм создания трехмерной модели плана музея в программе ArchiCAD: создание, текстурирование, настройка освещения.

В-третьих была произведена съемка проекта в программе ArchCAD для дальнейшего импорта видеороликов, в программу Final Cut Pro X, в которой собирался итоговый презентационный видеоролик виртуальной экскурсии по музею. Были добавлены заставки, эффекты для переходов между кадрами, фотографии и текстовые пояснения.

Рисунок 3 – Виртуальный тур музея ВКГУ имени С. Аманжолова

Пошаговое описание технологии создания виртуальной 3D-экскурсии музея ВКГУ имени С. Аманжолова, возможностей и инструментов используемых программ, позволит создавать аналогичные виртуальные проекты другим заинтересованным пользователям.

Получившийся видеоролик является уникальной в некоммерческой сфере разработкой, являющейся одновременно познавательным туром по учебному за-

ведению, развлекательным приложением и интерактивной презентацией.

Готовый проект размещен на сайте ВКГУ имени С. Аманжолова г. Усть-Каменогорска, расположенного по адресу: <http://portal.vkgu.kz/muzei/>.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Александрова Е.В. Виртуальная экскурсия как одна из эффективных форм организации учебного процесса / Е.В. Александрова. – М.: Литература, 2010. – 22-24 с.
2. Белова Н.А. Безопасность жизнедеятельности / Н.А. Белова. – М.: Знание, 2000. – 364 с.
3. Ефремова О.С. Опасные и вредные производственные факторы / О.С. Ефремова. – М.: Альфа-пресс, 2009. – 304 с.
4. Иванова О. ArchiCAD. Архитектурное проектирование для начинающих / В. Тозик, О. Ушакова. – СПб.: БХВ-Петербург, 2009. – 512 с.
5. Измеров, Н.Ф. Гигиена труда. Учебник / Н.Ф. Измеров. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. – 592 с.
6. Келли Л. Мэрдок. 3dsMax 2012. Библия пользователя / Келли Л. Мэрдок. – М.: Диалектика, 2012. – 1280 с.
7. Малова Н. Библиотечные элементы ArchiCAD на примерах / Н. Малова. – СПб.: ВHV-СПб, 2009. – 176 с.
8. Прохоров А. Компьютерные технологии / А. Прохоров // Компьютер пресс. – М.: Компьютер пресс, 2003. – №7.
9. Сазонов А.А. Трехмерное моделирование в AutoCAD / А.А. Сазонов. – М.: ДМК Пресс, 2011. – 384 с.
10. Сахлин Д. Видеоредактор SonyVegas. Официальный учебный курс / Д. Сахлин. – М.: Триумф, 2007. – 448 с.
11. Титов С. ArchiCAD 13. Справочник с примерами / С. Титов. – М.: Фойлис, 2010. – 544 с.
12. Шляхина С. Программы для создания виртуальных туров / С. Шляхина // Компьютер пресс. – М.: Компьютер пресс, 2006. – №4.
13. AdobePremiereProCS4 официальный учебный курс. – М.: Эксмо, 2009. – 464 с.
14. Видеоредактор SonyVegas [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, <http://www.ixbt.com/divideo/digital-video-guide/4-3-1-using-vegas-p1.shtml>
15. Оразбек Ш. Преимущества использования программы ArchiCAD в архитектурном проектировании [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, <http://vestnik.kazntu.kz/?q=ru/node/99>
16. Профилактика переутомления [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, <http://gigiena-center.ru/utomlenie-i-ego-profilaktika/>
17. Хот-спот. [Электронный ресурс] / Википедия. Режим доступа: свободный, <http://ru.wikipedia.org/wiki/Хот-спот>
18. AutoCAD [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, <http://www.autodesk.ru/adsk/servlet/pc/index?siteID=871736&id=14626749>
19. Autodesk 3dsMax [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, http://frameschool.ru/?page_id=102
20. Cinema 4D [Электронный ресурс] / Режим доступа: свободный, http://cadobzor.ru/Cinema_4D

REFERENCES

1. Aleksandrova E.V., *Virtual'naja jekskursija kak odna iz jeffektivnyh form organizacii uchebnogo processa*. E.V. Aleksandrova. *M. Literatura*, **2010**, 22, 24 (in Russ).
2. Belova N.A., *Bezopasnost' zhiznedejatel'nosti*. N.A. Belova, *M. Znanie*, **2000**, 364 (in Russ).
3. Efremova O.S., *Opasnye i vrednye proizvodstvennyye factory*. O.S. Efremova, *M. Al'fa press*, **2009**, 304 (in Russ).
4. Ivanova O., *ArchiCAD. Arhitekturnoe proektirovanie dlja nachinajushhih*. V. Tozik, O. Ushakova, *SPb. BHV Peterburg*, **2009**, 512 (in Russ).
5. Izmerov N.F., *Gigiena truda. Uchebnik*. N.F. Izmerov, *M. GJeOTAR Media*. **2010**, 592 (in Russ).
6. Kelli L. Mjerdok, *3dsMax 2012. Biblija pol'zovatelja*. Kelli L. Mjerdok, *M. Dialektika*, **2012**, 1280 (in Eng).
7. Malova N., *Bibliotechnye jelementy ArchiCAD na primerah*. N. Malova, *SPb. BHV-SPb*, **2009**, 176 (in Russ).
8. Prohorov A., *Komp'juternye tehnologii*. A. Prohorov. *Komp'juter press*, *M. Komp'juter press*, **2003**, 7 (in Russ).
9. Sazonov A.A., *Trehmernoe modelirovanie v AutoCAD*. A.A. Sazonov, *M. DMK Press*, **2011**, 384 (in Russ).
10. Sahlin D., *Videoredaktor SonyVegas. Oficial'nyj uchebnyj kurs*. D. Sahlin, *M. Triumf*, **2007**, 448 (in Russ).
11. Titov S., *ArchiCAD 13. Spravochnik s primerami*. S. Titov, *M. Fojlis*, **2010**, 544 (in Russ).
12. Shljahina S., *Programmy dlja sozdanija virtual'nyh turov*. S. Shljahina. *Komp'juter press*, *M. Komp'juter press*, **2006**, 4 (in Russ).
13. *AdobePremiereProCS4 oficial'nyj uchebnyj kurs*, *M. Jeksmo*, **2009**, 464 (in Russ).
14. *Videoredaktor SonyVegas. Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa. svobodnyj*, <http://www.ixbt.com/divideo/digital-video-guide/4-3-1-using-vegas-p1.shtml> (in Russ).
15. Orazbek Sh., *Preimushhestva ispol'zovanija programmy ArchiCAD v arhitekturnom proektirovanii. Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa. svobodnyj*, <http://vestnik.kazntu.kz/?q=ru/node/99> (in Russ).
16. *Profilaktika pereutomlenija Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa. svobodnyj*, <http://gigiena-center.ru/utomlenie-i-ego-profilaktika/> (in Russ).
17. *Hot-spot. Jelektronnyj resurs. Vikipedija. Rezhim dostupa. svobodnyj*, <http://ru.wikipedia.org/wiki/Hot-spot> (in Russ).
18. *AutoCAD Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa svobodnyj*, <http://www.autodesk.ru/adsk/servlet/pc/index?siteID=871736&id=14626749> (in Russ).
19. *Autodesk 3dsMax Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa: svobodnyj*, http://frame-school.ru/?page_id=102 (in Russ).
20. *Cinema 4D Jelektronnyj resurs. Rezhim dostupa. svobodnyj*, http://cadobzor.ru/Cinema_4D (in Russ).

УДК 004.896

**Ж.З. ЖАНТАСОВА, А.С. КАДЫРОВА,
А.К. САДАКБАЕВА, А.Е. ИКЕНОВА**

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РОЛЬ РОБОТОТЕХНИКИ В
СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

В статье рассматривается анализ современного состояния развития робототехники в Казахстане, предложены пути решения задач образовательной робототехники. Авторы делятся опытом использования специализированного кабинета по робототехнике, введения элективного курса для студентов, исследования робототехнических систем магистрантами и студентами.

Ключевые слова: робототехника, конструирование и компьютерное моделирование робототехнических систем, подготовка инженерно-технических кадров.

**БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУДЕГІ
РОБОТОТЕХНИКАНЫҢ РӨЛІ МЕН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ**

Мақалада Қазақстандағы робототехника дамуының қазіргі жағдайына талдау қарастырылады, білім берудегі робототехника мәселелерін шешу жолдары ұсынылады. Авторлар робототехниканың мамандандырылған кабинетін қолдану, студенттерге арналған элективті курсты жүргізу, магистранттар және студенттердің робототехникалық жүйелерді зерттеу тәжірибесімен бөліседі.

Түйін сөздер: робототехника, робототехникалық жүйелерді конструкторлау және компьютерлік үлгілеу, инженерлік-техникалық кадрларды дайындау.

**CURRENT STATE AND ROLE OF A ROBOTICS IN IMPROVEMENT
OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES**

The article deals with the analysis of the current state of robotics development in Kazakhstan, offered solutions to educational robotics tasks. The authors share their experience in the use of a specialized office on robotics, introduction of an elective course for students, undergraduates study of robotic systems and students.

Keywords: robotics, construction and computer simulation of robotic systems, training of technical personnel.

Робототехника – прикладная наука, занимающаяся разработкой автоматизированных технических систем. Подготовка высококвалифицированных кадров для современного производства требует совместного участия вузов и профильных предприятий. Подготовка по робототехнике развивает интерес к точным наукам и инженерному делу, аналитический склад ума, формирует хорошо структурированное мышление в сочетании с богатым воображением.

Активное внедрение образовательной робототехники в школы и высшие учебные заведения позволяет успешно решать одну из главных проблем: прогрессирующий дефицит квалифицированных инженерно-технических кадров на рынке труда, что особенно важно для развивающихся стран [1]. Развитие робототехники перспективно, потому что:

- широкая область применения (строительная, промышленная, бытовая, авиационная и экстремальная (военная, космическая, подводная) робототехника);
- предполагает овладение широким спектром знаний: электроника, механика, информатика, программирование, радиотехника и т.д.

Уникальные особенности робототехники заключаются в том, что создаются:

1) возможности конструирования робототехнических систем;

2) возможности программного управления деятельностью;

3) внедрения эффективных образовательных методик на базе исследования робототехнических систем.

Внедрение робототехники в образовательный процесс способствует:

- созданию среды, основанной на лабораториях инженерной направленности, где учащиеся изучают комплекс дисциплин, включающих информатику, математику и 3D моделирование, технологию производства деталей с помощью оборудования быстрого прототипирования;

- обеспечению равного и широкого доступа учащихся к освоению передовых технологий, практических навыков их применения;

- вовлечению в научно-техническое творчество, выявлению и развитию творческих способностей, современной и эффективной профессиональной ориентации;

- повышению мотивации к изучению естественных наук [2].

Робототехника на разных ступенях обучения должна иметь различные образовательные цели. Поэтому, в зависимости от возраста учащихся, необходимо использовать технологические среды разных уровней, применять дифференцированные методики. В Казахстане образовательная робототехника только начинает свое становление. В 2010 году Национальным научно-технологическим холдингом «Парасат» совместно с «Назарбаев Университетом» была разработана научно-техническая программа по развитию робототехники и робототехнологий. Среди целей программы фигурировали создание в «Назарбаев Университете» научно-образовательной базы для развития индустрии робототехники и отработки инноваций в робототехнологиях и подготовка высококвалифицированных специалистов в сфере разработок «разумных роботов» [3]. В основном робототехникой занимаются Назарбаев Интеллектуальные школы (НИШ), тематические кружки, ВУЗы, школы. КазНТУ имени К.И. Сатпаева, Назарбаев Университет, КазНУ имени аль-Фараби в своих

образовательных программах реализуют уникальные траектории обучения студентов по робототехнике [4]. В Назарбаев Интеллектуальных школах вот уже несколько лет ведется элективный курс «Основы робототехники», разработанный учителями совместно со специалистами Назарбаев Университета. Назарбаев Интеллектуальные школы вкладывают немало для развития робототехники в нашей стране, и добились неплохих результатов. На их базе организуют различные соревнования в области робототехники. 23 февраля 2014 г. в Уральске прошел Первый сетевой чемпионат по робототехнике среди учащихся Назарбаев Интеллектуальных школ. На сборы приехали команды из городов Астаны, Актобе, Атырау, Семей, Павлодара, Шымкента, Караганды, Кызылорды, Кокшетау, Талдыкоргана и Усть-Каменогорска. 27 сентября 2014 г. в Назарбаев Интеллектуальной школе стартовала первая республиканская олимпиада по робототехнике, в которой приняли участие 179 школьников со всех уголков страны. Олимпиада проходила строго по правилам Всемирной олимпиады по робототехнике WRO (World Robot Olympiad) [5]. Одно из значимых достижений в этом направлении – третье место в открытой категории на Всемирной олимпиаде по робототехнике в Сочи. Всемирная олимпиада по робототехнике или, как она называется по другому World Robot Olympiad, проходила с 21 по 23 ноября 2014 года. В ней приняли участие представители 47 стран мира. Всего было представлено 379 команд. Из Казахстана на конкурс отправились 27 детей, победителей республиканской олимпиады по робототехнике. Их поездку организовало АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы». WRO-2014 в России проходила на тему: «Роботы и космос». Команда учеников Назарбаев Интеллектуальной школы презентовала робота для космической станции, они создали прототип робота, которого можно использовать для разворота космических станций в пространстве. Разворот необходим для того, чтобы направить фотоэлементы в нужном направлении для получения энергии Солнца. Достижения нашей страны на международном уровне достигнуты кропотливым трудом, усилиями энтузиастов робототехники областных и районных организаций. В ВКО сотрудничество филиала НИИШ и Станции юного техника (СЮТ), Областной библиотеки им. А.С. Пушкина, вузов и школ областного центра также показывает неплохие результаты. Кружок «Робототехника» в СЮТ открылся в 2012 году. Руководитель кружка Шакер Д., педагог дополнительного образования второй категории, тренер международного уровня по категории WRO, обучает своих воспитанников основам робототехники, программирования с ориентацией их на получение программистских специальностей в колледжах, вузах. Процесс обучения по данной программе основан на принципах интеграции теоретического обучения с процессами практической, исследовательской, самостоятельной научной деятельности воспитанников и технико-технологического конструирования.

Основные задачи кружкового объединения «Робототехника» Станции Юного техника г. Усть-Каменогорска следующие:

- формирование творческой личности с установкой на активное самообразование;
- ранняя ориентация на инновационные технологии и методы, организация практической деятельности в сферах общей кибернетики и роботостроения;
- формирование навыков современного организационно-экономического мышления, обеспечивающих социальную адаптацию к современным рыночным отношениям;
- приобретение навыков коллективного труда;
- организация разработок технико-технологических проектов;
- воспитание у кружковцев трудолюбия, уважения к товарищам и ответственности;
- формирование творческой личности с установкой на активное самообразование [6].

Количество воспитанников возросло с 2-х групп по 14 учащихся в 2012 году до 8 групп по 10-12 учащихся в 2015 году.

Воспитанники кружка показали результаты на областном и республиканском уровнях (таблица 1).

Таблица 1 – Результаты кружка «Робототехника» Станции Юного техника

№	Мероприятие	Дата	Место проведения	Результат
1	«Республиканская олимпиада по робототехнике-2014»	26-28 сентября 2014 г.	г. Астана	2 место Ким Никита и Ильиных Иван (Младшая категория – Ракета)
2	Соревнования по техническому творчеству и изобретательству	29.09-02.10.2014 г.	г. Актобе	1 место Князев Андрей (Гонка по линиям) 2 место Вотановский Рафаэль (Гонка по линиям)
3	Всемирная олимпиада по робототехнике «WRO-2014»	21-23 ноября 2014 г.	г. Сочи	Участие в составе сборной РК (рисунок 1)

Благодаря этим достижениям в сентябре 2015 года СЮТ-ом было решено открыть и второй кружок «Исследовательская робототехника». Кафедрой компьютерного моделирования и информационных технологий ВКГУ имени С. Аманжолова на протяжении последних нескольких лет в этом направлении реализуются меры по продвижению исследований робототехнических систем.

Среди них: приобретение и запуск специализированного кабинета робототехники, обучение на курсах повышения квалификации, участие в выставках и конкурсах проектов, разработка учебно-методической литературы и др. (рисунок 2). В связи с открытием кабинета робототехники запланированы и утверждены дипломные работы, магистерские диссертации по специальностям кафедры. В 2015-2016 учебном году на специальности 5В060200-«Информатика» введен элективный курс «Основы робототехники». Планируется выпуск методических указаний, учебных пособий, лабораторных работ. Обеспечена организация выставок с работами, которые сделали студенты и магистранты кафедры.

Рисунок 1 – Участие казахстанской команды во Всемирной олимпиаде по робототехнике «WRO-2014»

С организацией КГКП «Станция Юных Техников» заключен договор на проведение практики специальностей 5В060200, 6М060200 Информатика для закрепления практических навыков. 13 декабря 2015 года на факультете естественных наук и технологий кафедры компьютерного моделирования и информационных технологий совместно с КГКП «Станция Юных Техников» состоялся городской фестиваль «Robofest», посвященный дню Независимости Республики Казахстан. Соревнование проходило по правилам Всемирной олимпиады роботов WRO, в нем приняли участие команды казахско-турецкого лицея, средней школы №45, команды Станции Юного Техника, кружков робототехники библиотеки им. А.С. Пушкина [7].

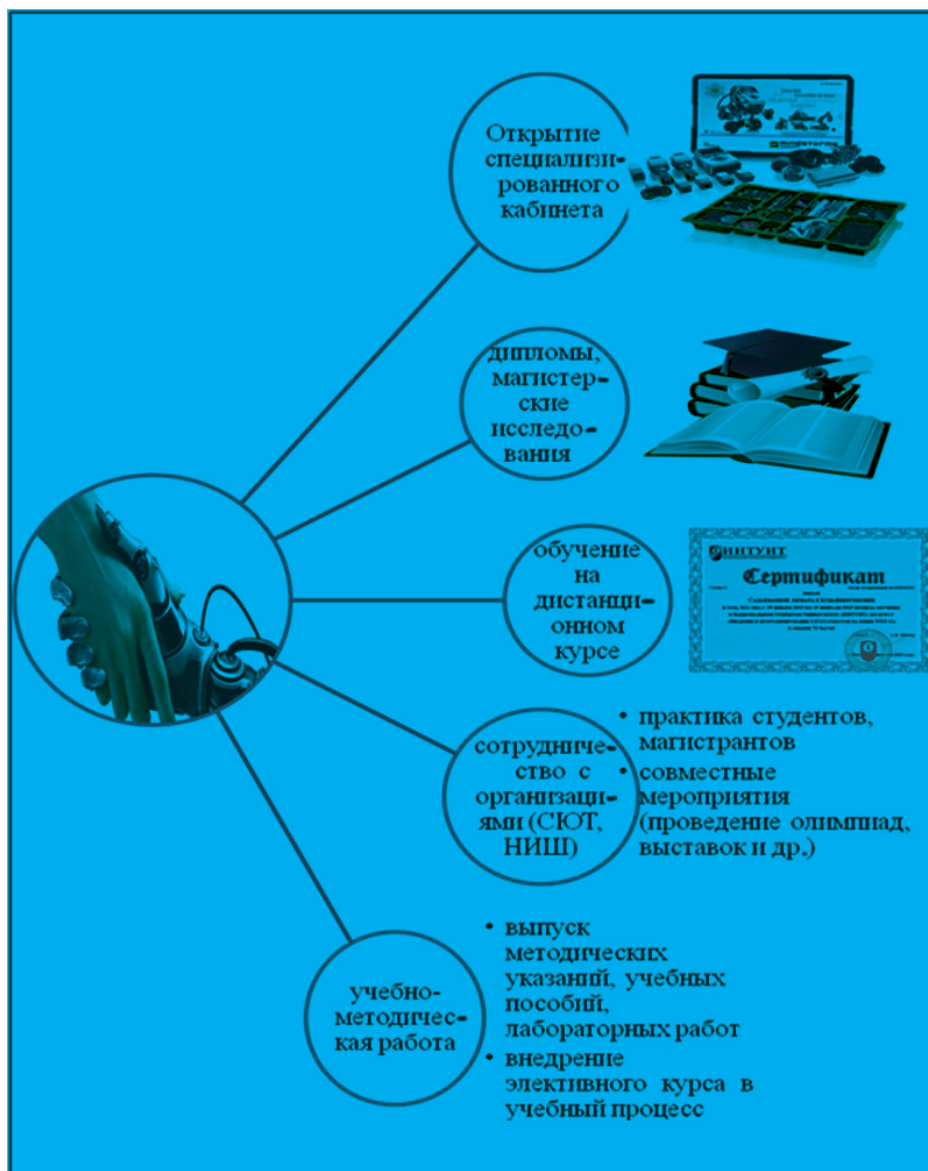

Рисунок 2 – Обзор деятельности кафедры в области образовательной роботехники

Уже сейчас как и в России [8], так и в Казахстане [9] обсуждается внедрение робототехники в школьный курс информатики. Робототехника в школе представляет учащимся технологии XXI века, способствует развитию их коммуникативных способностей, развивает навыки взаимодействия,

самостоятельности при принятии решений, раскрывает их творческий потенциал. Направление робототехника имеет большие перспективы развития. Поскольку при изучении основ робототехники необходимо использовать знания ряда общеобразовательных предметов – изучение основ робототехники может проводиться в рамках предмета технология, может быть внедрено в такие учебные предметы как физика, информационные технологии, окружающий мир в начальной школе. В перспективе сформируется системная модель к встраиванию робототехники в образовательное пространство школы. Взаимодействие технической области и образовательной робототехники позволяет эффективно решать задачи обеих областей деятельности (рисунок 3).

Рисунок 3 – Взаимное обеспечение робототехники и образования

Изучение основ робототехники проводится с помощью Лего-конструкторов, которые способствуют развитию мелкой моторики, тренировке памяти и внимания, знакомству с устройством отдельных узлов и механизмов, реализации проектной деятельности, конструированию и программированию самостоятельно разработанной модели. Первые занятия по программированию, которые обычно сопряжены с трудностями в усвоении детьми материала, сочетается с обучением алгоритмике. В этом случае многие общие понятия информатики усваиваются ребятами стабильнее, а знания и навыки закрепляются в процессе практической самостоятельной работы.

Программируемый блок NXT позволяет работать с файлами, воспроизводить звуки, выводить текст и изображения на экран, с массивами, строками и структурами данных. Число портов для датчиков увеличено до 4, появляются датчики звука, ультразвуковой дальномер, компас, акселерометр. Моторы оснащены счетчиками угла поворота. Для передачи данных вместо инфракрасного порта используется Bluetooth, но также возможно подключение модуля инфракрасной связи для обмена данными с блоками RCX.

Выбор программного обеспечения представляет собой непростую задачу. Текстовые среды программирования с использованием языков типа C. Наиболее распространенный инструмент – BrickCC, в котором используется C-подобный язык NXC. Это свободно распространяемая программа, имеющая большое число различных инструментов для работы с блоками Lego Mindstorms, фактически может полностью заменить стандартное программное обеспечение Lego (кроме драйверов).

Учитывая потребность обучающихся в осознании результатов своей работы, первыми командами языка программирования являются команды управления внешними устройствами, в первую очередь – моторами, для того чтобы заставить робота двигаться. Для простейшей линейной программы достаточно всего 2-х команд языка NXT-G – команды управления мотором и команды «ждать определенное время». В среде BrickCC это будет уже 4 команды (3 команды управления моторами – OnFwd, OnRev, Off и команда ожидания Wait). Начинается программирование с изучения робота для езды вдоль линии. Для дальнейшего продвижения по программированию роботов изучаются управляющие конструкции, данные и переменные, затем описываются наборы подпрограмм и их использование вместо основных команд языка. В процессе работы обучающихся над собственными проектами усваивается понятие «структура программы». Затем начинается переход от среды NXT-G к BrickCC.

Анализ современного состояния развития робототехники в Казахстане позволяет выявить и проблемы дальнейшего ускоренного продвижения исследований, среди которых:

- нехватка специалистов;
- производство собственных робототехнических систем;
- дороговизна материальной базы;
- недостаточность учебно-методической базы подготовки кадров.

Для успешного решения задач, стоящих перед современной робототехникой, предлагаются приоритетное развитие и поддержка следующих основных направлений деятельности:

- исследование робототехнических систем;
- организация и развитие олимпиадных движений;

- организация конференций, форумов, семинаров, курсов;
- разработка методического и программного обеспечения для ведения образовательной деятельности.

В случае оптимального решения указанных направлений возможно достижение следующих результатов:

- 1) открытие научных направлений (школ) в области робототехники;
- 2) внедрение новых инновационных образовательных технологий;
- 3) повышение качества подготовки инженерных кадров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Жантасова Ж.З. Имитация работы робота-погрузчика на базе конструктора LEGO Mindstorms EV3 / Ж.З. Жантасова, А.К. Садакбаева // Материалы за 11-а международна научна конференция, «Ключови въпроси в съвременната наука». – София. «Бял ГРАД-БГ». 2015.
2. Казахстанские школьники соревнуются в олимпиаде по робототехнике [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://bnews.kz/ru/news/post/230732/>, свободный. Загл. с экрана. – Яз.рус.
3. Развитие робототехники и робототехнологий в Республике Казахстан на 2011-2013 годы. Государственная программа.
4. Поиск экспортных ниш в образовательной робототехнике. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.slideshare.net/ChihalinTed/ss-43872106>, свободный. Загл. с экрана. – Яз.рус.
5. Жантасова Ж.З. Проблемы и перспективы исследований в области образовательной робототехники в Казахстане / Ж.З. Жантасова, А.К. Садакбаева // Матер. Межд. науч.-практ. конф. «Современная система образования: проблемы и перспективы». – Усть-Каменогорск, 2015.
6. Станция юных техников г. Усть-Каменогорск [Электронный ресурс] https://vk.com/technik_uka, свободный. Загл. с экрана. – Яз. рус.
7. Фестиваль «Robofest» городских школьников прошел в ВКГУ [Электронный ресурс] // <http://www.vkgu.kz/ru/news/show/4325>, свободный. Загл. с экрана. – Яз.рус.
8. Изучение основ робототехники в казахстанских школах / Е.А. Киселёва [Электронный ресурс] <http://gglob2.otgroup.kz/kz/lecture/view/12632>, свободный. Загл. с экрана. – Яз.рус.
9. Изучение основ робототехники в школе. Лукьянова Н.В. [Электронный ресурс] <http://robot.uni-altai.ru/metodichka/publikacii/izuchenie-osnov-robototehniki-v-shkole>, свободный. Загл. с экрана. – Яз.рус.

REFERENCES

1. Zhantasova ZH.Z., Sadakbayeva A.K., *Imitatsiya raboty robota pogruzchika na baze konstruktora LEGO Mindstorms EV3. Materiali za 11 mezhdunarodna nauchna konferentsiya, Klyuchovi v"prosi v s"vremennata nauka. Sofiya. Byal GRAD BG, 2015 (in Russ).*
2. *Kazakhstanskiye shkol'niki sorevnuyutsya v olimpiade po robototekhnike. jelektronnyu resurs, URL6 bnews.kz/ru/news/post/230732/.htm (in Russ).*
3. *Razvitiye robototekhniki i robototekhnologiy v Respublike Kazakhstan na 2011, 2013 gody. Gosudarstvennaya programma (in Russ).*

4. *Poisk eksportnykh nish v obrazovatel'noy robototekhnike. jelektronnyy resurs*, URL: [//www.slideshare.net/ChihalinTed/ss-43872106/.htm](http://www.slideshare.net/ChihalinTed/ss-43872106/.htm) (in Russ).
5. Zhantasova ZH.Z., Sadakbayeva A.K., *Problemy i perspektivy issledovaniy v oblasti obrazovatel'noy robototekhniki v Kazakhstane. Mater. Mezhd. nauch.-prakt. konf. Sovremennaya sistema obrazovaniya. problemy i perspektivy. g.Ust'-Kamenogorsk. 2015* (in Russ).
6. *Stantsiya yunykhn tekhnikov g.Ust'-Kamenogorsk. jelektronnyy resurs*, URL: https://vk.com/technik_uka (in Russ).
7. *Festival' Robofest gorodskikh shkol'nikov proshel v VKGU. jelektronnyy resurs*, URL: <http://www.vkgu.kz/ru/news/show/4325/.htm> (in Russ).
8. Kiselova Ye.A., *Izucheniye osnov robototekhniki v kazakhstanskikh shkolakh. jelektronnyy resurs*, URL: <http://gglob2.otgroup.kz/kz/lecture/view/12632/.htm> (in Russ).
9. Luk'yanova N.V., *Izucheniye osnov robototekhniki v shkole. jelektronnyy resurs*, URL: <http://robot.uni-altai.ru/metodichka/publikacii/izuchenie-osnov-robototekhniki-v-shkole/.htm> (in Russ).

УДК 620.2

**Б.Д. ЗАХИТОВ, А.Е. ТУСУПЖАНОВ,
Н. КАНТАЙ, Г.С. БЕКТАСОВА**

Восточно-Казакстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ПОЛУЧЕНИЕ ПОКРЫТИЙ НА ПОДЛОЖКЕ ИЗ АМГ-6 И ИССЛЕДОВАНИЕ
ИХ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК**

В связи с требованиями современного мира в первую очередь идет использование конструкционных материалов с усовершенствованными свойствами. К числу таких материалов, которые широко используются в промышленности, можно отнести сплав АМг-6. Этот сплав используется во всех областях промышленности. С этой целью, на поверхности сплава получили покрытие из Fe-Ni-Cr. АМг-6 с покрытием из Fe-Ni-Cr выше исходного на 18%. Износостойкость исходного образца без покрытия была на уровне $1,06 \cdot 10^{11} \text{ м}^2$, а у образца после обработки 96% выше исходного. Также проведен ЭДС анализ элементного состава покрытия, который показал следующие результаты: покрытие Fe-Ni-Cr состоит из Fe-47,32%, Ni-31,66%, Cr-13,96%, O-3,39%, Ti-0,52%.

Ключевые слова: коррозионная стойкость, сплав, термическая обработка, покрытие, микротвердость, структура, напыления.

**АМГ-6 НЕГІЗІНЕ ЖАБЫНДАР АЛУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ПАЙДАЛАНУ
СИПАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ**

Қазіргі заман талаптарына сай, біріншіден, қасиеттері жақсартылған конструкциялық материалдарды қолдану көзделген. Өндірісте кеңінен қолданатын материалдарға, бірақ пайдалану қасиеттерін жақсартуға болатын қорытпаға АМг-

6 жатқызуға болады. Бұл қорытпа өндірістің барлық салаларында қолданылады. Бұл мақсатта қорытпа үстінде Fe-Ni-Cr жабыны алынды. АМг-6 үлгісінің микроқаттылығы бастапқыдан 18% артық. Fe-Ni-Cr жабыны $3,08 \cdot 10^{12} \text{м}^2$, деңгейде, бұл бастапқы көрсеткіштерге қарағанда 96% жоғары. Сондай-ақ ЭДС талдау арқылы жабынның элементтік құрамына талдау жасалды: Fe-Ni-Cr жабыны Fe-47,32%, Ni-31,66%, Cr-13,96%, O-3,39%, Ti-0,52% тұрады.

Түйін сөздер: коррозияға төзімділік, қорытпа, термиялық өңдеу, қаптау, микроқаттылық, құрылым, тозаңдау.

PREPARATION OF COATINGS ON SUBSTRATE AMG6 AND THEIR PERFORMANCE STUDY

In connection with the demands of the modern world in the first place is the use of structural materials with improved properties. Among the materials, which is widely used in industry, but there are ways to improve the performance properties can be attributed to the alloy AMG-6. This alloy is used in all aspects of the industry. For this purpose, on a surface of an alloy received a covering from Fe-Ni-Cr. AMG-6 with a covering from Fe-Ni-Cr is higher initial for 18%. The wear resistance of the original sample without coating was at $1.06 \cdot 10^{11} \text{м}^2$, and the sample after treatment is the coating is 96% higher than original. Also carried out EDS analysis of the elemental composition of the coatings, which showed the following results: coating Fe-Ni-Cr is from Fe-47,32%, Ni-31,66%, Cr-13,96% , O-3,39% , Ti-0,52%.

Keywords: corrosion resistance, alloy, oxidization description: machining, coating, micro hardness, structure, deposition.

АМг-6 – сплав куда более прочный, поэтому вполне подходит для штамповки деталей, испытывающих статические нагрузки. Относительно небольшое напряжение не приводит к растрескиванию материала, поэтому алюминий марки АМг-6 часто становится лучшим вариантом для создания средненагружаемых сварных и клепаных конструкций, помимо прочего, нуждающихся в высокой коррозионной стойкости. В настоящее время АМг-6 сплавы рассматриваются как перспективные конструкционные материалы для гражданского авиастроения, ввиду их высокой прочности, пластичности, а также хорошей свариваемости и высокой коррозионной стойкости [1].

Этот сплав применяется в вагоностроительной промышленности – для производства кузовов и рам вагонов, в кораблестроении – для изготовления мачт, корпусов и узлов подъемного оборудования, а также в строительстве – для изготовления перегородок, деталей лифтов. Широко использует сплав АМг-6 аэрокосмическая отрасль: такой алюминий идет на производство огромных топливных баков. Не обходится без алюминия этой марки и машиностроение. Но в некоторых случаях запаса прочности сплава не достаточно, а применение дорогостоящих аналогов не целесообразно. Поэтому в данной работе стремились улучшить эксплуатационные характеристики сплава путем получения покрытия на подложке из сплава АМг-6.

Сплавы алюминия с магнием именуется магналиями. АМг-6 – это магналий высокой пластичности, но средней прочности. Он обладает хорошей коррозионной стойкостью, хорошей обрабатываемостью резаньем и хорошо обрабатывается давлением. Однако, в ряду прочих широко известных магналиев этот сплав занимает первое место по прочности и твёрдости, но последнее место по коррозионной стойкости и последнее место по пластическим свойствам. Хотя он хорошо сваривается, но сварной шов АМг-6 более пористый, чем у того же АМг-3 и часто требует дополнительной обработки. Это один из самых лёгких сплавов алюминия с плотностью 2,65 г/см³ [2].

Так как АМг-6 хорошо поддаётся резанию, то заготовки из него могут обрабатываться на станках. Это – прочный стойкий к коррозии металл, с достаточной прочностью сварного шва. Недостатков в его применении можно избежать, прибегнув к дополнительной обработке сварного шва [2].

В работе [3] увеличение числа циклов равноканальным угловым прессованием привело к существенному повышению статических прочностных свойств алюминиевого сплава 5056 по сравнению с исходным состоянием. Некоторая оценка сопротивления усталости Al-Mg-Sc сплавов была сделана в работах [4, 5]. В работе [4] показано, что усталостная прочность Al-Mg-Sc сплавов существенно выше, чем у сплавов AA5056 и 2024Т3, несмотря на более низкие значения статической прочности.

В настоящее время инженерные конструктивные материалы, используемые в производстве деталей, имеют сложную технологию получения и высокую стоимость производства, которая требует многочисленных дополнительных вложений. Поэтому замена дорогостоящих компонентов на более дешёвые но с аналогичными свойствами является одним из решений задачи удешевления производства. К примеру во многих ответственных узлах используют сплавы титана и никеля, производство которых довольно дорого. В данной работе предлагается замена на сплавы АМг-6 с улучшенными поверхностными эксплуатационными характеристиками.

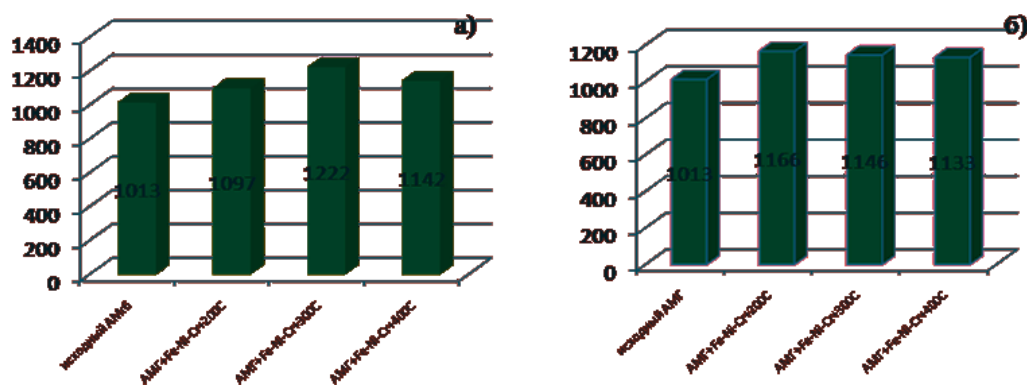
В качестве подложки для напыления был выбран сплав АМг-6 промышленного изготовления. **Химический состав:** основа – Al – 91,1-93,68%, Fe – 0,4%, Si – 0,4%, Mn – 0,5-0,8%, Ti – 0,02-0,1%, Cu – 0,1%, Mg – 5,8-6,8%, Zn – 0,2%.

Цель научной работы – это получение покрытия на подложке из сплава АМг-6, которая улучшает эксплуатационные характеристики, а также исследование структуры и механических свойств

С целью увеличения эксплуатационных характеристик на подложке из сплава АМг-6 нами получено покрытие на Fe-Ni-Cr. Покрытия получали терморезистивным методом на универсальном вакуумном посту ВУП-5. Толщина

покрытий не превышает 10 мкм. В дальнейшем, для увеличения диффузионных характеристик данные образцы были подвергнуты термической обработке при температурах 200, 300 и 400°C в течение часа. Во время термической обработки в рабочей части поддерживался вакуум форвакуумным насосом. Термическая обработка образцов проводилась со скоростью нагрева 2 и 8 градусов в минуту (т.е. быстрый и медленный нагрев).

В настоящей работе в качестве основных методов исследования были использованы: механические испытания образцов на микротвердость, износостойкость, исследование микроструктуры и коррозионной стойкости образцов, испытания их на одноосное растяжение при комнатных и повышенных температурах с измерением условного предела текучести, прочности и пластичности; изучение структуры с помощью световой и электронной микроскопии, проведение рентгено-дифрактометрического фазового анализа, а также микроанализа химического состава образцов на растровом электронном микроскопе.

а) быстрый нагрев; б) медленный нагрев

Рисунок 1 – Микротвердость образцов АМг-6 с покрытием из Fe-Ni-Cr

Образцы после термообработки были испытаны на микротвердость (рисунок 1). Микротвердость исходного сплава АМг-6 была равна $H_m = 1013$ МПа, после отжига в течение часа при температуре 300°C микротвердость доходит до $H_m = 1222$ МПа. С дальнейшим повышением температуры отжига, микротвердость образцов с покрытием из Fe-Ni-Cr идет на убыль и уменьшается до значения $H_m = 1142$ МПа при 400°C. А после отжига с медленной скоростью нагрева микротвердость образцов увеличивается незначительно и достигает значения $H_m = 1166$ МПа при 200°C.

Исследования проведенные на рентгенофлуоресцентном спектрометре СРВ1 указывают на присутствие в покрытии следующих элементов: Fe; Ni; Cr и

др. Поскольку некоторые части аппарата сделаны из нержавеющей стали которая содержит эти элементы, то о присутствии в образце таких же элементов можно утверждать только по интенсивности пиков. На рисунке 2 представлен спектр от образца на который наложен «пустой» спектр прибора.

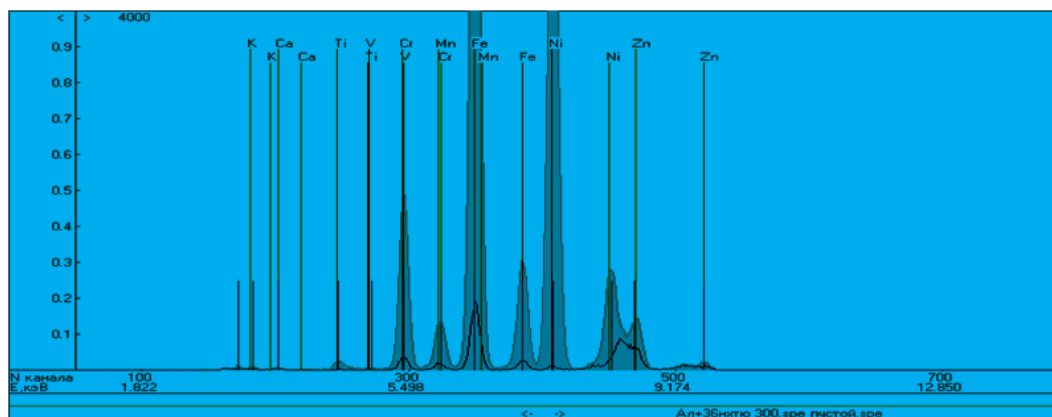

Рисунок 2 – Спектр образца с покрытием из Fe-Ni-Cr полученный на рентгенофлуоресцентном спектрометре CPB1

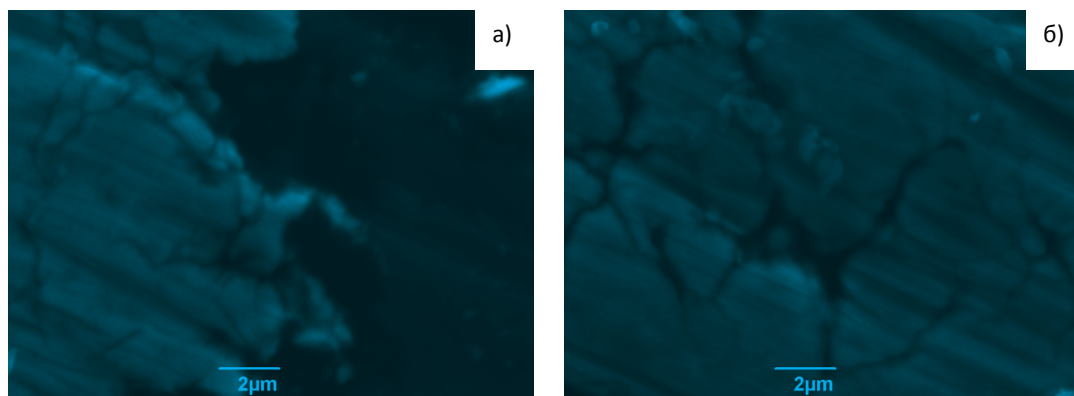
Таблица 1 – Условия проведения испытаний на износ при медленном нагреве

	Общее число оборотов	Диаметр круга вращения индентора, мм	Диаметр шара (индентора), мм	Нагрузка, мН	Среда
АМг-6+Fe-Ni-Cr+отжиг при 300°C (1 ч)	200	4	3	310	Воздух

Таблица 2 – Характеристики износостойкости сплава АМг-6 с покрытием Fe-Ni-Cr

	Диаметр бороздки dcp, мм	Объем материала V, мм ³	Длина пути шара L, мм	Интенсивность износа I, мм ²	Интенсивность износа I, м ²	Износостойкость, м ⁻²
Исходный АМг-6	0,76966	11,74·10 ⁻³	1256	9,34·10 ⁻⁶	9,34·10 ⁻¹²	1,06·10 ¹¹
АМг-6+Fe-Ni-Cr+отжиг при 300°C (1 ч)	0,33376	0,41·10 ⁻³	1256	3,24·10 ⁻⁷	3,24·10 ⁻¹³	3,08·10 ¹²

В дальнейшем нами проведены испытания полученных покрытий на износостойкость (таблица 1). Испытание на износостойкость проводили на трибомашине MicronTribo с использованием индентора из сплава WC (таблица 1). Испытания на износостойкость проводили в соответствии с ASTMg99. Износостойкость исходного сплава была на уровне $1,06 \cdot 10^{11} \text{ м}^2$, а у образца с покрытием из Fe-Ni-Cr+отожженного при 300°C (1 ч) износостойкость повышается на порядок и достигает значения $3,08 \cdot 10^{12}$.

а) граница раздела; б) структура покрытия

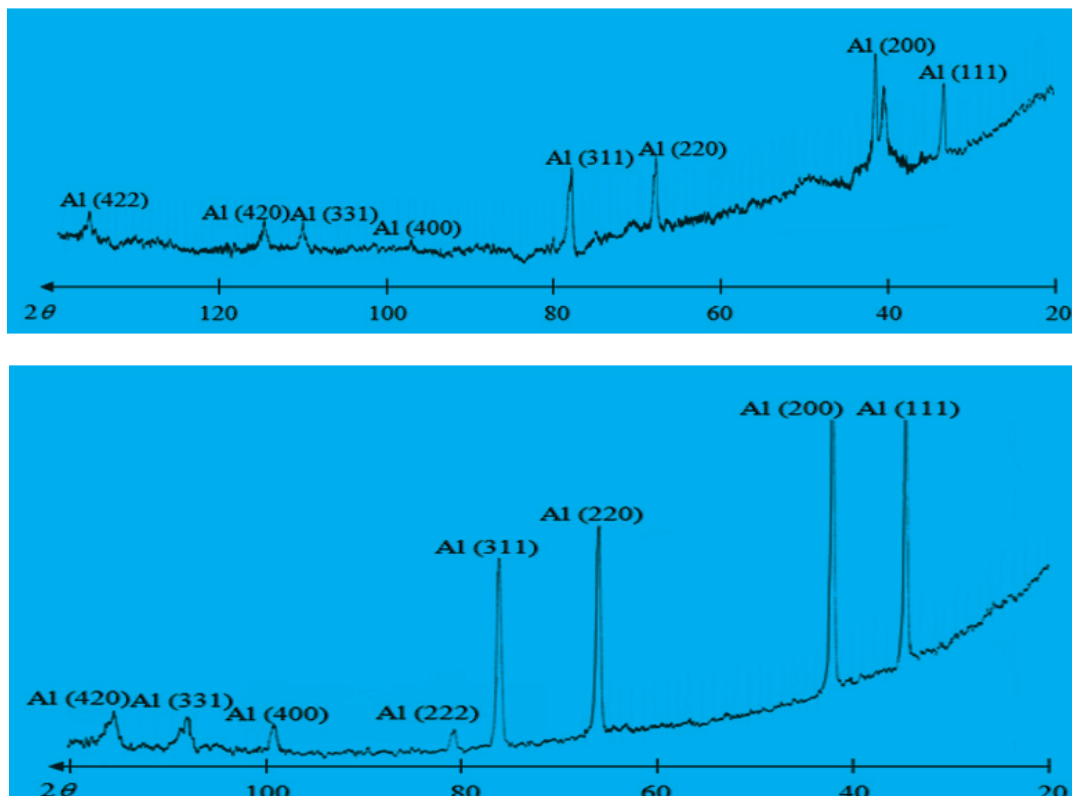
Рисунок 3 – Исследование микроструктуры образца с покрытием из Fe-Ni-Cr

На рисунке 3,а представлена структура границы покрытия и основы, слева покрытие из Fe-Ni-Cr справа сплав АМг-6. Структура границы нечеткая, также заметны трещины в покрытии, что по-нашему мнению будет плохо сказываться на эксплуатационных характеристиках. В покрытии заметны трещины шириной до 1 мкм (рисунок 3,б). Трещины и сколы могли образоваться в результате термической обработки из разного коэффициента линейного расширения покрытия и подложки.

Результаты рентгенографического анализа исследуемых образцов показали следующие результаты, на рисунке 4(а) изображена дифрактограмма рентгенофазового анализа исходного состояния сплава АМг6. По линии дифрактограммы можно определить, то, что у сплава исходного имеется гранецентрированная кубическая решетка

Проведенный линейный анализ химического состава образцов с покрытием из Fe-Ni-Cr показывает, что покрытие в основном состоит из железа, никеля и хрома но также в небольших количествах присутствует Ti. Содержание никеля чуть больше чем содержание хрома (рисунок 5а). Дополнительно, проведено картирование поверхности образца с покрытием из Fe-Ni-Cr. Данные картирования подтверждают данные линейного анализа, но позволяют более детально узнать,

где сосредоточены те или иные элементы. В приграничной зоне содержание оксидов больше чем в остальных участках. Числовые значения содержания элементов в весовых процентах указаны на рисунке 5а.

а) АМг-6 исходное состояние; б) АМг-6 после напыления
Fe-Ni-Cr+Отжиг 300°C (1 час)

Рисунок 4 – Рентгено-дифракционный фазовый анализ

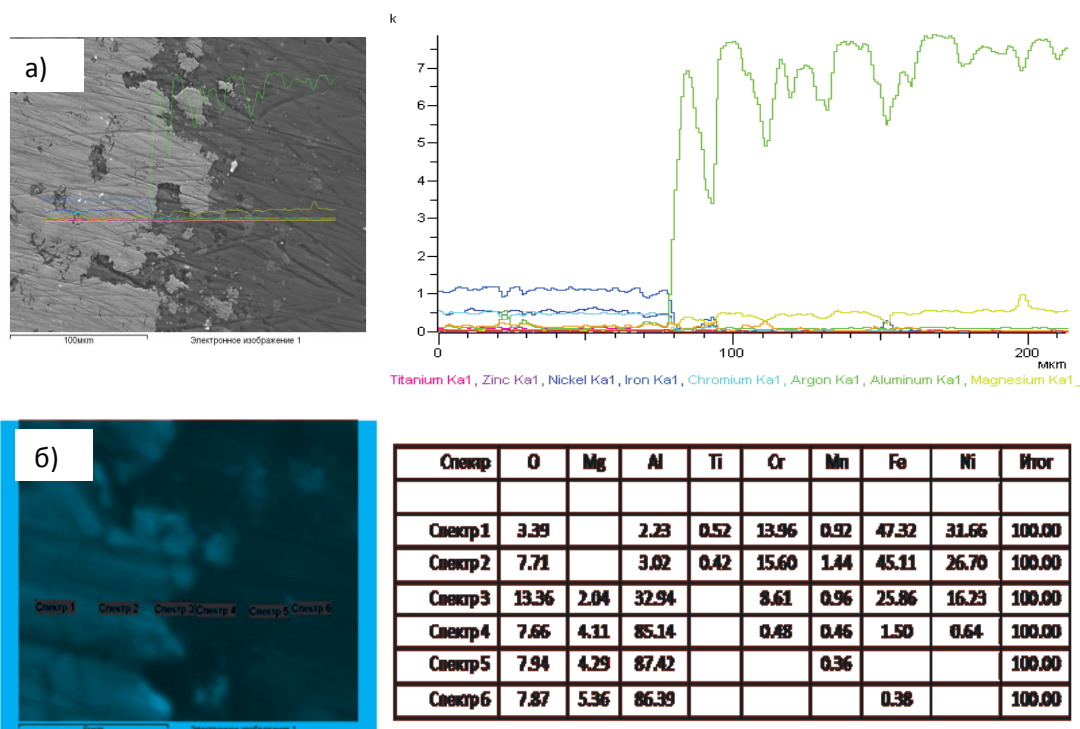
Во время проведения исследований нами получены оригинальные данные исходя из них можно сформулировать следующие выводы:

1) Микротвердость исходного сплава АМг-6 равна $H_m=1013$ МПа. После проведения термической обработки образцов с покрытием из Fe-Ni-Cr, наибольший показатель микротвердости был при температуре 300°C (1 ч), $H_m=1222$ МПа, что выше микротвердости исходного образца на 18%.

2) Износостойкость исходного образца без покрытия была на уровне $1,06 \cdot 10^{11} \text{ м}^{-2}$. Самый высокий показатель износостойкости Fe-Ni-Cr+отжиг при 300°C (1 ч) был достигнут $3,08 \cdot 10^{12} \text{ м}^{-2}$. Этот результат выше исходного на 96%.

3) Исследования химического состава покрытия на основе сплава АМг-6

из Fe-Ni-Cr показали, что в составе Fe-Ni-Cr покрытия имеется: Fe-47,32%, Ni-31,66%, Cr-13,96%, O-3,39%, Ti-0,52%.

а) линейный анализ; б) точечный анализ

Рисунок 5 – Химический состав поверхности образца с покрытием из Fe-Ni-Cr

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Филатов Ю.А. Деформируемые сплавы на основе системы Al-Mg-Sc // *МиТОМ*. – 1996. – №6. – С. 33-36.
2. <http://nfmetall.ru/articles/31.html>
3. Patlan V., Vinogradov A., Higashi K., Kitagawa K. Overview of fatigue properties of fine grain 5056 Al-Mg alloy processed by equal-channel angular pressing // *Master. Sci. Eng. A*. – 2001. – V. 300. – P. 171-182.
4. Vinogradov A., Washikita A., Kitagawa K., Kopylov V.I. Fatigue life of fine-grain Al-Mg-Sc alloy produced by equal-channel angular pressing // *Master. Sci. Eng. A*. – 2003. – V. 349. – P. 318-326.
5. Roder O., Wirtz T., Gysler A., Lutjering G. Fatigue properties of Al-Mg alloy with and without scandium // *Master. Sci. Eng. A*. – 1997. – V. 181. – P. 234-236.

REFERENCES

1. Filatov Ju.A., *Deformiruemye splavy na osnove sistemy Al Mg Sc. MiTOM. 1996. 6, 33, 36 (in Russ).*

2. <http://nfmetall.ru/articles/31.html> (in Russ).
3. Patlan V., Vinogradov A., Higashi K., Kitagawa K., *Overview of fatigue properties of fine grain 5056 Al Mg alloy processed by equal channel angular pressing. Master. Sci. Eng. A. 2001. V. 300, 171, 182 (in Eng).*
4. Vinogradov A., Washikita A., Kitagawa K., Kopylov V.I., *Fatigue life of fine grain Al Mg Sc alloy produced by equal channel angular pressing. Master. Sci. Eng. A. 2003. V. 349, 318, 326 (in Eng).*
5. Roder O., Wirtz T., Gysler A., Lutjering G., *Fatigue properties of Al Mg alloy with and without scandium. Master. Sci. Eng. A. 1997. V. 181, 234, 236 (in Eng).*

UDC 66.017

**L.I. KVEGLIS¹, R.E. SAKENOVA¹,
G.S. BEKTASOVA¹, A.B. SADIBEKOV²**

¹S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,

²D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

**EMERGENCE AND DISTRIBUTION OF WAVES OF BURNING
AND DEVELOPMENT OF CRACKS IN ZONES OF LOCALIZATION
OF PLASTIC DEFORMATION**

The problem of nonlinear behavior of the condensed environments is one of central in modern physics. The birth of structures in open systems through which passes an energy stream, draws attention of physicists more and more. The work is devoted to research of copper conductors of an electric chain of the car which at short circuit promoted fire emergence.

Keywords: plastic deformation, self-organization, burning waves, electric current.

**ПЛАСТИКАЛЫҚ ДЕФОРМАЦИЯНЫҢ ОҚШАУЛАНҒАН
АЙМАҚТАРЫНДА ЖАНУ ТОЛҚЫНДАРЫНЫҢ ТУЫНДАУЫ
МЕН ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ЖАРЫҚТАРДЫҢ ДАМУЫ**

Қазіргі заманғы физиканың маңызды мәселелерінің бірі – сызықты емес конденсрлі орталар сипаттамасы. Ашық жүйеде энергия ағыны өтетін құрылымдардың туындауы физик-ғалымдарын өзіне назар аудартады. Бұл жұмыс автокөліктің мыс өткізгіш электр тізбегін зерттеуге арналған.

Түйін сөздер: пластикалық деформация, өзіндік ұйымдастыру, жану толқыны, электр тоғы.

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ВОЛН ГОРЕНИЯ
И РАЗВИТИЯ ТРЕЩИН В ЗОНАХ ЛОКАЛИЗАЦИИ
ПЛАСТИЧЕСКОЙ ДЕФОРМАЦИИ**

Проблема нелинейного поведения конденсированных сред является одной из центральных в современной физике. Рождение структур в открытых системах, через которые проходит поток энергии, все больше привлекает внимание физиков. Работа по-

священа исследованию медных проводников электрической цепи автомобиля, которые при коротком замыкании способствуют возникновению пожара.

Ключевые слова: пластическая деформация, самоорганизация, волн горения, электрический ток.

The work is devoted to research of copper conductors of an electric chain of the car which at short circuit promoted fire emergence. Short circuit call a state when resistance of loading is less than internal resistance of the power supply. Under these conditions sharply and repeatedly current, proceeding in a chain increases that, according to the law of Joule Lenz leads to a considerable thermal emission, and, as a result, fusion of electric wires, with the subsequent emergence of ignition and distribution of the fire is possible.

Interaction of deformable metal with electric current is studied in the work [1]. Existence of sharp decrease in resistance of metal to deformation and increase of its plasticity under the influence of electric current of big density is established (about 105 And/cm²). The energy emitted during this time, about 10⁻⁴ with = 1-2 MEV. In the work it is shown that the electroplastic effect is not thermal in macroscopic manifestation. According to Panin V.E. theory [5], origin and the movement of deformation defects requires performance of three conditions:

1. Existence of zones of the local stretching normal tension creating the increased molar volume in which there can be a local structural transformation;
2. Action in these zones of moment tension which create local curvature in the areas of localization of deformation and emergence of strongly excited non equilibrium material in a curvature zone;
3. Emergence in a zone of curvature of a crystal lattice of new structural states in a potential field of system of the particles having own strip power a state in an electronic and power range.

Work purpose

Research of the reasons of formation of flowers of a discolouration in steel products and in the copper conductor at a transmission through the conductor of electric current in the conditions of high-speed formation of cracks.

Research methods and samples

The samples of a copper wire of the M1 brand with a section of 0,25 mm² taken from the car after short circuit of conducting were prepared for metallographic researches by means of the optical and scanning electronic microscopy. For research used an optical microscope of NEOPHOT-2 and the scanning electronic microscope of JSM-6390LV with system of the power dispersive microanalysis of INCA Energy Penta FET X3.

Results and their discussion

In figure 1a the image of copper conductors with sites of spherical reflow is shown. Spherical reflow can be the different sizes. In fig. 1b an established fact of formation of a crack in close proximity to a “spherical” reflow.

Re arise as reflow result of the directed mass transfer. The gradient of tension directed from local defects of crystal structure transfers part of substance of the conductor.

Figure 1 – Sites of copper conductors where there was an established fact of formation of cracks and a splash of copper from them.

There is it at the moment when concentration of tension locally creates liquid phases on the way of distribution of a crack. On a tip of a crack big emissions of energy up to steam formation can develop or even formation of plasma [1, 4]. The part of substance crystallizes on a surface of the conductor, leaving a cavity in its volume and promoting the further growth of electric resistance due to the increasing reduction of section of the conductor.

The images of sites of the copper wire containing the cracks received on a raster electronic microscope at various increase are given in figure 2.

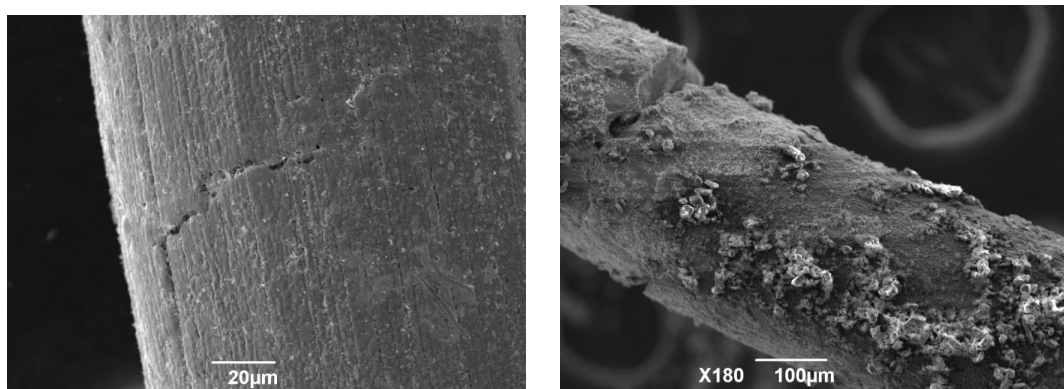

Figure 2 – Cracks on the copper conductor

Apparently from fig. 2, the conductor is covered with an oxide film, but depth of a crack exceeds thickness of an oxide film and is equal to about a half of section of the conductor, as explains the “increased” fragility at a bend (very small “live” section of the conductor).

In fig. The shooters noted two cracks which we will conditionally call “superficial”. At increase in “superficial” cracks it is visible that they have depth, big, than thickness of an oxide film. This circumstance testifies that the crack can develop from depth of the conductor, and its superficial sizes are leveled by an oxide film.

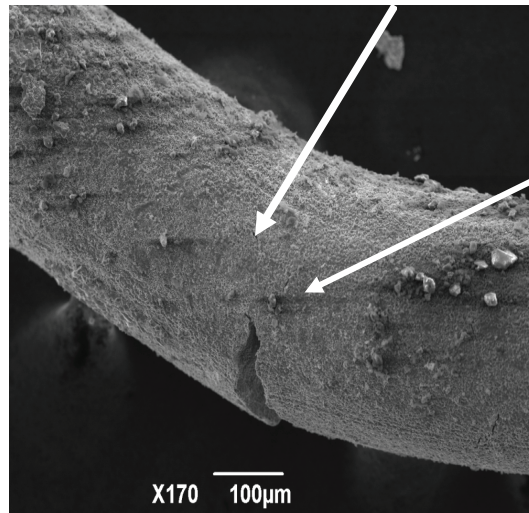

Figure 3a – «Superficial» cracks (are noted by shooters)

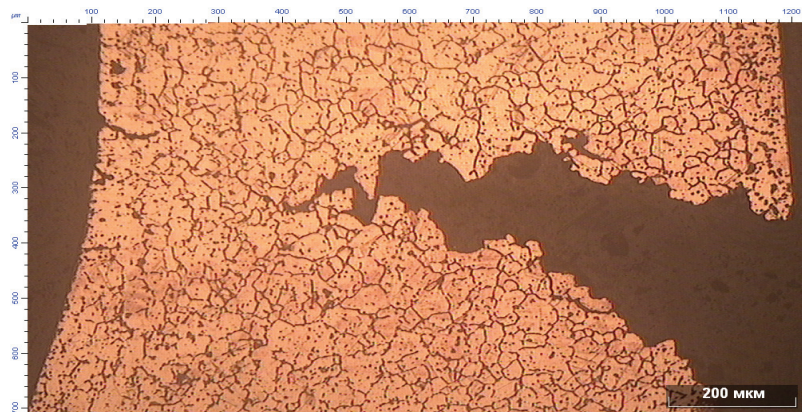

Figure 3b – A microstructure in a crack zone (optical microscopy)

From fig. 3b it is visible that destruction of the conductor goes on borders of grains. With a growth of a crack (break) temperature can reach not only melting, but also steam formation in zones of localization of deformation and at the bad heat sink [5]. Thus, at destruction of the copper conductor energy which forms a metal splash at visually observed KZ has to be emitted locally. Thus its effective cross section that leads to a material overhear at the expense of increase in local resistance decreases.

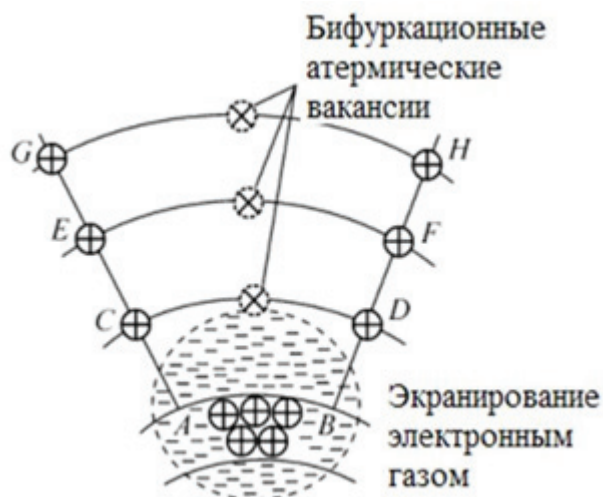

Figure 4 – Generation interstitial of bifurcation vacancies [6]

The generation model the interstitial of the bifurcation vacancies offered in [6] is given in fig. 4. Under the influence of external loading and the passing electric current there is a modulation of the stretching and squeezing normal and tangent tension. This modulation of tension creates zones of curvature of a crystal lattice on interfaces where there are local internal defects and interface of the increased and reduced interatomic distances takes place. Here arise, interstitial bifurcation vacancies which aren't present in a stable transmitting and invariant crystal.

In total such situation can easier arise in the mezhzerennykh borders, as is observed in figure 3b. Generation the mezhuzelnykh of bifurcation vacancies in zones of local curvature of a crystal lattice can lead to origin of an internal crack.

Power processes of a treshchinoobrazovaniye are characterized by energy dissipation, and also transition to other types for very short period. Radiation extends on material in the most various forms, beginning from temperature and finishing with the range of acoustic waves. Under such circumstances in material absolutely unique phenomena – formation of nonequilibrium phases, quantum indignations, thermal effects can be observed. This work is also devoted to the last phenomenon. The theory of fragile destruction of Griffiths was a source of emergence of the linear mechanism of destruction [7,8]. According to Griffiths, development of a crack happens when the released part of energy of deformation appears more increment of superficial energy, necessary for formation of a new surface of a crack. High mechanical loadings can break modular balance in system, translating solid-phase material in specific “is firm - liquid” state (SL), the representing mixes of firm and liquid phases [9].

Emergence of flowers of a pobezhalost on a surface of breaks of steel products.

The samples and methods.

Samples were subjected to the loading twice exceeding strength of material. As a result on breaks colors of a pobezhalost are found. For research of a templetyo-

braztsovbyla are cut out: from ST50KHGA of a spring of the minibus of the Ford model; and also St3sp are cut out from class A-III fittings for ferroconcrete designs by diameter 12mm. Samples were prepared for metalgraphic researches by means of the optical and scanning electronic microscopy. For research used an optical microscope and the scanning electronic microscope of JSM-6390LV with system of the power dispersive microanalysis of INCA EnergyPenta FET X3.

Results and their discussion

In fig. 1 privedenafotografiya of a site of a break of a spring from ST50KHGA steel. Traces of protsessaaavtovolnovy oxidation of [3] surfaces of a break in the form of a set of the strips located as sites of concentric circles of different radiuses are visible. According to a standard scale of flowers of a pobezhlost (tab. 2) shades of concentric circles correspond to a temperature interval of 230-255 degrees Celsius. The image of a site of a break of a sample of steel 50HGA received in the scanning electronic microscope with the microanalyzer is given in figure 2. As well as on an optical microscope striped contrast in the form of the concentric circles changing color with dark for the gray is visible here. Dark sites correspond to the easy elements which are poorly reflecting electronic beams, light sites correspond to heavy elements, in particular, gland. Results of the spectral microanalysis are given in table 1. It is visible that the content of oxygen periodically changes in the range from 7 to 47 nuclear percent, and respectively the content of iron changes from 80 to 20 nuclear percent. The content of silicon changes from 0,3 to 17 nuclear percent. Thus we see redistribution of elements, in particular iron and silicon, on a crack surface.

Таблица "Цвета побежалости стали"

Цвет	Наименование	t° C
Серый		325
Светло-синий		310
Ярко-синий		295
Фиолетовый		285
Пурпурно-красный		275
Красно-коричневый		265
Коричнево-желтый		255
Соломенно-желтый		240
Светло-желтый		225
Светло-соломенный		200

The figure 5 – Photo of a Site of a Break of a Spring from ST50KHGA steel (in the lower part of the photo a millimeter scale)

Table 1 – Results of the quantitative microanalysis

Спектр	В стат.	O	Na	Mg	Al	Si	S	K	Ca	Ti	Cr	Mn	Fe	Cu	Итого
Спектр 1	Да	47.48	1.19	1.31	5.83	17.22	0.28	1.84	2.54	0.42		0.32	21.57		100.00
Спектр 2	Да	15.10		0.49	0.89	1.76			0.84		0.72	0.79	78.70	0.70	100.00
Спектр 3	Да	7.70				0.36			0.33		0.94	0.86	89.81		100.00
Макс		47.48	1.19	1.31	5.83	17.22	0.28	1.84	2.54	0.42	0.94	0.86	89.81	0.70	
Мин		7.70	1.19	0.49	0.89	0.36	0.28	1.84	0.33	0.42	0.72	0.32	21.57	0.70	

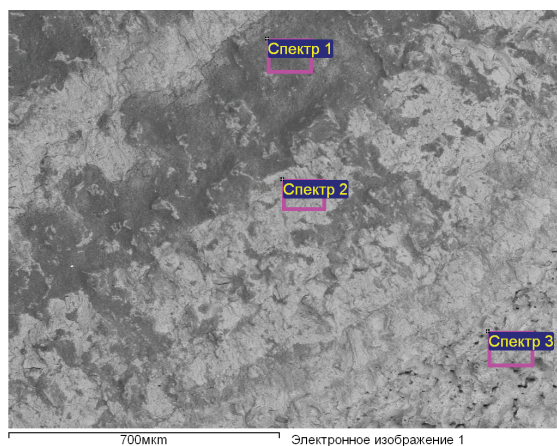

Figure 6 – The image of a site of a break of a sample of steel 50HGA received in the scanning electronic microscope with the microanalyzer

The photo of a site of a break of construction fittings from St3sp is given in figure 3. As well as in figure 2vidny traces of process of an autowave oxidation of a surface of a break. On a scale of flowers of a discoloration shades of concentric circles correspond to a temperature interval of 310-330 degrees Celsius.

For the phenomenological description of thermo fluctuation process of local destruction used model [2] which basis is scientific idea of overcoming of potential (power) barriers from a variable in time height.

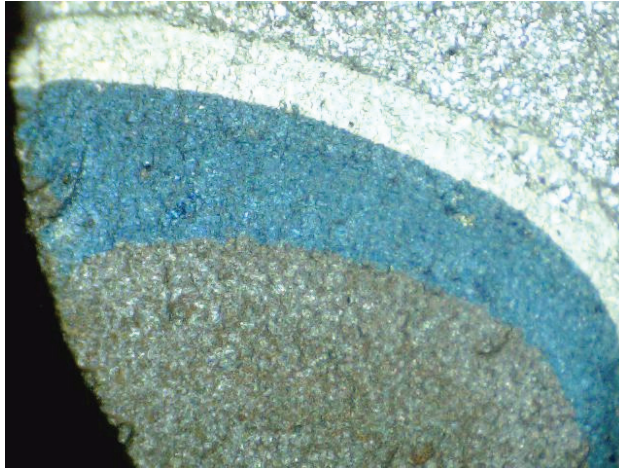

Figure 7 – The photo of a site of a break of construction fittings from St3sp

The model proceeds from the competition of two kinetic processes - destruction and plastic deformation. If the speed of process of plastic deformation is higher, than at destruction process, microplastic deformation manages to take place about all concentrators earlier, than destruction will begin there. As a result of tension about the concentrator decrease owing to a relaxation. If plastic deformation doesn't manage to take place, destruction happens at the maximum local tension.

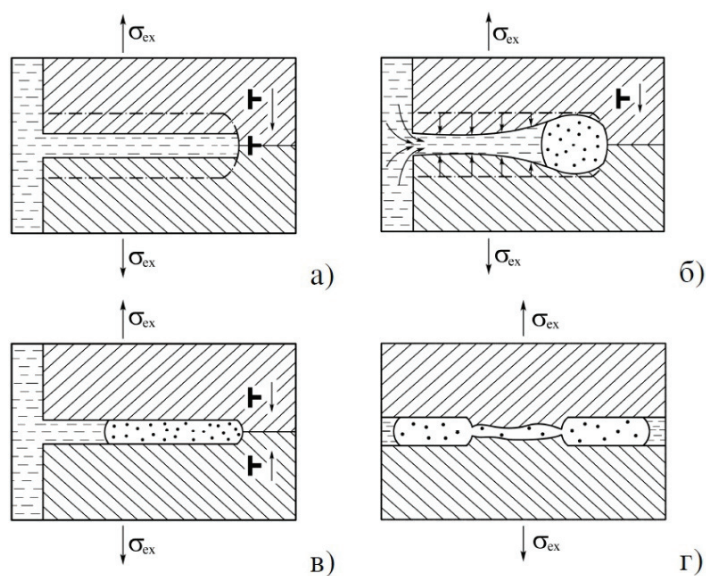

Figure 8 – Stages of growth of a microcrack in a fusion layer

Under the influence of waves of plastic deformation there is an energy accumulation, and, as result, formation of the bubble of a steam phase covering a crossing point a ring. At the same time in system there is a tension connected with uneven increase in thickness of a layer (fig. 8b). Development of a bubble of a steam phase depends on a ratio of speed of plastic deformation of material and speed of a relaxation of internal tension in system. Process of plastic deformation brings new portions of energy, providing growth of tension and increase in volume of a time. On the other hand, volume stretching of fusion in a layer creates the hydrostatic pressure which will tighten the liquid phase located on an external surface in a layer (fig. 8b).

Inflow of new liquid to a deformable layer will promote a relaxation of tension in both phases, and to block growth of a microcrack. It is obvious that than the speed of absorption of dislocations is higher and the speed of inflow of new liquid, that a high probability of is lower that the time will grow to the microcrack sizes. Having made balance of amount of the liquid flowing into a layer from a free surface and size of the free volume brought by the absorbed dislocations it is possible to receive criterion of growth of microcracks. The germ of a steam phase turns into the thin long microcrack occupying part of volume of a liquid layer (fig. 8v). This microcrack, being the strong concentrator of the external stretching tension σ_{ex} , will excite an intensive plastic current of material in volume of the crossing point connecting polycrystals. Finally the crossing point will be destroyed and the microcrack jump will increase the length (fig. 4g). Proceeding further, process of consecutive destruction of crossing points will lead to final fracture of material.

Analyzing the results given on figures 1, 2 and 3 it is possible to conclude that in the conditions of the plastic deformation which was taking place under loading - twice exceeding strength of material, the cracking passes in the wave mode. The autowave processes which are taking place in metal samples under the influence of external loading can be explained from position of distribution of waves of plastic deformation which promote the directed mass transfer. In work [12] effects of creation of "chess structure" in alloys are shown by waves of plastic deformation. Excess of a limit of fluidity generates a nonlinear wave of the localized plastic deformation.

Supervision of flowers of a pobezhalost testifies about distribution of a wave of burning at plastic deformation.

The most various forms of existential self-organization meet in burning (see Ya.B. Zeldovich, A.G. Merzhanov, G.I. Sivashinsky's works, etc.). The variety of different types of nonlinear waves includes the automodel running burning waves, the pulsing burning waves, a cellular flame, radial and spiral waves, formation of the localized burning centers - hot spots which have rich dynamic behavior.

Detonation (from $\phi\phi$. *détoner* – "to blow up" and lat. *detonare* – "to rattle" [1])

– it is the mode of burning in which on substance the shock wave initiating the chemical reactions of burning, in turn supporting the movement of a shock wave due to heat which is allocated in exothermic reactions extends. The complex consisting of a shock wave and a zone of exothermic chemical reactions behind it extends on substance with a supersonic speed and is called as a detonation wave [1]. The front of a detonation wave – is a surface of a hydrodynamic normal gap [14].

On a wide range of metals and alloys emergence and temporary evolution of the pictures of localization of plastic deformation ordered in space – waves are investigated. The main characteristics of these waves are established: dependence of speed of distribution on coefficient of deformation hardening, law of dispersion, dependence of wavelength on the sizes of grains and size of samples. Possibility of the description of localization of a plastic current as process of self-organization in the deformable environment [14] is considered.

Speed of a wave of burning can be explained with a high speed of a wave of plastic deformation in case of a beam color of a discolouration of a beam and fittings.

Localization of plastic deformation can be considered as new type of the autowave process which is spontaneously arising in the deformable environment. Regularities of processes of this kind were investigated in physical and biological systems [18] earlier. In the course of stretching and an upsetting of samples consecutive manifestation elastic (area A), elasto-plastic, (area B), plastic deformation is observed (area B) (fig. 9). As a result of uneven distribution of deformations all these three kinds of deformations are shown at the same time and continuously in deformable volume.

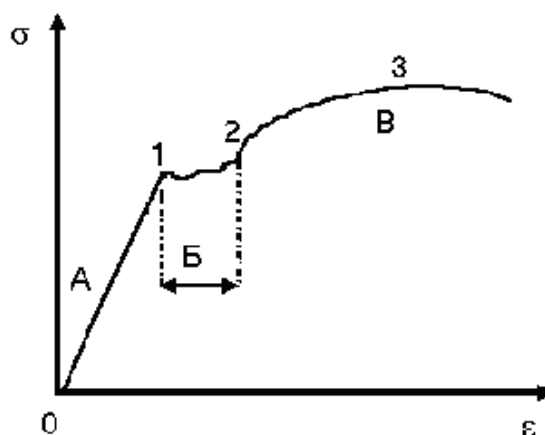

Figure 9 – Form and sites of the chart tension deformation

Electric current in metals is the ordered movement of electrons under the influence of electric field. Experiences show that at course of current on the metal conduc-

tor of transfer of substance doesn't occur, therefore, ions of metal don't take part in transfer of electric charge.

Within classical nonequilibrium thermodynamics the description of irreversible processes happens by means of thermodynamic forces and thermodynamic streams. The basis for introduction of these sizes is that through them production of entropy is expressed in common form.

$$\sigma = \sum_{\alpha} J_{\alpha} X_{\alpha} \quad (1)$$

where J_{α} – a thermodynamic stream, X_{α} – a thermodynamic stream. thermodynamic force. It is necessary to highlight randomness of division into thermodynamic

streams and forces. For example, multiplier $\frac{1}{T}$ it is possible to carry not to force, and

to a stream. Forces and streams it is possible even to trade places, however never-

theless it is natural to consider that thermodynamic forces generate thermodynamic streams as a gradient of temperature generates a warmth stream.

The example of division of forces and streams is shown in the table №2

Сила X_{α}	$\nabla \frac{1}{T}$	$-\frac{1}{T} \mathbf{V}^0$	$-\frac{1}{T} \boldsymbol{\varepsilon}$
Поток J_{α}	\mathbf{q}	\mathbf{P}^0	\mathbf{i}

$$\delta = q \nabla \left(\frac{1}{T} \right) - \frac{1}{T} P^0 : V \quad (2)$$

$$\delta = q \nabla \left(\frac{1}{T} \right) - \frac{1}{T} P^0 : V + \frac{1}{T} \boldsymbol{\varepsilon} i \quad (3)$$

\mathbf{q} – warmth stream,

$$\boldsymbol{\nu} = \frac{1}{\rho} \sum_k \rho_k \boldsymbol{\nu}_k \text{ – speed of the center of masses,}$$

– the tensor of viscous tension is spread out as follows: $\mathbf{P} = p\mathbf{U} + p^\nu\mathbf{U} + \overset{0}{\mathbf{P}}^\nu$,
 where tensor of viscous pressure $\overset{0}{\mathbf{P}}^\nu$ it is spread out to volume viscous pressure p^ν and a deviator with a zero trace $\overset{0}{\mathbf{P}}^\nu$

– similarly, the tensor of speeds of deformation can be spread out as follows:
 $\mathbf{V} = \frac{1}{3}(\nabla \cdot \boldsymbol{\nu})\mathbf{U} + \overset{0}{\mathbf{V}}^\nu$,

– a colon – a double scalar product of tensors,

– $\boldsymbol{\varepsilon} = \mathbf{E} + \boldsymbol{\nu} \times \mathbf{B}$ – electric field in the system of coordinates moving with
 a speed $\boldsymbol{\nu}$, $\mathbf{i} = \sum_k z_k \mathbf{J}_k$ – conduction current.

Fast heating as at slow heating of a film of iron to the same temperature on its surface the oxide layer interfering self-ignition process manages to be formed is necessary for wave oxidation.

Similar fluctuations call autowave, they – a subject of fixed studying in various areas of natural sciences. Autowave oxidation of metals – it not only one more example of autowave processes, but also addition to traditional ideas of the mechanism of oxidation of metals [15]. When passing electric current on a sample along with formation of cracks energy density in the localized areas was so big that liquid copper was splashed out from a crack outside.

In work the analysis of a problem of the theoretical description of deformation destruction of materials is made. Authors consider that the problem was considered without self-coordination between the processes which are taking place at various structurally large-scale levels. On the macro - levels the mechanics of continuous environments, at the micro level the theory of a dislocation and molecular dynamics, at the nano level the device of quantum mechanics is used. Such approaches are, in essence, single-level. In the multilevel approach developed in physical mesomechanics, deformation destruction is considered as the self-coordinated process on nano - micro, meso - and the macroscale levels [19].

Conclusions

1. In passing of waves of burning at plastic deformation and destruction of steel samples is experimentally revealed.

2. Under the influence of electric current of KZ in copper wires with a section of 0,25 mm² plastic deformation and the treshchinoobrazovaniye going from within the conductor to its surface is found.

3. Observed effects most are considerably expressed on curved sites of a wire and can be explained from a position of the theory of V.E. Panin defining a fundamental role of curvature of a crystal lattice at plastic deformation and origin of cracks.

4. Discrete nature of colors of a pobezhalost on breaks of steel samples of the different structures subjected to destruction under the loading twice exceeding strength is connected with redistribution of components in a crack blanket

5. Processes of autowave oxidation of a surface of destruction can be explained from a position of distribution of waves of plastic deformation.

REFERENCES

1. Barbashev V.I., *Mekhano elektrichesky effect in solid electrolytes*. V.I. Barbashev, Yu.A. Komysa. *Physics of a solid body*. **2005**. T. 47, 2, 229, 232 (in Eng).
2. Vasilyev L.S., *Deformation local melting and critical conditions of metals and alloys, materials of the RAHN OURO Physics and technology institute*, **2010** (in Eng).
3. Vasilyev L.S., *Structural and phase transformations and the critical phenomena at intensive plastic deformation and destruction of metals and alloys the abstract on competition of an academic degree of the doctor the fiziko matematyieskikh of sciences, Izhevsk 2010* (in Eng).
4. Panin, V.E., *Curvature solitons as the generalized wave structural carriers of plastic deformation and destruction*. V.E. Panin, V.E. Egorushkin. *Physical mesomechanics*. **2013**. T. 16, 3, 7, 26 (in Eng).
5. Shadsky V.G., S. V's Epiploons. *Conditions of emergence of microexplosions in a cutting zone at a process intensification impulses of electric current, the News of the Tula State University magazine*, 3, **2011**, 279, 282 (in Eng).
6. Spitsin V.I., Troitsk O.A., *Elektroplasticheskaya deformation of metals Moscow Science*. **1985**, 161. *Voznknoveniye of electric potential in a copper deformation zone Troitsk A.N. Letters in ZhETF 1977*, 680, 684 (in Eng).
7. Panin V.E., *the Fundamental role of curvature of crystal structure in plasticity and prochnocht of firm bodies*. V.E. Panin, A.V. Panin, T.F. Elsukova, Yu.F. Popkova. *Physical mesomechanics the 17th*, 6, **2014**, 7, 18 (in Eng).
8. Griffith A.A., *The phenomena of rupture and flow in solids. Philos. T. Roy. Soc. A*. **1920**, 63, 198 (in Eng).
9. Griffith A.A., *The theory of rupture. Proc. of the 1st Int. Congr. on Appl. Mech. Delft*, **1924**. J. Waltman, Jr., Delft, **1925**, 55, 63 (in Eng).
10. Myagkov V.G., *Autowave oxidation of metals" reports of the Russian Federal Property Fund, No. of a grant 96-03-32327* (in Eng).
11. Poletayev Yu.V., *Long low cyclic durability of welded connections and choice austenitic and stable staley. Monograph. YuRGTU, NPI. Novocherkassk, FACE*, **2010**, 281 (in Eng).
12. Panin A.V., *Large scale levels of deformation in blankets of the loaded solid bodies and thin films. The abstract of the thesis on competition of an academic degree of the doctor of physical and mathematical sciences 01.04.07 Tomsk*, **2006** (in Eng).
13. *Estimates of speed of distribution of a wave of burning from "hot spots" at udarno-volnovy initiation tamб к.ф. зребенкин, m of m of pots, а.л. stallions, century of century of Popov, m of century a taranik the Russian federal nuclear center the All-Russian scientific research institute of technical physics of Akkad. E.I. Zababakhina, Snezhinsk, Russia. Snezhinsk,*

on September. VII Zababakhinsky scientific readings, 8, 12, 2003 (in Eng).

14. About sedate nature of dependence of speed of plastic deformation on pressure when loading crystals intensive shock waves © G.A. of Malygin¹, S.L. of Ogarkov², A.V. of Andriyash² Ifiziko technical institute of A.F. Ioffe of the Russian Academy of Sciences, St. Petersburg, Russia 2 All the Russian research institute of automatic equipment of N.L. Dukhov, Moscow, Russia Came to Edition on August 28, 2012 (in Eng).

16. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/> (in Eng).

17. Zhuravlev A.Z., Ivchenko N.A., G.N.'s Baklag formation of waves in processes of plastic deformation of metals. DGTU bulletin, 2005. 5, 4, 26 (in Eng).

18. Slow autowave processes at deformation of solid bodies. L.B. Zuyev, V.I. Danilov. Institute of physics of durability and materials science of the Siberian Branch of the Russian Academy of Science, Tomsk, 634021, Russia. Physical mesomechanics 6 1-2003, 75, 94 (in Eng).

19. Moiseenko of DD, Panin of VE, Elskova TF Physical Fur 16, 3, 2013, 81, 93 (in Eng).

UDC 620.17

**B.M. MURATBEKOV¹, A.E. TUSSUPZHANOV¹,
N. KANTAI¹, O.B. SEILKHANOV², G.S. BEKTASOVA²**

¹S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

² Nazarbayev Intellectual School of Chemistry and Biology, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

SMELTING AND RESEARCH OF PHYSICAL
AND MECHANICAL PROPERTIES OF INVAR Fe-Ni-Co WHICH
USING IN CRITICAL PARTS OF TURBINE SITES

Currently, the materials created from multi-function alloys with special mechanical properties are being used widely for the development of a new generation of mechanisms and technology. One such material is Invar alloys with minimal thermal expansion and an increased level of mechanical properties, specifically strength and hardness. The strengthening of iron-nickel alloys without losses Invar their properties is an important and urgent task of physicists and materials science, since the application these alloys in contemporary designs, working in conditions of growing static and dynamic loads, it requires constant improvement of the mechanical properties.

Keywords: multifunctional alloys, Invar, corrosion resistance, a phase turn, micro-hardness.

ТУРБОАГРЕГАТТАРДЫҢ ЖАУАПТЫ БӨЛІКТЕРІНДЕ
ҚОЛДАНЫЛАТЫН Fe-Ni-Co ИНВАРЫН БАЛҚЫТЫП АЛУ
ЖӘНЕ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі уақытта механикалық қасиеттері жоғары арнайы көпфункционалды қорытпалардан жасалған материалдар жаңа буын механизмдері мен технологияларын дамыту үшін кеңінен пайдаланылады. Осындай материалдардың бірі ретінде жылулық

кеңейтілуі нөлге жақын және беріктігі мен қаттылығы сияқты механикалық қасиеттері жоғары инварлы қорытпаларды алуға болады. Темір-никельді қорытпаларды олардың инварлық қасиеттерін жоғалтпай беріктендіру физиктер мен материалтанушылардың маңызды әрі өзекті мәселелерінің бірі болып отыр, себебі бұл қорытпаларды статикалық және динамикалық жүктемелер артатын жағдайда жұмыс жасайтын заманауи конструкцияларда механикалық қасиеттерінің жоғары болуын талап етуде.

Түйін сөздер: көпфункционалды қорытпалар, инвар, коррозияға тұрақтылық, фазалық айналым, микроқаттылық.

ВЫПЛАВКА И ИССЛЕДОВАНИЕ ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ИНВАРА Fe-Ni-Co ИСПОЛЬЗУЕМОГО В ОТВЕТСТВЕННЫХ УЗЛАХ ТУРБОАГРЕГАТОВ

В настоящее время материалы, созданные из многофункциональных сплавов с особыми механическими свойствами широко используются для разработки нового поколения механизмов и технологий. Одним из таких материалов являются инварные сплавы с минимальным тепловым расширением и повышенным уровнем механических свойств, в частности таких как прочность и твердость. Упрочнение железоникелевых сплавов без потерь их инварных свойств является важной и актуальной задачей физиков и материаловедов, поскольку применение этих сплавов в современных конструкциях, работающих в условиях растущих статических или динамических нагрузок, требует постоянного повышения механических свойств.

Ключевые слова: многофункциональные сплавы, инвар, коррозионная стойкость, фазовый оборот, микротвердость.

Requirements to final products will be toughened for improvement of quality and performance characteristics with development of science and technique, because this process will promote the further development of production. In particular, mixtures of metallic melts, the laws of variation of properties, which control structure formation and mechanical properties, are recognized as the major tasks in the study of the modern industry and are one of the most critical tasks. Therefore it is important to know the phase information structure and influence of different additions on properties to achieve the necessary mechanical properties in alloys. However, the issues of structure formation and functions of phase exchange in multi-component alloys still remain unclear despite large-scale manufacturing of iron-base alloys and numerous works on study of iron-base alloys in the metallurgical industry.

The special consideration of the modern materials science is given to the development of precision alloys due to the necessity of development of new materials, possessing the high level of technological and functional properties [1].

There has existed the problem of production of large-size, geometrically-complex products made of Fe-Ni-based Invar alloys and exhibiting the low values of the thermal coefficient of linear expansion (TCLE, $\alpha_{20-100} \leq 3 \cdot 10^{-6} \text{ K}^{-1}$) in the precision engineering over the last few decades [2].

It was offered to make the parts of science-based equipment by casting for the solution of this scientific and production problem, rather than by the classic methods of the metal treatment under pressure [3].

The additional alloying of Invar alloys with carbon was offered, because the classical Fe-Ni-based Invar systems have poor casting properties, which are illustrated by the defects of casting (shrink holes, pores, cracks) in final products [4].

The iron-nickel Invar alloy of the classic Fe-Ni-Co composition finds the wide industrial and technical application due to the near-zero coefficient of the thermal linear expansion. The great interest of scientists in this alloy is related to the fact that, in addition to the anomalous thermal expansion, the Invar-class alloys also have anomalies of many other physical properties [5].

The strengthening of the iron-nickel alloys without loss of their Invar properties is an important and relevant task for physicians and materials scientist, because the use of these alloys in the modern constructions, working under increasing static or dynamic loads, requires the constant strengthening. The solution of this problem will make it possible not only to broaden the field of application of Invar alloys, but also to gain a better understanding of the nature of the effect itself [6].

Doping with iron nickel leads to a significant increase in the alloy lattice parameter, however, in contrast to the doping of by other d - by transition metals, it does not change the type of deformation texture alloys, which in turn allows to obtain upon annealing acute cube texture in the entire region of the face-centered cubic lattice Fe-Ni alloys.

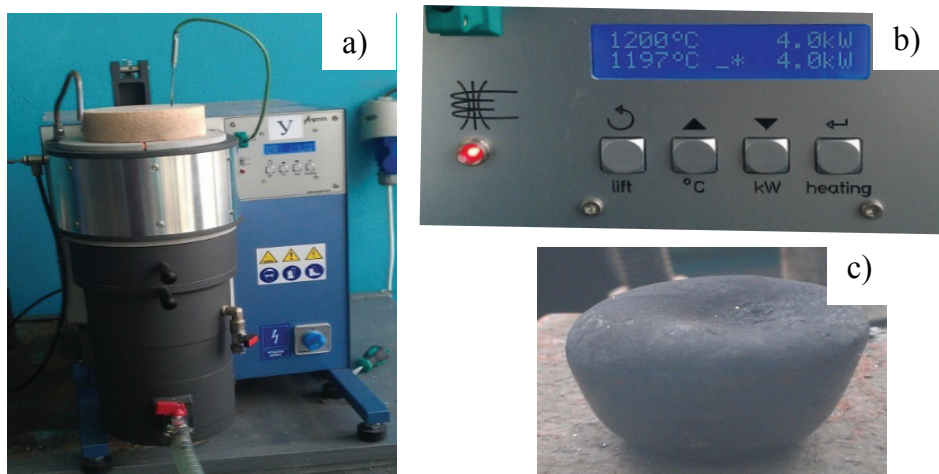
The distinctive anomalies, related to the Invar effect, are present in alloys of the Fe – Ni system in the region of concentration from 32 to 50% of Ni. Invar (alloy with 36% of Ni) has the minimal thermal coefficient of linear expansion. The anomaly of properties, related to the Invar effect, has industrial application for production of tailored alloys. Alloying of Invar with small additions, except for cobalt, leads to strengthening. The alloys of the Invar composition have the strong dependence of properties, specifically of the thermal expansion, on a structural state. Therefore the value can be controlled with plastic deformation and heat treatment [7].

The orientation correlation during α - γ - transformation as well as the general form alteration, the habit plane of α - phase, the features of dislocation formation and inheritance, the conditions for formation of many γ - orientations with formation of a nickel-enriched nanocrystal austenite have been determined in works [8-11] in the metastable austenitic alloys of the Invar type (Fe-30-32%Ni). The statistical analysis of mutual disorientation of the austenite crystals after the cycle of $\gamma \rightarrow \alpha \rightarrow \gamma$ - transformations with formation of many austenitic and martensitic orientations was carried out.

Data for study was melted in an induction furnace Agatronic G, by mixing the components in a of carbon crucible with a protective atmosphere of argon. Thermal

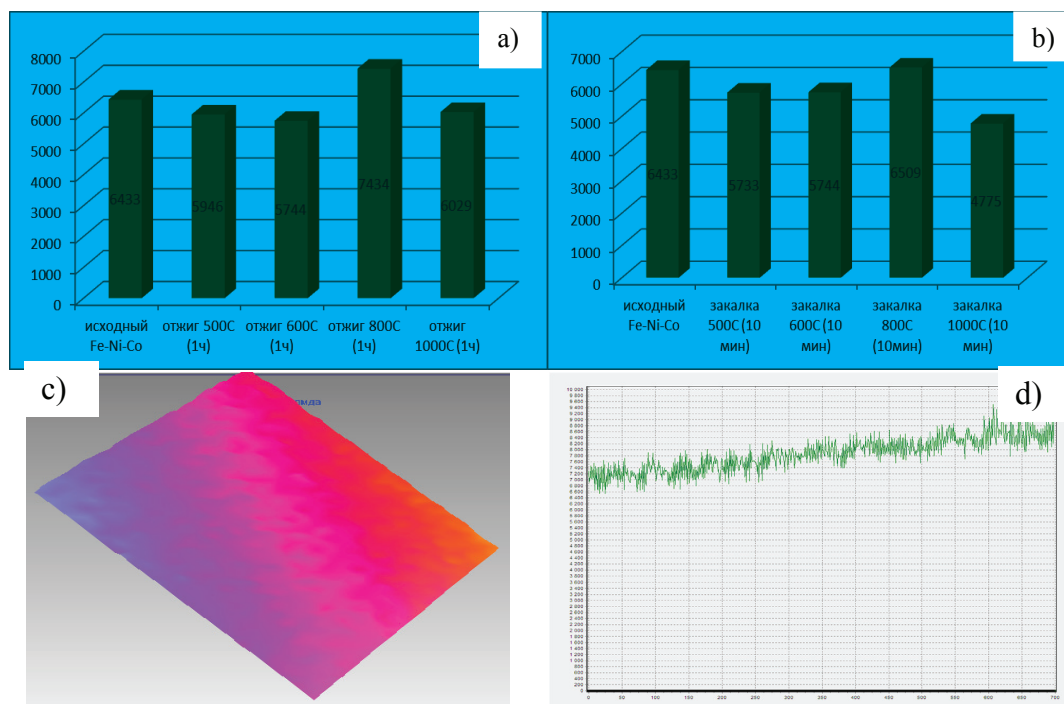
treatment of the samples was performed in tubular furnaces type SUOL-4, using the quartz tube where it was created a vacuum with a residual pressure of less than 10^{-3} MPa. Studies of the microstructure changes was performed on a scanning electron microscope JSM-6390LV secondary electron mode at an accelerating voltage of 25 kV. Analysis of the phase state of the samples was performed on diffractometer DRON-3 using cobalt radiation. The study was performed on samples microhardness PMT-3, using a diamond pyramid with an angle of 136° at the top. In wear characteristics were tested for tribomachine MicronTribo where used as an indenter ball diameter of 3 mm WC alloy. Tests on the corrosion resistance evaluation Fe-Ni-Co alloy electrochemical behavior was conducted on galvanostats potentiosta-P-150 with automatic regulation of the capacity of the test electrode.

Fe-Ni-Co alloy was produced by us by the component mixing and melting in laboratory setting. The Fe-Ni-Co alloy melting was performed in Agatronic Ginduction furnace (Figure 1, a) at 1197°C (Figure 1, b) with the argon shielding atmosphere. This furnace is equipped with a vacuum jacket for heat loss reduction, the vacuum is formed with the help of a fore vacuum pump, thus, the residual pressure in the vacuum jacket does not exceed 10^{-5} MPa.

a) The induction furnace; b) The melting temperature; c) The casting
Figure 1 – The melting process of the alloy

After the casting the analysis of the chemical composition was performed with SRV-1 (CPB-1) x-ray fluorescent spectrometer using the secondary silver and molybdenum target for the improved excitation of secondary electrons. There are the following elements in the composition of the alloy: Ni, Fe, Co, Cr, N, Ti and Nb. The manganese peak is present due to its content in the hardware material.

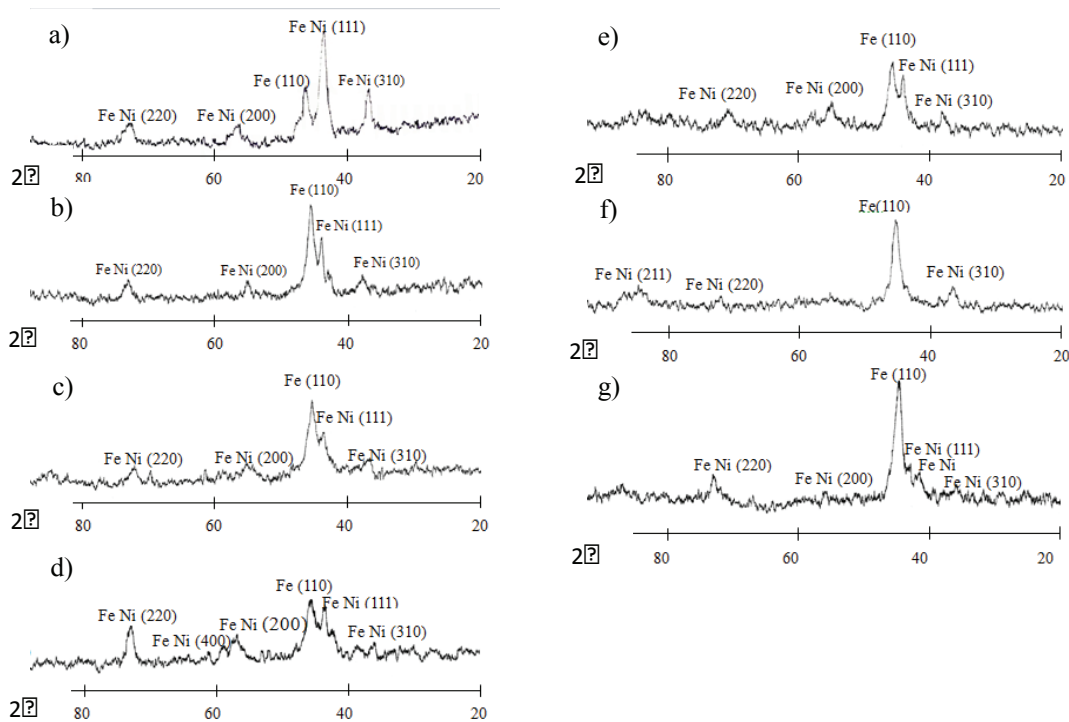
a) after the annealing; b) after the quenching;
 c) 3D-image of the sample surface; d) The graph of wear
 Figure 2 –The microhardness testing and the wearing test

At the later stage, we conducted the microhardness testing of the produced alloy (Figure 2). Produced Fe-Ni-Co alloy has the high microhardness equal to $H_m = 6433$ MPa. We carried out one-hour annealing and the water quenching at 500, 600, 800 and 1000°C to determine the optimum performance characteristics. As Figure 2, *a* shows, the highest microhardness value is achieved after annealing at 800°C during one hour $H_m(800^\circ\text{C}) = 7434$ MPa. This value increased by 15% than that of the initial sample. After the water quenching at 800°C for 10 minutes, the microhardness of the alloy reached $H_m = 6509$ MPa, and it can be compared with the microhardness of the initial sample. The microhardness of the alloy is getting reduced at other temperatures (Figure 2, *a, b*).

In addition, we also conducted the wearing test of the Fe-Ni-Co alloy with MicronTribo tribometer using a WC-alloy indenter. The speed of rotation of the indenter was run up to 700, but there did not form any “track” from the indenter (Figure 2 *c, d*). It illustrates the high tribological characteristic of the produced alloy.

Fe-Ni-Co alloy in the initial state consists of Fe Ni-phase with a face-centered

cubic lattice and a-Fe with a body-centered cubic lattice. Figure 3 *a, b, c, d* shows that several pikes increased, and some pike decreased in comparison with the initial state of the alloy presumably due to the dissolution of one alloy in the other and to the decrease of the volume ratio of the other phase.

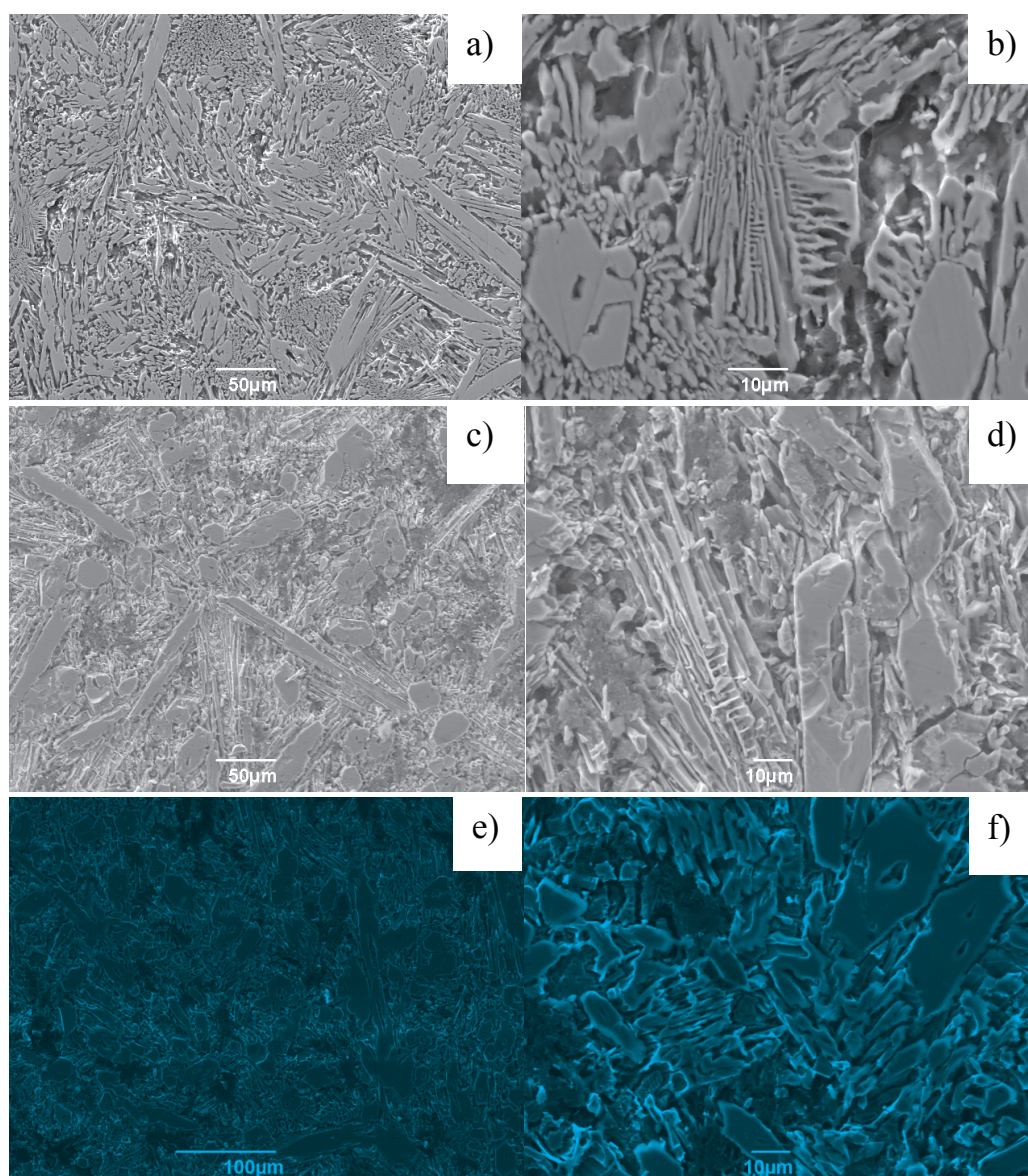
a) The initial state of Fe-Ni-Co alloy; b) Fe-Ni-Co alloy after quenching 500°C (10 minutes); c) Fe-Ni-Co alloy after quenching 800°C (10 minutes); d) Fe-Ni-Co alloy after quenching 1000°C (10 minutes); e) Fe-Ni-Co alloy after annealing at 500°C (1 hour); f) Fe-Ni-Co alloy after annealing at 800°C (1 hour); g) Fe-Ni-Co alloy annealing at 1000°C (1 hour).

Figure 3 – The diffraction pattern of X-ray diffraction analysis

Figure 3 *e, f, g* shows the diffraction patterns of X-ray diffraction analysis of the Fe-Ni-Co alloy samples, which were annealed at 500°C, 800°C and 1000°C for an hour. These diffraction patterns illustrate that the lines of FeNi from the face-centered cubic lattice began to dissolve in a-Fe and decreased in the percentage composition when heated. This implies that we can view the influence of temperature and time of annealing on the composition and properties of the alloy.

The samples of Fe-Ni-Co alloy were examined with a scanning electron microscope to specify the chemical composition and to determine the micro structural peculiarities. The samples were prepared in accordance with the standard procedure. The etching was performed chemically in the solution of aqua regia (HNO₃ (65-68 %

of content) and hydrochloric acid HCl (32-35% of content) in the ratio 1:3 by volume).

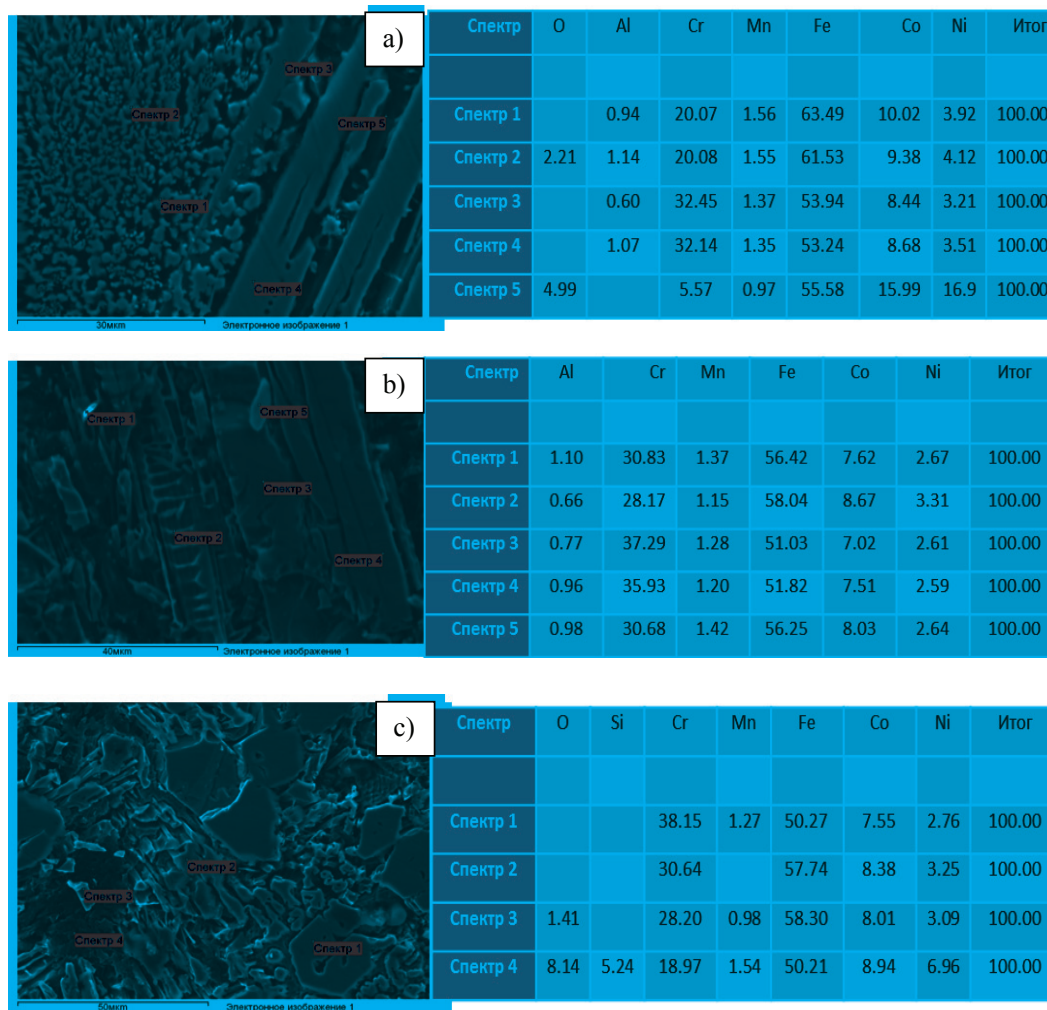
a, b) the initial alloy; c, d) annealing at 800°C (1 hour);
e, f) water quenching at 800°C with time delay of 10 minutes

Figure 4 – The micro structural examination

The alloy has the acicular structure with the width of acicular phases of about 2 mkm in the initial state, but also the grains of the secondary phase are recognizable, the

alloy in the initial state is presumably in the two-phase state. Also the small particles of 2 mkm are marked in the initial state. Figure 4 *b, d* shows that the acicular particles broaden significantly after annealing at 800°C (1 hour).

The chemical composition examination with the energy dispersive spectrometer illustrates, that the elemental composition varies within the following ranges: Fe 53,24,63,49; Ni 16,9,3,21; Co 14,98,8,44; Cr 32,45,5,57; Mn 1,56,0,97, Al 1,14,0,6 and O 4,99,2,21. The same variations of the chemical composition are evidenced in the annealed and the quenched samples.

a) the initial sample; b) after annealing at 800°C (1 hour);
 c) after quenching at 800°C (10 minutes)

Figure 5 – The chemical composition examination

Figure 5 gives results of the spot chemical composition examination. These values prove the data of the mapping over the surface, there are also variations of the elemental composition depending on the area.

Conclusions

1) Produced Fe-Ni-Co alloy has the microhardness equal to $H_m = 6433$ MPa. We carried out the annealing and the water quenching at different temperatures to determine the optimum performance. The highest values were achieved after annealing at 800°C during one hour. This microhardness increased by 15%, than that of the initial sample. After the water quenching at 800°C for 10 minutes, the sample microhardness reached $H_m = 6509$ MPa, and it can be compared with the microhardness of the initial sample.

2) The wearresistance of Fe-Ni-Co alloy tested with MicronTribo tribometer using a WC-alloy indenter illustrated that the speedup from 300 to 700 under a load of 310 mN does not cause formation of a “track” at the surface of the sample. It indicates the high tribological characteristic.

3) X-ray diffraction analysis indicated, that the alloy in the initial state consists of the Fe Ni-phase with a face-centered cubic lattice and α -Fe with a body-centered cubic lattice. After heat treatment losses of new phases were not observed. Due to heat treatment, some lines increased, and some of them decreased. It happened due to the reduction in quantity of defects and texture elements, as well as to changes of volume ratios of phases relatively to each other.

4) The alloy has the acicular structure and its elemental composition varies within the following ranges: Fe 53,24,63,49; Ni 16,9,3,21; Co 14,98,8,44; Cr 32,45,5,57; Mn 1,56,0,97, Al 1,14,0,6 and O 4,99,2,21.

5) The resulting alloy is recommended to use in the manufacture of turbines and devices requiring high accuracy in the temperature change.

REFERENCES

1. Woong S.P., Min Sung Chun, Myuing Soo Chun e.a., *Comparative study on mechanical behavior of low temperature application materials for ships and offshore structures: Part I – Experimental investigations // Materials Science and Engineering: A. 2011. V. 528. N 18. pp. 5790-5803.*
2. Zhilin A.S., Grachev S.V., Ryzhkov S.V., Popov N.A., Filippov M.A., Mikhaylov S.B., Tokarev V.V., Nikiforova S.M., *Vliyaniye termotsiklirovaniya na invarnyye svoystva splava FE-32% NI-6,4% CO-0,8% C [Influence of thermocycling on the Invar properties of FE-32% NI-6,4% CO-0,8% C alloy] // Tekhnologiya metallov. 2013. No. 4. pp. 15-18.*
3. Grachev S.V., Chermenskiy V.I., Kharchuk M.D., Konchakovskiy I.V., Zhilin A.S., Tokarev V.V., Nikiforova S.M., Venediktova I.A., *Vliyaniye sostava na temperaturnyuyu zavisimost' teplovykh svoystv liteynykh invarnykh i superinvarnykh splavov [Influence of a composition on temperature dependence of thermal properties of casting Invar and Super Invar alloys] // Neft' i gaz. 2012. No.3. pp. 86-90.*

4. Grachev S.V., Filippov M.A., Chermenskiy V.I., Kharchuk M.D., Konchakovskiy I.V., Zhilin A.S., Tokarev V.V., Nikiforova S.M., *Teplovye svoystva i struktura liteynykh uglerodsoderzhashchikh invarnykh i superinvarnykh splavov posle dvukhstupenchatogo otzhiga [Thermal properties and structure of casting carbon-bearing Invar and Super Invar alloys after the two-stage annealing]* // *Metallovedenie i termicheskaya obrabotka metallov*. 2013. No.3(693). pp. 10-13.

5. Zakharov A. I. *Fizika pretsizionnykh splavov s osobymi teplovymi svoystvami. [Physics of precision alloys with special thermal properties]* M.: Metallurgiya, 1986. 239 p.

6. V.I. Izotov, V.V. Rusanenko, V.I. Kopylov, V.A. Pozdnyakov, A.F. Edneral, A.G. Kozlova, // *FMM82*, No. 3, 123 (1996).

7. <http://megabook.ru/article/Pretsizionnye%20splavy>

8. Malyshev K.A., Sagaradze V.V., Sorokin I.P., *Fazovyy naklep austenitnykh splavov na zhelezonikelevoy osnove. [Phase hardening of austenitic iron-nickel based steels]* M.: Nauka, 1982. 260 p.

9. Sagaradze V.V., Uvarov A.I., // *Uprochnenie austenitnykh staley. [Hardening of austenitic steels]* M.: Nauka, 1989. 270 p.

10. Sagaradze V.V., Shabashov V.A., *Prichiny aktivnogo nizkotemperaturnogo pereraspredeleniya nikelya v zhelezonikelevykh splavakh [Principles of active low-temperature nickel redistribution in iron-nickel based alloys]* // *FMM*. 1984. T. 57. Issue6. pp. 1166-1171.

11. Kabanov I.G., *Statisticheskiy analiz vzaimnykh razorientatsiy kristallov austenita posle martensitnykh $\gamma \rightarrow \alpha \rightarrow \gamma$ prevrashcheniy [Statistical analysis of mutual disorientations of austenite crystals after $\gamma \rightarrow \alpha \rightarrow \gamma$ martensite transformations]* // *FMM*. 1999. T. 88: Issue 2. pp. 44-52.

UDC 621.771+777

B.N. POLYAKOV

Uralsk Heavy Engineering Industry, Yekaterinburg, Russian Federation

NEW TECHNOLOGIES AND THE EQUIPMENT FOR PRODUCTION OF HIGH-QUALITY BILLETS AND HEAVY I-BEAMS

On the basis of the results of experimental researches in production conditions of process rolling of the large billets in four-high calibre by the scheme of all-round compression, the high intensity of threedimensional deformation, peculiar to this technology, as well as the high quality of metal (the equiaxial grain) and the high mechanical properties of received rolling productions are shown.

The new method of manufacture beam and wide gamma flange blanks from rectangular section or continuously cast slabs by their draught in two mutually perpendicular directions at the same time along the whole length and the lay-out of the equipment of a rolling complex and design the press, realizing offered technology are presented.

Keywords: four-high stand, billet, all round compression, continuously cast slab, heavy I-beam.

ЖОҒАРЫ САПАЛЫ ЖӘНЕ ІРІ ҚОСТАВРЛЫ БӨРЕНЕЛЕРДІ ӨНДІРУГЕ АРНАЛҒАН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАР МЕН ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚТАР

Мақалада эксперименталды зерттеу нәтижесінде өндірістік жағдайда ірі 4-білікті калибрді дайындауда жан-жақты қысым сызбасы бойынша жұқарту үрдісі және де осы өзгеріске тән 3 өлшемді пішіннің өзгеруінің жоғары қарқындылығы көрсетіледі. Сондай-ақ металдың жоғары сапасы және алынатын жұқартылған өнімнің жоғары механикалық қасиеті туралы айтылады.

Тікбұрышты прокаттан немесе үздіксіз құйылымдардан, оның қалдықтарының шөгу жолдары арқылы екі өзара тік сызықты бағытта бір уақытта жалпы ұзындығымен және ұсынылған технологияны іске асыратын сыққыштың құрылымы мен илемдеу кешенінің құрал-жабдықтарын жоспарлау бойынша кең гаммалы ернемектік өнім мен қоставрлы өндірудің жаңа әдістері ұсынылады.

Түйін сөздер: төрт валкалы көтерме, дайындама, жан-жақты қысу схемасы, қос таврлы дайындама.

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ОБОРУДОВАНИЕ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВА ВЫСОКОКАЧЕСТВЕННЫХ ЗАГОТОВОК И КРУПНЫХ ДВУТАВРОВЫХ БАЛОК

На основе результатов экспериментальных исследований в производственных условиях процесса прокатки крупной заготовки в 4-х-валковом калибре по схеме всестороннего сжатия, показывается высокая интенсивность трёхмерной деформации, свойственная этой технологии, а также высокие качества металла (равноосность зерна) и высокие механические свойства получаемой прокатной продукции.

Представлены новый способ производства двутавровых и широкая гамма фланцевых заготовок из прямоугольного проката или непрерывнолитых слябов путём их осадки в двух взаимно перпендикулярных направлениях одновременно по всей длине, планировка оборудования прокатного комплекса и конструкция прессы, реализующих предложенную технологию.

Ключевые слова: четырёхвалковая клеть, заготовка, схема всестороннего сжатия, непрерывнолитой сляб, двутавровая заготовка.

INTRODUCTION

Recently, intensive studies have been conducted on technical and design developments for the deformation processes of billets to provide significant (even tenfold) improvements to single drawing (in one pass or groove). These apply, in particular, to continuous rolling mills with transverse-screw rolling stands or three and four high stands and are especially useful for rolling difficult to form materials. Research into the process of rolling in four high stands using the all-round compression of billets for small sections is already known, but the study of rolling in such stands using billets with greater sections has not been reported.

In order to assess the feasibility of the using four-high stands in continuous billet mills (CBM) the deformation and power-force parameters required for rolling billet of large square section in all-round compression have been examined [1].

EXPERIMENTAL

With the objective of checking the technical feasibility for rolling in a four-high groove, in real production conditions, billets with a symmetrical section of 100 x 100 mm were created that could be used in a single stand of a CBM. In order to roll the billet as a square section the four high groove was formed by two horizontal and two vertical rollers, the axis of which are situated in a single plane, and the calibration was achieved by the design of the insertion square. Namely, the billet occupied a position in the grooves of the clean group of the stands, where on existing technology rolling is conducted by a "rhomb-square" system and a draft occurs on the diagonals of the section as the billet rolls alternately horizontally and vertically. In the present case, however, the billet leaves the horizontal stands as a square section.

In considering of the energy required for rolling in four high grooves the experiments were carrying out using vertical stand No. 9 (the penultimate stand of the finishing mill group) of the West-Siberian Steel Corporation (WSSC) CBM 850/700/500 which was equipped with the most powerful drive.

For carrying out the experimental rolling a four-high cassette was designed and manufactured to replace the existing the two-high cassette. The four-high cassette contained a cylinder-conical reduction gear, allowing the transfer of rotation from two vertical shafts onto all four worker rollers. The drive on the rollers was transmitted from the main engine and multifunction reduction gear through two flaps of the spindles installed on the output slotted shafts of the reducing gear. Specially constructing universal joints allowed height adjustments of the spindles on installing the cassette. Worker rollers with a nominal diameter 420 mm were used.

The two objectives of the experimental rolling in the four-high cassette were: to check the possibility for achieving, in real industrial conditions, a high coefficient of drawing (not less than 2.0) when rolling with all drive rollers on different speeds with consideration of the surface quality, dimensional accuracy and properties of the material on GOST (State Standard of the Soviet Union) to establish the design requirements for the four-high stand rolling technology and its drive.

The billets were rolled from steel BSt5ps (half-balanced steel) under an initial temperature of 1100-1300°C at a speed of 3.5m/s. The billets achieved the correct geometric form with an actual size of 80 ± 1.5 mm (i.e. within GOST 4693-77), with a section similar to that given by existing technology, Figure 1, but with small fluctuations of the radius in corners of the profile reaching 20mm. It was noted that the surface of the billets had an analogous condition to the surface of the billets rolled by existing technology and within the requirements of GOST 535-79. The average value of the coefficient of drawing (the ratio of the metal after its exit from the roll to the original length) was 1.58 and corresponds to the general drawing in horizontal and the vertical stands (No 6 and No 7 or No 8 and No 9) of the finishing mill group.

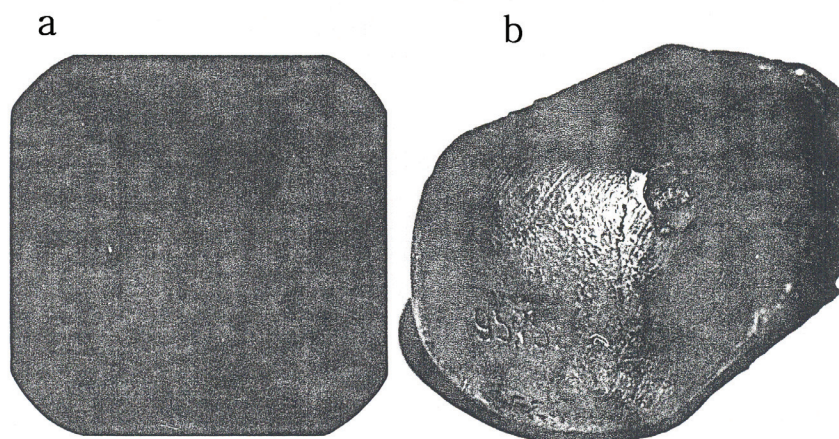

Figure 1 – The cross template (a) and face part (b) of the billet from steel Bst5ps, rolling in the four-high cassette

The process of rolling in four-high cassettes is typified by the absence of the dynamic phenomenon and fluctuations of power-force and speed parameters; in particular, of the rolling moment (rotor current) as in the transitional stages of seizing and issuing of metal from the rollers, which are natural characteristic of the traditional method of CBM.

For the second objective billets were rolled to 80mm square from BSt3kp steel (acid Bessemer rimmed steel) with further rolling to produce a twisted ribbed reinforcement bar on a small section mill 250. An average value for the coefficient of drawing equal to 1.77 was achieved. This corresponds approximately to general drawing in three consecutive stands of the finishing mill group, for example, in stands C, D and No 7 CBM of WSSC.

RESULTS AND DISCUSSION

It was noted that process of rolling in the four-high groove with all drive rollers using all-round compression (by calibration of the square section) creates a high deformation in comparison with traditional method of rolling on the CBM. This promotes deep penetration of deformation in the section and forming significant speeds of the current of the different layers of metal (particularly of the central layers), providing penetration of plastic deformation on the whole section (i.e. its quality) and ultimately achieving greater drawing. The metal does not flow in the lateral clearance between rolls, as was expected, but also does not form supposed hangnails.

Thus the technology of rolling by means of the all-round compression gives better characteristics in comparison with rolling in two-high stands; efficiency of the forming, absence of spread and increased coefficient of drawing. The face parts of the

received billets also has a correct spherical form, see Figure 1, that promotes stable seizing when rolling in the subsequent stands or rolling conversions.

A significant level of deformation achieved by using the all-round compression was observed to increase the temperature of the metal in the centre of deformation, the load on the stand was reduced but thermal cracks on the surface and the wear of rollers was improved.

In order to establish the quality of the billets rolled in the four-high cassette a metallographic study on cross sections was undertaken. The macrostructures of metal appeared dense and fine-grained and metallurgical defects were not found. The liquidised "square" was localized clearly in the narrow central zone with size not more than 20mm. This was explained by the symmetrical character of the pressure on the metal in three directions during the process of deformation. The structure of the metal was characterized by high density and homogeneity and small impurity inclusions of sulphide. The microstructures of the metal of the billets was uniform, small-grained, ferrite-pearlite with ferrite predominating. The grain size close to the surface in the corners and in the average part of the edges of the billets corresponds to mark 7-8. The grain was homogeneous and approaches equiaxial. As a whole, the results of metallographic investigation were evidence of good quality metal and the microstructure exceeded the quality of conventional rolled products produced by the existing technology.

Tests on the mechanical properties, and statistical analysis, have shown that regardless of the location of the samples (corner, surface and central zone) all the results exceed of the requirements of GOST 380-71 and are as follows: for steel BSt5sp: σ_B (tensile strength) = 638 ± 37 MPa (note that ± 37 = the width of 95% the confidence interval for the arithmetic average value), σ_T (yield strength) = 369 ± 24 MPa, δ_5 (elongation, $l=5d$) = $27.8 \pm 2.2\%$, ψ (reduction of area) = $55.4 \pm 0.9\%$, KCU (impact strength) = 0.72 ± 0.05 MJ/m², for steel BSt3kp: σ_B = 453 ± 23 MPa, σ_T = 250 ± 8 MPa, δ_5 = $32.2 \pm 1.4\%$, ψ = $61.7 \pm 3.8\%$, KCU = 1.56 ± 0.1 MJ/m².

High values of mechanical properties were obtained from the reinforcement twisted ribbed bar, rolled from the as-received billets on the small section mill 250 (with out thermal treatment): σ_B = $560-640$ MPa, σ_T = $414 - 473$ MPa, δ_5 = $24.3-29.3\%$, ψ = $68.3-75.2\%$. Particularly the high value of the impact strength, equal $2.0-2.1$ MJ/m², was found, exceeding in 2.5-3.0 times the standardized level of GOST. Additionally, the increased consistency of the mechanical properties on the section and the length of the billet were noted: the coefficients of variation their distribution functions were insignificant and in the narrow interval 2.6-12.8%.

The technology of rolling by the method of the all-round compression with fol-

lowing thermal treatment may be considered as a means for improvement of the structure and increasing the mechanical properties of the ordinary types of steels. It produces an improvement that approaches values corresponding to the properties of even the low-alloyed and the alloyed of steels.

Therefore, for the real industrial conditions of the CBM of WSMC (rolling in the specially manufactured four-high cassette, with all the drive rollers, producing deformation by the method of all-round compression) the technological feasibility of stable rolling of square billet 80x80mm was successfully demonstrated. The large value of the coefficient for single drawing of the order 1.8 (equivalent to general drawing in three stands of the CBM) achieved a high quality of processed metal and mechanical properties exceeding the requirements of GOST.

On reconstruction of the CBM (particularly given the current high density of mechanical equipment) the application of this technology would provide a much greater capacity in comparison with traditional method of the alternation between the horizontal and the vertical two-high stands. This could be integrated with the reconstructed blooming mill line and the line for thermal treatment. Application the four-high stands in the CBM line would achieve a minimum factor of 2 reduction in the number of stands (currently 8-14) and in consequence reduce the length of the production line, the volume of equipment and capital expenditure. It would also lower the consumption of electrical power and improve the accuracy and the properties of the rolled products, as well as increasing the productivity of the CBM at the expense of rolling the larger billet (conditional on the reconstruction of the small section mills). The simultaneous transition to rolling the larger final billet (100x100 mm and more) instead 80 x 80mm essentially reduces the equipment loading creates a reserve of productivity of the blooming-billet mill complex.

The application of the four-high stands to the reconstructed CBM is required to follow the reconstruction of the small section mills. This gives a possible increase of their productivity of minimum 7-8% (preliminary estimate). The installation of the four-high stand on the small section mills (in exchange for the three stands) with the thermal treatment following the production line of the mill can significantly increase the mechanical properties of the rolled products (at the expense of the forming and fastening of the equiaxial grain, i.e. improvements of the structure), guaranteeing improved accuracy of negative tolerances sizes.

When designing the equipment for conversion of continuously cast billet rolling by the all-round compression method in four (or more)-high calibre, attention should be paid to ensuring the high level of three-dimensional deformation can be effectively applied.

In spite of the advantages shown above and the various significant possibilities for the applications of the technology described this method, unfortunately, has not yet received broad application, particularly in highly efficient billets mills. The reason is that they have not yet developed designs which would overcome the main construc-

tion difficulty with the development of such the multiple-high stands; that is in an extremely limited space it is difficult to place (for example) the four the rolls, the axis which are located in one plane, the bearing supports of the rollers, the mechanisms of their tuning and the details of the drive.

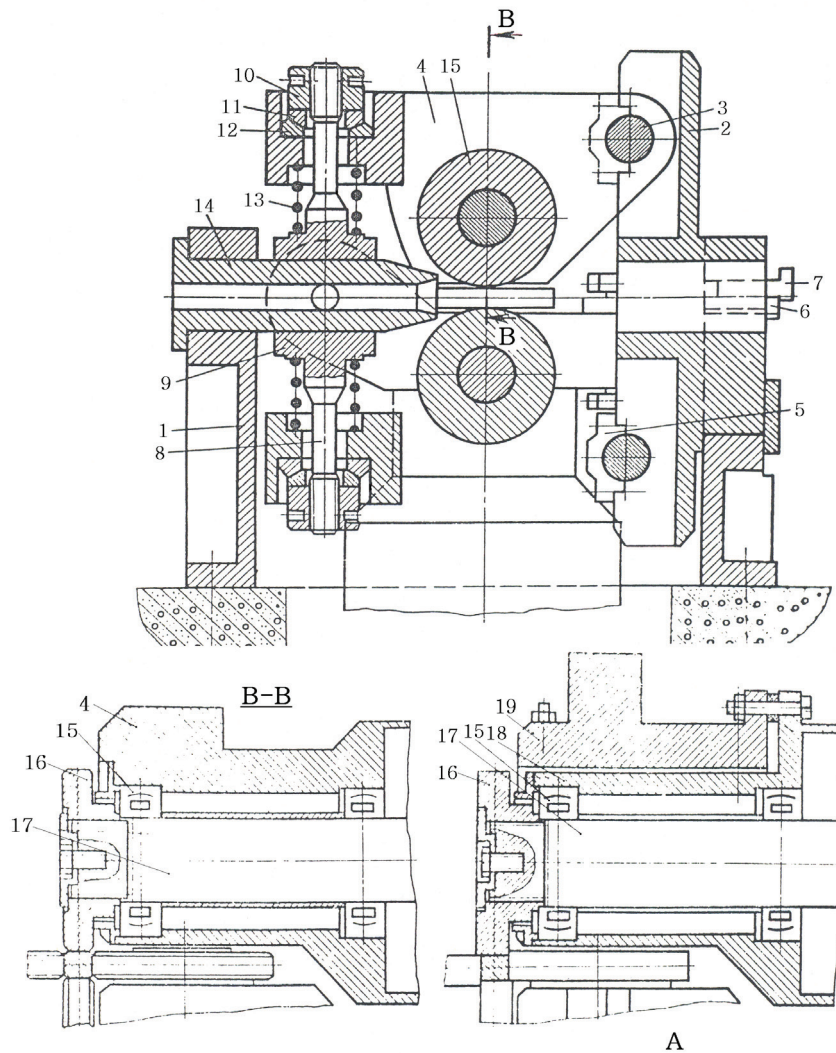

Figure 2 – The design of the collet type four – high stand: 1 – the caring; 2 – the stay; 3 – the arbours of levers of the roll chocks – 4; 5 – the cover; 6 and 7 – the wedges; 8 – the shank of cross-piece – 9; 10 – the lock nuts; 11 and 12 – the spherical washers; 13 – the springs; 14 – the centring sleeve (the guide); 15 – the bearing of working roll – 16; 17 – the driving shaft; 18 – the roll chock; 19 – the lever; A – the variant of the axial adjustment of the worker rolls

It is believed that the most efficient design will be based on a stand, such as the cassette, which would require a minimum of time for installation in the working position, for example the type of cassette used for the experiments. This gives a method of adjustment of the roller gap, over a small range, during pre-installation testing. In any case it is necessary to have adjustment of the regulation during the production rolling process for compensation of wear. The suggested design of a four high stand collets type [2] as shown in Figure 2 gives the technical and operational requirements to realize these requirements.

CONCLUSION

The experimental work, design developments, technological and economic calculations have confirmed the efficiency and the advantages of applying the technology of rolling bar billets in four-high stands by the method of all-round compression for medium - and small section mills, particularly if introduced jointly with the thermal treatment reconstructions at the CBM.

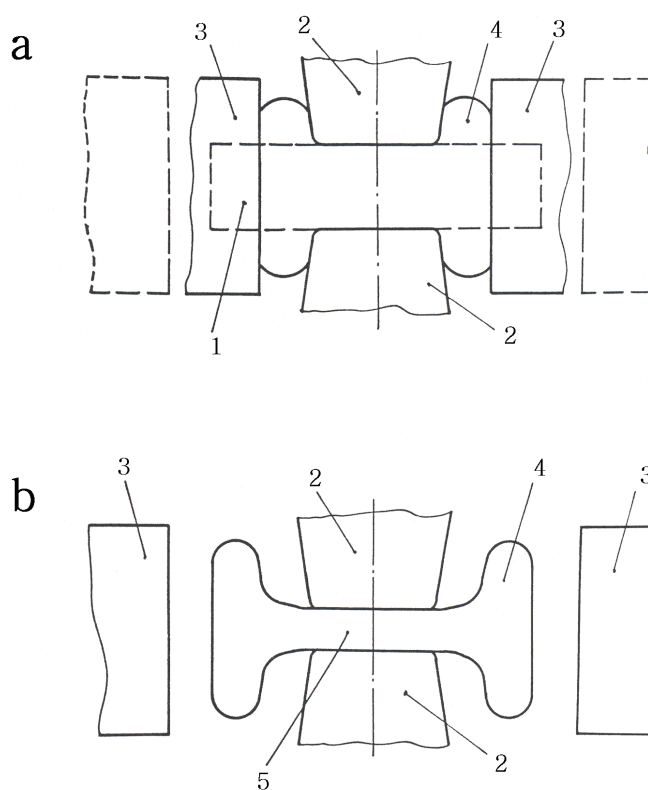

Figure 3 – Diagram of production of I-beams from rectangular section, continuously cast slabs (a and b forming of flanges and web: 1 starting slab; 2 and 3 vertical and horizontal forging press tools; 4 and 5 flanges and web of beam blank)

INTRODUCTION

At present, heavy I-beams are rolled either from ingots or from specially shaped continuously cast blanks. The first method tends to give low yields and the second is not widely used owing to problems in casting technology and the complexity of the plant. The idea has been put forward of using flat slabs, which can be most efficiently produced by continuous casting, as feedstock for rolling I-beams.

In Japan, for example, a technique has been developed for rolling beams from I-blanks formed from flat slabs by rolling on an edge with numerous small reductions. In the present author's view, however, the metal discard losses are high owing to uneven deformation over the slab cross-section in this method and there is a distinct probability of surface defects forming owing to the unfavorable stress-strain distribution.

At the URALMASH-Metallurgical Equipment, a new method has been devised for producing I-beam blanks from continuously cast slabs by upsetting the slabs in two mutually perpendicular directions simultaneously over the full slab length. Instead of producing beams from ingots pre-worked in the blooming mill and roughing stand of the beam mill, the method consists in forming the I-beam blank in a press. The blank can then be subsequently rolled directly in universal stands without intermediate reheating.

This beam blank is formed (Figure 3) by reduction of the narrow and wide faces of the slab simultaneously along the entire slab length in plane strain (planar deformation) conditions. This practice completely eliminates discard at the blank forming stage.

EXPERIMENTAL

To check the basic feasibility of this method of forming I-beam blanks, a number of different production trials were carried out to determine the technical and economic parameters of the process. The initial stock consisted of 150 x 1000 mm section, continuously cast slabs of St3sp steel produced at the Donetsk Iron- and Steelworks. The experimental investigations were carried out in a special device which prevented elongation and created conditions for planar deformation of the slab.

The slabs were upset on a press with a force of 29.4 MN. The shape of the upset I-beam blanks fitted the pass grooves in the 900 stand of the rail and section mill at the Nizhnii Tagil' Combine (NTMK) for rolling no. 60 beams. Results of measurements of deformation parameters showed that blanks of high dimensional accuracy could be produced equal to those rolled in a blooming mill. It should be noted that uniform metal flow was obtained across the flange width and that the process was stable as regards changes in friction conditions in the zones of contact of the stock and the press tools. No tearing or other defects hindering subsequent rolling were observed on the flange surfaces in zones of free spread of the metal or in the end faces of the blanks.

The trial I-beam blanks were rolled down in the Nizhnii Tagil' Combine rail and section mill. Before rolling, the blanks were heated in accordance with works specification and the heating temperature was checked by optical pyrometer. The absence of edge fins and the symmetrical shape of the trial blanks ensured efficient biting conditions in the first rolling pass. Rolling proceeded smoothly without slip. No defects were observed on the trial beams. The surface condition met the specifications of GOST 535-58 and the beam section and geometrical dimensions were in compliance with GOST 8239-72.

To assess the quality of the trial beam steel, metallographic studies were carried out on transverse slices cut from the I-beam blanks and the beams themselves. The microstructure was investigated after cold etching and etching with Oberhoffer's reagent; sulphur prints, microstructure, and grain size distribution over the section were also studied.

The I-beam blanks were found to have a finer grain size than the starting slabs. No columnar dendrite zones were observed. The pattern of distribution of central segregation in the zone subjected to minimum deformation was identical to that in the starting slab. A segregation zone was observed at the point of formation of the flange elements, but this zone was largely elongated in the direction of metal flow. The I-beam blanks had low contents of sulphide inclusions (like the starting slabs). No metallurgical type defects were observed.

The microstructure in the blanks differed considerably from that in the starting slabs (the grain was more homogeneous and equiaxed). Depending on the position of the microsection, the grain size ranged from 3 to 4. The quality of the I-beam blanks was generally good and equal to that of beam blanks produced by current methods.

The macrostructure of the trial beams was dense and fine grained. Metallurgical defects and discontinuities were absent. The flange metal showed virtually no segregation-induced macroheterogeneity apart from a few diffuse areas in the joint between the flange and web. The central segregation zone of the starting slab was almost entirely concentrated in a narrow central zone from top to bottom of the web.

The microstructure was studied in microsections cut from the edge of the flange at about one-third of the distance from the web surface and from the point at which the web joined the flange. The microstructure showed a much finer grain than that in the beam blank. The grain size at the flange edge at about one-third of the distance from the web was 8-9 and in the flange-web junction zone it was 7. The formation of a coarser grain in the flange-web junction zone was attributed to the higher temperature and smaller degree of deformation in this zone as compared with the other parts of the section.

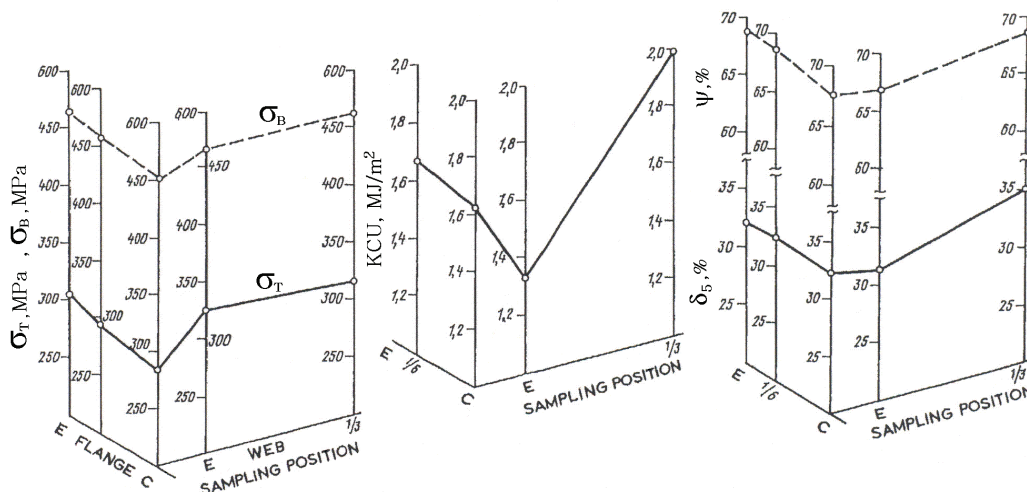

Figure 4 – Distribution of mechanical properties over cross- section of trial No.60 beams: E edge; C centre; 1/6 and 1/3 corresponding distance from edge; σ_T yield strength; σ_B tensile strength; KCU impact strength; δ_5 elongation ($l = 5d$); ψ reduction of area

All the mechanical properties met the specifications of GOST 380-71 (Figure 4), regardless of sampling position in the trial beam section [3]. The results of statistical analysis confirmed the normal distribution of all mechanical properties of the beams with low asymmetry and excess, and insignificant scatter in the mechanical property values (the coefficient of variation ranged from 0.511% to 14.89%). The dependence of mechanical properties on sampling position (Figure 4) evidently depends on the degree of deformation and finish-rolling temperature of each component of the beam section. The properties of the trial beams obtained from continuously cast slabs were compared with those of conventionally produced beams from NTMK.

Samples were taken at one-sixth of the distance along the flange width from its edge, in accordance with GOST 7564-73. Comparative analysis of the average data showed that the tensile properties in the trial beams were no lower and the ductile properties were 15% higher than those of beams rolled at NTMK. The steel quality and mechanical properties of beams produced from continuously cast slabs therefore met the requirements of GOST 380-71.

The above investigations showed the technical and practical feasibility of producing good quality I-beams from flat-faced, continuously cast slabs.

The proposed production method allows the most simple design of continuous casters for rectangular slabs to be used. The efficiency of the process is also improved considerably owing to complete elimination of discard in the blank forming opera-

tion and a marked reduction in discard during rolling of the beam. The quality of the beams is also improved owing to creation of favourable stress-strain conditions in the deformation zone, while the energy requirement of the process is reduced by 4-6kWh/t due to elimination of the need for intermediate heating of the I-beam blanks, partial utilization of the heat in the continuously cast slabs, and improvement of the degree of utilization of the heating furnaces.

The proposed method for producing I-beams from continuously cast slabs can be recommended for use in plants producing beams and other flanged sections of larger size with wide flanges which, if produced by conventional rolling, would require heavy ingots or specially profiled continuously cast blanks.

Owing to the flexibility of this process and the possibility of combining it with plate production, it will be most effective in minicomplexes using basic oxygen converters and continuous casting machines producing semiproducts.

On the basis of the newly developed practice, a technical proposal has been drafted for the design of a minicomplex (the machines of continuously cast – press-universal beam mill) with an output of 800 kt beams/year with a suitable plant kit and section layout (Figure 5), assessment of amounts of engineering equipment and overall drive capacities, establishment of basic process parameters, and provision of several design variants for bilaterally acting hydraulic presses.

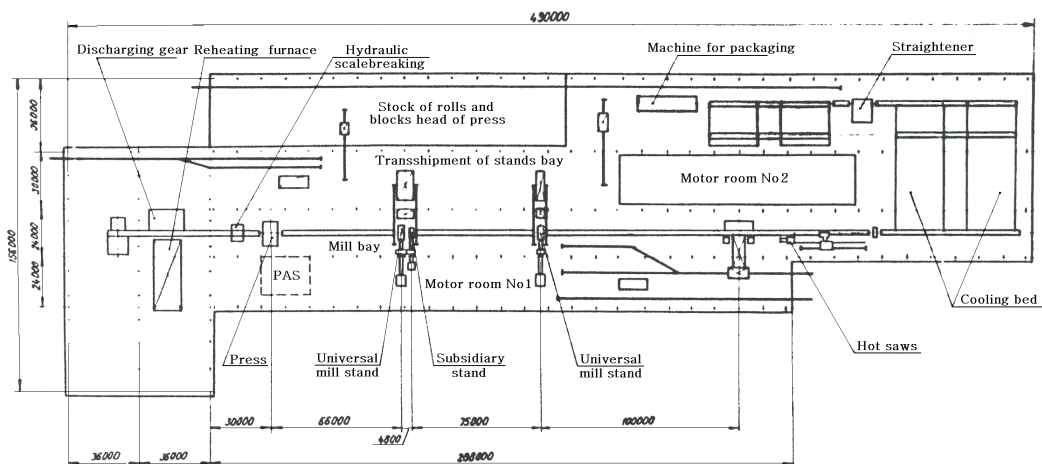

Figure 5 – The layout of the equipment minicomplex “Press-Universal beam mill” (PAS – pump – accumulation station)

The technical project of press (see Figure 6) provides mechanization of change blocks heads and giving of slabs in working space, devices for removal of dross, system of cooling of the technological tool and automatics.

The press is intended for manufacture of beams from continuously cast slabs of shaped beam blanks in length up to 10m. The maximal effort developed in a vertical direction is 196MN and in horizontal is 147MN. Depending on the number of beam blanks and geometrical sizes, the press forming cycle varies from 70 to 100s. Hence, the press can provide a productivity of up to 2,0 million ton beams in a year. In our opinion, intermediate, less capital-intensive application of press before break-down stand of the universal beam mill is also possible. It can also be used for formation of end zones beam blanks with significant (minimum in 3-4 times) reductions of crop ends.

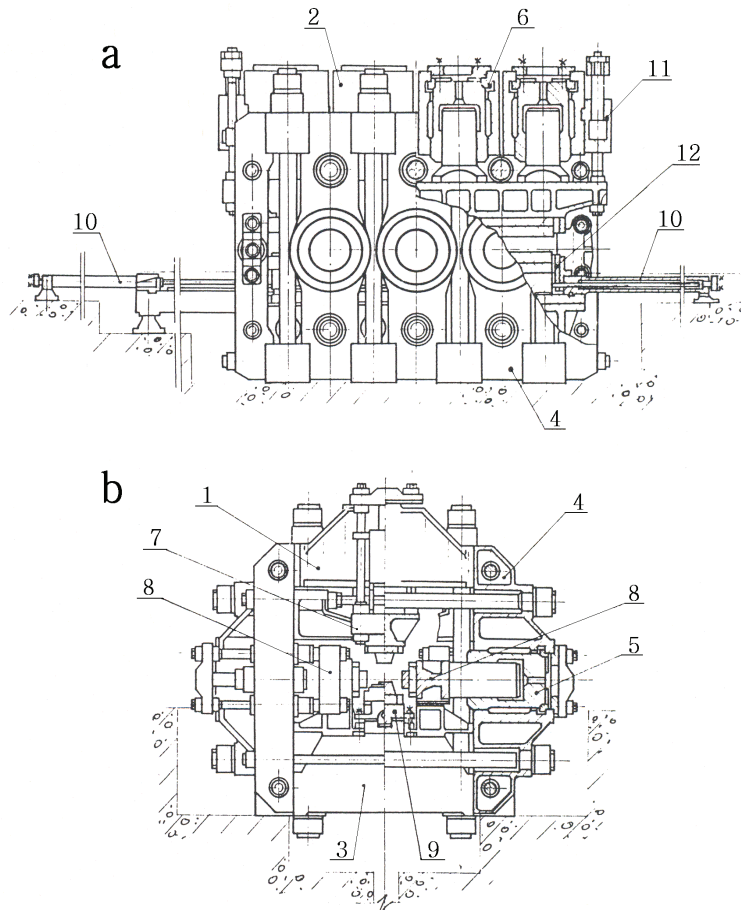

Figure 6 – Bilaterally acting hydraulic press: a – front view; b – side view; 1 – frame; 2 – vertical force hydrocylinders; 3 – lower beam; 4 – lateral beams; 5 – horizontal force hydrocylinders; 6 – circular segments; 7 – upper and 8 – lateral movable cross heads; 9 – table; 10 – hydrocylinders movement of the table; 11 – hydrocylinders return of cross heads in initial positions; 12 – plates face

The introduction of this new process technology would reduce capital costs by 22% and production costs by 5,5% [1]. Annual operating costs would fall by 6%. The technology is most economic for manufacture large beams with section height of 1000 mm and more.

CONCLUSIONS

Theoretical and experimental studies, design and development work, costing calculations, and comparative analysis have all confirmed the high efficiency and viability of the proposed method of creating plant complexes to produce heavy flanged sections and beams from continuously cast slabs of rectangular section. The offered new technology allows to create highly effective and slightly wastes minicomplexes and is universal beam mills for manufacture from continuous cast slabs of the wide range of sizes I-beam (including, building, columned) sections.

REFERENCES

1. Poliakov B.N., *Increase quality of the technologies and longevity of the equipment the rolling mills. Part Ekaterinburg: Publishers Ural state engineering pedagogical university. The Library of Congress USA. 192, 1994 (in Eng).*
2. *Author's certificate 882670 USSR, M.KI3.B21B13/10. Stand rolling. Poliakov B.N. and others. Application from 24.06.77. Publish 23.11.81, Bulletin, 43.20 (in Eng).*
3. Bykov V.A., Poliakov B.N., *Provide names of other authors Production of heavy I beams from continuously cast slabs. Steel in the USSR. Vol. 13 No 4. 151, 153, 1983 (in Eng).*

ӘОЖ 592.595.07.

А.А. БУЛЬТЕКОВА, Қ.К. БУРУНБЕТОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАРТЫЛАЙ ҚАТТЫҚАНАТТЫЛАРЫ
(HETEROPTERA) ФАУНАЛЫҚ ҚҰРАМЫНА**

Жартылай қаттықанаттылар немесе қандалалар (Heteroptera) – толық түрленіп дамымайтын жәндіктердің ішіндегі ең үлкен отряд. Қазіргі уақытта жер шарында жартылай қаттықанаттылардың 50 тұқымдасқа бірігетін 40000-нан астам түрі бар.

Түйін сөздер: жәндіктер, жартылай қаттықанаттылар, зиянкестер, түр, туыс, тұқымдас.

**К ФАУНИСТИЧЕСКОМУ СОСТАВУ ПОЛУЖЕСТКОКРЫЛЫХ
(HETEROPTERA) ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА**

Полужесткокрылые, или клопы (Heteroptera), представляют самый крупный отряд насекомых с неполным превращением. В настоящее время известно свыше 40 000 видов клопов приблизительно из 50 семейств, распространенных по всему земному шару.

Ключевые слова: насекомые, полужесткокрылые, вредители, вид, род, семейство.

**TO THE COMPOSITION OF HETEROPTERA FAUNA (HETEROPTERA)
OF EASTERN KAZAKHSTAN**

Heteroptera, or bugs (Heteroptera), is the largest order of insects with incomplete metamorphosis. Currently there are over 40,000 species of bugs of approximately 50 families, distributed around the globe.

Keywords: insects, Heteroptera, pests, species, genus, family.

Жартылай қаттықанаттылар немесе қандалалар (Heteroptera) – толық түрленіп дамымайтын жәндіктердің ішіндегі ең үлкен отряд. Қазіргі уақытта жартылай қаттықанаттылардың 50 тұқымдасқа бірігетін 40000-нан астам түрі бар. Бұл отряд өкілдері өздерінің атауларын алдыңғы қанат құрылысының

ерекшелігіне байланысты алған.

Жартылай қаттықанаттылар – биоценоздағы биологиялық үрдістерде маңызды орын алатын және әртүрлі биотоптарда мекен ететін ерекше жәндіктер отряды. Қандалалардың арасында жыртқыш, аралас қоректілері де бар, алайда өсімдік қоректілері басым. Олар уақ-уақ жаппай көбейіп ауылшаруашылық өсімдіктеріне (астық тұқымдастар, мал азықтық өсімдіктер, жемістер, көкөністер), шалғындар мен ормандарға едәуір шығын әкеледі. Ал кейбір өкілдері жыртқыш болғандықтан мәдени өсімдіктер мен ормандардың зиянкестерін қорек етіп пайдасын да тигізеді [1, 2].

Буынаяқтылар типі – Arthropoda.

Кеңірдектыныстылар тип тармағы – Tracheata.

Алтыаяқтылар класс үсті – Hexapoda.

Ашық жақты жәндіктер класы – Insecta – Ectognatha.

Жартылай қаттықанаттылар отряды – Heteroptera.

Жартылай қаттықанаттылар заманауи жүйелеу бойынша 7 инфраотрядтан тұрады: Enicoserphalomorpha, Dipsocoromorpha, Nepomorpha, Gerromorpha, Pentatomomorpha, Cimicomorpha, Leptopodomorpha, (Aukema, Rieger, 1995, 1996, 1999, 2000, Aukema, Kerzhner, 2005). Бұлардың барлығын тропиктік Enicoserphalomorpha инфраотрядын қоспағанда Қазақстанның жартылай қаттықанаттылар фауналық құрамында кездеседі, яғни 1250 түрді біріктіретін 35 тұқымдас пен 411 туысқа кіреді [3]. Шығыс Қазақстан территориясында кездесетін жартылай қаттықанаттылардың фауналық құрамы 1-кестеде көрсетілген.

Сонымен, Қазақстан территориясында кездесетін инфраотрядтардың ішінен Шығыс Қазақстанда кездесетіндері: Pentatomomorpha, Cimicomorpha, Leptopodomorpha. Қазақстанда кездесетін 35 тұқымдастың зерттеу аймағында 13-і, 88 туысы мен 132 түрі таралған.

Зерттеу аймағы территориясында Nepomorpha Popov, 1968 инфраотрядынан тек Corixidae Leach, 1815 тұқымдасы Arctocorisa Wallengren, 1894 туысының Arctocorisa carinata lansburyi Jansson, 1979 түрімен ғана кездеседі. Тұқымдас өкілдері Қазақстанның барлық жерінде таралған, ағынсыз су қоймалары мен баяу ағатын суларында кездеседі.

Arctocorisa carinata lansburyi Jansson, 1979 түрі жоғарғы таулы аймақтардың өзендері мен көлдерде тіршілік етеді, зоофитофага, моновольтты түр, терең қатпайтын су қоймасында имаго түрінде қыстайды.

Leptopodomorpha инфраотрядынан 1 Saldidae тұқымдасы 2 туыс (Macrosaldula Leston Southwood, 1964, Salda Fabricius, 1803) және 5 (Macrosaldula jakowleff (reuter, 1891), M. oblonga acetabularis Cobben, 1985, Salda littoralis (Linnaeus, 1758), S. muelleri (Gmelin, 1790), S. sahibergi Reuter, 1870), түрімен

кездеседі. Бұл инфроотряд өкілдері су қоймаларының жағасында, шөпті алқаптарда, ылғалды жерлер мен ылғалды топырақтарды мекендейді.

1-кесте – Шығыс Қазақстан территориясында кездесетін жартылай қаттықанаттылардың фауналық құрамы

Инфроотряд	Тұқымдас	Туыс	Түр
Nepomorpha Попов, 1968	Corixidae Leach, 1815	1	1
Leptopodomorpha	Saldidae Amyot & Serville, 1843	2	5
Cimicomorpha	Tingidae Laporte, 1832	4	5
	Nabidae A. Costa, 1853	5	12
	Cimicidae Latrielle, 1802	1	2
	Reduviidae Latreille, 1807	15	22
Pentamomorpha	Aradidae Brulle, 1836	1	4
	Lygaeidae Schilling, 1829	26	37
	Berytidae Fieber, 1851	1	1
	Rhopalidae Amyto Serville, 1843	5	5
	Coreidae Leach, 1815	9	14
	Plataspidae Dallas, 1851	4	6
	Scutelleridae Leach, 1815	14	18
4	13	88	132

Macrosaldula jakowleff (reuter, 1891) түрінің мекендейтін орны: тұзды өзендер жағасында, күнді аймақтарда, ылғалды көгалдар мен сазды жерлерде, гигрофилды, зоофаг, монлвольтты түр, имаго түрінде қыстайды.

Macrosaldula oblonga acetabularis Cobben, 1985 түрінің мекен ету орны: өзен жағалаулары мен көлдер, бұлақтар мен теңіз жағалауларында ылғалды шабындықтар мен батпақтар, гигрофилды зоофаг, моновольтты түр, жерлерде имаголары қыстайды.

Salda littoralis (Linnaeus, 1758) түрі су қоймаларының жағалауында, шөпті, дымқыл, дымқыл топырақты жерлерде мекендейді. Гигрофилды зоофаг, моновольтты түр, жерде имаголары қыстайды. Жас имаголар қанаттанып шілдетамыз айының басында жұмыртқа салады. Бәлкім олар да қыстайды (Southwood, Leston, 1959).

Cimicomorpha инфраотрядынан Tingidae Laporte, 1832 тұқымдасының 4 туысы (*Agramma* Stephens, 1829, *Dictyla* Stal, 1874, *Kalama* Puton, 1876, *Tingis* Fabricius, 1803) және 5 (*Agramma minutum* Horvath, 1874, *Dictyla subdola* (Horvath, 1905), *Kalama henschi* (Puton, 1892), *Tingis reuteri* (Horvath, 1906), *T. crispata*

(Herrich-Schaeffer, 1838) түрімен кездеседі. Тингидалар Қазақстанда барлық жерлерде таралған. Agramma туысы шөлді және шөлейт жерлерде, тоғандар жағасында тіршілік етеді.

Agramma minutum Horvath, 1874 түрі. Хортобионт (құрғақ егінді далаларды, шөлейттерді, құрғақ тау беткейлерін, өзен жарларын мекендейді), мезоксерофил, олгофитофаг, моновольтты түр, имаголары қыстайды.

Nabidae A. Costa, 1853 тұқымдасы 5 (Himacerus Wolff, 1811, Nabis Latrielle, 1802, Anthocoris Fallen, 1814, Orius Wolff, 1811, Lyctotoris Hahn, 1836), 11 (Himacerus (Stalia) boops (Schidte, 1870), Nabisflavomarginatus Scholtz, 1847, N. brevis brevis scholtz, 1847, N. brevis ferghanensis Remane 1964, N. ferus (Linnaeus, 1758), N. rugosus (Linnaeus, 1758), Anthocoris pilosus (Jakovlev, 1877), Orius horvathi (Reuter, 1884), O. minutus (Linnaeus, 1758), O. vicinus (Ribaut, 1923), O. niger (Wolff, 1811), Xulocoris modestus Kerzhner & Elov, 1976) түрді біріктіреді.

Himacerus (Stalia) boops (Schidte, 1870) түрі. Герпето-хортобионтты, (жер бетіне жақын шөптер мен сабақтар арасында кездеседі, ыстық және суық ауа райында шөпті өсімдіктерге көтеріледі) мезофил, зоофаг, (жұмсақ денелі кенелер және ұсақ жәндіктермен қоректенеді) моновольтты, жұмыртқасы қыстайды.

Cimicidae Latrielle, 1802 тұқымдасы Cimex Linnaeus, 1758 туысы және Cimex lectularius Linnaeus, 1758, C. pipistrelli Jenyns, 1839 түрлерімен ғана сипатталған. Түрлер қан соратын адамдар мен жылы қанды жануарлардың эктопаразиті ретінде кең танымал. Төсек-орында кездесетін қандала, синантроптар және эктопаразиттер. Мезофил, ациклді.

Reduviidae Latreille, 1807 тұқымдасында 15 (Empieoris wolff, 1811, Coranus Curtis, 1883, Rhynocoris Hahn, 1833, Phytocoris Fallen, 1814, Polymerus Hahn, 1831, Stenodema Laporte, 1833, Anapus Stal, 1858, Myrmesophyes Fiber, 1870, Orthosephalus Fiber, 1864, Piezosranum Horvath, 1877, Scirtetellus Reuter, 1890, Orthotylus Fieber, 1858, Camptozorus Kerzhner, 1996, Psallopsis Reuter, 1901, Rsallus Fieber, 1858) туыс және 22 (Empieoris culieciiformis (De Geer, 1773), Coranus woodroffei P.V. Putshkov, 1982, Rhynocoris nigronitens (Reuter, 1881), Phytocoris sauricus Muminov, 1998, Polymerus unifasciatus (Fabricius, 1794), P. vulneratus (Panzer, 1806), Stenodema calcarata (Fallen, 1807), Anapus rugicollis Jakovlev, 1877, Myrmesophyes monticola Horvath, 1927, Orthosephalus brives (Panzer, 1798), O. niger Reuter, 1879, O. saltator (Hahn, 1835), Piezosranum medvedevi V.G. Putshkov, 1961, Scirtetellus brachycerus Kerzhner, 1962, S. kerzhneri, Medvedeva, 1975, Orthotylus lenensis Lindberg, 1928, O. fieberi fieberi Frey-Gessner, 1864, O. marginalis Reuter, 1883, O. melanotylus Kerzhner, 1962, Camptozorus lactucae Kerzhner, 1996, Psallopsis neglecta Konstsntinov, 1997, Rsallus anticus (Reuter, 1876)) түр бірігеді.

Empieoris culieciiformis (De Geer, 1773) түрі эврибионт. Тұрақты стационарлық және белдеулік тұрақтылығы жоқ, сондықтан әртүрлі биотоптарда кездесе

береді. Мезофил, жер бетінен және бұталардан, ағаштық қабығының үстінен, астынан, топырақ астынан, топырақ үстінен, кейде құстардың ұяларынан да табуға болады. Зоофаг, қорегі: масалар, кітап және шаң биттері, астық қоймасы зиянкестері, шөп жегіштер: *Liposcelis divinatorum*, *Trogium pulsatorium*. Ұрпақ саны белгісіз, ересектер мен ересек дернәсілдері қыстайды. Қысқы баспанасы: құстардың ұяларын, сызаттар, ағаш қабығы, ағаш қуыстары, құрғақ жапырақтар мен шөптер (Пучков, 1987). Жарықта ұшады.

Polymerus unifasciatus (Fabricius, 1794) түрі хортобионт. Мезофил, орман, дала, шөлейт, өзен аңғарларында, мезофитті аралас типті шөптесін шалғындықтарда, 800-1300 м биіктіктегі тауларда кездеседі. Жұмыртқалары қыстайды.

Pentamomorpha инфраотряды зерттеу аймағында кездесетін ең ірі инфраотряд болып табылады. Инфраотрядқа 7 тұқымдас: *Aradidae* Brulle, 1836, *Lygaeidae* Schilling, 1829, *Berytidae* Fieber, 1851, *Rhopalidae* Amytoser ville, 1843, *Coreidae* Leach, 1815, *Plataspidae* Dallas, 1851, *Scutelleridae* Leach, 1815 кіреді.

Aradidae Brulle, 1836 бұл тұқымдасының құрамында *Aradus* Fabricius, 1803 туысы мен 4 түр (*Aradus cinnamomeus* Panzer, 1794, *A. corticilis* Linnaeus, 1758, *A. hieroglyphicus* J. Sahlberg, 1878, *A. lugubris* Fallen, 1807) кіреді. Түрлер көбінде дендробионттар, ағаш қабығы мен қуыстарында, *Fomes marginalis* қарағай мен басқа да ағаштарда, *Daedalea quercina* емен мен қарағайда мекендейді. Мезофил, саңырауқұлақтар шырыны мен қоректенеді. Барлық жастағы дернәсілдері мен имаголары қыстайды (Heiss, 1979).

Lygaeidae Schilling, 1829 тұқымдасына 26 (*Paranysius* Horvath, 1895, *Nysius* Dallas, 1852, *Ortholomus* Stal, 1872, *Cymus* Hahn, 1832, *Dimorphopterus* Stal, 1872, *Georis* Fallen, 1814, *Cymophyes* Fiber, 1870, *Heterogaster* Schilling, 1829, *Bianchilla* Reuter, 1907, *Leptodemus* Reuter, 1900, *Metapoplax* Fieber, 1860, *Oxycareus* Fiber, 1873, *Drymus* Fieber, 1860, *Eremocoris* Fiber, 1860, *Ischnocoris* Fiber, 1860, *Scolopostethus* Fiber, 1860, *Trapezonotus* Fiber, 1860, *Lamprodema* Fiber, 1860, *Sphragisticus* Stal, 1872, *Aellopus* Wolff, 1811, *Panaorus* Kiritshenko, 1951, *Peritrechus* Fieber, 1860, *Plinthurgus* Kiritshenko, 1911, *Xanthochilus* Stal, 1872, *Stygnocoris* Douglas Scott, 1865, *Piesma* Leprieux Serville, 1828) туыстарымен 37 (*Paranysius fraterculus* fraterculus Horvath, 1895, *Nysius helveticus* (Herrich-Schaeffer, 1850), *N. thymi thymi* (Wolff 1804), *Ortholomis punctipennis* (Herrich-Schaeffer, 1838), *Cymus aurescens* Distant, 1883, *C. claviculus* (Fallen, 1807), *C. glandicolor* Hahn, 1832, *Dimorphopterus blissoides* Baerensprung, 1859, *Georis arenarius* (Jakovlev, 1867), *G. grylloides* (Linnaeus, 1761), *G. itonis* Horvath, 1905, *G. oshanini* (Jakovlev, 1871), *Cymophyes ochroleuca* Fiber, 1870, *Heterogaster urticae* Fabricius, 1775, *Bianchilla adelungi* Reuter, 1907, *Leptodemus minutus* Jakovlev, 1874, *Metapoplax origani* Kalenati, 1845, *Oxycareus pallens* (Herrich-Schaeffer, 1850), *Drymus brunneus* brun-

neus (R.F. Sahlberg, 1848), *D. sulvaticus* (Fabricius, 1775), *Eremocorisfenestratus* (Herrich-Schaeffer, 1839), *Ischnocoris angustulus* Boheman, 1853, *Scolopostethus lethierryi* Jakovlev, 1877, *Trapezonotus anorus* (Flor, 1860), *Lamprodema rufipes* Reuter, 1891, *Sphragisticus nebulosus* (Fallen, 1807), *Aellopus praeustus* (Jakovlev, 1904), *Panaorus adspersus* (Mulsant Rey, 1852), *Peritrechus lundii* (Gmelin, 1790), *Plinthurgus sogdianus* (Kiritshenko, 1914), *Xanthochilus turanicus* (Wagner, 1961), *Stgnocoris fuliginus* (Geoffey, 1785), *S. pygmaeus* (R. F. Sahlberg, 1848), *S. rusticus* (Fallen, 1807), *S. sabulosus* (Scilling, 1829), *Piesma caoitatum* (Wolff, 1804), *P. maculatum* (Laporte, 1833) түрлері кіреді.

Paranysius fraterculus fraterculus Horvath, 1895 түрі герпетебионт. Ксерофил, құмды шөл және шөл далаларда кездеседі. Монофитофаг, *Syteria sliculosa* мен қоректенеді. Моноволтті. Имагосы қыстайды (Kerzhner, 1979).

Nysius thymi thymi (Wolff 1804) түрі хортобионт. Мезо-ксерофилді, мезо- және ксерофитті шалғындықтарда, сирек өсімдікті дала аймақтарында кезінде, өзен аңғарларында, сирек өсімдікті құмды топырақтарда, орман алаңқайларында, орман жолақтарында, 1800 м биіктікті тауларда кездеседі. Полифитофаг, крестгүлді өсімдіктердің: *Lepidium*, *Bertera*; қаракұмықтәрізділерден: *Poligonum*; күрделігүлділерден: *Achillea*, *Artemisia*, *Filago*, *Senecio*, *Artemisia*; раушангүлділерден: *Potentilla*; астықтұқымдылардан: *Pheleum*, *Festuca*, *Agropyron*; көктемдік эфемерлілермен қоректенеді. Имагосы қыстайды.

Cymus claviculus (Fallen, 1807) түрі хортобионт, шөпті жерде мекен етеді, көбіне *Carex spicata*, *C. comracta* және т.б. осоколарда кездеседі (Гидятов, 1982). Мезофил, өзен аңғарларында, дымқыл және батпақты шалғындықтарда, бақтар алаңқайларында, өзендер мен бұлақтар жағасындағы әртүрлі өсімдікті шалғындықтарда, тауларда 1800-2500 м биіктікке көтеріледі. Полифитофаг, *Carex soongorica*, *Junus articulata* және т.б. өсімдіктермен қоректенеді. Моноволтті. Имаголары қыстайды.

Metaroplaix origani Kalenati, 1845 түрі хортобионт, күрделігүлділерде кездеседі. Мезо-ксерофил, дала, өзендер жайылмалары, сортаң жерлерде, жол жиектерінде, орман алаңқайларында, теңіз құмдарында, таулы аймақтарда биіктігі 2000 м дейін кездеседі. Олигофитофаг, әртүрлі күрделігүлділермен қоректенеді: *Asteraceae*, *Atrophaxis*, *Achillea*. Имагосы қыстайды.

Oxusarenus pallens (Herrich-Schaeffer, 1850) түрі хортобионт, мезо-ксерофил әртүрлі: дала, шөлейт, өзен жағасы мен тасты және құмды шөл далаларда кездеседі (Асанова, 1968). Олифитофаг, күрделі гүлді өсімдіктердің гүлінде, *Centaurea*, *Spiraea*, мекен етіп тұқымымен қоректенеді. Моноволтті. Имагосы қыстайды (Есенбекова 2004).

Berytidae Fieber, 1851 тұқымдасына *Berytinus Kirkaldy*, 1900 туысы мен *Berytinus minor minor* (Herrich-Schaeffer, 1835) түрі кіреді.

Rhopalidae Amyot Serville, 1843 тұқымдасы 5 (*Corizus* Fallen, 1814, *Stictopleurus* Stal, 1872, *Chorosoma* Curtis, 1830, *Myrmus* Hahn, 1832, *Megalotomus* Fieber, 1860) пен 5 (*Corizus tetraspilus* Horvath, 1917, *Stictopleurus subtomentosus* (Rey, 1888), *Chorosoma macilentum* Stal, 1858, *Myrmus glabellus* Horvath, 1901, *Megalotomus junceus* (Scolopi, 1763)) түрді біріктіреді.

Coreidae Leach, 1815 тұқымдасына 9 туыс (*Coriomeris* Westwood, 1842, *Ulimicola* Kirkaldy, 1909, *Enoplops* Amyot Serville, 1843, *Cydnus* Fabricius, 1803, *Adomerus* Mulsant Reyn 1866, *Canthophorus mixtus* Asanova, 1964, *Ochetostethus* Fieber, 1860, *Sehirus* Amyot Serville, 1843, *Tritomegas* Amyot Serville, 1843), 14 (*Coriomeris denticulatus* (Scopoli, 1763), *Umicolaspinipes* (Fallen, 1807), *Enaplops* *seversmani* Jakovlev, 1881, *E. scapha* (Fabricius, 1794), *E. sibiricus* (Jakovlev, 1889), *Cydnus* *aterrimus* (Forster, 1771), *Adomerus* *biguttatus* (Linnaeus, 1758), *Canthorus* *niveimarginatus* Scott, 1874, *C. melanopterus* *melanopterus* (Herrich-Schaeffer, 1835), *Ochetostethus* *opacus* (Scholtz, 1874), *Sehirus* *ovatus* (Herrich-Schaeffer, 1840), *S. parens* Mulsant Rey, 1866 (Herrich-Schaeffer, 1840), *Tritomegas* *bicolor* (Linnaeus, 1758), *T. maculatus* (Rambur, 1842) түр кіреді.

Plataspidae Dallas, 1851 тұқымдасы келесі 4 туыстарды біріктіреді: *Coptosoma* Laporte, 1833, *Acanthosoma* Curtis, 1824, *Elasmotethus* Fieber, 1860, *Elasmucha* Stal, 1864 және 6 түр: *Coptosoma mucronatum* Seidenstucker, 1963, *Acanthosoma spinicolle* Jakovlev, 1880, *A. haemorrhoidale* (Linnaeus, 1758), *Elasmotethus breves* Lindberg 1934, *E. ferruguta* (Fabricius, 1787), *E. dorsalis* (Jakovlev, 1876) жатады.

Scutelleridae Leach, 1815 тұқымдасына қалған 14 туыс: *Phimodera* Germar, 1839, *Irochrotus* Amyot Serville 1843, *Odantascelis* Laporte, 1833, *Troilus* Stal, 1868, *Anthemina* Mulsant Rey 1866, *Rissibia* Horvath, 1888, *Acrosternum* Fieber, 1860, *Pentatoma* Olivier, 1789, *Rhapigaster* Laporte, 1833, *Phaeocoris* Jakovlev, 1887, *Capnoda* Jakovlev, 1887, *Asaroticus* Jakovlev, 1884, *Ventocoris* Hanh, 1839, *Dybowskyia* Jakovlev, 1876) біріккен. Бұл туыстар 18 түрді біріктірген: *Phimodera* *amblygonia* Fieber, 1839, *P. reuteri* Kieitshenko, 1910, *P. laevilinae* Stal, 1873, *Irochrotus* *caspius* Jakovlev, 1875, *I. caucasicus* Jakovlev, 1876, *Odantascelis* *hispidula* Jakovlev, 1874, *Troilus* *luridus* (Fabricius, 1775), *Anthemina* *pusionlongiceps* (Reuter, 1844), *A. varicornis* (Jakovlev, 1778), *Risibia* *xanthocilla* Horvath, 1888, *Acrosternum* *breviceps* (Jakovlev, 1889), *Pentatoma* *rufipes* (Linnaeus, 1758), *Rhapigaster* *brevispina* Horvath, 1889, *Phaeocoris* *ellipticus* (Herrich-Schaeffer), *Capnoda* *nigroanea* Jakovlev 1887, *Asaroticus* *ogloblini* Kirirshenko, 1926, *Ventocoris* *fischeri* (Herrich-schaeffer, 1851), *Dybowskyia* *reticulata* (Dallas, 1851).

Шығыс Қазақстан территориясында кездесетін тұқымдастар, туыстар мен түрлер 2015-2016 жылдар аралығында жеке зерттеулер мен әдеби деректерге талдау жасау барысында анықталды.

Зерттеу аймағында кездесетін инфраотрядтардың ішіндегі ең көп түрді

біріктіретіні – Pentatomorpha, құрамында 7 тұқымдас, 85 түр бар, келесі орында – Cimicomorpha, инфраотрядына 5 тұқымдас пен 46 түр кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Асанова Р.Б. Полужесткокрылые (Heteroptera) Восточного Казахстана. (Деп. ВИНТИ №7506-В86). – Алма-Ата, 1986. – 15 с.
2. Есенбекова П.А. Материалы к фауне полужесткокрылых Маркакольской котловины / П.А. Есенбекова // Межд. конф. «Биоразнообразии животного мира Казахстана, проблемы сохранения и использования». Инст. зоологии МОН РК. – А., 2007. – С. 14-16.
3. Есенбекова П.А. Полужесткокрылые (Heteroptera) Казахстана / П.А. Есенбекова. – А., 2013. – 342 с.

REFERENCES

1. Asanova R.B., *Polushestkokrylye. Heteroptera. Vostochnogo Kazahstana. Alma Ata. 1986, 15. DepVINITI 7506 B86 (in Russ).*
2. Esenbekova P.A., *Matrialy k faune polushestkokrylyh Markakolskoi kotloviny. Meshd. konf. Bioraznoobrasie zivotnogo mira Kazachstana, problem sohranenia i ispolzovania. Inst. zoolofii MON RK. Almaty. 2007, 14, 16 (in Russ).*
3. Esenbekova P.A., *Polushestkokrylye. Heteroptera. Kazahstana. Almaty. 2013 (in Russ).*

УДК 582.998.16

М.М. КАЛИБЕКОВА, Г.Н. КУЗЬМИНА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

МЕТОДЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ ИСХОДНЫХ ФОРМ ГИБРИДОВ ПОДСОЛНЕЧНИКА ОТ СЕМЕННОЙ ИНФЕКЦИИ ГРИБАМИ: BOTRYTIS CINEREA PERS. И SCLEROTINIA SCLEROTIORUM (LIB.) DE BARY

В статье рассмотрено оздоровление исходного материала родительских форм гетерозисного гибрида Сункар и получение здоровой элиты подсолнечника на региональном уровне с использованием новых разработок биотехнологии, фитопатологии и семеноводства.

Ключевые слова: подсолнечник, гибрид, биотехнология, фитопатология, семеноводство.

КҮНБАҒЫС ГИБРИДТЕРІНІҢ БАСТАПҚЫ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ТҰҚЫМ ИНФЕКЦИЯЛАРЫНАН БОСАТЫЛУ ӘДІСТЕРІ: BOTRYTIS CINEREA PERS. ЖӘНЕ SCLEROTINIA SCLEROTIORUM (LIB.) DE BARY

Мақалада гетерозисті Сункар гибридінің ата-ана нысандарының бастапқы материалдарын қалыпқа келтіру және аймақтық деңгейде биотехнология, фитопатология, тұқым шаруашылығының жаңа зерттемелерін пайдалана отырып, күнбағыстың таза

элитасын алу қарастырылған.

Түйін сөздер: күнбағыс, гибрид, биотехнология, фитопатология, тұқым шаруашылығы.

METHODS OF EXEMPTION INITIAL FORMS OF SUNFLOWER HYBRIDS
FROM FUNGAL INFECTION: BOTRYTIS CINEREA PERS. И SCLEROTINIA
SCLEROTIORUM (LIB.) DE BARY

Improvement the starting material of the parental forms hybrid heterosis Sunkar and receiving healthy elite sunflower at the regional level by using new biotechnology developments, phytopathology and seed growing.

Keywords: sunflower, hybrid, biotechnology, phytopathology, seed.

Одним из важнейших условий повышения урожайности и эффективности производства подсолнечника является оздоровление исходного материала родительских форм и получение здоровой элиты на региональном уровне с использованием новых разработок биотехнологии, фитопатологии и семеноводства [1].

На данном этапе времени актуально обеспечение семеноводства научными организациями и физическими лицами, занимающимися научными исследованиями в области семеноводства, а также научными организациями, действующими в системе высшего профессионального образования. Актуален и перевод семеноводства на коммерческую основу частных сельхозпредприятий на конкурсной основе.

Цель исследований – семеноводство гетерозисного гибрида Сункар на основе оздоровления семян исходных форм к белой и серой гнилям и с применением методов фитопатологии, селекции и биотехнологии в современных агроценозах Восточно-Казахстанского региона.

Задачи исследований:

1. На основе разработанных нами методов отбора на инфекционных фонах, провести отбор здоровых материнских и отцовских исходных форм для производства семян элиты;

2. Используя методы оценки, отбора и схему семеноводства, получить элиту подсолнечника с высокой толерантностью к белой и серой гнили, с хорошими хозяйственно-ценными признаками гетерозисных гибридов Восточно-Казахстанской селекции;

3. Разработать методы сохранения здоровья и устойчивости к патогенам исходных родительских линий и подготовка их для семеноводческого процесса;

4. Разработать схему семеноводства подсолнечника на устойчивость к белой и серой гнилям, с сохранением ценных хозяйственно-полезных признаков и оздоровленности применительно к почвенно-климатическим и фитосанитарным условиям Восточного Казахстана;

5. Получить конечный результат из здоровых семян, в семеноводческом процессе, здоровую элиту для дальнейшего введения в производственное размножение.

Методика и условия проведения исследований. Место проведения исследований. Эксперименты проводились в 2014-2016 годах в лаборатории биотехнологии УНИЦ Экологии ВКГУ имени Сарсена Аманжолова.

Объекты исследования. Семена пяти исходных родительских форм, участвующие в селекционном процессе гетерозисного гибрида Сункар:

- а) ВКУ 457А – стерильная материнская форма;
- б) ВКУ 457Б – фертильная материнская форма;
- в) ВКУ 411Б – фертильная материнская форма;
- г) ВКУ 138В – фертильная отцовская форма;
- е) ПГ Сункар – простой гибрид.

Селекционная схема получения гетерозисного гибрида Сункар.

1) 411Б * 457А = ПГ Сункар

2) ПГ Сункар * 138В = Сункар

Для освобождения семян подсолнечника от болезней, необходимо провести стерилизацию семян.

Первый этап стерилизации. Семена очищали от наружной твердой оболочки и помещали в 30%-ный раствор коммерческого отбеливателя «Белизна». Время экспозиции – 10, 15, 20 и 40 минут при постоянном перемешивании. После обработки раствором гипохлорита натрия семена промывали стерильной водой в течение 30 минут. Каждые 10 минут воду меняли.

Второй этап стерилизации. Семена подсолнечника замачивали в одном литре воды, с использованием 2-3-х капель «Domestos», на 2-3 часа с постоянным помешиванием. Семена промывали в течение 30 минут в стерильной воде. Каждые 10 минут воду меняли. Все семена, изменившие цвет удаляли, даже если это изменение затрагивало меньшую часть семени (рисунок 1) [2].

Рисунок 1 – Семена подсолнечника после обработки раствором «Domestos»: 1) здоровые семена, 2) семена, изменившие цвет

Отобранные чистые семена, не имеющие внешних повреждений и окрасок, высаживают на модифицированную питательную среду Мурасиге и Скуга. Через 5-6 дней проращивания отмечается количество инфицированных, погибших и выживших проростков (рисунок 2).

Рисунок 2 – Результаты проращивания семян на среде Мурасиге-Скуга

Инфицированные проростки рассматривались под микроскопом для определения возбудителя болезни. Выжившие, т.е. проростки, имеющие 2 первых листочка, пересаживались в автоклавированную почву для определения приживаемости. Адаптация пробирочных растений к условиям почвенного субстрата является одним из ответственных этапов в нашем процессе. Пересадку растений проводили в почвогрунт [3].

Результаты исследований. Оценка эффективности стерилизующих агентов. В проведенных нами исследованиях отмечено, что успех введения подсолнечника в культуру *in vitro* определяется эффективностью стерилизации (таблица 1).

Рассмотрев результаты таблицы 1 можно сказать, что первый этап стерилизации не дает сильный эффект отбора. После обработки семян водным раствором бытового препарата «Белизна» средний процент внешне здоровых семян составляет 62,8%, когда средний процент обработки «Domestos-ом» составляет 57,2%. Но при посадке внешне здоровых семян виден совсем другой результат, процент здоровых проростков после обработки «Domestos-ом» составляет 49,14%, тогда как процент здоровых проростков после обработки «Белизной» составляет 30,04%. Возбудитель болезни внешне на семенах может

не проявлять себя, только после попадания возбудителя в благоприятную среду, где имеются все элементы для его развития, может проявить себя. Поэтому в данном случае следует проводить стерилизацию в двух этапах, для уменьшения выхода инфицированных семян подсолнечника.

Таблица 1 – Результативность стерилизации при введении подсолнечника в культуру *in vitro*

Средство для стерилизации	Эффект действия стерилизации, %	Исходные формы гетерозисного гибрида Сункар					Среднее
		ПГ Сункар	ВКУ 138В	ВКУ 457Б	ВКУ 457А	ВКУ 411Б	
Белизна	внешне здоровые семена	60,0	66,0	62,0	58,0	68,0	62,8
	внешне пораженные семена	40,0	34,0	38,0	42,0	32,0	37,2
	здоровые проростки	25,0	34,7	29,4	31,0	30,1	30,04
	больные проростки	75,0	65,3	70,6	69,0	69,9	69,96
Domestos	внешне здоровые семена	58,0	50,0	55,0	60,0	63,0	57,2
	внешне пораженные семена	42,0	50,0	45,0	40,0	37,0	42,8
	здоровые проростки	46,7	51,9	58,4	45,0	43,7	49,14
	больные проростки	53,3	48,1	41,6	55,0	56,3	50,86

Результаты проращивания семян подсолнечника in vitro.

После двух этапов стерилизации, семена проращивали на среде Мурасиге-Скуга в течение 6 суток (таблицы 2, 3).

Таблица 2 – Результаты проращивания семян на среде Мурасиге Скуга, 2014 г.

№	Наименование (контрольные)	Процент исходных семян	Процент здоровых проростков	Процент отошедших больных проростков
1.	ПГ Сункар	100	46,7	53,3
2.	ВКУ 138В	100	51,9	48,1
3.	ВКУ 457Б	100	58,4	41,6
4.	ВКУ 411Б	100	43,7	56,3
5.	ВКУ 457А	100	45,0	55,0

Таблица 3 – Результаты проращивания семян на среде Мурасиге Скуга, 2015 г.

№	Наименование (вариант)	Процент исходных семян	Процент здоровых проростков	Процент отошедших больных проростков
1.	ПГ Сункар	100	59,7	40,3
2.	ВКУ 138В	100	57,9	42,1
3.	ВКУ 457Б	100	61,0	39,0
4.	ВКУ 411Б	100	58,4	41,6
5.	ВКУ 457А	100	59,0	41,0

Во время проращивания семян на среде Мурасиге-Скуга, некоторые семена, не переходя в стадию проростка, отмирают, зарастая разными видами возбудителей (рисунок 3) [4]. Для определения видов возбудителей болезни проводим фитопатологический анализ. Чаще всего семена заражены серой и белой гнилями.

Рисунок 3 – Результаты проращивания семян на среде Мурасиге-Скуга: 1) больные проростки, зараженные серой и белой гнилями; 2) здоровые проростки, готовые к пересадке на стерильный почвенный субстрат

Не имеющие заражения проростки пересаживали на автоклавированную почву для определения приживаемости (рисунок 4, таблица 4). Согласно изученным данным, высокий процент приживаемости отмечен при использовании в качестве субстрата универсального почвогрунта.

Согласно данным таблицы 4 высокий уровень адаптации к условиям *ex vitro* выявлен у ПГ Сункар, растения данного сорта характеризовались повышенным процентом приживаемости и развития.

Полевые испытания. Проростки, прижившие к условиям ex vitro, пересаживали в полевые условия (таблица 4).

Рисунок 4 – Проростки на автоклавированной почве: 1) проростки с 2-мя настоящими листьями; 2) не прижившийся проросток

Таблица 4 – Результаты приживаемости проростков при адаптации к нестерильным условиям

№	Наименование	Процент исходных проростков	Процент здоровых проростков	Процент отошедших проростков
1.	ПГ Сункар	100	45	55
2.	ВКУ 138В	100	38	62
3.	ВКУ 457Б	100	41	59
4.	ВКУ 411Б	100	40	60
5.	ВКУ 457А	100	35	65

Таблица 5 – Посадка проростков в полевые условия

№	Наименование	Процент исходных проростков	Процент здоровых проростков	Процент отошедших проростков
1.	ПГ Сункар	100	67	33
2.	ВКУ 138В	100	62	38
3.	ВКУ 457Б	100	59	41
4.	ВКУ 411Б	100	60	40
5.	ВКУ 457А	100	65	35

Низкой способностью роста и развития при переносе в нестерильные условия характеризовались у ВКУ 457Б и ВКУ 411Б.

Заключение. Семена исходных форм гетерозисного гибрида Сункар, имеющего большое практическое значение для производства подсолнечника в Восточном Казахстане, имеют очень высокую зараженность грибами *botrytis cinerea* pers. и *sclerotinia sclerotiorum* в связи периодическими эпифитотиями этих возбудителей в нашем регионе.

Нами были предприняты попытки очистить семена исходных форм, путем стерилизации семян и выращивания их в культуре *in vitro*. Первая и вторая стерилизации снизили зараженность семян исходных форм на 39-42,1%, но полностью не освободили. Это выяснилось при проращивании здоровых семян на среде Мурасиге и Скуга. Процент отошедших семян составил 39-42,1%. В конечном итоге на среде Мурасиге и Скуга можно отобрать достоверно здоровых проростков из внешне здоровых семян исходных родительских форм от 57,9-59,7%. Предварительная стерилизация белизной и доместосом убрали сильно пораженные семена, а слабо пораженные, без внешних признаков, выявляются только на среде Мурасиге и Скуга.

Использованные нами два этапа стерилизации и отбор непораженных проростков, из внешне здоровых семян, позволили отобрать здоровые проростки для закладки семеноводческого питомника гетерозисного гибрида Сункар. И этот процесс дал возможность получить вполне здоровые партии семян, пораженность которых не превышала от 1% до 5%.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гуляев Г.М. Селекция и семеноводство полевых культур / Г.М. Гуляев, Ю.Л. Гужов. – Агропромиздат, 1987. – 447 с.
2. Malone-Schoneberg J., Bidney D., Scelonge C.J., Burrus M., Martich J. Recovery of stabletrans for mants from Agro bacteriumtume faciens treated split shoot axis/ Malone-Schoneberg J. – Anahein, 1991. – 122 p.
3. Бутенко Р.Г. Клеточные технологии в селекционном процессе / Р.Г. Бутенко. – Ленинград, 1986. – 238 с.
4. Murashige, T., Skoog, F.A., Revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures / Murashige, T., Skoog, F.A. – Oxford., 1962. – P. 473-476.

REFERENCES

1. Guljaev G.M., *Selekcija i semenovodstvo polevyh kul'tur*: G.M. Guljaev, Ju.L. Guzhov. *Agropromizdat*, 1987, 447 (in Russ).
2. Malone Schoneberg J., Bidney D., Scelonge C.J., Burrus M., Martich J., *Recovery of stabletrans for mants from Agro bacteriumtume faciens treated split shoot axis*. Malone Schoneberg J., *Anahein*, 1991, 122 (in Eng).
3. Butenko R.G., *Kletochnye tehnologii v selekcionnom processe*. R.G. Butenko. *Len-*

ingrad, 1986, 238 (in Russ).

4. Murashige, T., Skoog, F.A., *Revised medium for rapid growth and bioassays with tobacco tissue cultures.* Murashige, T., Skoog, F.A., *Oxford, 1962, 473, 476 (in Eng).*

ӘОЖ 582.998(574)

М.Қ. РАМАЗАНОВА, Ж.Т. ИГИСИНОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЛЖЫР ӨЗЕНІ БАСЕЙНІ ЖАҒДАЙЫНДА *INULA HELENIUM* L. ЖЕР ҮСТІ
БӨЛГІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС ЕРЕКШЕЛІГІ
ЖӘНЕ ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫНАН ИНУЛИН МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ

Бұл мақалада Қалжыр өзені аңғарында кездесетін *Inula helenium* L. жер үсті бөлігінің анатомиялық және морфологиялық құрылыс ерекшелігі және шикізаттық белгілері айқындалады. Сонымен қатар *Inula helenium* L. жер үсті бөлігінің өсімдік шикізатынан инулин мөлшерін анықтау қарастырылды.

Түйін сөздер: биік андыз, микроскопия, шығыңқы лептесік, түктер, эфирмайлы бездер.

АНАТОМО-МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАДЗЕМНОЙ ЧАСТИ
И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНУЛИНА В РАСТИТЕЛЬНОМ СЫРЬЕ
INULA HELENIUM L. В УСЛОВИЯХ БАСЕЙНА РЕКИ КАЛДЖИР

В данной статье рассказывается об особенностях и сырьевых признаках надземной части *Inula helenium* L. в условиях бассейна реки Калджир. А также рассматривается определение инулина в надземной части *Inula helenium* L.

Ключевые слова: девясил высокий, микроскопия, выступающие устьица, волоски, эфирно-масличные железки.

ANATOMICAL AND MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE AERIAL PARTS
AND DETERMINATION INULIN IN PLANT MATERIAL
INULA HELENIUM L. IN CONDITIONS OF RIVER BASIN KALDZHIR

This describes the features and attributes of raw aerial part of *Inula helenium* L. under Kaldzhir Basin. Also considered in the determination of inulin aerial part of *Inula helenium* L.

Keywords: elfwort, microscopy, protruding stomata, hairs, essential oil glands.

Қазіргі таңда өсімдік текті дәрілік шикізаттардың қоры шектеулі болғандықтан тек белгі бір бөліктері дәрі жасау өндірісінде қолданылатын кейбір өсімдіктердің басқа бөліктерін де дәрілік мақсатта пайдалану перспективті бағыттардың бірі болып отыр. Осындай құнды дәрілік шикізат көзі – *Inula helenium*. Бұл өсімдіктің дәрі алу мақсатында тек тамыры қолданылады, бірақ жер

үсті бөлігі де көптеген фармакологиялық қасиетке ие, сондықтан бұл жұмыстың мақсаты – Қалжыр өзені аңғары жағдайында *Inula helenium* шикізаттық белгілерін анықтау үшін жер үсті бөлігінің анатомиялық және морфологиялық құрылысын зерттеу. Биологиялық сипаттамасы: Биіктігі 2,5 метрге жететін көпжылдық шөптесін өсімдік. Сабағы тік, үш жағы бұтақталған, сыртында қысқа түктері бар. Сабақтың түп жағында орналасқан жапырақтары эллипс тәрізді иректелген, үстіңгі беті сәл қатпарлы. Ұзын сағақты жапырақтың үстіңгі бетін сирек түктер басқан, астыңғы жағының түктері қалың, бір-бірімен ұйысып жатқандықтан мақпалдай жұмсақ. Сабақтың ортаңғы бөлігіндегі жапырақтары жұмыртқа пішіндес, ұшына жақындаған сайын таспа тәрізді болып сабаққа бекінеді. Тамыр сабағы жуан, қысқа, етті бірнешеге тарамдалған, аздап қосалқы тамырлары бар. Себет гүлшоғырлары ірі, диаметрі 4-8 см, себеттің шетіндегі орам гүлдері сары түсті. Жемісі – төртқырлы, ұзын айдаршалы қоңыр түсті тұқымша. Маусым-шілдеде гүлдеп, тамыз бен қыркүйекте жеміс береді. Медицинада тамыр сабағы мен тамырын пайдаланады [1, 5].

Тамыр сабағы мен тамырында эфир майы (1-3%), сапониндер, шайырлар, сілемейлі және ащы заттар (ащы зат тек жапырағында) болады. Эфир майының негізгі бөлігі: алантолактон мен изоалантолактонның қоспасы. Тамырынан дигидроалантолактон, фриделан, даммарадиенилацетат, даммарадиенол, фитомелан инулин (44%-ға дейін), Е дәрумені (25,5-1,73 мг %) бөлініп алынады. Биік аңдыздан жасалған препаратты асқазан жұмысын жақсартуға, әртүрлі мүшелер қабынғанда қолданады. Тамырының қайнатындысын қақырық түсіруге, тыныс алу жолдарының ауруына және зәр айдау үшін ішеді. Тамыр қайнатындысын тыныс жолдары ауырғанда қақырық түсіру үшін пайдаланады және зат алмасуды жақсартады. Халық медицинасында тыныс алу жолдары қабынғанда, несеп айдауға, тері ауруларын және жараны емдеуге пайдаланады [2].

Марқакөлден бастау алып, Ертіс өзенінің Қара Ертіс бөлігіне құятын басты салаларының бірі – Қалжыр өзенінің аңғары зерттелмеген аумақтардың бірі. Осы аймақта далалық зерттеу барысында биік аңдыздың (*Inula helenium* L.) үлкен формациясы анықталды.

Зерттеу материалы Қалжыр өзені аңғарынан 2015 ж. тамыз-шілде айларында *Inula helenium* L. өсімдіктің экологиялық және тіршілік жағдайына фенологиялық бақылау жасалып, анатомиялық және морфологиялық құрылысының ерекшеліктерін зерттеу үшін жалпы қабылданған А.К. Скворцовтың гербарий жинау және кептіру әдістемесі бойынша жүргізілді. Өсімдіктік вегетативті және генеративті мүшелеріндегі даму өзгерісін бақылау мақсатында көктемнен күз мезгіліне дейін Яковлевтің ылғалды препарат (60% спирт + глицерин) әдісімен шынықтырылды. Табиғи ортада өсімдік «CanonEOS 400D DIGITAL» маркалы

фотоаппаратпен суретке түсірілді.

Жиналған өсімдік қаттамаларындағы түрлерді анықтау және олардың сипатамасын жазу үшін «Флора Казахстана» (8 т., 1961 ж.), «Иллюстрированный определитель растений Казахстана» 2-том, М.И. Дазаның «Справочное пособие по сбору, определению и гербаризации растений» еңбектері арқылы анықталып, түр атауларында С.А. Арыстанғалиевтың еңбектері негізге алынды.

Өсімдіктің вегетативті мүшелерінің анатомиялық құрылысын зерттеу С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің №4 оқу ғимаратының зертханасында жүргізілді. Өсімдіктің анатомиялық құрылыс ерекшеліктері электронды ұлғайтқыш Биомер, Биолам-МІР-1, ұлғайтқышы (7x8, 8x10, 7x20, 15x8, 7x40, 10x40) және Биолам-лomo, ұлғайтқышы (10x10,10x25) микроскоптарымен жасалып, суретке түсірілді.

Зерттеулер кезінде жалпы қабылданған геоботаникалық әдістемелер мен тәсілдер қолданылды. Геоботаникалық зерттеулер кезінде жалпы қабылданған әдістемелердің пайдаланылуы нақты және салыстырмалы қорытындыға әкелді [3].

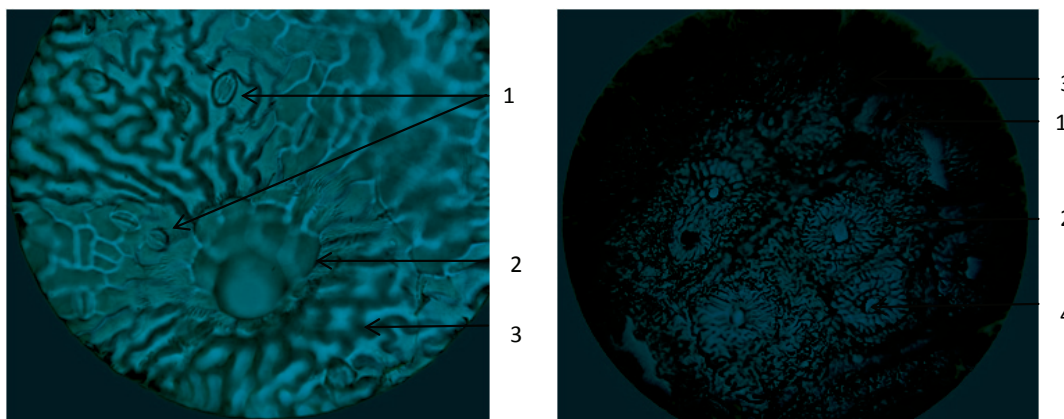
Зерттеу нәтижесі. I. *Helenium L.* шикізаты жиналды. Жапырақтың анатомиялық құрылысы астыңғы және үстіңгі эпидермис фрагменттерінде зерттелді. Жапырақ дорсовентральды және бір қабатты эпидермамен қапталған. Жапырақтың екі бетінде де, көлденең қалқалы 2 қатар және 4 ярусты қысқа бір жасушалы түк тұғырында 8 (кейде 6) айқын жасушалы эфир-майлы дөңгелек формалы бездері орналасқан. Жапырақтың екі бетінде көптеген бір және көп жасушалы жай түктер және бездеуіт түктер орналасқан. Үстіңгі эпидермис жасушалары бұрыс формалы, біркелкі қалыңдаған. Астыңғы эпидермис жасушалары үстіңгі эпидермис жасушалары тәрізді. Лептесік типі аномоцитті. Лептесік эпидермадан шығыңқы, жоғарырақ орналасқан [4].

Inula helenium L. жапырғында жай түктер мен бездеуіт түктер, бездеуіт түктің тұғыры, шоқ үстіндегі үлпекқабат жасушалары анық байқалады. Жапырақтың астыңғы және үстіңгі бетінде ірі сопақша тәрізді ашық жатқан лептесіктерді көруге болады (1, 2-сурет).

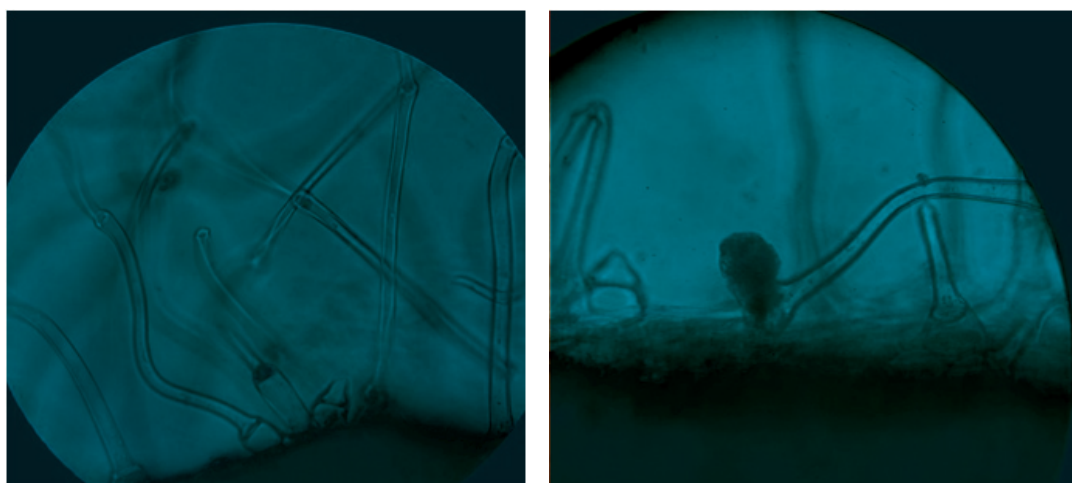
Жапырақ пен сабақта әртүрлі түктер кездеседі. Түктердің көбі пішіндері мен құрылысы әртүрлі бездеуіт түктерді құрайды.

Сабақта жапырақшалар жоқ, сабағы жабындық түкпен қапталған. Сабақтың анатомиялық құрылысында айқын көрінетіні – кіші және үлкен өткізгіш шоқтардың шахматты тәртіппен орналасуы, шоқты қоршап жатқан паренхима (3-сурет). Механикалық ұлпа склеренхима жақсы жетілген.

Сабақтың анатомиялық құрылысын зерттеу өсімдік сабағының ортаңғы бөлігінен көлденең кесінді жасау арқылы жүргізілді.

1-сурет – *I. Helenium L.* жапырағының анатомиялық құрылысы: 1 – лептесік; 2 – бездеуіт түктің тұғыры; 3 – үлпекқабат; 4 – бездеуіт түк

А

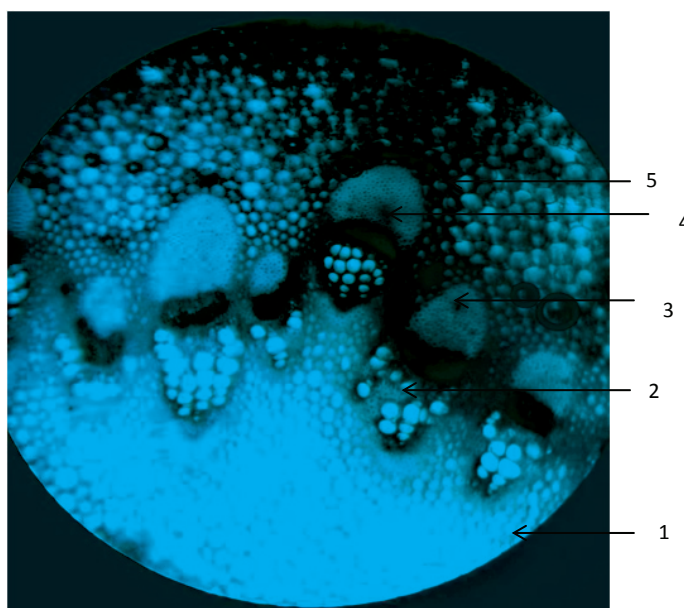
Б

2-сурет – *I. Helenium L.* жапырақ эпидермисіндегі А – жай түктер; Б – бездеуіт түк

Сабақ эпидермасы бір қабатты, жасушалары бір-біріне жанасып, тығыз орналасқан. Эпидерма астында бұрыш тәрізді колленхима, оның астында аздаған қабық паренхимасы орналасқан. Орталық өзек перициклді склеринхимадан басталады. Сабақта өткізгіш шоқтар екі қатар болып, бір-біріне қатысты шахматты тәртіппен орналасқан, кесіндінің сыртқы периметрінде үлкен өткізгіш шоқтар, ал ішкі бөлікте кіші шоқтар орналасқан. Бұл *I. Helenium L.* өсімдігінің айқын, ерекше белгісі.

Inula helenium L. өсімдігінің жер үсті бөлігінен инулин мөлшерін анықтау

жұмысы *Inula helenium* L. өсімдігінің кептірілген тамырынан дәрілік шикізат ретінде пайдаланатын инулин алуға арналған ГОСТ 15056-89 Халықаралық стандарт бойынша жүргізілді.

3-сурет – *I. Helenium* L. сабағының анатомиялық құрылысы: 1 – үлпекқабат; 2 – механикалық ұлпа; 3 – ксилема; 4 – флоэма; 5 – шоқты қоршап жатқан паренхима

4-сурет – Зерттеу барысы

Техникалық жағдайлар: күзде жиналған өсімдіктің жер үсті бөлігі, құрғақ затының салмағы-2,8 кг; фильтр қағазы ГОСТ 12026, электрлі лабораториялық су моншасы, 0,5 мм мөлшерлі сүзгіш, өлшеуіш колба 100 ГОСТ 1770, коникалық колба 50 және 1000 ГОСТ 25336, Сокслет аппараты 150, лабораториялық электрлі диірмен, лабораториялық таразы, Спектрофотометр, күкірт қышқылы ГОСТ 4204, ацетон ГОСТ 2603, алантон, этиль спирті, дистильденген су.

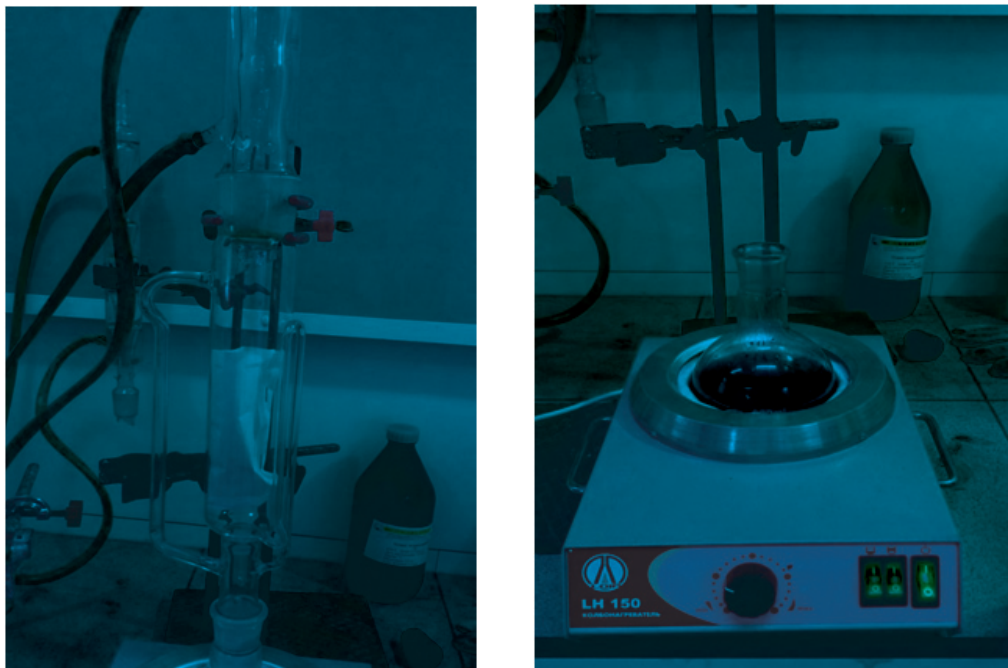

5-сурет – Пайдаланылған кейбір құрал-жабдықтар

Талдауға дайындалған реактивтер:

1. Күкірт қышқылының 80%-дық дайындау үшін 118,5 дистильденген суды 1000 см колбаға құйып, үстіне ақырын тығыздығы 1,83 г/см³ 881,4 концентрлі күкірт қышқылын қосылады. Ерітінді бір тәуліктен кейін пайдаланылды.
2. Стандартты алантон үлгісін дайындау үшін 0,045 0,002 г алантонды (олиджим) 95% пайыздық этиль спиртінде ерітіп 100 колбаға толтырылды. Бұл ерітінді 10 күнге жарамды, құрғақ және қараңғы жерде сақталуы керек.

Талдау барысы: талданатын шикізат мөлшерін лабораториялық электрлі диірменмен ұсақтап, 5,0000,002 г алып фильтр қағазын бүктеме жасап соған салынады. Бүктемені Сокслет аппаратына орнатып, ацетонмен 6 цикл шайылады.

6-сурет – Сокслет аппаратымен жұмыс

1-кесте – Сокслет аппаратында *Inula helenium* L. өсімдігінің сабағын ацетонмен шаю циклінің уақыт көрсеткіштері

Цикл	Уақыты	Цикл айырмашылығы
I	12.23	10 мин
II	12.33	10 мин
III	12.43	10 мин
IV	12.57	14 мин
V	13.11	14 мин
VI	13.26	15 мин
		12,6 мин

Сокслет аппаратынан алынған экстракт көлемі 70-80 болатындай етіп буландырып, салқындағаннан кейін 100 өлшеуіш колбаға құйылып ацетонмен толтырылады. Бұл алынған ерітіндіден 1 алып 50 коникалық колбаға құйылып лабораториялық электрлі су моншасына қойылады. Колба түбіндегі құрғақ қалдықты 1 95% этил сиртінде ерітіп, 20 80%-дық күкірт қышқылынан қосылады.

Алынған ерітіндіні 50 өлшеуіш колбаға ауыстырылып алдыңғы қышқылмен толтырылады. 10 минут өткеннен кейін ерітіндіні спектрофотометрде 333 толқын ұзындығында оптикалық тығыздықты өлшенеді. Бақылау ерітінді ретінде 80%-дық күкірт қышқылын және стандартты алантон ерітіндісін алынады.

Өсімдіктің құрамындағы инулин мөлшерін келесі формуламен есептеуге болады.

$$X = \frac{D_1 \cdot m_1 \cdot 100}{D_0 \cdot m_2 \cdot (100 - W)} * 100,$$

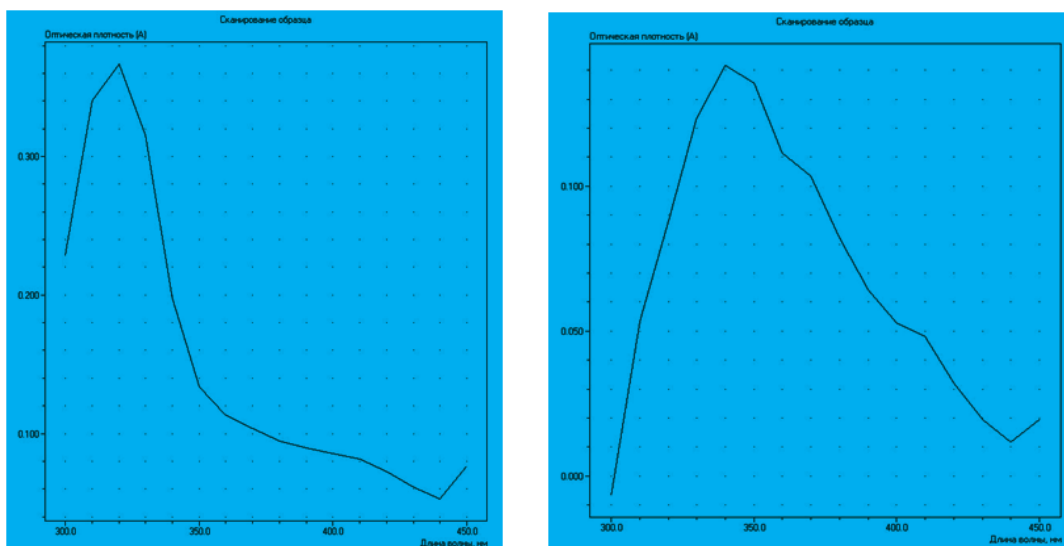
мұнда, D_1 . – зерттелініп отырған ерітіндінің оптикалық тығыздығы;

D_0 – стандартты алантон ерітіндісінің оптикалық тығыздығы;

m_1 – алантон массасы;

m_2 – шикізат массасы;

W – шикізатты кептіру кезіндегі массаның азайған салмағы.

1-сызба – Спектрофотометр талдауы

Inula helenium L. жер үсті бөлігіндегі инулин мөлшерін анықтау үшін

$$X = \frac{D_1 \cdot m_1 \cdot 100}{D_0 \cdot m_2 \cdot (100 - W)} * 100 \text{ формуласы бойынша алынған талдау нәтиже-}$$

лерін қойып, есептеу жүргізіледі. $W = \frac{100 * 2.8}{12} = 23,3$ $W = 100 - 23.3 = 76.7$

$$X = \frac{0,367 * 0,045 * 100}{0,136 * 5(100 - 76,7)} * 100 = \frac{1,6515}{0,136 * 5 * 23,3} * 100 = \frac{1,6516}{15,844} * 100 = 10,4\%$$

Қорытындылай келе, Қалжыр өзені аңғарында кездесетін *I. Helenium L.* өсімдігінің жер үсті бөлігінің анатомиялық-морфологиялық құрылысына зерттеу жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде мынадай ерекшеліктер анықталды: сабағы төмен салбыраған, ірі түкті жапырақтарының жиегі тегіс емес. Орталық өзек перициклді склеринхимадан басталады. Сабақта өткізгіш шоқтар екі қатар болып, бір-біріне қатысты шахматты тәртіппен орналасқан, кесіндінің сыртқы периметрінде үлкен өткізгіш шоқтар, ал ішкі бөлікте кіші шоқтар орналасқан. Бұл *I. Helenium L.* өсімдігінің айқын, ерекше белгісі. Эпидерманың ерекшелігі: эпидермадан шығыңқы лептесіктің, эфир-майлы бездің болуы. Жапырақ микроскопиясынан басқа сабақтың көлденең құрылысын зерттеу аса қажет, себебі сабақтың анатомиялық құрылысы басқа жақын түрлерден қатты ерекшеленеді.

Нақты медицинада инулин алу мақсатында тек тамыры қолданылған жағдайда шикізат қорының мөлшері жоғары болғандықтан, *Inula helenium L.* өсімдігінің шығымын азайту үшін жер үсті бөлігінде 10,4% инулин бар екені анықталып, болашақта тамырмен қоса жер үсті бөлігін де қолдану ұсынылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Флора и растительные ресурсы Казахстана. – А., 1975. – С. 81-89.
2. Флора Казахстана. – Алма-Ата, 1956-1966. – Т. 1-9.
3. Даза М.И. Справочное пособие по сбору, определению и гербаризации растений / М.И. Даза, В.С. СухинФрунзе. – Кыргызстан, 1979. – С. 239.
4. Иллюстрированный определитель растений Казахстана. – А., 1969-1972. – Т. 2.
5. Арыстанғалиев С.А. Қазақстан өсімдіктері / С.А. Арыстанғалиев. – Ғылым баспасы, 1977. – 288 б.

REFERENCES

1. *Flora i rastitel'nye resursy Kazahstana, Almaty, 1975, 81, 89 (in Russ).*
2. *Flora Kazahstana. Alma Ata, 1956, 1966. T. 1, 9 (in Russ).*
3. Daza M.I., *Spravochnoe posobie po sboru, opredeleniju i gerbarizacii rastenij. M.I. Daza, V.S. SuhinFrunze. Kyrgyzstan, 1979, 239 (in Russ).*
4. *Illjustrirovannyj opredelitel' rastenij Kazahstana, Almaty, 1969, 1972, T. 2 (in Russ).*
5. Arystangaliev S.A., *Qazaqstan osimdikteri. S.A. Arystangaliev. Qylym baspasy. 1977, 288 (in Russ).*

UDC 546=111

Z.A. SADUAKASSOVA, G.E. ABYLKASSOVA

S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING SUBJECT CHEMISTRY IN ENGLISH LANGUAGE IN THE 8th GRADE

The article describes methods of teaching subject «chemistry» of the 8th grade in English language. Scientific-methodical work reflects the development of chemistry lessons in English. Traditional and laboratory practical lessons, also terminology and basic concepts are given in English and tabulated.

Keywords: chemistry, English, multi-language, lesson plan.

8-СЫНЫПТА ХИМИЯНЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖАҚТАРЫ

Мақалада 8-сыныптың бейорганикалық химия пәнін ағылшын тілінде оқыту әдістемесі жазылған. Ғылыми-әдістемелік жұмыс ағылшын тілінде химия пәнінен сабақ жоспарын құрудың алғашқы тәжірибесін көрсетеді. Дәстүрлі сабақтар, зертханалық тәжірибелік сабақтар, сондай-ақ терминдер мен негізгі ұғымдар ағылшын тілінде беріледі және тақырыптар кестеде берілген.

Түйін сөздер: химия, ағылшын тілі, көптілділік, сабақ жоспары.

МЕТОДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА ХИМИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В 8 КЛАССЕ

В статье рассмотрена методика преподавания предмета «химия» в 8-ом классе на английском языке. Научно-методическая работа отражает первоначальный опыт по разработке уроков химии на английском языке. Традиционные, лабораторно-практические уроки, а также термины и понятия даются на английском языке и сведены в таблицы.

Ключевые слова: химия, английский язык, полиязычия, разработка урока.

Kazakhstan is a multinational country. About 130 nationalities peacefully live in the country. Today Kazakhstan is characterized by social modernization and striving for world integration processes, where the education takes leading role in the modernization process. It is known that only the society can successfully develop education which creates a decent standard of acquisition of high-quality and modern education for their citizens.

The President N.A. Nazarbayev sets tasks to the national education. Education should become a competitive, high-quality, so that school graduates of Kazakhstan schools could easily continue their studies in foreign universities. Educational process in three languages - is a certainly significant step towards the re-

alization of the Concept of Development of Education of the Republic of Kazakhstan. The President said “Kazakhstan should be perceived worldwide as a highly educated country whose population uses three languages .They are: Kazakh language - the state language, the Russian language - the language of international communication, English - the language of successful integration into the global economy” [1].

The basic concept is that every graduate should speak English fluently and it is a vital necessity, because the development of science and technology in the world requires fluency in foreign languages to get the necessary theoretical and practical knowledge and skills. These concepts have been successfully implemented in schools where teaching is conducted in Kazakh, Russian and English. It is affected the development of communication skills of the students. Besides training in three languages, will promote familiarizing students to the culture and traditions of different peoples. And it is called the formation of the multi-language personality. Multilingual education - is the process of formation of multilingual personality through the mastery of three or more languages.

Currently, many schools in Europe, Asia and America successfully practiced teaching various school subjects through a foreign language communicative environment. Thus the international project “Content and Language Integrated Learning” [2]. “Integrated learning subject and a foreign language” the main task at the moment is to develop students’ knowledge, skills and experience of dialogue on the subject matter of using not only the mother, and a foreign language, and the long-term goal - the formation of multi-language personality with general scientific literacy and it will create real opportunities for learning a foreign language at a level to teach subjects in a foreign language. It concerns students whose professional activity is related to the subject area of science education [3].

In this regard this year it has been prepared the Regional Development Program of multi-language in East Kazakhstan. The program’s aim is to create the necessary organizational, methodological, pedagogical conditions, providing the development of linguistic communicative competence of pupils in Kazakh, English and Russian languages. The program will be realized in three stages. In 2015-2016 academic year the number of hours will increase and dividing the classes into subgroups occupancy no more than 10-12 students. Work will begin on a phased introduction of comprehensive schools to a single area of textbooks, educational complex on English and Kazakh languages, which should be completed in the next academic year.

In 2016-2017 academic year it will be developed training materials in English, Kazakh (for schools with Russian as the language of instruction), Russian (for schools with the Kazakh language learning) languages, integrated with other subject areas (geography, biology, mathematics, chemistry and others) [4].

According to the program this year in our school we began teaching chemistry in

English in the 8th grade. At first it was created a calendar plan (таблица 1), it consists of 34 hours, an hour per week. The aim of the program is: taking into account the level of students' knowledge of languages, teaching chemistry in English, enrich students' knowledge of English and chemistry.

Table 1 – Calendar thematic plan [5]

№	Theme	hour	Content	time
1	Introduction Chemistry	1	substance, science, conversion, property	
2	Safety in laboratory	1	safety, experiment, chemical reagent, chemical vessels, tripod, alcoholic lamp	
3	Substance, mixture	1	Mixture, admixture, homogeneous, heterogeneous, technically pure, sulfur, iron	
4	Atom molecule theory	1	Atom, molecule, theory, the law of conservation of mass	
5	Chemical elements	1	Hydrogenium Hydrargyrum nitrogen, carbon, zinc, lead, magnesium,	
6	Chemical elements	1	Bromine, fluorine, halogen chlorine, iodine, potassium, sodium, barium	
7	<u>Simple substances</u>	1	Decompose, simple substance sugar, carbon, iron, sulfur, copper, oxygen, hydrogen	
8	Complex substance	1	complex substances, non-degradable	
9	Review	1	Names of chemical elements	
10	Physical phenomenon	1	A phenomenon in which the substance is not converted into another, changing only their physical state or form. Examples: melting wax, boiling and evaporation of water, melting of snow	
11	Chemical phenomenon	1	Phenomena in which the substances formed from one or more new substances. Examples: starch charring, burning wood, rusting iron, souring milk, rotting leaves. volcanic eruption, rotting leaves in autumn, fog formation, ice melting, melting metal	
12	Chemical formula	1	The chemical formula, composition of the material, signs and indices.	
13	The law of constancy	1	Law of constancy, determining mass fraction of the element in the material.	

14	Valency	1	molecule of water, hydrogen atoms, oxygen atom, graphic formula define the valence	
15	Valency	1	the value of its valence - II (oxygen has a constant valence); multiplying, valence, divide, total number, phosphorus atoms	
16	Review	1	Practical work	
17	Chemical reactions	1	Chemical, reaction, products, equation coefficients	
18	Chemical reactions	1	algorithm of drawing up the chemical reaction equation: writing the starting materials of the formula. Arrange the coefficients.	
19	The structure of the electron shells of atoms	1	electron shell, energy, level	
20	Chemical elements	1	A certain kind of atoms called a chemical element. Each element has its own name and symbol. The names and symbols of all the chemical elements in the periodic table are given. Chemical elements can be metallic and non-metallic properties.	
21	D.I.Mendeleev's Periodic Law	1	D.I. Mendeleev, approaches, constructing the elements. atomic weight, place element in the system, determined taking into account the valence and properties of the element.	
22	The Periodic Table of Elements	1	Period, row, vertical columns, sequence number, the main and secondary subgroups	
23	Air	1	The air - gas mixture. One of the components of air is oxygen. Combustion - the interaction of substances with oxygen produces heat and light.	
24	Oxygen	1	Oxygen - colorless gas, tasteless, slightly soluble in water. Boiling liquid oxygen -183 C, the melting point of the solid oxygen -219 C. Oxygen supports combustion and respiration.	
25	Oxides	1	An oxide is a chemical compound that contains at least one oxygen atom and one other element in its chemical formula. Metal oxides typically contain an anion of oxygen in the oxidation state of -2. Most of the Earth's crust consists of solid oxides, the result of elements being oxidized by the oxygen in air or in water.	

26	Oxides	1	Hydrocarbon combustion affords the two principal carbon oxides: carbon monoxide and carbon dioxide. Even materials considered pure elements often develop an oxide coating.
27	Review	1	Practical work
28	Hydrogen	1	The name «hydrogen» comes from the Greek. the words «Gidor» - water and «gene» - born, ie «Giving birth to water.» Indeed, during the combustion of hydrogen produces water. Hydrogen is the most abundant chemical element in the universe, because it is mainly composed of the star. Chemical element, hydrogen is included in all plants and animals as well as of the most abundant substances on earth - water.
29	Chemical properties of hydrogen	1	Simple stuff, hydrogen has the formula H ₂ . This gaseous, tasteless and odorless, slightly soluble in water. The boiling point of hydrogen -253°C. Hydrogen - the lightest of all gases, it is 14.5 times lighter than air.
30	Water	1	Water - the most common substance on earth. The surface of the earth covered by water to 3/4, in fairly large amounts of water in the atmosphere, as well as in the crust. The basic amount of water is contained in the oceans (about 97.6%), the reserves of fresh water are rather limited. About 85% of all fresh water reserves are concentrated in the glaciers. Water - the only substance that occurs on Earth in three states: solid (ice), liquid and gas
31	Properties of water	1	Water can react with active metal substitution. For example, calcium reacts with water to form calcium hydroxide and hydrogen. In this reaction, a large amount of heat.
32	Solution	1	Signs of the solution: 1) the solution comprises two or more components, 2) solution - a homogeneous system in which no boundary substances. The solution may be formed not only by mixing the liquid and solid. Some liquid also can form a solution. For example, acetone and water - soluble two liquids in each other, with their stirring is not visible interface.

33	Water purification	1	Water from natural sources are not always suitable for drinking and even industrial processes. Therefore it is purified. Drinking water should not contain undissolved impurities and pathogenic microorganisms. First, water from rivers, lakes and ponds defend in special pools, and filtered through a layer of sand. Then treated with chlorine, and sometimes ozone or ultraviolet light to destroy microorganisms.	
34	Review	1	Practical work	

As a result of the working out the lessons in consideration of the calendar thematic plan the lesson plans (tables 2-4) for the 8th were presented in the English language [6].

Table 2 – Lesson plan «Introduction. Chemistry as a subject » in English

Theme	Introduction. Chemistry as a subject
Grade	8
Date	
Objectives	To form an idea about the subject of chemistry, give the original concept of matter, chemical elements of both simple and complex substances, develop students' logical thinking
Org moment Warm-up	Good afternoon! Do you like chemistry? Do you like English? Is chemistry in English is good or bad? Is it difficult? Let's watch video https://www.youtube.com/watch?v=4SbyQ9eVP7Q
Presentations	1. Read the text and write down new words. Everything that surrounds us - people, animals, plants, mountains, sea, objects - is directly related to chemistry. The objects around us and the objects called physical bodies. The bodies are made up of many different substances. To date, there are about 15 million compounds, and this is not the limit! Nail - a body made of matter - iron. A piece of granite - is also a body made of several materials - quartz, mica and feldspar. The same body are often made of different materials. For example, the wire may be copper, iron, aluminum. Conversely, one and the same substance may be made different body: glass made different kinds of dishes, vases, and so on The properties of the substance - is signs, which are different substances from each other or similar to each other.

Practice	Group work 1. Describe these substances The physical properties of the material are its density state of aggregation, Color, The melting and boiling point Electrical and thermal conductivity. For example: aluminum - a metal silver-white color
Production	Explain the meaning of the sentence Chemistry - is the science of materials, chemical reactions and their application. Questions: What is the body? What characterizes the body? What is the matter? Give examples of bodies and substances? Can several bodies consist of one substance? Can a single body composed of different substances?
Assessment	Formative assessment
Feedback	What have you learnt today? Your wishes
H/W	Learn new words

Table 3 – Lesson plan «Rules in the chemical laboratory» in English

Theme	Rules in the chemical laboratory
Grade	8
Objectives	Learn the general rules of work in the chemical laboratory; follow safety in chemical laboratory, first aid in case of accidents; study the rules with acids
Org moment	Good afternoon dear boys and girls! The experiment is very important in chemistry. First we must follow the rules in laboratory. Let's watch video https://www.youtube.com/watch?v=cFlqABLPgVk https://www.youtube.com/watch?v=J6NSTjfkPQU

Presentations	<p>Read the text</p> <p>Rules of work in the chemical laboratory</p> <p>Before the experiments, it is necessary to prepare the workplace, equipment, and carefully read the description of the experience.</p> <p>Reagents can cause burns on the skin; especially the need to protect eyes. By mixing some completely harmless substances can form toxic compounds which may be poisonous.</p> <p>A reliable way to avoid unexpected trouble - is to strictly follow the instructions describing the experience.</p> <p>It must be remembered that the substance can not taste and take arms. A familiar with the smell of substances should be with great caution. The liquid from the vessel must take a pipette. Solids - a spoon, spatula or a dry swab. Substances should not be stored together with food. Also during the tests can not eat.</p> <p>You can not lean over the heated liquid, because the spray can get into the eyes or face.</p> <p>After the end of the experience you need to remove the workstation and wash the dishes.</p>
Practice	Translate the text
Production	Write your own rules in groups
Assessment	Formative assessment
Feedback	What have you learnt today?
H/W	Learn new words

Table 4 – Lesson plan «Pure substances and mixtures» in English

Theme	Pure substances and mixtures
Grade	8
Date	
Objectives	<ol style="list-style-type: none"> 1. form the concept of pure substances and mixtures of substances 2. To acquaint with the methods of separation of mixtures
Org moment	<p>Good afternoon dear boys and girls!</p> <p>Let's watch video</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=WBWf1T4V7xE</p> <p>https://www.youtube.com/watch?v=JanmdsuyUc4</p>

Presentations	<p>Read the text</p> <p>In daily life, each of us is faced with a variety of mixtures of substances, it deals not only with pure but contaminated substances. It is important to distinguish between these concepts and be able to identify specific characteristics, what you're dealing: clean or contaminated material, the individual substance or mixture of substances. After all, people want to use only the water that does not contain harmful impurities. We want to breathe air not contaminated with unhealthy gases. In medicine and production of drugs and the problem of obtaining the use of pure substances is particularly relevant. Let's get acquainted with the basic terms of the lesson. The mixture - this is what is formed by mixing two or more substances different in properties. The substances constituting the mixture, called components. For example, air - gas mixture: nitrogen, oxygen, carbon dioxide and others.</p> <p>The classification of mixtures</p> <p>Mixtures of different from each other in appearance. For example, salt water (a mixture of salt and water) and a mixture of river sand and water. In the first case it is impossible to see the interface between solid-liquid phases. This mixture is called a uniform (or homogeneous). Other examples of homogeneous mixtures are vinegar (acetic acid-water), air, sugar syrup.</p> <p>A mixture of river sand and water attributed to inhomogeneous (or heterogeneous) of the mixture as Composition of the mixture varies at different points in the volume. Are inhomogeneous mixture of clay and water, gasoline and water.</p>
Practice	Translate the text
Production	Retell the text
Assessment	Formative assessment
Feedback	What have you learnt today?
H/W	Retelling the text

To know Kazakh, Russian and foreign languages in a modern society becomes an important component of personal and professional activity of the person. All of this together is the need for students, practical and professional multi-lingual and receiving in connection with a real chance to take a more prestigious both socially and professionally in society. The reasonable, competent and correct implementation of three languages will enable the graduates of schools to be communicative and adapted to any environment. Teachers can use this program and lesson plans at school and it is closely connected with life spheres to help students think about their future life and future profession.

REFERENCES

1. *Gosudarstvennaja programma razvitija obrazovanija Respubliki Kazahstan na 2011, 2020 gody (in Russ).*
2. *CLIL integrirovannoe obuchenie. Britanskij Sovet <http://www.britishcouncil.org>.*

3. Gosudarstvennyj obshheobrazovatel'nyj standart obrazovanija Respubliki Kazahstan, **2013** (in Russ).

4. Regional'naja Programma Razvitija polijazychija na 2015, 2018 gody v VKO, **2015** (in Russ).

5. Nurahmetov N.N., Sarmanova K.A., Zheksembina K.M., Uchebnik himii dlja 8 kl-assa. *Almaty, Mektep, 2008*, 8, 15 (in Russ).

6. Borunova E., *Metodika izuchenija himii v shkole v uslovijah integracii s anglijskim jazykom. 5aja mezhdunarodnaja konferencija himii i himicheskogo obrazovanija. Sviridovskie chtenija. Minsk, 2010*, 79 (in Russ).

УДК 598.279

С.В. СТАРИКОВ¹, Е.В. АКЕНТЬЕВА²

¹Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан,

²Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ГНЕЗДОВАЯ ПОПУЛЯЦИЯ СТЕПНЫХ ОРЛОВ (*Aquilanipalensis*) В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

В статье предоставляется информация об основных аспектах формирования популяции степных орлов в Восточном Казахстане. Рассматривается благоприятное физико-географическое расположение хребта Манрак для формирования стабильной гнездовой популяции степных орлов. Приводятся координаты гнездовых территорий и гнезд степного орла в Восточном Казахстане.

Ключевые слова: питание, численность, хребет Манрак, гнездовая популяция, лимитирующие факторы, Восточный Казахстан.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫСЫНДАҒЫ ДАЛА ҚЫРАННЫҢ (*Aquila nipalensis*) ҰЯЛЫҚ ТОПТАСТЫРУЫ

Мақалада Шығыс Қазақстандағы дала қыранның үлкен тобының қалыптастыруы бойынша негізгі аспектілері қарастырылған. Дала қырандарының ұялық популяциясын тұрақты қалыптастыру үшін Маңырақ жотасының физика-географиялық қолайлы орналастырылуы қарастырылған. Шығыс Қазақстандағы дала қырандарының ұясы және ұялық аймағының координаталары келтіріледі.

Түйін сөздер: қоректенуы, саны, Маңырақ жотасы, ұялық популяциясы, лимиттеу факторлар, Шығыс Қазақстан.

STEPPE EAGLES (*Aquila nipalensis*) NESTING GROUP IN THE EAST OF KAZAKHSTAN

The article provides information about the main aspects of the formation of a large breeding group of steppe eagles in East Kazakhstan. We consider the adverse physical and geographic location of the foothills of Manrak to form a stable breeding population of steppe

eagles. We give the coordinates of nesting areas and nests of steppe eagle in the East of Kazakhstan.

Keywords: feeding, strength, ridge Manrak, breeding population, limiting factors, East of Kazakhstan.

Восточный Казахстан охватывает территорию юго-западного Алтая, включающего Западный Алтай, часть Центрального Алтая, Южный Алтай и Калбинское нагорье. Южнее к Калбинскому нагорью примыкает восточная часть Казахского Мелкосопочника, протягивающаяся на восток к Зайсанской котловине, которая отделяет от Алтая систему гор Саур-Тарбагатай и Манрака. Регион почти полностью принадлежит бассейну верхнего течения Иртыша.

Уникальность географического положения Восточного Казахстана заключается в ее расположении – в центре Евразии, где находится полюс континентальности. Регион лежит на стыке двух крупнейших горных стран – Алтае-Саянской и Тянь-Шаньской, а также степных и полупустынных территорий Центрального Казахстана и Джунгарии (Китай). В горной части территории четко проявляется закон вертикальной поясности. Это обеспечивает здесь наличие более 50 типов ландшафтов – пустынных, степных, таежных, тундровых. На территории области пролегает южная граница распространения тайги.

Контрастность – одна из главных особенностей региона. Высота местности над уровнем моря варьирует от 300 до 4500 м. Количество осадков – от 0° в Зайсанской котловине до 3800 мм (абс. максимум) на Западном Алтае. Амплитуда годовых температур в области составляет 110° – от минус 60°С до +50°С.

Наличие столь разнообразных природных условий определяет обитание здесь множества видов позвоночных животных, среди которых, и пернатые хищники. Один из наиболее заметных видов хищных птиц – степной орел (*Aquila nipalensis*).

Материал по биологии степного орла для этого сообщения собирался авторами в период с 1989 по 2015 гг. во время проведения зоологических экспедиций.

Ареал этого вида охватывает степную и полупустынную зоны от Причерноморья до Монголии и Забайкалья, а также восточную Африку, Иран и Индостан [1]. Область гнездования на востоке Казахстана охватывает Зайсанскую котловину и окружающие ее предгорья Южного Алтая, Саура, Манрака и Тарбагатай. Гнездится на обширном пространстве Калбинского нагорья в его южных и западных предгорьях, а также на возвышающихся массивах горных групп Аиртау, Донгалы, Дельбегетей. Встречается, хотя и редко, на всей территории восточной части Казахского Мелкосопочника, расположенного между горами Тарбагатай и Калбинского нагорья. В последние десятилетия в

области обитания степного орла происходили изменения – вид заселил некогда пустовавшие и новые участки внутри своего обширного ареала [2, 3, 4].

В Восточном Казахстане степной орел гнездится среди холмистых и горностепных ландшафтов на невысоких сопках. Среди полупустынных равнин Призайсанья – гнезда размещаются на глинистых обрывах и увалах, возвышающихся над окружающей местностью и на отдельных деревьях саксаула или серебристого лоха. Иногда орлы гнездятся на деревьях в лесонасаждениях вдоль дорог, пересекающих равнинные пространства. Однажды гнездо было обнаружено на перекрестье креплений опор триангуляционного знака.

На востоке Казахстана численность гнездящихся орлов составляет не менее 100 пар. В годы высокой численности желтой пеструшки (*Eolagurus luteus*) в некоторых местах Зайсанской котловины наблюдаются скопления, вероятно, не гнездящихся и бродячих орлов, насчитывающие несколько сотен особей. Особенно заметны такие скопления птиц у северо-западных предгорий Манрака и на северном высоком берегу озера Зайсан у мысов Бархот и Бакланий.

Для сохранения гнездовой популяции степного орла на востоке Казахстана решающее значение имеет территория северо-западных предгорий хр. Манрак. Этот хребет принадлежит системе гор Саур-Тарбагатай, занимающей промежуточное положение между Алтаем и Тянь-Шанем. Он является самым низким массивом гор в этой системе. Самая высокая точка г. Шорбас достигает высоты 2053 м. над уровнем моря.

Рисунок 1 – Схема размещения гнезд и гнездовых территорий степного орла на востоке Казахстана

Таблица 1 – Координаты и высота над уровнем моря встреч и гнезд степного орла

№	Широта	Долгота	Высота над уровнем моря/ м
1	49° 34' 27» N	81° 46' 47» E	477 м над ур.м.
2	49° 13' 21» N	81° 43' 17» E	524 м над ур.м.
3	48° 26 ' 55» N	84° 8' 41» E	617 м над ур.м.
4	48° 1' 17» N	84° 35' 36» E	490 м над ур.м.
5	48° 03' 02» N	84° 34' 36» E	480 м над ур.м.
6	48° 02' 06» N	84° 41' 13» E	590 м над ур.м.
7	48° 1' 4» N	84° 38' 21» E	540 м над ур.м.
8	48° 2' 24» N	84° 51' 48» E	470 м над ур.м.
9	48° 1' 44» N	84° 57' 43» E	510 м над ур.м.
10	48° 09' 59» N	84° 07' 18» E	438 м над ур.м.
11	48° 7' 10» N	84° 29' 30» E	456 м над ур.м.
12	48° 04' 31» N	84° 09' 15» E	425 м над ур.м.
13	48° 7' 56» N	84° 16' 46» E	465 м. над ур.м.
14	48° 14' 48» N	85° 22' 4» E	660 м над ур.м.
15	47° 36' 12» N	84° 4' 15» E	785 м над ур.м.
16	47° 41' 2» N	84° 08' 49» E	504 м над ур.м.
17	47° 37' 13» N	84° 3' 57» E	740 м над ур.м.
18	47° 41' 57» N	84° 0' 29» E	534 м над ур.м.
19	47° 38' 54» N	83° 58' 21» E	670 м над ур.м.
20	47° 39' 19» N	83° 59' 14» E	653 м над ур.м.
21	47° 41' 38» N	83° 57' 12» E	604 м над ур.м.
22	47° 41' 5» N	83° 59' 4» E	593 м над ур.м.
23	47° 40' 40» N	83° 58' 57» E	584 м над ур.м.
24	47° 39' 56» N	85° 57' 16» E	691 м над ур.м.
25	47° 41' 8» N	83° 55' 12» E	602 м над ур.м.
26	47° 40' 11» N	83° 55' 29» E	650 м над ур.м.
27	47° 39' 38» N	83° 55' 3» E	674 м над ур.м.
28	47° 38' 48» N	83° 49' 23» E	638 м над ур.м.
29	47° 34' 4» N	84° 4' 23» E	880 м над ур.м.
30	47° 34' 8» N	84° 0' 50» E	801 м над ур.м.
31	47° 32' 16» N	84° 1' 28» E	890 м над ур.м.
32	47° 26' 20» N	83° 58' 22» E	1070 м над ур.м.
33	47° 55' 37» N	83° 17' 50» E	415 м над ур.м.

Рисунок 2 – Размещение гнезд степного орла в предгорьях Манрака в 2014 году

Таблица 2 – Расстояние между гнездами степного орла в предгорьях хребта Манрак в км (n=13):

№	Расстояние между гнездами в км
1	4,3
2	4,0
3	2,0
4	2,7
5	1,0
6	2,0
7	3,0
8	3,1
9	2,7
10	3,1
11	1,9
12	3,7
13	3,1

В этой группировке гнезд минимальное расстояние — 1,0 км, максимальное 4,3 км, среднее расстояние между гнездами составляет – 2,9 км.

К северным склонам Манрака примыкают степи и полупустыни Зайсанской

котловины с оз. Зайсан в центре. Южнее располагается горная Чиликтинская долина. Восточными отрогами Манрак смыкается с предгорьями хребта Саур, а западные предгорья постепенно исчезают на равнинах Зайсанской впадины.

Склоны Манрака покрывают горностепные ландшафты, в верхней части переходящие в горно-луговые. Здесь имеется множество скалистых ущелий, открывающихся на обширные равнинные пространства. Равнины населены типичными животными степей и полупустынь. Северо-западные предгорья Манрака глубоко вклиниваются в равнинные пространства, предоставляя хищникам множество самых разнообразных мест для расположения гнезд. Здесь в бассейнах рек Кусты, Тайжужген и Эспе на гнездовании, кроме степных орлов, отмечаются курганники (*Buteorufinus*), центрально-азиатские канюки (*Buteo hemilasius*), степные луны (*Circus macrourus*), степные и обыкновенные пустельги (*Falconaumannii*, *F. tinnunculus*), филины (*Bubobubo*).

Рисунок 4 – Оперенные птенцы степного орла

Высокую численность степных орлов в первую очередь определяет кормовая база этого района. Почти все годы здесь наблюдалась стабильная численность краснощекого суслика (*Spermophilus erythrognys*). Периодически через 4-5 лет отмечались вспышки численности желтой пеструшки (*Eolagurus luteus*) [5, 6]. Численность пеструшек бывает настолько велика, что наблюдатель с одного места в радиусе 100 метров может насчитать до 40 особей. Такая численность может сохраняться в течение 2-х, реже -3-х лет. Периоды вспышек численности желтой пеструшки, как правило, являются и периодами самой

высокой численности гнездящихся и кочующих степных орлов. В это время в северном Призайсанье орлы гнездятся даже на совершенно ровных участках полупустыни, устраивая гнезда на невысоких буграх. В местах, где достаточно мест для размещения гнезд плотность гнездования увеличивается в несколько раз. В предгорьях Манрака в такие периоды гнезда располагаются иногда в 200-300 м одно от другого. Здесь в бассейнах рек Кызылкаин, Кусты, Тайжузген, Эспе, на участке примерно 80 кв. км обитает не менее 30 гнездовых пар.

Степной орел – перелетная птица. Зимует в Африке, на Ближнем Востоке, на юге Азии. В полных кладках до 4 яиц, среди которых часто встречаются не оплодотворенные. Насиживает самка в течение 45 дней [7].

Главным лимитирующим фактором антропогенного происхождения остается гибель орлов от поражения электрическим током на опорах ЛЭП [8]. Так, только в 1993 г. в Зайсанской котловине под опорами ЛЭП обнаружено 18 трупов степных орлов, а в 1999 г. на 40 км отрезке ЛЭП в северном Призайсанье учтено 4 трупа. ЛЭП в этих местах были оборудованы не достаточно эффективными защитными устройствами в виде дополнительных изоляторов, что не исключает гибель птиц, особенно на угловых опорах.

Рисунок 3 – Гнездо степного орла (*Aquilanipalensis*) с 2 пуховыми птенцами и 1 неоплодотворенным яйцом

Впоследствии, в северном Призайсанье опоры ЛЭП были оборудованы присадами для птиц, которые значительно снизили гибель их от поражения электрическим током. Остались необорудованными анкерные и угловые опоры, на которых гибель птиц продолжается и в настоящее время. На шоссейных дорогах Зайсанской котловины, ежегодно отмечаются случаи гибели степных

орлов от столкновения с автомобилями. В утренние часы орлы регулярно обследуют такие дороги в поисках добычи в виде мелких животных, погибших от столкновений с автомобилями.

Территория Манрака и прилегающих равнин в настоящее время входит в Тарбагатайский зоологический заказник.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Красная книга СССР. Т. 1. – М., 1984. – 392 с.
2. Склjаренко С.Л. Изменение гнездового ареала степного орла в Казахстане / С.Л. Склjаренко, А.В. Коваленко, Э.И. Гаврилов // Проблемы охраны и устойчивого использования биоразнообразия животного мира Казахстана. – А., 1999. – С. 83-84.
3. Березовиков Н.Н. Материалы к фауне птиц хребта Манрак. Часть 1. Неворобьиные / Н.Н. Березовиков, А.С. Левин // Русский орнитологический журнал. – Т. 21. – Экспресс-вып. №782. – 2012. – С. 1865-1882.
4. Щербakov Б.В. Эколого-фаунистическая характеристика Тарбагатайского заказника / Б.В. Щербakov, И.Х. Мирхашимов // Биологическое и ландшафтное разнообразие Республики Казахстан. – А., 1997. – С. 79-80.
5. Прокопов К.П. Вспышка численности желтой пеструшки *Eolagurus luteus* (Cricetidae, Rodentia) в Зайсанской котловине / К.П. Прокопов // «Selevinia». – А., 1999. – С. 214-215.
6. Березовиков Н.Н. Птицы Зайсанской котловины. III. Falconiformes, Galliformes, Gruiformes / Н.Н. Березовиков, И.Ф. Самусев // Русс. Орнитол. журн. – Экспресс-выпуск №216. – 2003. – С. 287-312.
7. Красная книга Казахской ССР. Т. 1. Животные. – Алма-Ата, 1991. – 560 с.
8. Стариков С.В. Массовая гибель хищных птиц на линиях электропередач в Зайсанской котловине (Восточный Казахстан) / С.В. Стариков // «Selevinia». – А., 1999. – С. 233-234.

REFERENCES

1. *Krasnaja kniga SSSR. Tom 1. Moskva, 1984, 392 (in Russ).*
2. Skljarenko S.L., *Izmenenie gnezdovogo areala stepnogo orla v Kazahstane.* S.L. Skljarenko, A.V. Kovalenko, Je.I. Gavrilov. *Problemy ohrany i ustojchivogo ispol'zovanija bioraznoobrazija zhivotnogo mira Kazahstana. Almaty, 1999, 83, 84 (in Russ).*
3. Berezovikov N.N., *Materialy k faune ptic hrebta Manrak. Chast' 1. Nevorob'inye.* N.N. Berezovikov, A.S. Levin. *Russkij ornitologicheskij zhurnal, Tom 21, Jekspress vyp. 782, 2012, 1865, 1882 (in Russ).*
4. Shherbakov B.V., *Jekologo faunisticheskaja harakteristika Tarbagatajskogo zakaznika.* B.V. Shherbakov, I.H. Mirhashimov. *Biologicheskoe i landshaftnoe raznoobrazie Respubliki Kazahstan. Almaty, 1997, 79, 80 (in Russ).*
5. Prokopov K.P., *Vspyshka chislennosti zheltoj pestrushki Eolagurus luteus Cricetidae, Rodentia v Zajsanskoj kotlovine.* P. Prokopov. *Selevinia. Almaty, 1999, 214, 215 (in Russ).*
6. Berezovikov N.N., *Pticy Zajsanskoj kotloviny. III. Falconiformes, Galliformes, Gruiformes.* N.N. Berezovikov, I.F. Samusev. *Russ. Ornitol. zhurn., Jekspress-vypusk, 216, 2003, 287, 312 (in Russ).*
7. *Krasnaja kniga Kazahskoj SSR. Tom 1. Zhivotnye. Alma Ata, 1991, 560 (in Russ).*
8. Starikov S.V. *Massovaja gibel' hishnyh ptic na linijah jelektroperedach v Zajsanskoj kotlovine Vostochnyj Kazahstan.* S.V. Starikov. *Selevinia. Almaty, 1999, 233, 234 (in Russ).*

УДК 581.9 (574.42)

А.Б. МЫРЗАГАЛИЕВА, А.Б. БОЛГИБАЕВА, А.А. КАРЫКБАЕВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

РЕСУРСНЫЙ СТАТУС ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ФЛОРЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Авторами статьи выявлены ценопопуляционные и хозяйственные признаки лекарственных растений, которые позволили разделить лекарственные растения на пять групп ресурсного статуса. В зависимости от принадлежности к ресурсной группе представляется возможным планировать заготовки видов и вести неистощительное природопользование в ВКО.

Ключевые слова: лекарственные растения, ресурсный статус, ресурсные виды, лекарственное растительное сырье, ценопопуляция.

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ФЛОРАСЫНДАҒЫ ДӘРІЛІК ӨСІМДІКТЕРДІҢ РЕСУРСЫ

Мақалада дәрілік өсімдіктердің ценопопуляциялық және шаруашылық белгілерін анықтау арқылы дәрілік өсімдіктер бес ресурсты топқа жіктелді. ШҚО-да өсімдік түрлерін дайындауды жоспарлау және табиғатына нұқсан келтірмей пайдалану мүмкіндігі түрлердің қай ресурсты топқа жататынына байланысты.

Түйін сөздер: дәрілік өсімдіктер, ресурс, ресурсты түрлер, дәрілік өсімдік шикізаты, ценопопуляция.

RECOURSE STATUS OF MEDICAL PLANTS THE FLORA OF EAST KAZAKHSTAN

Discovering the price of population and economic symptom of medical plants, which allowed in five groups of recourse status. On dependence of belonging to the recourse group, it is possible planning to procure aspects and to navigate inexhaustible nature using forms to the East Kazakhstan region.

Keywords: medical plants, recourse status, recourse views, medical growing row material, suds.

Одним из приоритетных направлений развития медицинской науки и техники Республики Казахстан является изыскание и разработка новых лекарственных препаратов на базе сырьевых ресурсов Казахстана. Эта важная и многовекторная задача предполагает организацию производства новых оригинальных, конкурентоспособных на рынке отечественных лекарственных средств, разработка которых основывается на результатах фундаментальных научных исследований по изучению природных ресурсов лекарственных растений и изыскании новых источников биологически активных веществ.

Тщательное изучение растительных ресурсов составляет часть более широкой сферы, касающейся использования природных растительных ресурсов в различных отраслях хозяйства и медицины.

Изучение растительных ресурсов отдельных регионов с целью поиска новых видов растений, содержащих биологически активные вещества, является чрезвычайно важным аспектом, необходимым для химико-фармацевтической промышленности Казахстана.

Сохранение биологического разнообразия, как отдельных регионов, так и всей Республики Казахстан, планеты в целом – важнейшая проблема современности. В настоящее время изучение растительных ресурсов на территории Республики Казахстан с целью их рационального использования, восстановления и охраны приобретает всё большую актуальность.

На территории Казахстанского Алтая нами зарегистрировано более 450 видов лекарственных растений, из них 184 вида являются официальными лекарственными видами.

Большим числом полезных видов характеризуются семейства: *Polygonaceae*, *Caryophyllaceae*, *Ranunculaceae*, *Brassicaceae*, *Rosaceae*, *Fabaceae*, *Apiaceae*, *Lamiaceae*, *Asteraceae*, средним: *Pinaceae*, *Orchidaceae*, *Chenopodiaceae*, *Malvaceae*, *Crassulaceae*, *Grossulariaceae*, *Hypericaceae*, *Onagraceae*, *Gentianaceae*, *Boraginaceae*, *Scrophulariaceae*, *Valerianaceae*.

Лекарственное растительное сырьё заготавливается исключительно местным населением, сбор некоторых видов осуществляется с превышением допустимых объемов заготовок, что приводит к истощению ареала и исчезновению некоторых видов.

В связи с этим, организация рационального использования ресурсных видов лекарственных растений возможна только при условии оценки их распространения в условиях ценозов, фактического состояния ценопопуляций, объема возможного изъятия и прогноза допустимого ежегодного сбора. Распределение лекарственных растений по группам ресурсного значения – основной путь к оптимизации сбора видов, уточнения их ресурсного статуса.

Лекарственные растения и их природные ресурсы изучались в ходе маршрутно-рекогносцировочных исследований. Ранее в своих работах мы лекарственные растения Казахстанского Алтая группировали в 5 групп в зависимости от места преимущественного произрастания.

Целью данной работы явилось определение групп лекарственных растений по возобновлению ценопопуляций в природе. В целом ресурсный потенциал лекарственных растений ВКО можно разделить на пять основных групп, к которым отнесены изученные нами виды.

Первая группа объединяет широко распространенные лекарственные растения, имеющие достаточный ресурсный потенциал. Массовый сбор таких

видов не ведет к сокращению их численности ценопопуляций. Численность популяций таких видов хорошо восстанавливается за счет быстрого вегетативного, генеративного размножения и огромного запаса семян в почве. Виды первой группы весьма разнородны по биологическим особенностям, а также экологической приуроченности. В эту первую группу отнесены виды рудеральных и сеgetальных местообитаний, произрастающих близ жилья, в садах и огородах, часто как сорные растения. И включает такие виды лекарственных растений, сбор которых не оказывает влияния на состояние их ценопопуляций в природных условиях: *Capsella bursa-pastoris* (L.) Medik., *Plantago major* L., *Artemisia absinthium* L., *Cichorium intybus* L., *Leonurus glaucescens* Bge., *Melilotus officinalis* (L.) Pall., *Chelidonium majus* L., *Chenopodium album* L., *Urtica dioica* L., *U. urens* L., *Rumex crispus* L., *Polygonum aviculare* L., *Persicaria hydropiper* (L.) Spach, *Fumaria officinalis* L., *Potentilla bifurca* L., *Hyoscyamus niger* L., *Bidens tripartita* L., *Tanacetum vulgare* L. и др.

Для видов этой группы максимальная продуктивность надземной части (побегов) составляет 390-500 кг/га, подземной – 10-25 кг/га. Объем заготовок из всех местообитаний изменяется от 1000 до 3000 кг в год.

Вторая группа сюда были отнесены виды древесных и кустарниковых форм, имеющих лекарственное значение, таких как: *Betula pendula*, *Rubus idaeus*, *Rosa spinissisima* L., *Rosa laxa* Retz., *R. oxyacantha* Bieb., *R. spinosissima* L. и др. Виды, отнесенные к этой группе особо не страдают от сборов местного населения, так как у них сбору подвергаются почки, плоды и отдельные части побегов, что не оказывает влияния на состояние их популяций в природе. Максимальная продуктивность надземных побегов зарегистрирована до 300 кг/га. Современный объем заготовок из всех местообитаний до 1500-2000 кг/в год.

Третья группа лекарственных видов растений отнесены те виды, которые заготавливаются населением в незначительных количествах, обитают в нешироком спектре местообитаний, со средней скоростью восстановления их ценопопуляций: *Filipendula ulmaria* (L.) Maxim., *Aconitum leucostomum* Worosch., *Delphinium elatum* L., *Veratrum lobelianum* Bernh., *Saussurea latifolia* Ledeb., *Chamaenerion angustifolium* (L.) Scop., *Sanguisorba officinalis* L., *Bupleurum multinerve* DC., *Humulus lupulus* L., *Bergenia crassifolia* (L.) Fritsch. и др.

Из данной группы особую ценность представляют такие ценные лекарственные растения как, *Saussurea latifolia* Ledeb., *Aconitum leucostomum* Worosch., *Veratrum lobelianum* Bernh., *Chamaenerion angustifolium* (L.) Scop., *Delphinium elatum* L., *Bergenia crassifolia* (L.) Fritsch., ресурсы которых на хребтах Казахстанского Алтая составляют от 1500 до 3000 кг/в год.

К четвертой группе отнесены виды лекарственных растений, распространенные в малонарушенных сообществах, при оптимуме произрастания в ценозах со специфическим экологическим режимом. Скорость восстановления

их ценопопуляций средняя и малая, численность – неустойчива: *Thymus altaicus* Klok. & Shost., *Vaccinium vitis-idaea* L., *Origanum vulgare* L., *Polemonium caeruleum* L., *Valeriana officinalis* L. *Hypericum perforatum* L., *Juniperus sabina* L., *J. sibirica* Burgsd., *Lonicera altaica* Pall., *Padus avium* Mill., *Crataegus sanguinea* Pall., *Sambucus sibirica* Nakai., и др. Для таких видов эксплуатационный запас сырья численно меньше, чем масса заготавливаемого сырья, поэтому необходимо введение обязательного нормирования сбора и заготовок, картирование местообитаний и дальнейшее изучение динамики их численности.

Пятая группа нами выделена для редких и исчезающих видов лекарственных растений, включенных в Красную книгу Казахстана или требующих охраны, ресурсное использование которых возможно только при введении в культуру. К ним относятся *Paeonia anomala* L., *Rhaponticum carthamoides* (Willd.) Iljin., *Rhodiola rosea* L., *Rhodiola quadrifida* (Pall.) Fisch. & CA. Mey., *Hedysarum alpinum* L., *Hedysarum theinum* Krasnob., *Allium altaicum* Pall., *Allium microdictyon* Prokh., *Rheum altaicum* Losinsk., *Rheum compactum* L., *Daphne altaica* Pall.

Paeonia anomala L. и *Rhaponticum carthamoides* (Willd.) Iljin. на территории ООПТ ВКО имеют значительные ресурсы, что позволяет производить сбор вегетативных органов и семян для создания плантаций в схожих условиях региона.

Из перечисленных выше лекарственных растений значительные промысловые заросли образуют *Veratrum lobelianum*, *Aconitum leucostomum*, *Chamaenerion angustifolium*, *Saussurea latifolia*, *Delphinium elatum*, *Sanguisorba officinalis* (таблица 1).

Таблица 1 – Общий объем запасов некоторых лекарственных растений

№ п/п	Вид растения	Суммарный запас по ВКО, т
1	<i>Veratrum lobelianum</i> Bernh.	2664,2
2	<i>Aconitum leucostomum</i> Worosch.	1297,5
3	<i>Chamaenerion angustifolium</i> (L.) Scop.	1141,2
4	<i>Delphinium elatum</i> L.	1134,1
5	<i>Bergenia crassifolia</i> (L.) Fritsch	765,5
6	<i>Saussurea latifolia</i> Ledeb.	551,5

Перечисленные виды на всех хребтах произрастают в одинаковых физико-географических и экологических условиях, их ценопопуляции встречаются в схожих типах фитоценозов. Видовой состав популяции состоит в основном из одних и тех же видов. Флористический состав лесных высокотравных фитоценозов с участием большинства лекарственных видов на хребтах Западного Алтая и Нарына приведен в таблице 2 с указанием обилия по шкале Друде.

Таблица 2 – Флористический состав лесных высокотравных фитоценозов с участием большинства лекарственных видов на хребтах Казахстанского Алтая ВКО

№	Название видов	хребты							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	<i>Pinus sibirica</i> Du Tour	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
2	<i>Larix sibirica</i> Ledeb.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
3	<i>Abies sibirica</i> Ledeb.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sol
4	<i>Picea obovata</i> Ledeb.	sp	sp	sp	sp	sol	sp	sp	-
5	<i>Betula pendula</i> Roth	-	sp	sp	sp	sol	-	-	sp
6	<i>Populus tremula</i> L.	-	sp	-	sol	-	-	-	-
7	<i>Padus avium</i> Mill.	sp	-	sp	sp	sol	-	-	sp
8	<i>Sorbus sibirica</i> Hedl.	sp	-	sp	-	sp	sol	-	sp
9	<i>Rosa alberti</i> Regel.	sp	-	-	sp	sol	sol	-	sp
10	<i>R. acicularis</i> Lindl	sp	-	sp	sp	sp	sol	-	sp
11	<i>Cotoneaster melanocarpa</i> Lodd.	sp	-	-	sp	sol	sol	sol	-
12	<i>Caragana arborescens</i> Lam.	-	-	sp	sol	sol	sol	-	sp
13	<i>Viburnum opulus</i> L.	-	-	sp	sp	sp	sp	-	sp
14	<i>Lonicera altaica</i> L.	sp	-	sp	sp	sp	sol	sol	-
15	<i>L. hispida</i> Pall.	-	-	-	sp	sp	sol	sol	-
16	<i>L. tatarica</i> L.	sp	sp	sp	-	-	-	-	sp
17	<i>Rubus idaeus</i> L.	-	sp	sp	sp	sol	sp	sp	sol
18	<i>Ribes rubrum</i> L.	-	sp	-	sp	sp	-	-	-
19	<i>R.nigrum</i> L.	-	sp	-	-	sp	sp	-	-
20	<i>Spiraea chamaedryfolia</i> L.	sp	-	-	-	-	-	-	-
21	<i>Spiraea media</i> Franz Schmidt	sp	sp	sol	sp	sp	sp	sp	sp
22	<i>Atragene sibirica</i> L.	-	-	-	-	sp			sp
23	<i>Dactylis glomerata</i> L.	sp	sp	cop ²	sp	sp	sp	sp	sp
24	<i>Bromopsis inermis</i> (Leys.) Holub.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
25	<i>Calamagrostis purpurea</i> (Trin.) Trin.	sp	sp	-	sol	-	sp	sp	sp
26	<i>Calamagrostis langsdorffii</i> (Link) Trin.	-	-	sp	-	-	-	-	-
27	<i>Calamagrostis obtusata</i> Trin.	sp	sp	sp	sp	sp	-	-	-
28	<i>Calamagrostis epigeios</i> (L.) Roth	sp	sp	sp		-	sp	sp	sp
29	<i>Poa sibirica</i> Roshev.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
30	<i>P.remota</i> Forsell.	sp	sp			sp	sp	sp	sp
31	<i>Poa arctica</i> R. Br.	sp	sp		sp	sp	sp	sp	sp
32	<i>P. pratensis</i> L.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	-
33	<i>Elytrigia repens</i> (L.) Nevski	sp	sp	-	sp	sp	sp	sp	sp
34	<i>Alopecurus pratensis</i> L.	sp	sp	-	sp	sp	sp	sp	sp

Продолжение таблицы 2

№	Название видов	хребты							
		1	2	3	4	5	6	7	8
35	<i>A. glaucus</i> Less	sp	sp	sp	sp	sol	sol	sp	sp
36	<i>Deschampsia cespitosa</i> (L.) Beauv.	sp	sp	-	sol	sol	sol	-	-
37	<i>Phleum alpinum</i> L.	sp	sp	sol	sol	sp	sol	sp	sp
38	<i>Agrostis gigantea</i> Roth	sp	sp	-	sol	sol	-	sp	-
39	<i>Milium effusum</i> L.	sp	sp	sp	-	sp	sp	-	-
40	<i>Melica altissima</i> L.	sp	sp	-	sp	sol	-	-	-
41	<i>M. nutans</i> L.	-	-	sp	-	-	sol	-	-
42	<i>Carex aterrima</i> Hoppe	sp	sp	-	sol	sol	-	-	-
43	<i>Carex macroura</i> Meinsh.	sp	sp	-	-	sol	sol	-	-
44	<i>Aconitum leucostomum</i> Worosch.	cop	cop	cop ¹	cop ¹	cop ¹	cop ¹	cop	cop
45	<i>Aconitum apetalum</i> (Huth) B.Fedtsch.	sp	cop ²	-		cop ²	cop ²	-	sp
46	<i>Delphinium elatum</i> L.	cop	cop	cop ¹	cop ²	cop ¹	cop	cop	sp
47	<i>Rhaponticum carthamoides</i> (Willd.) Iljin	sol	-	sol	sol	cop	sp	-	cop-sp
48	<i>Trollius altaicus</i> C.A.Mey.	sol	sp	sp	sol	sp	sp	sol	sp
49	<i>Paeonia anomala</i> L.	sol-sp	sp	cop ¹	sp	cop ²	sp	sp	sp
50	<i>Geranium albiflorum</i> Ledeb	sol-sp	sp	sp	sp	sol	sp	-	sp
51	<i>G. pseudosibiricum</i> J.Mayer	sp	-	-	sp	-	sol	sol	-
52	<i>G. collinum</i> Steph.ex Willd	-	sp	sp	sp	sol	sol	sp	sp
53	<i>Heracleum dissectum</i> Ledeb.	sp	-	sp	-	sp	-	-	sp
54	<i>H. sibiricum</i> Ledeb.	-	sp	sp	sol	sol	sp	sp	-
55	<i>Cacalia hastata</i> L.	sp	sp	sp	sol	sol	sol	sp	sp
56	<i>Saussurea latifolia</i> Ledeb.	cop	sp	sp	sp	sp	cop	sp	cop
57	<i>S. frolovii</i> Ledeb.	sp	sp	-	-	-	-	-	sp
58	<i>Senecio nemorensis</i> L.	sp	sp	sp	sp	-	-	-	sp
59	<i>Chamaenerion angustifolium</i> (L.) Scop.	sp	cop ²	cop ²	cop ¹	cop ²	cop ¹	sp	cop
60	<i>Veratrum lobelianum</i> Bernh.	cop ¹	cop ¹	cop ¹	cop ¹	cop ²	cop-sp	cop	cop ¹
61	<i>Filipendula ulmaria</i> (L.) Maxim.	sp	-	sp	sol	sp	sol	sp	sp
62	<i>Cirsium heleioides</i> (L.) Hill	sp	sp	sp	sp	sol	sol	sol	-
63	<i>Ranunculus grandifolius</i> C. A. Mey.	sp	sp	sp	sol	sol	sol	sol	-
64	<i>Swertia obtusa</i> Ledeb.	sp	sp	-	sol	sol	-	-	-
65	<i>Viola disjuncta</i> W. Beck.	sp	sp	sp	sp	sol	sp	sol	sp
66	<i>V. altaica</i> Ker-Gawl.	sp	sp	sp	sol	-	sp	-	sp

Продолжение таблицы 2

№	Название видов	хребты							
		1	2	3	4	5	6	7	8
	<i>V. biflora</i> L.	-	-	sp	-	-	-	-	-
	<i>Linnea borealis</i> L.	sol	sol	sol	sol	sol	sol	sol	-
	<i>Alchemilla vulgaris</i> L.	sp	sp	-	sol	sp	sol	sp	-
	<i>A. altaica</i> Juz.	-	-	-	sp	sol	sp	-	-
	<i>Angelica sylvestris</i> L.	sp	sp	-	sp	sol	sp	sol	-
	<i>Angelica decurrens</i> (Ledeb.) B. Fedtsch.	-	-	sp	-	sp	-	-	sp
	<i>Thalictrum simplex</i> L.	sp	sp	-	-	-	-	-	sp
	<i>Thalictrum flavum</i> L.		sp	sp	-	sp	sp	sp	sp
	<i>Myosotis palustris</i> (L.) L.	sp	sp	-	-	-	-	-	-
	<i>Myosotis silvatica</i> Hoffm.	sp	sp	-	-	-	sp	-	-
	<i>Lathyrus pratensis</i> L.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
	<i>L. gmelinii</i> Fritsch.	-	-	sp	-	sol	sol	-	-
	<i>Stellaria palustris</i> Retz.	sp	-	-	sol	sol	sp	sol	sp
	<i>S. bungeana</i> Fenzl	sp	sp	sol	sp	sp	sp	sp	-
	<i>Rumex acetosa</i> L.	sp	sp	-	-	sp	sp	-	sp
	<i>Lilium pilosiusculum</i> (Freun) Misch	sp	sol	sp	sol	sol	sol	sol	sp
	<i>Solidago virgaurea</i> L.	sp	sp	sp	sol	sol	sp	-	sol
	<i>S. gebleri</i> Juz.	-	-	sp	-	-	-	-	-
	<i>Polemonium coeruleum</i> L.	sp	sp	-	sol	sol	sp	-	sol
	<i>Lamium album</i> L.	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp	sp
	<i>Vicea tenuifolia</i> Roth	sp	sp	sp	sol	sol	sp	-	sp
	<i>Thermopsis lanceolata</i> R. Br.	-	sp	sp	sol	sol	sp	-	sp
	<i>Veronica longifolia</i> L.	-	sp	sp	sp	sp	sp	sol	sp
	<i>Dictamnus angustifolius</i> G. Don.	-	sp	sp	-	sol	sol	-	sp
	<i>Campanula glomerata</i> L.	sol	sp	sp	sol	sol	sol	sol	sp
	<i>Crepis sibirica</i> L.	sp	sp	sp	sp	sp	-	sp	sp
	<i>Galium verum</i> L.	sp	sp	sp	sol	-	sol	-	sp
	<i>G. boreale</i> L.	sp	sp	sp	sp	sol	sp	sp	sp
	<i>Hieracium altaicum</i> Naeg. et Peter	sol	sp	sol	sol	sp	sp		-
	<i>Bupleurum aureum</i> Fisch.	sol	sol	sp	sp	sp			sp
	<i>Bupleurum multinerve</i> DC.	sp	sol	sp	cop-sp	sp	sp	sol	sp-cop
	<i>Euphorbia latifolia</i> C.A. Mey.	-	-	sp	-	-	sp	sp	sp
99	<i>Artemisia vulgaris</i> L.	sp	sp	sp	sp	sol	sol	sp	sp

Примечание – хребты: 1 – Ивановский, 2 – Ульбинский, 3 – Убинский, 4 – Листвяга, 5 – Холзун, 6 – Коксуйский, 7 – Тигирецкий, 8 – Нарын

Оценка ресурсного статуса лекарственных растений позволит представить данные для возобновления промышленного сбора, рекомендации по нормированию заготовок, оптимизировать подходы к рациональному природопользованию. Также необходим мониторинг состояния ценопопуляций лекарственного растительного сырья и уточнение ресурсного статуса всех видов, заготовка которых осуществляется на его территории.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств / С.К. Черепанов. – СПб., 1995. – 992 с.
2. Крылова И.Л. Методика определения запасов лекарственных растений / И.Л. Крылова. М., 1986. – 52 с.
3. Байтулин И.О. Растительность и растительные ресурсы лекарственных растений Ивановского хребта / И.О. Байтулин, А.Б. Мырзагалиева // Приднепровский научный вестник. – г. Днепропетровск, Украина, 2009. – №11 (100). – С. 17-28.
4. Мырзагалиева А.Б. Растительность и запасы лекарственных растений Коксуйского хребта (Рудный Алтай) / А.Б. Мырзагалиева // Вестник Иссык-Кульского университета. – г. Каракол, Кыргызстан, 2009. – №24. – С. 101-108.
5. Мырзагалиева А.Б. Сравнительный анализ видового состава и ресурсов лекарственных растений Казахского Алтая / А.Б. Мырзагалиева // Вестник Каз НУ. Серия биологическая. – №2 (58). – Алматы. – 2013. – С. 3-9.

REFERENCES

1. Cherepanov S.K., *Sosudistye rastenija Rossii i sopredel'nyh gosudarstv. SPb, 1995, 992 (in Russ)*.
2. Krylova I.L., *Metodika opredelenija zapasov lekarstvennyh rastenij. M., 1986. 52 (in Russ)*.
3. Bajtulin I.O., Myrzagalieva A.B., *Rastitel'nost' i rastitel'nye resursy lekarstvennyh rastenij Ivanovskogo hrebta. Pridneprovskij nauchnyj vestnik, g. Dnepropetrovsk, Ukraina, 2009, 11, 100, 17, 28 (in Russ)*.
4. Myrzagalieva A.B., *Rastitel'nost' i zapasy lekarstvennyh rastenij Koksujskogo hrebta. Rudnyj Altaj. Vestnik Issyk Kul'skogo universiteta, g. Karakol, Kyrgyzstan, 2009, 24, 101, 108 (in Russ)*.
5. Myrzagalieva A.B., *Sravnitel'nyj analiz vidovogo sostava i resursov lekarstvennyh rastenij Kazahstanskogo Altaja. Vestnik Kaz NU. Serija biologicheskaja, Almaty, 2, 58, 2013, 3, 9 (in Russ)*.

УДК 913(574.42)

Р.С. БЕЙСЕМБАЕВА, Э.И. РАИМХАНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ
И РЕСУРСОВ БЕСКАРАГАЙСКОГО РАЙОНА**

В статье дана географическая оценка природных условий и ресурсов Бескарагайского района. Рассмотрены природные зоны, почвы, климат района. Дана характеристика животного и растительного миров и полезных ископаемых. Сделаны выводы по поводу развития в районе промышленности и сельского хозяйства.

Ключевые слова: географическая оценка, природные условия, природные ресурсы, климат, почвы, Бескарагайский район.

**БЕСКАРАГАЙ АУДАНЫНЫҢ ТАБИҒИ ЖАҒДАЙЛАРЫ
МЕН РЕСУРСТАРЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БАҒАЛАУЫ**

Мақалада Бескарагай ауданының табиғи жағдайлары мен ресурстарының географиялық бағалауы жасалған. Ауданның табиғи зоналары, топырақтары, климаты қаралып, өсімдік және жануарлар әлемі мен пайдалы қазбалардың сипаттамасы берілген. Ауданда өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы дамуы бойынша тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: географиялық бағалау, табиғи жағдайлар, табиғи ресурстар, климат, топырақ, Бескарагай ауданы.

**GEOGRAPHICAL EVALUATION OF NATURAL CONDITIONS
AND RESOURCES OF BESKARAGAI AREA**

The article gives a geographical assessment of natural conditions and resources Beskaragaiski district. Considered natural areas, soils, climate of the area. The characteristic flora and fauna and minerals. Conclusions are made about development in the area of industry and agriculture.

Keywords: geographical assessment, natural environment, natural resources, climate, soil, Beskaragai district.

Бескарагайский район расположен в сухостепной подзоне на правобережье реки Иртыш, это Семипалатинское Прииртышье. Он находится на бывших землях казахов-кочевников Среднего Жуза из родов аргын и уак. Рельеф района равнинный. Лишь где-то встречаются увалы высотой 6-10 метров. С северо-востока к востоку пролегает Белагашская возвышенность абсолютной высотой 200-351 м, которая является продолжением Алтайских гор и переходящая в Кулундинскую степь.

На западе район пересекает река Иртыш. Для правобережья Иртыша характерны гряды, разделенные ложбинами. На песчаных массивах прииртышья

растут ленточные боры. Таких массивов в районе основных пять. Свое название «Бескарагай» район получил, благодаря этим пяти лесным массивам уникального реликтового ленточного бора.

Природные зоны района – степи и лесостепи. На левом берегу Иртыша начинается зона Казахского мелкосопочника. Гидрогеологической особенностью района является то, что он расположен на месте огромного скопления пресных подземных вод.

Подземные воды по условиям залегания образуют два типа: паровые и трещинные. Водоносный горизонт современных аллювиальных отложений развит в пределах поймы р. Иртыш. Глубина залегания уровня грунтовых вод составляет 0,5-1,0 м в пределах низкой поймы и 2-3 м в пределах высокой. При высоких уровнях воды в реке водоносный горизонт обладает местным напором. Колебания уровня подземных вод повторяют ход уровня в реке по времени и амплитуде, достигающей 3,0 м. Водообильность современных аллювиальных отложений – 0,1 л/с при понижении 0,5 м. По химическому составу грунтовые воды пресные, гидрокарбонатно-сульфатно-кальциевые с минерализацией 0,2-0,6 г/л, по степени жесткости – мягкие. В верхней части суглинистого покрова за счет инфильтрации атмосферных осадков и талых вод формируются линзы подземных вод. Глубина их залегания – 4-7 м, водообильность – 0,1-0,3 л/с при понижении уровня на 2-6 м.

По химическому составу подземные воды схожи с грунтовыми. Основное питание подземных вод осуществляется в пределах водораздельных сопок и гряд за счет инфильтрации атмосферных осадков и талых вод, а также за счет подтока со стороны гипсометрически вышезалегающих водоносных горизонтов. Разгрузка происходит подземным путем в долину р. Убы и в виде родников – в мелкую эрозионную сеть.

В Бескарагайском районе четко прослеживается несколько почвенно-климатических зон: горная лесная, горная лесостепная, горная лугово-степная, предгорно-степная, сухостепная.

Почвы в целинном состоянии характеризуются хорошей структурой, большой мощностью гумусового горизонта (более 80 см) с содержанием гумуса 6-9%. Обыкновенный чернозем имеет черный цвет верхнего горизонта с содержанием гумуса 6-7% в пахотном слое. Он характеризуется хорошо выраженной прочной комковатой структурой, не содержит вредных для растений легкорастворимых солей. Карбонатный слой находится на глубине 70 см. Также чернозем обыкновенный занимает левобережье и правобережье Убы, в основном в среднем течении. В отличие от предгорно-степных он характеризуется малой мощностью гумусового горизонта (25 см).

Каштановые почвы распространены наряду с южными черноземами, особенно на юго-западе района вплотную подходят к р. Иртыш. Они имеют коричневый или каштановый цвет, гумуса 4-5%, структура этих почв комковато-по-

роховатая, гумусный горизонт 35-45 см. Светло-каштановые почвы занимают небольшую площадь и выделяются как бы отдельными участками. Эти почвы требуют полива и используются под посевы засухоустойчивых культур.

Почвы замерзают на 6 месяцев, промерзают на 1,0-1,5 м. Мерзлая почва задерживает весенние воды, наблюдаются глубокие потеки гумуса по трещинам. Средний урожай пшеницы на черноземных и каштановых почвах составляет 19-22 ц/га, на светло-каштановых – 8-12 ц/га.

Почвы речных долин занимают незначительные участки по течению реки Иртыш. Под ивняками образуются рыхло-песчаные дерновые почвы, в ложбинах, под травяной растительностью располагаются дерновые почвы.

Волнисто-увалистый характер рельефа предгорной равнины с отдельными всхолмлениями, длительная распашка земель, интенсивное таяние снега весной и ливневый характер дождей, а также несоблюдение правильной агротехники вызывают водную эрозию почв. Пахотные земли начинают подвергаться смыву уже при уклоне 2, с увеличением крутизны интенсивность процессов эрозии резко возрастает.

Эрозия почв наносит огромный ущерб хозяйству, и прежде всего сельскохозяйственному производству. Неправильное использование земельной территории – главная причина развития эрозии. Ускоренная эрозия наблюдается в местах, где уничтожена естественная растительность, а земля используется нерационально.

Воздействие человека должно быть направлено на улучшение свойств почв, на повышение их плодородия.

Растительный мир богат и разнообразен. В поймах Иртыша встречаются осока, серебристый тополь, прутовидная ива, осина, береза, черемуха, крушина, жимолость татарская, боярышник, калина и другие растения. Повсеместно растут лекарственные травы. Под древесным пологом растут густые травы, часто встречается костяника. В осиновых колках – трава купена, напоминающая ландыш. Осоки и сфагновые мхи растут на болотах, низинных местах. Здесь каждое девятое растение – лекарственное.

В ленточных борах, в березово-осиновых колках растут сосна, береза, осина, клен, карагач, шиповник и таволга. В этих колках много различных грибов и ягод.

Степи покрыты густыми травами из злаков, разнотравьем. Здесь преобладают ковыль перистый, бор весенний, чий блестящий, типчак, тимофеевка, житняк, кермек, ебелек (рогач), перекасти-поле. В низких и влажных местах, особенно в поймах рек, распространена луговая растительность – пырей, костер безостый, мялик луговой, а в очень влажных местах – осока и тростник.

Пырейные луга дают хорошие урожаи сена. Предалтайские и Прииртышские степи вместе с горными и равнинными пастбищами считаются одними из лучших сельскохозяйственных угодий не только в области, но и в республике.

Среди злаковых возвышается морковник с зонтиком беловато-зеленых цветов. Медовый запах разносится от кистей золотистых цветов подмаренника и лабазника. Встречаются бобовые: мышинный горошек и клевер. В направлении на юго-запад растительность меняется. В степях резко бросается в глаза полынь с темно-зелеными суховатыми веточками. По склонам оврагов и балок, долинам рек – заросли ивняка, боярышника, калины, рябины, черной смородины, шиповника. Лекарственные растения района: черная смородина, черемуха, рябина, шиповник, боярышник, крапива, череда, подорожник, девясил, береза, цитварная и черная полынь.

Одно из грубейших нарушений – вырубка леса, не достигнувшего технической зрелости. Особенно вредна вырубка вдоль нерестовых рек, что влечет за собой губительные последствия, в первую очередь обмеление и высыхание рек, сокращение численности рыб, следовательно, сокращение и исчезновение крупных хищных птиц, питающихся рыбой. Экологическая роль леса – воздухоохранная, почвозащитная, снегозащитная, полезащитная, водоохранная, закрепление песков, место обитания животных. В районе проходят 22 полезащитные полосы. В полосах высажены осина, клен, тополь, низкорастущие кустарники.

Охрана обычных растений – большая народнохозяйственная задача. Деревья и кустарники имеют прежде всего важное лесохозяйственное и почвозащитное значение. Многие из них являются медоносными, другие – лекарственными. Все обычные дикорастущие растения представляют огромную ценность для селекционной работы, которые необходимо сохранять как общенародное достояние Видовой состав высших дикорастущих растений Восточного Казахстана, и в том числе Бескарагайского района, богат и разнообразен и наша задача состоит в том, чтобы сохранить его и приумножить.

Разнообразие природных условий Бескарагайского района отразилось на богатстве его животного мира. Территория района относится к Палеарктическому отделу Голарктической зоогеографической области. Исторически корни развития современной фауны Казахстана уходят вглубь неогена, однако основные особенности ее состава и распределения сложились в плейстоцене главным образом в связи с событиями ледниковых эпох и изменениями климатических условий в послеледниковое время. На территории района обитают различные представители животного мира: более 30 видов млекопитающих (27% от видового состава фауны ВК области), 200 видов птиц (53%). В степной области много грызунов, они не так заметны, их хорошо скрывает разнотравье. Один из грызунов, обитающих в районе, большой суслик – до 1 кг массы, имеет серебристо-желтую окраску. В период созревания злаков они поедают колоски, но не брезгуют и мышевидными грызунами, яйцами мелких птиц, птенцами. Один суслик поедает в день 70 г зерна, 200 г травы. Серые полевки – плотно сложенные зверьки с короткими лапками и хвостом. Около дорог, на выгонах живет тушканчик (земляной заяц). В степях обитает (в небольшом количестве) серый алтайский

сурок. Это довольно крупный грызун – 8-9 кг. Из-за ценного меха и мяса сурки являются объектом охоты, распространены в основном вдали от жилья, в глухих местах естественных горных степей. Еще один представитель степной фауны, распространенный в наших местах, – степной хорь, гроза сусликов, полевок и хомяков.

В зоне степей господствуют грызуны: хомяки, крысы, лесные мыши, полевки, зайцы-беляки. Повсеместно водятся ушастый еж, волк, лисица, светлый хорек, барсуки, суслики и другие.

Отряд пресмыкающихся представлен ящерицами, степными гадюками, ужами и другие. В ленточных борах распространены лесные виды животных: белки-летяги, зайцы, лисицы, волки, косули, лоси, встречается рысь.

Мир птиц богат и разнообразен. Живут жаворонки, коршуны, грачи, снегири, дрозды, удода, сороки, вороны, голуби, воробьи, перелетные птицы: гуси, лебеди, утки и другие. На берегах Иртыша, в старицах, в водоемах, на озерах акклиматизировалась ондатра.

Иртыш и Канонерские озера изобилуют рыбой, водится карась, линь, чебак, окунь, щука, налим, стерлядь, искусственно разведен зеркальный карп.

Район находится в умеренном климатическом поясе – в континентальной Западно-Сибирской области. Бескарагайский район значительно удален от Атлантического океана – поставщика на материк влажных воздушных масс. Это определяет континентальность его климата, значительные колебания погодных условий в течение года. Несмотря на большой приток солнечной радиации, характерных для данных широт, температурный фон здесь невелик. Циркуляционные процессы имеют специфику, характерную только для этой территории. Суммарная солнечная радиация за год составляет 110 ккал/см², в июне – 15, в январе – 4. Коэффициент отраженной солнечной радиации составляет 70%, весной – 4, летом – 20. Общим для климата района является материковый режим температуры, характеризующийся большими суточными и сезонными колебаниями. Зима морозная и довольно продолжительная – около 5 месяцев, с ноября до начала апреля, с устойчивой морозной погодой, большим числом солнечных дней, частыми штилевыми погодами. Средняя температура января – минус 20°С. Абсолютный минимум достигает –46°С. Лето длится в среднем 4 месяца – с начала мая до середины сентября. Наиболее жарким месяцем является июль, средняя температура которого в горных районах – плюс 18°С, в степных – плюс 20, максимальная – плюс 41. Средняя годовая температура района положительная – плюс 2,8°С.

Весна затяжная, нарастание тепла происходит в течение февраля – мая, устойчивый переход средней суточной температуры воздуха через 0°С – в конце марта. Осень – сухая и теплая, дожди идут редко. Устойчивый переход средней суточной температуры воздуха через 0°С происходит в конце октября.

Ветровой режим характеризуется четким преобладанием юго-восточных

ветров зимой и северо-западных ветров летом. Число дней с сильным (свыше 15 м/с) невелико – в основном 2,5 дня в месяц и 33 дня за год. Чаще всего они бывают в мае и октябре, а наиболее редко в феврале-марте. Максимальные скорости ветра также не велики, они не превышают 28 м/с.

Невелико на территории Бескарагайского района и число дней с пыльными бурями. Обычно они иногда отмечаются в период с апреля по октябрь. Максимум пыльных бурь приходится на июнь-июль. Годовое количество пыльных бурь в районе составляет 3,5 дней.

Количество атмосферных осадков на территории распределяется неравномерно. На северо-востоке района их выпадает до 500 мм, в степных – 250-350 мм в год. Большое количество осадков приходится на июнь, июль в летний период, на декабрь, февраль – в зимний. Толщина снежного покрова на открытых местах 30-50 см. Снежный покров залегает неравномерно и сохраняется 140-160 дней. Устойчивый снежный покров, в среднем, устанавливается в третьей декаде октября, а разрушается в начале апреля. Средняя высота снежного покрова составляет 57 см, максимальная – 93 см. Влажность воздуха в горных районах составляет 60%, в равнинных – 40-50. Наибольшая относительная влажность зимой – 70%, минимальная влажность летом – 45. Облачность на территории района незначительная, особенно зимой при арктическом минимуме.

Особые метеорологические явления (туманы, метели, грозы, град), встречающиеся на территории района, создают определенные сложности при проведении хозяйственных работ, влияют на качество окружающей среды. Опасность туманов в том, что в местах с высоким загрязнением атмосферы сернистыми соединениями, на капельках воды и дальнейшего их химического преобразования, увеличивается вероятность возникновения такого неблагоприятного явления как «смог».

В районе количество туманов достаточно велико. За год оно достигает 62 дня, а в отдельные годы даже больше 105 дней. Наиболее часты туманы в зимний и переходные периоды, их среднее количество превышает 10-12, а наибольшее – 21-23 дня в месяц. В районе повторяемость метелей достаточно велика. Среднее число дней с метелями за год равно 19, а в отдельные годы – 44, с декабря по март ежемесячно отмечаются по 11-14 дней с метелями. Благодаря сильным ветрам и перемещению снежных частиц, на которые осаждаются загрязняющиеся вещества, в метелях происходит быстрое очищение приземных воздушных масс от промышленных загрязнений. Грозы на территории района редкое явление, хотя и фиксируется с марта по ноябрь, но в среднем их количество не превышает 0,2 дня в месяц. Максимальное количество дней с грозой составляет 2 дня за месяц. Град отмечается изредка в период с апреля по октябрь. Наибольшее количество дней с градом отмечается в мае-июле – 3-5 дней в месяц. В районе, занимающимся растениеводством, град приводит к повреждению посевов.

Опасность гроз проявляется в лесных районах, поскольку выступает частыми причинами лесных пожаров.

Равнинная территория района по агроклиматическому районированию Казахстана входит в засушливую умеренно теплую область, гидротермический коэффициент 0,7-1,0. Суммы температур выше 10°C равны 2000-2200°C. Вегетационный период длится 130-140 дней.

В целом климатические условия благоприятны для развития сельского хозяйства, а именно растениеводства. Здесь с успехом можно выращивать ранние культуры – зерновые и зернобобовые, картофель и овощи.

Полезные ископаемые представлены нерудными ископаемыми: огнеупорной глиной, гравием, строительным песком, опалом, известняком, разноцветной охрой, а в левобережной части района обнаружены редкоземельные металлы, но в целом же недра изучены слабо.

Водные ресурсы представлены рекой Иртыш. Притоков Иртыш на территории района не имеет, кроме отдельных подземных и надземных родников. Есть Большое и Малое Канонерские озера, Большое, Среднее и Малое Чушкалинские (Тенгиз сор). Озера, имеющие лечебные свойства, аналогичные Моялдинским озерам Павлодарской области.

Таким образом, разнообразие природных условий и ресурсов Бескарагайского района способствует развитию различных отраслей сельского хозяйства и промышленности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Егорина А.В. Физическая география Восточного Казахстана Западный и восточный субрегионы / А.В. Егорина, Ю.К. Зинченко, Е.С. Зинченко. – Усть-Каменогорск: Альфа-ПРЕСС, 2003. – 182 с.
2. Иконников А. Потенциал Восточного Казахстана / А. Иконников // Центр Азии. – 2012. – №21-24. – С. 79-82.
3. Утяшев Г.Н. Природные и человеческие ресурсы ВКО / Г.Н. Утяшев. – Алматы: Жардем, 2011. – 134 с.

REFERENCES

- 1 Egorina A.V., *Fizicheskaja geografija Vostochnogo Kazahstana Zapadnyj i vostochnyj subregiony* / A.V. Egorina, Ju.K. Zinchenko, E.S. Zinchenko. *Ust'Kamenogorsk. Al'fa PRESS, 2003, 182 (in Russ)*.
2. Ikonnikov A., *Potencial Vostochnogo Kazahstana*. A. Ikonnikov. *Centr Azii. 2012. 21, 24, 79, 82 (in Russ)*.
3. Utjashev G.N., *Prirodnye i chelovecheskie resursy VKO*. G.N. Utjashev. *Almaty. Zhardem, 2011. 134 (in Russ)*.

УДК 330(574.42)

Б.М. АКБАЕВ, Ж.Б. КИНАШЕВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И РЕГУЛИРОВАНИЕ (НА МАТЕРИАЛАХ ВКО)**

В статье сделан теоретический анализ эколого-экономического состояния Восточно-Казахстанской области. Описываются проводимые государством региональные программы промышленного природопользования, нацеленные на решение проблем в сфере охраны окружающей среды и восстановление природного баланса. Указаны законодательные акты в сфере охраны окружающей среды, которые не являются эффективными в настоящее время и пути их модернизации.

Ключевые слова: экология, экономические аспекты, эмиссии в окружающую среду.

**АЙМАҚТЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕР: ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР ЖӘНЕ РЕТТЕУ
(ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ МӘЛІМЕТТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)**

Мақалада Шығыс Қазақстан облысының экологиялық-экономикалық хал-ахуалына теориялық анализ жасалған. Мемлекет тарапынан табиғи балансты сақтау үшін және қоршаған ортаны қорғау саласында мәселелерді шешу мақсатында өндірістік аймақтарда жүргізіліп жатқан іс-шаралар қарастырылған. Бүгінгі таңда қоршаған ортаны қорғау саласында тиімсіз заңнамалық актілер көрсетілген.

Түйін сөздер: экология, экономикалық аспектілер, қоршаған ортаға эмиссиялар.

**THE ECOLOGICAL AND ECONOMIC ISSUES OF THE REGION
DEVELOPMENT (IN TERMS OF THE EAST KAZAKHSTAN OBLAST)**

The article performs a theoretical analysis of the ecological and economic situation of the East Kazakhstan region. It describes regional programs of industrial environmental management to address the environmental protection and restoration of the natural balance field. Ineffective in the present day laws in the field of environmental protection, way of moderniza-

tion are identified.

Keywords: environment, economic aspects, environmental emissions.

Восточно-Казахстанская область является промышленно развитым регионом с характерными экологическими, экономическими и социальными проблемами. Являясь одним из лидеров в стране по уровню экономического развития, область отличается неблагоприятной экологической ситуацией, связанной с недостаточным учетом экологического фактора при планировании развития промышленности в предыдущие годы. Требуется своего решения ряд социальных проблем, рост экологически обусловленных заболеваний, вызванных проблемами промышленного природопользования. Как известно проводимая государством политика экологической безопасности регионов и государства в целом является ослабляющим фактором развития экономики. Однако проведение политики экологической безопасности является ключевым фактором здоровья населения, сохранение качества окружающей среды и что не мало важно избежание природных аномалий может привести к ухудшению всех составляющих факторов развития регионов и государства.

Поэтому устойчивое развитие региона на перспективу зависит от решения таких вопросов, как обеспечение сложившейся природоемкой промышленности необходимой для производства сырья при одновременном уменьшении отрицательного воздействия на окружающую среду, учет экологического фактора при реализации стратегии экономического развития, совершенствование структуры экономики в пользу развития рынка экологических работ и услуг, наукоемких технологий. В то же время многие вопросы промышленного природопользования в контексте устойчивого регионального развития не получили должного исследования и разработки, и требуют своего научного обоснования.

В научной литературе последних лет наибольшее развитие получили такие направления в изучении промышленного природопользования, как поиск путей реализации проектов совместного осуществления (Киотский протокол и другие международные соглашения). Изучение опыта экономически развитых стран в решении проблем промышленного природопользования, совершенствование структуры промышленного природопользования за счет применения кластерной политики, механизмы и инструменты реализации стратегии устойчивого развития региона, энергосбережение в промышленности и др. Вместе с тем, вопросы теории и практики промышленного природопользования и региональной экономики в промышленно развитых регионах исследованы недостаточно. В частности, недостаточно изучены альтернативы развития указанных территорий с учетом их неблагоприятного экологического состояния, состояния здоровья населения, истощения ресурсной базы промышленности, необходимости устранения

диспропорций в территориальной и отраслевой структуре промышленности.

Экологическая безопасность Республики Казахстан и улучшение условий жизни граждан в значительной мере связаны с глубокими социально-экономическими преобразованиями, происходящими в стране, количественными и качественными изменениями воздействия на окружающую среду основных отраслей экономики.

Принятие стратегических документов социально-экономического развития, активное участие Казахстана в международном сотрудничестве и необходимость сближения с требованиями международного стандарта ставят перед обществом задачу глубокого анализа существующей системы охраны окружающей среды, концептуального пересмотра приоритетов экологической политики и задач обеспечения экологической безопасности. Наиболее актуальными остаются проблемы изменения климата, сокращения озонового слоя, прогрессирующего опустынивания, сокращения биологического разнообразия, утилизации отходов производства и потребления, загрязнения воздушного бассейна.

Эти вопросы отмечены главными в Концепции Экологической Безопасности РК на 2004 – 2015 годы. Особо важными элементами оценки влияния хозяйственной деятельности на окружающую среду являются показатели экологической обстановки в областях и параметры государственного регулирования природопользования и охраны окружающей среды.

Восточно-Казахстанская область является промышленно развитым регионом в сфере тяжелой металлургии, здесь сконцентрировано множество предприятий по добыче горной руды и её переработки. Неблагоприятным фактором для местного населения является близость металлургических заводов к населенным пунктам. В частности это проявляется в северо-восточной промзоне, где на санитарно-защитной зоне находятся жилые районы. Также неблагоприятным фактором является большая концентрация автотранспорта, область является одним из лидеров в республике по численности автотранспорта на душу населения. Исходя из этого целесообразность регионального подхода к изучению проблем природопользования исходит из особенностей исторического опыта, географического положения, современных экономических реалий Казахстана.

Критический анализ литературных источников, имеющегося отечественного и зарубежного опыта показывает, что именно стратегия территориального развития позволяет формировать единое экономическое пространство регионов на основе их оптимальной специализации в национальном и международном разделении труда. Так как роль проблем природопользования в развитии региональной экономики возрастает, воздействуя на качество жизни. Проблемы необходимо решать для всего комплекса, и управлять природопользованием на

территории в целом.

При этом под промышленным природопользованием предлагается понимать совокупность способов использования природы, как источника естественных ресурсов индустриального развития, как условия размещения производства на данной территории в соответствии с ее изменяющимся эколого-экономическим состоянием.

Региональная стратегия промышленного природопользования должна быть нацелена на решение проблем природопользования. Особенности промышленного природопользования на региональном уровне проявляются:

1) в неравенстве территорий (районов, городов, экономических регионов) по эколого-экономическим условиям развития, обусловленным недостатками территориальной организации промышленного природопользования, и как следствие – неравномерным распределением техногенной нагрузки по территории;

2) в недостаточно эффективном использовании экономических и социальных выгод от разнообразия природных условий в регионах;

3) в необходимости обоснования стратегии и направлений совершенствования отраслевой и территориальной структуры промышленного производства и промышленного природопользования с учетом географического положения, плотности населения, особенностей расселения.

Реализация данной стратегии должна сопровождаться разработкой концепции регионального развития промышленного природопользования, основанной на таких принципах, как применимость, эффективность, динамичность, пропорциональность, завершенность производственных циклов.

Совместная деятельность с министерствами и ведомствами, местными властями по выявлению, а затем и включению экологических приоритетов в отраслевые и территориальные планы развития, создала основу для межведомственных взаимодействий и повысила эффективность использования финансовых, организационных и интеллектуальных ресурсов.

Согласованность действий участников Программы Правительства осуществляется на основе единого мониторинга программ и проектов. Так, министерства, ведомства, местные исполнительные органы, частный сектор поддерживают информационные потоки, предоставляя данные по программам и проектам по специальным формам в МООС.

Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан, осуществляющее разработку государственной политики в области охраны, воспроизводства и использования природных ресурсов, координирует взаимодействие между министерствами, ведомствами, местными органами власти, негосударственным сектором по исполнению Программы; формирует

стратегические планы в области охраны окружающей среды, контролирует их выполнение; вносит в Правительство предложения по решению приоритетных экологических проблем.

Реализация политики по охране окружающей среды возлагается на существующую систему государственных органов, которая подразделяется на органы представительной (Парламент, маслихаты), исполнительной (Правительство Республики Казахстан, министерства, акиматы) и судебной власти.

Активное участие в управлении охраной окружающей среды принимают неправительственные общественные экологические организации, которых в республике в настоящее время около 300. Их деятельность регулируется Законами «Об общественных объединениях» (1996 г.) и Экологическим Кодексом (2009 г.).

В ходе изучения эколого-экономических проблем Восточно-Казахстанской области выявлено что действующее природоохранное законодательство в Казахстане содержит почти 90 законов и правил, однако экологическое законодательство указывает на недостаточность правовых мер в области управления и контроля, что способствует ухудшению экологической обстановки области и республики, с экономической точки зрения не поступление в бюджет государства от предприятий, формирующих свою деятельность в сфере природопользования.

Нормы по охране вод от загрязнения, засорения и истощения в Водном кодексе Республики Казахстан носят в основном декларативный характер. Упущены нормирование качества воды и предельно допустимые сбросы вредных веществ в водные объекты, особенности правовой охраны морей от загрязнения, нефтяного загрязнения водных объектов и другие вопросы [4].

Отсутствуют необходимые подзаконные акты по предотвращению и ликвидации загрязнения морей. Назрела острая необходимость в правовом регулировании вопросов нефтяного загрязнения водных объектов, причем эти акты должны соответствовать международным конвенциям, к которым присоединилась Республика Казахстан [4].

Указ Президента Республики Казахстан, имеющий силу закона, «О земле» и Закон Республики Казахстан «Об охране окружающей среды» создают определенную законодательную базу для правовой защиты земель от загрязнения, за исключением законодательной регламентации обращения с пестицидами и агрохимикатами. Однако на уровне подзаконных актов многие вопросы, регулирующие защиту земель от загрязнения, не разработаны [5].

В настоящее время отсутствуют нормативные правовые акты Республики Казахстан, определяющие экологические, санитарно-гигиенические и другие требования к хозяйственной и иной деятельности, влияющей на состояние земель вследствие их загрязнения.

Отсутствуют нормативы качества земель при их хозяйственно-бытовом и радиоактивном загрязнении, а также при некоторых видах биологического загрязнения [5].

Оценивая в целом состояние экологического законодательства Республики Казахстан как удовлетворительное, следует отметить, что для обеспечения более полного и эффективного правового поля требуется усиление контроля за исполнением существующих и разработкой ряда новых нормативно-правовых актов. Одна из причин неудовлетворительной деятельности по исполнению законодательства – нестабильность органов системы государственного управления природными ресурсами и государственного контроля в области охраны окружающей среды.

В качестве наиболее конкретного преимущества внедрения природоохранных мер традиционно расценивается снижение платежей и предотвращение штрафов за загрязнение окружающей среды. Хотя зачастую такие результаты не очень значительны в связи с относительно низкими ставками платежей, в отдельных случаях и они могут давать заметный эффект, в частности, при устранении необходимости в «технически обусловленном» нарушении законодательства, например, сбросе загрязненных вод на рельеф. Заметную, хотя не всегда правильно оцениваемую, положительную роль играет для организации снижение воздействия на окружающую среду. Обычно для оценки его роли на основе некоторых коэффициентов рассчитывается «предотвращенный ущерб», используя «универсальную» [2] или отраслевые методики. Хотя этот подход и является фактически общепринятым, он скорее маскирует реальные преимущества снижения воздействия на окружающую среду.

В РК по вопросам трансграничного характера и переноса загрязнения воздуха на большие расстояния придается большое значение. В КЭБ РК на 2004-2015 годы эта проблема рассматривается как реальная внешняя угроза, решение которой должно обеспечиваться совместными действиями сопредельных государств [3].

РК разрабатывает Национальную концепцию и программу действий по сокращению выбросов ЗВ для того, чтобы совместными и объединенными с ЕМЕР способами решать проблему, связанную с загрязнением воздуха. Для этого подготовлена «Национальная программа», которая позволит стране полностью сотрудничать с Конвенцией о трансграничном загрязнении воздуха и распространение его на дальнейшее расстояние [1].

Настоящая концепция определяет цели, задачи, пути и направления развития Национальной программы и Плана выполнения КТЗВ и протоколов

к ней в Казахстане. Концепция также указывает объективные предпосылки, основные требования и законодательные меры для выполнения обязательств по Протоколам. Она рассматривает не только технические мероприятия в выбранных секторах, но и возможности их структурного изменения.

Восточно-Казахстанская область в силу исторически сложившегося развития, связанного с преобладанием цветной металлургии и горнодобывающей промышленности, является одним из наиболее неблагоприятных регионов в Республике. Основные предприятия горно-металлургического комплекса расположены в зоне наиболее густой речной сети. Вследствие технической необходимости здесь же расположены наиболее крупные предприятия теплоэнергетики. Такое расположение означает, что все загрязняющие вещества с газообразными, жидкими и твердыми отходами от промышленных предприятий неизбежно попадают в речную сеть, почву, нанося экологический ущерб, как биоценозам, так и населению области.

Основным источником загрязнения атмосферного воздуха являются выбросы от стационарных источников 372 предприятий. В результате по уровню выбросов вредных веществ в атмосферу на единицу площади Восточно-Казахстанская область находится на пятом месте после Павлодарской, Карагандинской, Северо-Казахстанской и Жезказганской областей. Из девяти городов в Казахстане, где наблюдается наиболее высокий уровень загрязнения атмосферы, это – Усть-Каменогорск, Риддер, Зыряновск – находятся в Восточно-Казахстанской области. В атмосфере города Усть-Каменогорска и поселка Глубокое значительная доля загрязняющих веществ приходится на диоксид серы и на взвешенные вещества. Большое количество газов выделяется при переработке минерального сырья на металлургических предприятиях. В состав газов входят двуокись серы, окислы углерода, окислы азота, хлор, тяжелые металлы. Особенно много двуокиси серы вырабатывается при переработке сульфидного сырья на предприятиях цветной металлургии, а также при сжигании семипалатинских углей, обладающих повышенным содержанием серы, которая на предприятиях теплоэнергетики никак не утилизируется и поступает в атмосферу.

Значительная доля при загрязнении атмосферы области приходится на передвижные источники: в ВКО автомобильным транспортом осуществляется до 80% грузоперевозок. Из всего количества автотранспорта 62% используют бензин, 36% – дизтопливо и всего 0,2% – наиболее экологически безопасное газовое топливо. Основная причина высокого содержания вредных веществ в выхлопных газах автомобильного транспорта – это несвоевременное и некачественное проведение технического обслуживания автомобильного парка, низкое качество

транспортного топлива, отсутствие фильтров по очистке выхлопных газов.

Масштабы промышленного производства, несовершенство технологий и оборудования, диспропорции в размещении производственных сил привели к устойчивым изменениям окружающей среды с нарушением природоохранного равновесия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Отчет «Научные исследования по оценке переноса загрязняющих веществ на большие расстояния и их выпадение, выявление возможных последствий моделирования прессы загрязнения атмосферы и определения ее качества, разработка рекомендаций по повышению экономической эффективности борьбы с загрязнением» // РГП «КазНИИЭК», А., 2010. – 2015 гг.

2. Отчет о научно-исследовательской работе «Совершенствование методических подходов к оценке и прогнозированию потребления озоноразрушающих веществ (ОРВ) в Казахстане, разработка системы мониторинга импорта и потребления ОРВ, а также управление сокращением процесса потребления ОРВ, выявление причин роста потребления ОРВ, разработка национального Кадастра ОРВ в Казахстане» // РГП КазНИИЭК, А., 2010-2015 гг.

3. Информационно-аналитический обзор «Контрольно-инспекционная и правоприменительная деятельность в области охраны окружающей среды Республики Казахстан за 2013 год / Комитет природоохранного контроля, МООС РК, 2012.

4. Водный кодекс Республики Казахстан от 9 июля 2003 года №481.

5. Закон о недрах и недропользовании Республики Казахстан от 24 июня 2010 года №291-IV.

REFERENCES

1. *Otchet Nauchnye issledovaniya po ocenke perenosa zagryznajushhih veshhestv na bol'shie rasstojaniya i ih vyipadenie, vyjavlenie vozmozhnyh posledstvij modelirovaniya proessov zagryzneniya atmosfery i opredeleniya ee kachestva, razrabotka rekomendacij po povysheniju jekonomicheskoj jeffektivnosti bor'by s zagryzneniem. RGP KazNIJeK, Almaty 2010, 2015 gg. (in Russ).*

2. *Otchet o nauchno issledovatel'skoj rabote Sovershenstvovanie metodicheskikh podhodov k ocenke i prognozirovaniju potrebleniya ozonorazrushajushhih veshhestv ORV v Kazahstane, razrabotka sistemy monitoringa importa i potrebleniya ORV, a takzhe upravlenie sokrashheniem processa potrebleniya ORV, vyjavlenie prichin rosta potrebleniya ORV, razrabotka nacional'nogo Kadastra ORV v Kazahstane. RGP KazNIJeK, Almaty, 2010, 2015 gg. (in Russ).*

3. *Informacionno analiticheskij obzor Kontrol'no inspekcionnaja i pravoprimeritel'naja dejatel'nost'v oblasti ohrany okruzhajushhej sredy Respubliki Kazahstan za 2013 god. Komitet prirodohrannogo kontrolja, MOOS RK, 2012 (in Russ).*

4. *Vodnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 9 ijulja 2003 goda, 481 (in Russ).*

5. *Zakon o nedrah i nedropol'zovanii Respubliki Kazahstan ot 24 ijunja 2010 goda, 291, IV (in Russ).*

ӘОЖ 94:32] (574)

Ә.А. АМАНГЕЛДІ, Ә.А. ӨСКЕМБАЙ

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

**ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫМЕН
ҚОЛҒА АЛЫНҒАН БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР**

Мақалада Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған білім алу жолындағы бағдарламаларға талдау жасалады. Елбасының білім саласын дамытуға арналған еңбектері, әсіресе «Болашақ» бағдарламасының жүзеге асуы туралы мәселелер көтеріледі. Мақалада, сонымен қатар «Назарбаев интеллектуалдық мектебі» және «Назарбаев университетінің» құрылуы және дамуы жайлы жан-жақты қарастырылады.

Түйін сөздер: Зияткерлік, грант, Болашақ, BGEPT емтиханы.

**ИЗМЕНЕНИЯ, ИНИЦИИРОВАННЫЕ ПРЕЗИДЕНТОМ
Н.А. НАЗАРБАЕВЫМ В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ**

В этой статье сделан анализ программы образования, созданной по инициативе Президента Республики Казахстан. Поднимается вопрос деятельности Главы государства в области развития образования, в особенности по реализации программы «Болашақ». Также всесторонне рассматриваются вопросы создания и развития «интеллектуальной школы Назарбаева» и «университета Назарбаева».

Ключевые слова: Интеллектуальный, грант, Болашақ, экзамен BGEPT.

**THE INITIATIVE THE QUALITY OF KNOWLEDGE
CHANGES BY PRESIDENT N.A. NAZARBAEV**

This article analysis the education program, initiated by the activities the Head of State. It raises the question of the activities of the Head of State in the field of education development in particular, for the implementation of «Bolashak» program also, thoroughly discusses the great ion and development of «Nazarbayev University» and «Nazarbayev intellectual schools»

Keywords: Intellectual, grant, future, Bolashak, examination BGEPT.

Еліміз Тәуелсіздік алған жылдардан бастап білім саласында біршама өзгерістер мен қайта құрулар жүзеге асырылуда. Себебі Қазақстан Тәуелсіздік алған жылдардан бастап, дүниежүзілік білім беру стандартына сәйкес білім беру жолына көшіп отыр. Біз қазіргі заманға сай тез дағдылана алатын әлемнің қай түкпірінде болса да өз білімімен қызмет атқаратын мамандарды даярлап шығаруымыз қажет. Біздің өмір сүріп отырған ғасырымыз – білім мен ғылымның жетілген ғасыры.

Осы бастаманы өз қолына алған Елбаса жастардың сапалы білім алуы үшін барлық жағдайларды жасап, осы игі істердің ұйымдастырушысы болып отыр.

Оған дәлел, еліміздің дарынды жастарын қолдау мақсатындағы «Болашақ» бағдарламасы, еліміздің түрлі облыс, қалаларында ашылған Назарбаев зияткерлік мектептері, Назарбаев университетінің ашылуына Елбасы қолдау көрсеткен.

«Болашақ» – Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың халықаралық білім беру шәкіртақысы болып табылады.

Бағдарламаның алға қойған мақсаты – экономиканың болашағы бар салаларына маман, кадрларды даярлау. Бағдарлама аясында, сонымен қатар әлемнің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары, компанияларында ғылыми дәреже алу, іс-тәжірибеден өту де жүргізіледі.

«Болашақ» халықаралық шәкіртақысы 1993 жылы 5 қарашасында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жарлығымен енгізілді. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары елімізге жоғары білікті мамандар қажет еді, олар кейінгі реформаларды жүзеге асыруы болатын. Посткеңестік жүйеде еліміздің дарынды жастары шетелде білім алуға мүмкіндік алды.

Қазақстан Республикасының Министрлер кабинетінің 1993 жылғы 13 желтоқсандағы №1245 жарлығымен шетелде кадрлар даярлайтын Республикалық комиссия құрылды.

1994 жылы бір топ қазақстандық студенттер шетелде білім алуға аттанады.

1997 жыл еліміздің дамуындағы маңызды кезең еді. Елбасы «Қазақстан-2030» даму бағдарламасымен таныстырады. Бағдарлама тиімді де сәтті орындалуы үшін «Болашақ» бағдарламасына да өзгерістер енгізілді. Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылдың 3 наурызындағы №3375 жарлығымен бағдарлама арқылы оқуын аяқтаған шәкіртақы иелерін мемлекеттік органдар мен ұйымдарға орналастыру жөнінде шешім қабылданды [1].

Білім алу бағдарламасындағы алшақтықты жою да қаралды. 1994-1997 жылдары шәкіртақы негізінен Қазақстанның экономика мен гуманитарлық факультетінің түлектеріне беріліп келді, оған басты себеп, техникалық жоғары оқу орындарында оқу бағдарламасына сай шет тілі аз оқытылатын еді.

Алғашқы жылдары шәкіртақыны жеңіп алғандар АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Франция сынды төрт елде ғана білім ала алды. Кейін байланыс аясы кеңейіп өзге де шетелдік университеттерде де білім ала бастады.

2000 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен инженер техника білім саласы бойынша байқауға өтініш білдірушілер қандай да бір шет тілін еркін білуі талабы алынып тасталынды.

2005 жылы Елбасы өзінің халыққа Жолдауында әр жыл сайын жас және дарынды үш мың адамға әлемнің алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік берілетінін айтты.

Алға қойылған мақсаттарға жету үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 4 сәуірдегі №301 шешімімен «Халықаралық бағдарламалар

орталығы» акционерлік қоғамы құрылды.

2008 жылдан бастап ғылыми және педагогика саласындағы қызметкерлерге ғылыми іс-тәжірибеден өтуге, ауыл жастары, мемлекеттік қызметкерлер, ғылыми және педагогика саласындағы қызметкерлер үшін квоталар бөлінді.

Бағдарлама аясында алатын білім сапасын жоғарылату үшін шетелдегі алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары, ғылыми орталықтары мен зертханаларының саны қысқартылды.

2011 жылдан бакалавриат бағдарламасы бойынша оқыту тоқтатылды. 1993-2013 жылдары «Болашақ» халықаралық шәкіртақысы арқылы 10 346 қазақстандық әлемнің 33 елінің 200 алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарында білім алуға мүмкіндік алған еді.

2001 жылы болашақтықтар өздерінің Ассоциациясын құрады [1].

Шәкіртақыны алу үшін байқаудан өту қажет. Ізденуші аттестаты немесе дипломының орташа балы жоғары болуы керек және мемлекеттік, сонымен қатар шетел тілін білуі тиіс. Бірінші кезеңде барлық құжаттардың сәйкестігі тексеріледі, содан шетел тілі мен мемлекеттік тілді білуі бойынша тест тапсырылады. Қазақ тілін білу деңгейі TOEFL ұқсас Қазтест арқылы тексеріледі. Тілдерді білетіндігі жөнінде тестіні сәтті тапсырған соң байқауға қатысушы жоғары оқу орындарының өкілдері, Білім және ғылым министрлігінің шенеуніктері және психологтармен әңгімелесу кезеңінен өтеді.

«Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алып келген жастардың 74% мемлекеттік органдарда жұмыс істеуге өтініш білдірген. «Болашақ» бағдарламасы тарихында 68 адам оқуын ойдағыдай оқи алмағаны үшін жұмыстан шығарылса, 47 шәкіртақы иелері елге қайтпауды жөн санаған.

Назарбаев зияткерлік мектептері – ғылым, экономика, саясат саласындағы дарынды балаларды оқытуға арналған Қазақстандағы зияткерлік мектептер жүйесі. Бұл мектептерде үш бағыт бойынша білім беріледі: физика-математика, химия-биология, Астанадағы зияткерлік мектепте The International Baccalaureate оқыту бағдарламасы.

Білім саласында заманауи басқаруды енгізу үшін, академиялық дербестік пен автономиялықты дамыту мақсатында 2011 жылы 19 ақпанда «Назарбаев университеті», «Назарбаев зияткерлік мектептері», «Назарбаев Қоры» дәрежесін бағдарлау үшін Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. «Назарбаев зияткерлік мектебі» біздің Өскемен қаласында да ашылып, қаншама шәкірттерге сапалы білім беруде.

Ережеге сай, Қазақстан Республикасы Бірінші президентінің 2009 жылдың 14 наурызында бекітілген «Өркен» білім беру грантын байқау негізінде Республикалық комиссия тағайындайды.

Байқауға Назарбаев зияткерлік мектептерінде 7-11 (12) сынып оқуға

өтініш білдіргендер қатысады. Байқауға өтініш білдіргендердің әлеуметтік-экономикалық, тұрғылықты және денсаулық жағдайына мән берілмейді, байқауға қатысушының барлығы тең.

Байқау екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңде байқауға қатысушы мектептің сәйкес бағыты бойынша бейіндік пәндерден, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінен тест тапсырады. Жүйелі тестілеуден соң екінші кезеңге өтетіні белгілі болады. Екінші кезеңге 40% және одан да жоғары ұпай жинағандар қатыса алады. Екінші кезеңде бейіндік пәндер бойынша жазбаша емтихан алынады. Мәліметтерді саралаған Республикалық комиссия байқауда анағұрлым жоғары ұпай жинағандарға грант бөледі. Комиссия Білім министрлігінің қызметкерлерінен және басқа да қызығушылық танытқан мемлекеттік органдар мен ұйымдардың, білім саласында қызмет ететін республикалық қоғамдық бірлестіктердің өкілдерінен құрылады. Комиссия төрағасы – Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі.

Байқауға қатысушылар екінші кезеңде мүмкін боларлық ұпайдың 30 және одан жоғары пайыз жинағандары бос орын жоқ болғандықтан мектептің қордағы тізіміне тіркеледі. Егер жыл көлемінде орын босай қалған жағдайда осы тізімдегі үміткер білім ала алады. Қор тізіміне кірген тапсырушыларға бір жыл көлемінде қосымша байқаусыз грант беріледі. Қордағы тізімде тұрған балаға гранттың берілгендігі туралы шешім хаттамаға комиссия қол қойған мерзімнен бастап 5 күннің ішінде интернет-ресурста жарияланады.

Егер байқау немесе қордағы тізімде тұрған үміткерлердің ұпайлары тең болған жағдайда:

- соңғы оқу жылындағы оқу табелінің орташа бағасына;
- бірінші кезеңде жоғары ұпай жинаған үміткерге басымдылық беріледі.

Оқушыларды іріктеп алудағы серіктестердің қатарына – Педагогикалық өлшемдер институты (cito), Нидерланды және АҚШ-тың Дарынды балалар орталығы жатады. Аталған ұйымдар оқушыларды байқау нәтижесінде пәндік білімдерді қалай игергенін, сонымен қатар жаратылыстану-математика саласына бейімділіктерінің барлығын білу үшін психометриялық өлшемдерін іріктеп алады. Аталған ұйымдардың бұл сала бойынша тәжірибелері мол, көптеген елдермен байланыс жасайды.

Назарбаев Университеті – инновациялық зерттеу қызметін жүргізуге бағытталған қазіргі заманға сай, күшті ғылыми инфрақұрылымы бар университет болуды мақсат етіп отыр. Университетке ең үздік ұлттық және халықаралық зерттеушілер шақырылады, оларға шығармашылық қызметті жүзеге асыру үшін барлық қажетті жағдайлар жасалады.

Қазақстан Республикасының Президенті 2009 жылы халықаралық деңгейдегі университет құру туралы жобаға бастамашылық етті. 2010 жылы

Назарбаев Университетінің есігі алғашқы студенттерге ашылды.

Қазақстан Республикасының премьер-министрінің төрағалығымен 2009 жылғы 17 қазанда өткен «Астананың жаңа университеті» АҚ Директорлар кеңесінің бірінші қатысу тәртібімен отырысында 2010-2012 жылдарға арналған университетті дамыту стратегиясы бекітілді.

Ашылатын университеттің академиялық және ғылыми саясаты университеттің құрамына кіретін мектептердің (институттардың) әрқайсысы әлемнің жетекші жоғары оқу орындарының санынан шетелдік академиялық серіктестің және күшті ғылыми, клиникалық пен өндірістік базасының болуын жоспарлайды. Бұл елдің индустриалдық-инновациялық даму мақсаттарын шешу үшін білім, ғылым және өндірістің арасындағы өзара байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

«Астананың жаңа университеті» жобасын іске асыру жас қазақстандықтарға елден тыс шықпай-ақ әлемдік стандарттарының деңгейінде білім алуға мүмкіндік береді. Бұл ұсынылатын академиялық бағдарламалардың сапасына, профессор-оқытушылар құрамына, материалдық-техникалық базасына, оқыту әдісіне, зерттеу қызметін жүргізу деңгейіне қатысты.

«Жаңа Университеттің аясында Астанада үш жаңа ғылыми орталық құрылатын болады. Өмір туралы ғылымдар орталығы органдарды, жасанды жүрек пен өкпені қондыру, дінгектік жасуша және ұзақ өмір сүру саласында әлемдік жетекші ғылыми орталықтармен бірлескен әзірлемелерді жүргізеді. Энергетикалық зерттеулер орталығы қайталанба энергетика, жоғары энергиялар физикасы мен техникасы мәселелерімен айналысатын болады. Пәнаралық аспаптық орталық инжиниринг орталығы, зертханалық база және конструкторлық бюро болып табылады».

Еліміздің ең ерекше оқу орны – Назарбаев университеті Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасы бойынша құрылған жаңа университет. Университет миссиясы – Қазақстанда білім мен ғылыми-зерттеу қызметінің дамуына мүмкіндік беру, сонымен қатар Астананың Еуразия орталығында зерттеу және білім беру орталығын қалыптастыру.

Университет өзіндік білім стандарттары бойынша жұмыс істейді. Әлемнің түкпір-түкпірінен жиналған атақты профессорлар дәріс береді.

Жаңа университет Астананың сол жағалауында қаланың экологиялық таза бөлігінде орналасқан.

Университеттің сәулеті қазіргі заманға және үздік батыс стандарттарына сай. Барлық оқу ғимараттары бір-бірімен ортақ атриум және ішкі өту дәліздер арқылы байланыстырылған, бұл кешеннің тұтастығын және сәулеттің ерекшелігін көрсетеді. Зертханаларға және басқа ғимараттарға қызмет көрсету бас ғимараттың құрылысының сыртындағы айналма жол арқылы жасалады.

Жаңа университет, өзінің жобалық көлемдігіне байланысты пайдалануға бірнеше кезеңімен немесе кезекшілікпен қосылады.

Университеттің миссиясына жетуге бағытталған мақсаттар: Ғылым мен технологияда жаңа тенденцияларды құруға және дамытуға қабілетті профессионалдардың жаңа ұрпағын қалыптастыру; Білімге негізделген ұлттық экономиканың тұрақты және оны жан жақты дамуына ықпал ететін білім, ғылым және өндіріс интеграциясының моделін құру; Оқу бағдарламаларын интернационалдандыру және әлемдік жоғары оқу орындарымен серіктестік қарым-қатынас арқылы әлемдік білім сезімін қалыптастыру; Білім алу үшін жағдайларды қамтамасыз ететін қазіргі заманға сай технологиялық инфрақұрылымын құру; Әлемдік университеттермен және ғылыми орталықтармен бірлескен ғылыми зерттеулерді өткізу; Әлеуметтік профессорлық-оқытушылардың құрамын құру және отандық оқытушылардың мүмкіндіктерін арттыру; Университеттің ұлттық және халықаралық беделін құру [2].

Назарбаев университеті әлемдегі алдыңғы қатарлы университеттермен терезесі тең жоғары оқу орнына айналады, нәтижесінде шетелдерге қаражатымызды шашпай-ақ өз елімізде сапалы маман-кадрларды әзірлеп шығарамыз деген мақсат қойылды.

Елімізде сапалы білім беру және ғылымға кіріктірілген экономика саясаты қолға алынуда, болашақта өзіміз инновацияға негізделген ғылымымыздың арқасында әлемде теңдесі жоқ өнімдер шығару арқылы алыс-жақын шетелдердің рыноктарын жаулап аламыз деген сенімдеміз.

Елбасының алдына қойып отырған міндеттерінің бірі барлық қазақстандықтардың әлемдік деңгейдегі білім алуларына жан-жақты қолдау көрсету болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Видова О. Нурсултан Назарбаев. Портрет человека и политика / О. Видова. – Алматы, 1998.
2. Джунусова Ж.Х. Республика Казахстан: Президент. Институты демократии / Ж.Х. Джунусова. – Алматы: Жеті Жарғы, 1996.
3. Майлыбаев Б.А. Институт Президента: традиции демократического конституционализма и опыт Республики Казахстан / Б.А. Майлыбаев. – Алматы: Комплекс, 1998.
4. Сапарғалиев Г.С. Основы государства и права РК / Г.С. Сапарғалиев. – Алматы: Білім, 1997.
5. Назарбаев Н.А. В потоке истории / Н.А. Назарбаев. – Алматы: Атамұра, 1999.
6. Горовиц В.С. Различия демократий / В.С. Горовиц, Л. Дональд // Век XX и мир. – 1999.
7. Ертысбаев Е.К. Казахстан и Назарбаев: Логика перемен / Е.К. Ертысбаев. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001.

REFERENCES

1. Vidova O., *Nursultan Nazarbaev. Portret cheloveka i politika. Almaty, 1998 (in Russ).*
2. Dzhunusova Zh.H., *Respublika Kazakhstan. Prezident. Instituty demokratii. Almaty. ZhetiZharqy, 1996 (in Russ).*
3. Majlybaev B.A., *Institut Prezidenta, tradicii demokraticheskogo konstitucionalizma i opyt RespublikiKazakhstan Almaty. tipografija Kompleks, 1998 (in Russ).*
4. Sapargaliev G.S., *Osnovy gosudarstva i prava RK Almaty, Bilim 1997 (in Russ).*
5. Nazarbaev N.A., *V potoke istorii. Almaty. Atamura, 1999 (in Russ).*
6. Gorovic V.S., *Donal'd L. Razlichija demokratij. Vek XX i mir, 1999 (in Russ).*
7. Ertysbaev E.K., *Kazakhstan i Nazarbaev. Logika peremen Almaty, Zhetizhargy, 2001 (in Russ).*

ӘОЖ 338.43(574)

А.Б. БЕДЕЛҚАНОВА, Т.А. АБЫЛАЙХАНОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада шаруа қожалықтарының басқа құрылымдарға қарағандағы ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар шаруа қожалықтарының нарықты экономикадағы негізгі іс-әрекеттері көрсетілген.

Түйін сөздер: шаруа қожалығы, кәсіпкерлік, экономика, инновация, кооператив, технология.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ КАЗАХСТАНА

В статье рассмотрены особенности крестьянских хозяйств по сравнению с другими формированиями. А также показаны основные виды деятельности крестьянских хозяйств в рыночной экономике.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, предпринимательство, экономика, инновация, кооператив, технология.

CURRENT STATE OF COUNTRY FARMS OF KAZAKHSTAN

In article features of country farms in comparison with other formations are considered. And also it is shown primary activities of country farms in market economy.

Keywords: country economy, business, economy, innovation, cooperative, technology.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Агроөнеркәсіп кешенін серпінді дамыту мәселелеріне айрықша көңіл бөліп, еліміздің алдына маңызды міндеттер қойып отыр. Бұл міндеттердің уактылы әрі сапалы орындалуы еліміздің ауыл шаруашылығы саласында еңбек өнімділігін артты-

рып, азық-түлік қауіпсіздігі мен экспортты әртараптандыруды қамтамасыз етуге зор ықпалын тигізеді. Алынған шаралардың нәтижесі 2050 жылға қарай ел ІЖӨ-дегі ауыл шаруашылық өнімінің үлесі 5 есе артуы тиіс», – деп атап көрсетті [1].

Ел немесе аймақ экономикасындағы ауыл шаруашылығының рөлі оның құрылымын және даму деңгейін көрсетеді. Ауыл шаруашылығы маңыздылығының көрсеткіші ретінде осы шаруашылықтағы белсенді халық үлесі, сонымен қатар саланың жалпы ішкі өнімдегі үлесінің көрсеткіші табылады.

Ауыл шаруашылығы – ел экономикасының дамуында маңыздылығы жоғары, негізгі салаларының бірі. Ол халықты азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етеді. Ауыл шаруашылығының даму деңгейі көбінесе елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтайды. Қазақстанның ауыл шаруашылығында қолайлы жерлері көп болғандықтан, әлем нарығында бәсекелестікке қабілетті агроөнеркәсіп секторын дамытуға барлық мүмкіндіктері бар. Оған қоса, халықтың жартысынан астамының әлеуметтік жағдайы ауылдық аймақтарымен тығыз байланысты.

Қазіргі таңда ауылдық жерлерде көптеген отбасылар өздерінің жерлерін кооперациялық бірлесу негізінде біріктіріп, кооперативтік түрдегі шаруашылықтар құруда. Себебі, біріншіден, шаруа қожалықтары өз бетімен шаруашылық жүргізуге қаржы және біліктілік деңгейі жағынан әлсіздік көрсетуде; екіншіден, ауылдық жерлерде өндірістік, әлеуметтік-мәдени, нарықтық инфрақұрылым қажетті деңгейде қалыптаспаған, оны мемлекеттік немесе жергілікті бюджет жеткілікті дәрежеде қаржыландыра алмауда; үшіншіден, ауылдық жерлерде шаруа қожалықтарына өз уақытында сенімді қызмет көрсететін өндірістік инфрақұрылым жоқ; төртіншіден, жеке адамдарға бөлініп берілген ауыл шаруашылығы техникасы тозған және қазіргі заманның талаптарына жауап бермейді, жаңа техника алуға қаражаттары жеткіліксіз, сондықтан, қажетті техниканы бірлесіп сатып алып, бірге пайдаланған қолайлы әрі тиімді.

Шаруа қожалықтары мен фермерлік шаруашылықтар санының көбеюі – нарықтық қатынастардың орныққанының айқын белгісі. Зерттеулер көрсетіп отырғандай, әлемнің көптеген елдерінде фермерлік шаруашылықтар аграрлық сектордың негізгі өндірістік буыны екені белгілі, олардың санының біздің елімізде еселеп өсуі осы заңдылықтың бір дәлелі.

Елімізді азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін нарықты экономикаға икемді өнім өндіруші жеке тұлғаларды қалыптастыру мен дамытудың маңызы зор. Соның ішінде, шаруа қожалықтары басқа шаруашылықтарға қарағанда еркін, шағын және сапалы өнім түрін шығаруға едәуір қолайлы болып келеді. Оны шетел тәжірибелерінен анық көруге болады.

Шаруа-кәсіпкерді қалыптастыру нарықты экономикада жоғары кәсіби білікті талап етеді. Шаруа қожалықтарының басқа құрылымдарға қарағандағы ерекшеліктері:

– жер ресурстарын тиімді пайдалана білуі, ауылшаруашылық саласына ыңғайлы болуы, шаруашылықты жүргізуде икемді болуы, іскерлік келісімдерге дайындығы және тәуекелділігі жатады;

– шаруа қожалығы өз қызметінің бағыт-бағдарын, өндірісінің құрылымы мен көлемін дербес айқындайды, өнімді өндіреді, ұқсатады және сатады, шаруашылық жүргізумен байланысты басқа да мәселелерді шешеді [2].

Шаруа қожалығы – шаруа жанұясының өмір сүруінің негізгі көзі. Өндірісті ұлғайту арқылы жоғары деңгейлі тауар өндіруді көздейді. Шаруа қожалығы – аграрлы секторда жанұя ретінде өндіріспен айналысушы тұлға. Ол жанұя болып қызмет атқаратындықтан өндірістегі өнім сапалы және қызмет түрі де тиімді болады. Шаруа өз жанұясының қажеттілігін қанағаттандыру үшін аянбай еңбек етеді және мол пайда алуға тырысады. Яғни, шаруа іс-әрекеті еркін, нарықтық экономикаға икемді, шешімді өзі және мүшелері арасында дербес қабылдайды. Шаруаның қызметі, іс-қимылы жөнінен кәсіпкер ретінде қабылдауға болады. Ол өнім өндіруші, өндірісті басқарушы, тауарды өткізуші қызметтерін атқарады. Дербес іс-әрекет жасау арқылы мол өнім мен мол табыс алуға ұмтылуы кәсіпкер-шаруа екендігін айқындай түседі. Мұнда, шаруа қожалықтарының басшысы, яғни қожайынының еңбек өнімділігін арттыруға деген ынтасы зор болады, ал бұл өз кезегінде тиімділіктің өсуіне және өндірілген өнімнің арзандауына алып келеді.

Яғни шаруа қожалығының басты мақсаты – мол табыс алу. Табыс табуға әрбір шаруа жеке отбасы болып, әртүрлі топтағы бірлескен адамдар болып қызмет атқарады. Шаруа қожалықтарының ерекшелігі отбасылық шаруашылықтарына негізделген.

Шаруа қожалықтары жерді тиімді пайдалану жөнінен және егін шаруашылығы мен мал шаруашылығын дамыту, жетілдіру жөнінен басқа шаруашылықтарға қарағанда қолайлы, икемді. Шетелдерде бір отбасы жанұялық шаруа қожалықтарын жоғары бағалайды. Өйткені өзінің жеке жанұялық шаруашылығы болғандықтан жұмысты өте қызығушылықпен және мол табыс алуға өте зор ынтамен еңбектенеді. Жалдамалы жұмыскерлерге қарағанда шаруа көп еңбектенеді және өз жұмысын жетілдіру барысында көп ізденеді. Ол өз жерін тиімді пайдаланып, оның құнарлы болуына және мол өнім өндіруге барынша күш салады. Техника мен өндіріске ұқыпты әрі жаңа техниканы игеруге талаптанады. Дамыған елдерде шаруа қожалықтары толығымен автоматтандырылған. Шаруашылық қызметті ұйымдастыруда жер, еңбек, капитал секілді ресурстарды шаруа қожалығының міндеттері мен мақсатына сай келетіндей етіп пайдалануды ұйымдастыру жұмысы жүргізіледі. Өз қызметінің алғашқы кезеңінен-ақ шаруа өзіндегі бар материалды және қаржы ресурстарына қарай өндіріс көлемін жоспарлауға тырысады. Кәсіпкерлік мүдде мен нарықтағы қалыптасқан қиын

жағдайлар шаруаны ұтымды шешімдер қабылдауға ынталандырады.

Шаруа қожалықтарының қызметіне әсер ететін негізгі факторлар келесі суретте берілген.

1-сурет – Шаруа қожалықтарының қызметіне әсер ететін негізгі факторлар

Осындай объективті сипатта болатын факторлармен қатар, кейде негізгі рөлде субъективті факторлар да кездеседі. Шаруа қожалықтарының қызметіне тәуелді емес объективті факторларға жататындар – азық-түлікке сұраныс пен ұсыныстың конъюнктурасы, қолданылатын материалды және энергетикалық ресурстардың баға деңгейі, шаруашылықтың салық ісі, несие алудың талаптары т.б. Бірнеше топтардан құралған бұл факторлар шаруашылықтың қызметіне өзіндік әсерін тигізе отырып, өндірістің тиімділігіне қажетті жағдайларды жасайды. Ал шаруашылықтың өндіріс қызметімен байланысты субъективті

факторларға – кәсіпкерлік қызметті басқарудағы ұйымдастыру-техникалық деңгейін, кәсіби дайындығын, шаруа қожалығындағы мүшелердің жеке мүдделерін, өнімді өндіру мүмкіндігін және салалық техника-технологиялық ерекшеліктерін жатқызуға болады.

Шаруа қожалықтарының дамуы мен тиімді түрде қалыптасуы олардың материалдық-техникалық, қаржылық ресурстарына тікелей байланысты. Сондықтан шаруа қожалықтарының экономикалық тиімділіктерін арттыру үшін жер, еңбек, қаржы ресурстарын тиімді пайдалану қажеттілігі туындайды.

Осы қызмет түрлерін әлемдік нарықта қызмет ете алатындай және бәсекелесе алатындай дамытып, жоғары деңгейдегі қызмет түрлері енгізілген. Олар төмендегідей: тәуекелділік, кәсіпкерлік, бәсекелестік, инновациялық (1-кесте).

1-кесте – Шаруа қожалықтарының нарықты экономикадағы негізгі іс-әрекеттері

Қызмет түрлері	Қызметтердің мазмұны
Тәуекелділік іс-әрекет	Өндірісті ұлғайтуға күрделі қаржы тарту, лизинг алуға тәуекелділік
Кәсіпкерлік іс-әрекет	Өнімді өткізуде және басқа мекемелермен келісім-шарт және тапсырыс алуға, қосымша табыс табуға, өндіріс түрлеріне байланысты фермерлерді қайта дайындау
Бәсекелестік іс-әрекет	Бәсекелестік органы қалыптастыру және жоғары деңгейде дамуға талаптану, бәсекелестер нарқын бақылау
Инновациялық іс-әрекет	Өндірісті жаңа техникамен қамтамасыз ету, жаңа технологияларды игеру, жаңа ақпараттармен қамтамасыз ету

Әрбір шаруа заман талабына сай тәуекелшіл болады. Өйткені қазіргі заманда тәуекел етпесе, шаруашылықтарға үлкен көлемде қаржылар тартылмаса, онда кәсіпорындар мен фермерлік шаруашылықтар тоқтап қалуы сөзсіз. Қазіргі таңдағы кәсіпкерлерде тәуекел ету жағы жеткіліксіз.

Нарықты экономикада қолынан іс келетін адамдар өз өндірісі үшін тәуекел етіп отырады. Мысалы, өндіріске қажетті шағын өнімді қабылдау пункттері немесе цехтар ашу үшін белгілі көлемде қаражат керек. Қаражатты алу үшін банктен ірі көлемде несие алуға тәуекел жасау керек. Себебі айналымдағы қаражат өнімді өткізуге, оны сақтауға керек болуы мүмкін. Ал банктен алынған несие белгілі бір мөлшердегі пайызбен мерзімінде қайтарылады. Ауылдық жерлерде шаруашылыққа қажетті барлық техниканы сатып алу мүмкін емес. Сондықтан оларды лизинг беруші мекемелермен келісіп, уақытша несиеге алып, пайдалануға болады [3].

Бәсекелестік іс-әрекет шаруа өндірісінің сапалы болуына ықпал етеді. Шаруа өз өнімін шығарып, нарықта оның тез өтуін бақылайды, басқа тауарлармен сапасы жөнінен бағасы туралы бәсекеге түседі. Шаруа қожалықтары өз өндірісінің құрылымын өз бетінше белгілейді. Алынатын табыс шаруа қожалығының меншігі болып саналады, ал дайын өнім көтерме сауда бағасымен, келісімді немесе басқа баға бойынша өткізіледі. Бұл баға ұдайы өндірістің өзін-өзі қаржыландыруын қамтамасыз ете алады.

Нарықты экономика барысында көрсетіп отырғандай, шаруа қожалықтары ауыл шаруашылығы жерлерінде өте жоғары көрсеткіштерді белгілейді. Шаруа қожалықтарындағы өндіріс тиімділігі – өнімдерді өткізу барысында түскен табыстардың кеткен шығындарға қатынасы, яғни шикізатты өңдеу маманданған саласына байланысты мал шаруашылығы болса, мал өсіруге кеткен шығындар: жем-шөп сатып алу, циклді жұмысшыларды жалдау, өндіріске қажетті техникаларды сатып алу және жаңарту, мал баспаналарын салу, тері илеу және оны дайындау, сақтау т.б. шығындарды өтеуден қалған табыстарды тиімді пайдалану [4].

Сонымен, ауыл шаруашылығының қай саласында болсын міндетті түрде қойылатын талап – әрі көп, әрі сапалы, әрі арзан өнім алу. Яғни өндіріс тиімділігі ең алдымен қоғамда қажетті өнім өндіру деңгейімен анықталады, сонан соң барып оның қандай шығынмен түсетіні есептеледі.

Мал шаруашылығының тиімділігін сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің бірі – пайда, яғни табыстың жұмсалған шығынның артық мөлшері. Пайда шаруашылықтың жағдайын жақсартуға, жұмысшылардың материалдық игілігіне жұмсалынады.

Шаруа қожалықтарының бәсеке қабілеттілігі – өнімді сапалы шығару, оларды дайындау, өңдеу, өткізу, сату. Шаруа өз өнімін нарықта тиімді өткізу үшін өзінің бәсеке басымдылық қабілетін жоғары деңгейде жетілдіруі тиіс. Ол үшін соңғы технологияны қолданып, сапалы өнім алу қажет және ұтымды сақтап, тұтынушының көңілінен шығатындай өңдеуі тиіс.

Шаруа қожалықтарымен айналысу, ол өзіне де халыққа да пайдалы өнімдер өндірумен қатар, ел экономикасын көтеруге де барынша көмегін тигізеді. Нарықтық экономикаға өту кезеңінде шаруашылықтарды ұтымды ұйымдастыру ең басты мәселе болып саналады. Өртүрлі шаруашылықтардың дамуы барысында өндіріске қолайлы шаруашылықтар саны артып, тиімсіз шаруашылықтар жойыла бастайды. Сол сияқты, Республикада ауыл шаруашылығы саласы бойынша агроқұрылымдардан кейін саны жағынан жылдан-жылға ұлғайып, өсіп келе жатқан – шаруа қожалықтары.

Шаруа қожалықтарының қалыптасуы ол жергілікті халықты жұмыспен

қамтамасыз ету, олардың мәселелерін шешу және еңбекке деген ынтасын дамыту, тұтыну нарығын азық-түлікпен, қажетті тауарлармен толтыру. Шаруа қожалықтары дамуының қарқыны ұлғаюымен қатар, олардың өнім өндіру және ұтымды түрде тұтынушыларға жеткізу жолдарын жақсарту, яғни жетілдіру – кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып отыр.

Шаруа қожалықтарында өнім өндіру олардың табиғи-экономикалық орналасқан аймағына тікелей байланысты екендігі белгілі. Өйткені сол шаруашылықтың табиғи жағдайы, топырақ құнарлылығы, су көздері және т.б. жағдайлар, олардың қандай өнімдерді өндіру мүмкіндігін анықтауға көмектеседі. Қазіргі таңда шаруа қожалықтары жылдан-жылға көбейіп келеді. Бірақ маманданған саласына байланысты емес, жалпы өнімді өндіру бойынша қызмет атқарады. Шаруа қожалықтарының дамуы және бәсекеге қабілетті болуы үшін ол белгілі бір салаға мамандануы тиіс.

Шаруа қожалықтарын дамыту – барлық экономикалық және технологиялық талаптарды, оның ішінде асылдандыру және оған мемлекеттік қолдау көрсету мен жаңа жүйедегі машиналар мен компьютерлік техниканы пайдаланудың әдістері сияқты мәселелерді білетін шаруаларды қалыптастыру.

Сонымен, шаруа қожалығы – өзі өнім өндіріп, өзін-өзі қаржыландыратын заңды, дербес ауыл шаруашылық тұлға. Оның басты ерекшеліктері:

- өз қызметін отбасылары арқылы жүргізеді;
- жер мемлекеттік құжатпен бекітіліп берілгеннен кейін оның заңды иесі бола алады;
- барлық жағынан заңды түрде мәртебе алынып, өзінің атынан жергілікті мекемелермен шарт жасасып отырады;
- өндірілген өнімдеріне және құрал-жабдықтарына, тапқан табысына заңды түрде ие болып, қожалық жасайды, сөйтіп алған дүние мүлкі құжаттармен бекітіледі;
- өз жағдайларына, мамандандырылғанына қарай өндіретін өнімдерін, қандай технологияны пайдаланатынын, алған өнімдерін қайда, кімге сататынын өздері дербес шешеді. Ол өз табысына толық ие. Оның ішкі жұмысына ешкім араласа алмайды. Олар мемлекеттік, кооперативтік, өздері сияқты шаруа қожалықтарымен қолма-қол ақшалай немесе ақша аудару, тауарлы несие алу арқылы қарым-қатынас жасайды;
- шаруа қожалығының негізгі мақсаты – шаруалардың отбасы мүшелерін азық-түлікпен қамтамасыз ету, сонымен бірге өндірген өнімдерді сату арқылы пайда табу.

Қазіргі таңда ауылдық жерлерде көптеген отбасылар өздерінің

жерлерін кооперациялық бірлесу негізінде біріктіріп, кооперативтік түрдегі шаруашылықтар құруда. Себебі, біріншіден, шаруа қожалықтары өз бетімен шаруашылық жүргізуге қаржы және біліктілік деңгейі жағынан әлсіздік көрсетуде; екіншіден, ауылдық жерлерде өндірістік, әлеуметтік-мәдени, нарықтық инфрақұрылым қажетті деңгейде қалыптаспаған, оны мемлекеттік немесе жергілікті бюджет жеткілікті дәрежеде қаржыландыра алмауда; үшіншіден, ауылдық жерлерде шаруа қожалықтарына өз уақытында сенімді қызмет көрсететін өндірістік инфрақұрылым жоқ; төртіншіден, жеке адамдарға бөлініп берілген ауыл шаруашылығы техникасы тозған және қазіргі заманның талаптарына жауап бермейді, жаңа техника алуға қаражаттары жеткіліксіз, сондықтан қажетті техниканы бірлесіп сатып алып, бірге пайдаланған қолайлы әрі тиімді.

Шаруа қожалықтары мен фермерлік шаруашылықтар санының көбеюі – нарықтық қатынастардың орныққанының айқын белгісі. Зерттеулер көрсетіп отырғандай, әлемнің көптеген елдерінде фермерлік шаруашылықтар аграрлық сектордың негізгі өндірістік буыны екені белгілі, олардың санының біздің елімізде еселеп өсуі – осы заңдылықтың бір дәлелі. Шаруашылықты жүргізудің жаңа формаларын қолданбай, еліміздің экономикасын, халқымыздың әлеуметтік хал-ахуалын көтеру мүмкін емес.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы // Егеменді Қазақстан. – 2012. – 15 желтоқсан.
2. Леудтский Л. Исследование хозяйственных формирований в АПК Казахстана / Л. Леудтский. – Алматы, 2001. – С. 8-10.
3. Буздалов И. Аграрная теория: концептуальные основы и современные представления // Общества и экономика / И. Буздалов. – 2003. – №2. – С. 146-159.
4. Оспанов М.Т. Агробизнес: теориясы және тәжірибесі / М.Т. Оспанов, Р.Р. Аутов, Х.Е. Ертазин. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A., *Qazaqstan-2050 Strategijasy qalyptasqan memlekettin zhana sаяsi baqyty El Prezidentinin Qazaqstan halqyna Zholdauy. Egemendi Qazaqstan. 2012. 15 zheltoqsan (in Kaz).*
2. Leudtskij L., *Issledovanie hozjajstvennyh formirovanij v APK Kazahstana.* L. Leudtskij. *Almaty, 2001, 8, 10 (in Russ).*
3. Buzdalov I., *Agrarnaja teorija. konceptual'nye osnovy i sovremennye predstavlenija. Obshhestva i jekonomika.* I. Buzdalov, **2003, 2, 146, 159 (in Russ).**
4. Ospanov M.T., *Agrobiznes. teorijasy zhane tazhiribesi.* M.T. Ospanov, R.R. Autov, H.E. Ertazin, *Almaty. Bilim, 1997. 320 (in Kaz).*

ӘОЖ 332.8

Б.Е. БИДАХМЕТОВА, Ж.Б. КИНАШЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ТҰРҒЫН ҮЙ САЛАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ

Елдің экономикасын дамытудың негізгі бағыттарының бірі қолжетімді тұрғын үймен қамтамасыз ету бойынша мемлекеттің әлеуметтік саясатын жүзеге асыратын тұрғын үй құрылысын дамыту болып табылады. Мақалада жылжымайтын мүлік нарығының қалыптасу этаптары қарастырылып, Қазақстандағы қолжетімді тұрғын үй нарығын дамыту бойынша ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: тұрғын үй, кондоминиум, тұрғын үй нарығы, қолжетімді тұрғын үй.

**МЕХАНИЗМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ
ЖИЛИЩНОГО СЕКТОРА**

Одним из основных направлений развития экономики страны является развитие жилищного строительства, выполняющее социальную политику государства по обеспечению доступного жилья. В статье рассматриваются этапы становления рынка недвижимости и даны рекомендации по дальнейшему развитию рынка доступного жилья в Казахстане.

Ключевые слова: жилье, кондоминиум, рынок жилья, доступное жилье.

MECHANISMS OF STATE REGULATION OF THE HOUSING SECTOR

One of the main directions of development of the economy is the development of housing construction, to fulfill the social policy of the state to provide affordable housing. This article discusses the steps of real estate market development and recommendations for the further development of an affordable housing market in Kazakhstan.

Keywords: housing, condominium, the housing market, affordable housing.

Тұрғын үй жүйесі мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік-саяси және құқықтық салаларында жүргізіліп жатқан реформаларымен тікелей байланысты анықталатын күрделі экономикалық-құқықтық ұғым. Тұрғын үй саласы мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік саясатының құрамдас бөлігі бола отырып, қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласын мемлекеттік реттеумен жүйеленіп отырады.

Одақтас республикалардың ортақ өмір сүру жүйесі толық тоқтатқаннан кейінгі Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй саласын мемлекеттік реттеудің тетіктерін төрт негізгі кезеңдерге бөліп, әр кезеңнің негізгі артықшылықтарына назар аударып отырып саланың құқықтық қалыптасуын сипаттасақ:

1-кезең 1991-1995 жылдарды қамтиды – Қазақстан Республикасындағы

тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласындағы жағдай, реформа жасалғанға дейін баға (тариф) белгілеу тетіктері, тұтынушылар мен өндірушілердің қатынастары, институционалдық құрылымы мен техникалық сипаттамалары тұрғысынан қарағанда, Бұрынғы Кеңестер мемлекеттерінде жүргізілген саясаттардан ешқандай өзгешелікте болған жоқ. Тиімсіз әкімшіл-әміршіл экономикалық жүйе, мемлекеттік меншіктің үстемдік етуі, орталықтандырылған басқару жүйесі, монополиялық үстемдік, жоғары деңгейде дотациялау жағдайлары, бұл салаға тән ерекшеліктер болып табылды. Бұл ерекшеліктердің жиынтығы тұрғын үй-шаруашылық секторында «шығындық механизмді» қалыптастырған.

Тұрғын үй қорын басқару құрылымы толығымен орталықтандырылған сипатта болды. Басқару тетігі (ҚазССР тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық министрлігі-тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының облыстық басқармасы-тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықтың қалалық басқармасы) орталықтан жүзеге асырылып тұрғын үй сферасында болып жатқан негізгі процестерді реттеуге мүмкіндік берген. Тұрғын үй-коммуналдық қызметтерді ұсынушы ұйымдар заңды тұлға ретінде құқығы жоқ және өздігінен жұмыс істеу дербестігіне ие болмады. Бәсекелестік үшін терең мүмкіндіктердің болуына қарамастан (тұрғын үйді эксплуатациялау сферасы) коммуналдық қызметтердің технологиялық жағдайына (энергия-, жылу- су- және кәріз жүйелерімен қамтамасыз ету) байланысты, қызметтерді ұсыну монополиялық негізде жүргізіліп отырды. Тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің тарифі саналы түрде төмен дәрежеде ұсталып, саланың шығынының 80-90% мемлекеттік деңгейде дотацияланды. Қызметкерлер мен жұмысшы жанұяның орташа табысының 2,5% коммуналдық қызметтердің пәтеракы төлемдеріне жұмсалып отырды. Тарифтердің төменгі деңгейі, мемлекеттің әлеуметтік саладағы маңызды саясатының нәтижесі ретінде қарастырылған. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саланың мемлекеттік дотациялануы мен тарифтердің төмендігі бұл саланы толығымен шығынға ұшыратып, өзін-өзі ақтамайтын шығынды саланың қалыптасуына жол ашты.

1991 жылдың соңында Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі «Мемлекет иелігінен алу туралы» қаулы қабылдады. Осы қаулыға сәйкес, мемлекеттік тұрғын үй қоры, инженерлік инфрақұрылым объектілері, тұрғын үйді эксплуатациялау және құрылыс-жөндеу ұйымдарымен қоса муниципалды меншікке өткізілді. Одан кейін қабылданған нормативтік актілерде, ведомствалық тұрғын үй қоры жекешелендірілген кәсіпорындармен бірге муниципалды меншікке өткізілу керектігі қажет екені көрсетілген. Осы кезеңдерден бастап тұрғын үй қорына қатысты сұрақтар тікелей жергілікті деңгейде шешімін тауып отырды. Бұл өзгерістер, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты тігінен орталықтан басқару жүйесінің бұзылуына және жергілікті жерлерде көптеген

әртүрлі басқару құрылымдарының пайда болуына әкеліп соқты.

1992 жылдың 1 қаңтарынан бастап жаппай бағаны ырықтандыру туралы шешім қабылданып, тұрғындар үшін тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің баға деңгейін өзгертпеу туралы шешім қабылданды. Бұл салада жеделдете институционалдық өзгерістерді ынталандыру шарасы ретінде, тұрғындардың есебінен тұрғын үй-коммуналдық қызметтерді қаржыландыру тетіктерін қалыптастыру іске асырылмады. Тұрғындар есебінен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығының шығындарын жабу деңгейі 1992-1993 жылдары барынша төмендеді.

Тұрғынүйсферасын түбегейлі қайта құруда, баспаналарды жекешелендірудің тәртібі ықпалын тигізді. Заңға сәйкес, тұрғын үй тегін және ерікті түрде жеке меншікке өткізілді. Сонымен бірге жекешелендіру принципінде, жеке меншікке өткізілген пәтерлер орналасқан үйді, яғни кешенді жылжымайтын мүлікті басқару туралы жауапкершілікті қабылдаушы тарап анықталған жоқ. Сондықтан тұрғын үй қорындағы меншік қатынастарының қалыптасуына сәйкес, жекешелендірілген пәтер меншік иелерінің сұранысы бойынша ғимараттардың меншік серіктестіктерін құру және жалпы меншік үлестегі инженерлік желілер мен ортақ пайдалану алаңдарын анықтау жөніндегі мәселе пайда болған.

Жекешелендіру процесінің нәтижесі, негізінен тұрғын үй-коммуналдық қызметтер төлемі және қызметті ұсыну тетіктері, тұрғын үй қорына қызмет көрсету және оны басқаруды ұйымдастыру сияқты жағдайларға әсер етпеді.

Тұрғын үймен қамтамасыз ету және оны пайдалану жөніндегі қатынастарды реттейтін негізгі құқықтық акт болып, 1992 жылы 1 маусымда Қазақстан Республикасының Жаңа тұрғын үй Кодексі танылды. Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты реформалаудың бастамасы болып, Қазақстан Республикасы Президентінің «Жаңа тұрғын үй саясаты туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 6 қыркүйектегі №1344 Жарлығына өзгертулер енгізулер туралы саналады. Аталмыш Жарлықпен бекітілген «Жаңа тұрғын үй саясатының мемлекеттік бағдарламасы» қолданысқа енгізіліп, тұрғын үй саласына қатысты тұрғын үй саласын қаржыландыру, тұрғын үй құрылыс банкісінің жұмысын ұйымдастыру, ипотекалық кредиттеу және несие-жинақ жүйелерін дамыту, тұрғын үй алаңын арзандату тетіктері, құрылыс индустриясы мен құрылыс материалдары өнеркәсібі базасын реформалаудың құқықтық негіздері анықталған. Республикада 1995 жылға дейін мемлекеттік тұрғын үй қорының 85% жуығы толығымен жекешелендіріліп, жеке тұрғын үй секторының қалыптасуына әкеліп соқты.

Қазіргі уақытта республика территориясында тұрғын үй қатынастарын реттеудің нақты құқықтық базасы жасалып, өз функцияларын жүзеге асырып отыр. Тұрғын үй қатынастарының негізгі құқықтық қайнар көздері ретінде Қазақстан

Республикасы Конституциясы, Азаматтық Кодекс және осы саланы құқықтық реттеуге бағытталған нормативтік актілері саналады. Қазақстанда тұрғын үй саласындағы реформалар 1991 ж. «Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы», «Жекеменшік туралы», заңдар қабылданғаннан кейін қолға алынды. Бұдан әрі заңнамалық базаны жетілдіру үшін жаңа «Жылжымайтын мүліктің ипотекасы туралы», 1993 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің №1344 Жарлығымен «Жаңа тұрғын үй саясатының мемлекеттік бағдарламасы және оны іске асыру механизмі» заңын қабылдап іске асырды [1,2].

2-кезең – 1996-2000 жылдар аралығында – 1996 жылдан бастап, республика көлемінде тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты басқару және қаржыландыруға байланысты түбегейлі өзгерістер жасалды. «Тұрғын үй-коммуналдық қызметтер және тұрғын үйді қалыпты жағдайда ұстап тұру төлемдерінің жаңа принциптеріне өту туралы» ҚР Үкіметінің 1996 ж. 12 сәуірдегі №437 Қаулысы және «Тұрғын үйлердегі тұруға арналмаған ғимараттар және тұтынушылық меншік пәтер иелерінің кооперативтерін дамыту жөніндегі шаралар туралы» 1996 ж. 27 мамырдағы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысына сәйкес бұл саланы реформалау тетіктері әрі қарай жүзеге асырылды және қаулыларда төмендегі жағдайлар қарастырылған:

- қызметтерді көрсетуші ұйымдардың шығындарын өтегенге дейін, тұрғын үй-коммуналдық қызметтердің тарифтерін кезеңдік деңгейде көтеру;
- жергілікті бюджет қаражаты есебінен, тұрғындардың аз қамтылған топтарына жәрдемақымен қамтамасыз ету арқылы тұрғындарды әлеуметтік қорғау шараларын қолдану;
- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық сферасында бәсекелестік ортаны құру және демонополизациялау;
- табиғи монополист кәсіпорындар қызметтерінің тарифін мемлекеттік реттеу.

Тұрғын үй қатынастарын әрі қарай жетілдіру жолында 1997 жылы 16 сәуірде «Тұрғын үй қатынастары туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Заңда республикада заңды танылатын тұрғын үй қорының түрлері, тұрғын үйлерді пайдалану, тұрғын үй қорын басқару, тұрғын үйге жекеменшік құқығын алу, тұрғын үйді жалға алушының құқығы, жеке тұрғын үй қорындағы тұрғын үйлерді жалдау, тұрғын үйге жекеменшік құқығының тоқтатылуы, кондоминиумның құрылуы және тоқтатылуы, үй-жайлар иелерінің кооперативтерін құру, тұрғын үй және тұрғын үй-құрылыс кооперативтерін құру, мемлекеттік тұрғын үй қорынан үй берудің және оны пайдаланудың ерекшеліктері, үй берілуі мүмкін субъектілер, сондай-ақ тұрғын үй дауларын шешудің құқықтық негіздері айқындалды.

«Тұрғын үй қатынастары туралы» Заңға сәйкес жергілікті атқарушы органдар

кондоминиумнан аз табысты отбасылар үшін тұрғын үйді жалдау құқығына ие. Батыс елдерінің тәжірбиесі көрсеткендей аз табысты қоғамның мүшелерін тұрғын үймен қамтамасыз етудің мұндай жолы ең тиімді екендігіне күмән келтірмейді. Билікпен келісе отырып, үйді иеленушілер толық немесе жартылай муниципалитеттің төлемақысы арқылы аз табысты отбасылар үшін бірнеше пәтерлерді жалға береді. Үйге иелік етушілер көп жағдайда мұндай жағдайлармен келісе қоймайды, себебі аз табысты отбасылармен көршіліс болу мұндай үйден берілетін пәтерлердің жалдау ақысын төмендетеді және азаматтардың мұндай ортаға деген тартымдылығын бәсеңдетеді. Ал мұндай келісімдерге көп жағдайда төменгі және орта баға категориясы белгіленетін жалға берілетін үйлердің иелері келісім береді. Кондоминиум объектісінен аз табысты тұлғалар үшін пәтерлерді жалға берудің кейбір кемшіліктерін қарастыруға болады. Біріншіден, пәтерді жергілікті атқарушы органның балансына өткізу керек. Екіншіден, пәтер иелерінің кооперативтеріне (ПИК) мүшелік ету және кондоминиумды басқаруға қатысу әрекеттерінде мәселелер туындайды, бұл жағдай билік тармағына және үйлердің иелеріне де тиімсіз. Үшіншіден, аз табысты азаматтармен бір үйде тұру көршілерге ыңғайсыздық туғызады, тіптен кей жағдайда (мысалы, жұмыс істемейтін, ішімдікке әуес адаммен көрші болу) нақты мәселенің қалыптасуына ықпал етеді. Мұндай келеңсіздіктер сол үйде өмір сүретін басқа тұрғындардың қалыпты өмір сүруіне кедергі келтіреді. Тұрғын үй қорын жекешелендіру және тұрғын үй заңнамасын реформалау барысында кондоминиум категориясы көп пәтерлі үйлерге меншік құқығын орнатудың формасы ретінде танылды.

Тұрғын үй қатынастарын реттеу аясындағы шетелдік тәжірбиелер кондоминиум сияқты конгломераттарды құрудың тиімсіздігін көрсетіп отыр. Мемлекеттік (коммуналдық) меншіктегі үйлердегі пәтерлерді жекешелендіру және тұрғын үй саласында жүргізілген саясаттың нәтижелері қазіргі заманғы дамыған мемлекеттерге қарағанда ерекше, отандық қалалық тұрғын үй қорының тиімсіз құрылымының қалыптасқандығын көрсетіп отыр. Тәжірибе жүзіндегі кондоминиум объектілері Қазақстан Республикасы үшін де тиімсіз екендігін дәлелдеді. Сондықтан да кең етек жайып келе жатқан кондоминиум объектілерін қалыптастыру процесі әрі қарай жалғасын тапқан жоқ.

Қазіргі уақыттағы кондоминиумдар (бір көп пәтерлі үй) әртүрлі меншік иелері мен жалдаушыларды біріктіріп отыр, оның ішінде пәтердің меншік иелері; жекеменшік пәтерлерді (жекешелендірілген) жалдаушылар; мемлекеттік пәтерлерді жалдаушылар және тұруға арналмаған ғимараттардың меншік иелері де бар. Пәтер меншік иелерінің арасында үлкен әлеуметтік теңсіздіктер қалыптасқан. Себебі, ауқатты қоғам мүшелері мен бірге аз табысты қоғам мүшелері де жекешелендіру процесі барысында пәтерлерге ие болу арқылы, әртүрлі әлеуметтік топтарды қалыптастырған. Көп пәтерлі тұрғын үйлердегі

мұндай әлеуметтік өзгешеліктер пәтер меншік иелерімен бірге үйді басқаруы және қолдануы үшін бірігулеріне кедергі келтіруде.

Кондоминиум объектісін басқарудың кең таралған түрі үй-жай (пәтер) иелерінің кооперативтері болып табылады. Коммерциялық емес ұйымдар туралы Заңға сәйкес пәтер иелерінің кооперативтері коммерциялық емес ұйым болып табылады (Коммерциялық емес ұйымдар туралы Заң, 17-бап, 2-тармақша). Пәтер меншік иелерінің кооперативтері (ПИК) құрылғанына қарамастан, ол жалпы үлестік меншік үйлерді басқарудың шынайы органына айналған жоқ. Тәжірибедегі ПИК бірнеше тұрғын үйлерді, толық мөлтек аудандарды немесе кварталдардағы үйлерді өзіне біріктіреді. ПИК қызметіне толық бақылау жасау қиын. Пәтердің меншік иелері өз үйлерін жұмыс қалпында ұстап тұру және күрделі жөндеу жұмыстары үшін қаражат төлесе, бұл ақша қаражаты ешқандай төлем жүргізбейтін, бірақ ортақ ПИК құрамына кіретін үйлерді жөндеу жұмыстарына да қолданылуы мүмкін. Нәтижесінде пәтер меншік иелері өздері құрамына кіретін ПИК қызметіне бақылау жасай алмайды. ПИК басқарушылары тарапынан, тұрғындардың кейбір бөлігі өздеріне тиесілі ақша қаржаттарын төлемейтіндіктен үйді қалыпты эксплуатациялық деңгейде ұстау қиын, яғни екі тарап арасында жасалған мәміле шарттарын орындау мүмкін емес деген түсініктемелер келтіреді. Тұрақты жөндеу жұмыстары жүргізілмеген үйлердің тозу қарқыны өте жылдам екені даусыз.

Көппәтерлі үйлерді басқарудың кооператив сияқты формасының мүшелері тарапынан толық міндеттемелердің орындалмауы, тұрғын үй-жайдағы ортақ мүліктерді қалыпты деңгейде ұстап тұруға кедергі келтіреді. Сонымен бірге тұрғын үй қорын жөндеу, ұстап тұру жағдайларына бақылаудың болмауы бұл саладағы мәселелерді тереңдетіп отыр. Жергілікті атқарушы органдар кондоминиум объектілерін басқару тетіктеріне әсер ете алмайды. Пәтердің меншік иелері кондоминиум объектісін жөндеу және қалыпты жағдайда ұстап тұру үшін ПИК тарапынан жұмсалатын нақты шығындарды тексеру мүмкіндігіне ие бола алмайды. Жаппай жекешелендіру барысында пәтерлерге ие болған тұлғалар өздерін пәтерлерінің ғана меншік иесі ретінде таныды және тұрғын үй-жайдағы басқа да ортақ мүліктердің меншік иесі болып табылатындықтарын түсінген жоқ. Үйдің бөлек (өзіндік) меншікке жатпайтын бөліктері (кіреберіс, баспалдақтар, лифтілер, төбелер, шатырлар, жертөлелер, пәтерден тыс не үйге ортақ инженерлік жүйелер мен жабдықтар, жер учаскесі, оның ішінде көріктендіру элементтері және ортақтасып пайдаланылатын басқа да мүліктер) үй-жай меншік иелеріне ортақ меншік құқығы бойынша тиесілі. Үйде орналасқан пәтерлердің барлық меншік иелері ортақ мүлікті қалыпты жағдайда ұстап тұруға байланысты міндеттерге ие болады және оған қатысудан бас тартуға құқығы жоқ. Егер көп қабатты үйде орналасқан пәтер екінші тұлғаға сатылатын болса,

пәтердің ескі меншік иесі кооператив мүшелігінен алынып, жаңа меншік иесі оған мүше болып табылады. Үй-жайлар (пәтерлер) иелері кооперативінің жоғарғы органы – кооператив мүшелерінің жалпы жиналысы. Жалпы жиналысқа сол үйдегі пәтерлерге меншік құқығы бар тұлғалар, иемденетін ғимараттың көлемі және мөлшеріне қарамастан қатысу құқығына ие. Жалпы жиналыстың құзырына жататын сұрақтар заңмен белгіленген. Қазір тұрғын үй-жайларды басқарудың мұндай ұжымдық моделі өзінің тиімсіздігін көрсетіп отыр [3, 4].

Қазіргі таңда республикада тұрғын үй қоры 3244 ПИК, 3944 жеке басқарушылар және 522 басқарудың өзге түрлері бойынша басқарылады. Тәжірибе жүзінде ПИК ұйымдастыру, тұрғын үй қорын пайдаланудағы өндірістік емес шығындарды барынша азайтуға, жөндеу-қалыпқа келтіру жұмыстары мен инженерлік-коммуналдық қызметтер нарығын дамыту, үй маңы территориялар мен тұрғын үйлерді қалыпты жағдайда ұстап тұру және тұрғын үйді сақтауға байланысты тұрғындардың жауапкершіліктерін жоғарлатуға негізделген болатын.

Пәтер меншік иелерінің құрылуы есебінен, тұрғын үй-коммуналдық қызметтерінің толыққанды нарығының қалыптасуы жұмыс орындарына деген қажеттілікті біршама өсірді. Біздің ойымыз бойынша, қызмет орындарына деген қажеттіліктердің пайда болуы, коммуналдық қызметтермен қоғамды қамтамасыз етудің жоғарлығына байланысты.

Тұрғын үй-коммуналдық салада, әртүрлі тұлғалардың меншігіне өткізілген пәтерлерден тұратын көп қабатты үйлердің болуына байланысты кондоминиумнан бас тарта алмаймыз. Бірақ осы тәрізді үйлерді басқарудың жүйесін жетілдіру керек. Ол үшін тұрғын үй-жайды басқару әрекеттерін лицензиялау, заңды тұлғаның төменгі жарғылық капиталын анықтау, тұрғындардың жарнасы аударылатын арнайы міндетті жинақ шоттарын ашу тәрізді іс-әрекеттерді реттейтін құқықтық акт қажет.

Қазіргі уақытта жеке тұлғалардың тұрғын үйді ұстау, жөндеу тәрізді қызметтерге төлейтін төлемдері пәтер меншік иелері кооперативтері тарапынан ашылған есепшоттарға аударылып келеді. Бұл – қаржылық есептердің ашықтығын қамтамасыз етудің бірден бір тетігі.

Бұл саланы әрі қарай реформалауды жалғастыру үшін, 2000 жылы «Тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландыру және ипотекалық несие беру» тұжырымдамасына сәйкесті тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландырудың және ипотекалық несие беру жүйесін дамытудың бағдарламасын бекіту туралы, тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландырудың және ипотекалық несие беру жүйесін дамытудың негіздері анықталды. Құрылыстық жинақ жүйесін дамытумен қатар, тұрғын үй мәселелерін шешудің маңызды бағыттарының бірі ипотекалық несие беру жүйесін дамыту болып табылады. Жылжымайтын мүлікті

кепілге салған халыққа несие беруге банктердің қатысуын жандандыру есебінен ипотекалық несие беру жүйесін дамыту жүзеге асырылды. Ипотекалық несие беру жүйесін қалыптастыруда Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ұлттық Банктің негізгі рөлі қатысушылардың қаржылық тәуекелін азайту мен азаматтар үшін тұрғын үйге қол жеткізуді арттыру мақсатында заңнамалық базаны жасау және процесті нормативтік реттеу нысанында көзделуде.

3-кезең – 2001-2005 жылдар – мемлекеттік тұрғын үй қорын жекешелендірудің тетіктері қолға алынып, тұрғын үй қорының жартысынан көбі жекеменшікке өткізілді. Саланы реттеуді әрі қарай жетілдіру мақсатында «Жеке тұрғын үй құрылысының кейбір мәселелері туралы» Өкім қабылданып, онда 2005 жылдың басынан бастап жеке тұрғын үй салуға, оның ішінде Қазақстан Республикасында тұрғын үй құрылысын дамытудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бойынша тұрғын үй сатып алуға басым құқығы бар халықтың тобы анықталды. Оларға:

- балалары бар жас отбасылар;
- мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен ұсталатын мемлекеттік органдар мен мекемелер қызметкерлері;
- әлеуметтік саланың мемлекеттік кәсіпорындарының қызметкерлері.

Жеке тұрғын үй құрылысы аумағының инженерлік желілермен қамтамасыз етілуді мемлекеттің қарауына қалдыру мәселелері айқындалды.

4-кезең 2006-2011 жылдарды қамтиды – «Тұрғын үй құрылысына үлестік қатысу туралы» (2006 ж.) Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Онда тұрғын үй құрылысын қаржыландыру және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық жүйелерін реформалау, тұрғын үй құрылысының құнын төмендету, тұрғын үй салынатын аудандарда әлеуметтік, экономикалық және көліктік инфрақұрылымдарды дамыту сияқты іс-әрекеттер жүргізуге қадам жасалған. Аталмыш құжат дайын тұрғын үй секторын бұдан әрі реформалау және оны қаржыландыру жүйелерін талдау үшін өте маңызды болды.

4-кезеңнің маңызды құжаты болып 2006 жылы Үкіметтің №553 Қаулысымен «Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй-коммуналдық саланы дамытудың 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы» бекітілді. Бағдарламаның негізгі міндеттері: қолданыстағы тұрғын үй қорының жай-күйін қолдауды, жаңарту мен күрделі жөндеуді қаржыландыру жүйесін қалыптастыруға, тұрғын үй қорын тиімді басқару үшін жағдай жасауға, пайдаланылатын тұрғын үй қорының жай-күйіне тиісінше бақылауды қамтамасыз етуге және халықтың арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізуге байланысты тұрғын үй-коммуналдық салада жүйелік қайта құрулар жүргізу; тұру жағдайларын және көрсетілетін коммуналдық қызметтер сапасын қамтамасыз ету үшін коммуналдық қызметтер саласындағы қатынастарды жетілдіру болып табылды.

Тұрғын үй секторын мемлекеттік реттеуді төртінші кезеңінің басты ерекшелігі ретінде құрылыс нысандарын салудың мемлекеттік бағдарламаларының қабылданғанын, жүзеге асырылғандығын атауға болады. Тұрғын үй құрылысын дамытудың мемлекеттік бағдарламасының мақсаты халықтың қалың жігінің тұрғын үйге қолжетімділігін қамтамасыз ететін тұрғын үй құрылысын дамыту мәселелерін кешенді түрде шешу болды.

Әлемдік тәжірибені ескере отырып, мемлекеттік қаражат және жеке инвестициялар есебінен жалға берілетін үйлер салу арқылы тұрғын үйдің жалға берілетін секторын дамыту керектігі жөнінде Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылысының 2008-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қарастырылған. Тұрғын үй құрылысын дамытудың 2008-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламаның негізгі бағыттары мен оны іске асырудың тетіктері ретінде төмендегілерге басым бағыттары беріліп отыр:

- ұсыныс тарапынан да, сұраныс тарапынан да толыққанды теңестірілген тұрғын үй нарығын құру;
- жалға берілетін тұрғын үй секторын дамыту;
- кең ауқымды тұрғын үй салу үшін ынталандыру шараларын жасау;
- жеке тұрғын үй құрылысын дамытуды ынталандыру;
- тұрғын үй құрылысы салынатын аудандардың инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымын дамыту;
- серіктес қалаларда инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымдар салу;

- ипотекалық кредит беру, тұрғын үй құрылысы жинақтарының және ипотекалық кредиттерге кепілдік беру (сақтандыру) жүйелерін жетілдіру [5, 6].

Одан кейін мемлекетте «2011-2014 жылдарға арналған тұрғын үй құрылысы бағдарламасы қабылданып, бағдарлама негізінде тұрғын үй құрылысын жергілікті атқарушы органның қатысуымен жүргізуді және жылдық ставкасы 4%-дан аспайтын ипотекалық пәтерлерді қолданысқа беруді жүзеге асыру қолға алынған. Мемлекетте қабылданған 2011-2014 жылдарға арналған тұрғын үй құрылысы бағдарламасы үшін республикалық бюджеттен 150 миллиард теңге бөлінді. Аталған бағдарламаның екі бағытын жүзеге асырушы оператор «Қазақстанның тұрғын үй құрылыс жинақ банкі» жергілікті атқарушы органдармен бірлесе отырып жүзеге асырды. Оны жүзеге асыруға көмекке екінші деңгейлі банктер келіп, қаржыландыруға қосылады. Бұл бағдарламаны жүзеге асырудың нақты тетіктері айқындалып отыр. Өйткені тұрғын үй бағдарламасы екі маңызды мақсатты көздеді. Оның біріншісі – мемлекет басшысының тапсырмасына орай жыл сайын 6 млн шаршы метр баспананы пайдалануға беруді орындауға жұмылдырылатын болса, екіншісі, қазақстандықтарды нарықтық бағадан төмен баспанамен қамтамасыз етудің мүмкін шараларын қарастыру болып табылды.

Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық сферасындағы күрделенген мәселелерді шешу мақсатында республикада «Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты жаңғыртудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасында» тұтынушыларды тиісті сападағы коммуналдық қызметтермен қамтамасыз ету, тіршілік ету жүйесінің сенімді жұмыс істеуі және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметінің тиімділігін арттыру мәселелері қарастырылған [7, 8].

Қазақстан Республикасында тұрғын үй саласын мемлекеттік реттеудің жолдары мен саланы құқықтық-нормативтік реттеу бағыттарына байланысты қабылданған заң актілері төмендегідей топтастырылды (1 кесте).

1-кесте – Тұрғын үй-коммуналдық саланы құқықтық реттеу тетіктері

Уақыты	Қабылданған нормативтік-құқықтық актілер	Құқықтық актілердің мақсаты
Заңдар		
1991 ж.	Мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру туралы	Жекешелендірудің алғышарттары, жекешелендіру жағдайлары
1994 ж.	Жеке тұрғын үй құрылысы туралы	Мемлекет, жергілікті атқарушы органдар және тұрғын үй-жайға деген конституциялық құқығын жүзеге асыру үшін және жеке тұрғын үйлер салушылар болатын ҚР-ның азаматтары арасындағы өзара қатынастарды реттеу
1997 ж.	Тұрғын үй қатынастары туралы	Тұрғын үйге қатысты жеке-меншік құқықты қалыптастыру, кондоминиум объектілері басқару және тұрғын үйге қатысты дауларды шешу тәртібі және т.б.
2006 ж.	Тұрғын үй құрылысына үлестік қатысу туралы	Тұрғын жайлардың құрылысына үлестік қатысуы үшін жеке және заңды тұлғалардың ақшаларын тарту арқылы оларды салуға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді
Жарлықтар		
1993 ж.	Жаңа тұрғын үй саясатының мемлекеттік бағдарламасы және оны іске асыру механизмі	Тұрғын үй саясатын жүргізудің мемлекеттік бағдарламасын айқындау
1994 ж.	Азаматтардың тұрғын үйге құқығын қамтамасыз ету туралы	Азаматтардың баспаналы болу құқығын қамтамасыз ету

I кестенің жалғасы

Уақыты	Қабылданған нормативтік-құқықтық актілер	Құқықтық актілердің мақсаты
Кодекстер		
1992 ж.	Тұрғын үй кодексі	Тұрғын үй саласында туындайтын барлық қатынастарды реттеу
Концепциялар		
2000 ж.	Тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландыру және ипотекалық несие беру жүйесін дамыту	Құрылыстық жинақ жүйесін және ұзақ мерзімді ипотекалық несиелеу жүйесін дамыту
Мемлекеттік бағдарламалар		
2006 ж.	ҚР-да тұрғын үй-коммуналдық саланы дамытудың 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы	Қолданыстағы тұрғын үй қорының тиісінше пайдаланылуы мен ұсталуын, онда қауіпсіз және қолайлы тұру жағдайын қамтамасыз ету
2007 ж.	ҚР-дағы тұрғын үй құрылысының 2008-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы	Халықтың қалың жігінің тұрғын үйге қолжетімділігін қамтамасыз ететін тұрғын үй құрылысын дамыту проблемаларын кешенді түрде шешу
2010 ж.	2010-2014 жылдарға арналған тұрғын үй құрылысы бағдарламасы	Тұрғын үй құрылысын жергілікті атқарушы органның қатысуымен жүргізу, жылдық ставкасы 12%-дан аспайтын ипотекалық пәтерлерді қолданысқа беру
2010 ж.	Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты жаңғыртудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасы	Тұтынушыларды тиісті сападағы коммуналдық қызметтермен қамтамасыз ету, тіршілік ету жүйесінің сенімді жұмыс істеуі және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметінің тиімділігін арттыру
2012 ж.	Қолжетімді тұрғын үй-2020	Халықтың тұрғын үйге қолжетімділігін қамтамасыз ететін тұрғын үй құрылысын дамыту проблемаларын кешенді түрде шешу

Тұрғын үй нарығын талдау шеңберінде болашақта мемлекет тарапынан жүзеге асырылатын маңызды міндеттерге келесілерді топтастырып атап айтуға болады:

- бәсекелес ортаның жай-күйін жақсарту;
- тауар нарықтарындағы, оның ішінде мемлекеттің негізсіз қатысуына жол бермеу арқылы ахуалдың сапасын көтеру және бақылауды күшейту;

- қолжетімді баға бойынша қаржы қызметін ұсынуды қамтамсыз ету мақсатында қаржы қызметі өнім берушілері арасында тең жағдай жасау;
- мемлекеттік органдардың бәсекелестікке қарсы іс-әрекеттерімен келтірілетін залалын болдырмау;
- адал бәсекелестікті насихаттауды және қабылданатын шешімдердің ашықтығын қамтамсыз ету;
- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығын басқарудың жаңа бағыттарын қалыптастыру;
- саланы дамытуда қаржылық ресурстармен қамту тетіктерін анықтау;
- тұрғын үй қорын жөндеу мен оның қалыпты жағдайда жұмыс істеуін қамтамсыз етудің ғылыми-теориялық негіздерін анықтай отырып, тәжірибеге енгізу.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР «Қозғалмайтын мүлікті ипотекалау туралы» 1995 ж. 23 желтоқсанда қабылданған Заңы.
2. Бекетова Қ.Н. Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылыс саласы нысандарын жобалаудың экономикалық тиімділігін бағалау: Экономика ғылымд. канд. ғылыми дәр. алу үшін диссерт. автореф. / Қ.Н. Бекетова. – Алматы, 2010. – 24 б.
3. О долевом участии в жилищном строительстве: Закон Республики Казахстан. – Алматы: Издательский дом «БИКО», 2006. – 47 с.
4. ҚР Президентінің 2008 жылдың 21 тамызындағы №1290 «Тұрғын үй құрылысын ұзақ мерзімді қаржыландырудың және ипотекалық несиелендіру жүйесін дамыту Тұжырымдамасы туралы» Қаулысы.
5. Программа «Развитие дорожной отрасли на 2006-2008 годы».
6. Программа «Территориальное развитие Республики Казахстан на период до 2015 года». – Астана, 2007.
7. Қазақстан Республикасындағы тұрғын үй құрылысының 2011-2014 жылдарға арналған бағдарламасы.
8. Обзор рынка жилой недвижимости /www.perspekt.kz/five: /IE:/, 2013.

REFERENCES

1. QR Qozqalmajtyн mylykti ipotekalau turaly 1995 zh. 23 zheltoqsanda qabyldanqan Zany (in Kaz).
2. Beketova Q.N., Qazaqstan Respublikasyndaqy turqyn uj qurylys salasy nysandaryн zhobalaudyn jekonomikalyq tiimdiligin baqalau. Jekonomika qylymd. kand. qylymi dar. alu yshin dissert. avtoref., Almaty, 2010, 24 (in Kaz).
3. O dolevom uchastii v zhilishhnom stroitel'stve. Zakon Respubliki Kazahstan. Almaty. Izdatel'skij dom BIKO, 2006, 47 (in Russ).
4. QR Prezidentinin 2008 zhyldyn 21 тамызындаqy 1290 Turqyn yj qurylysyn uzaqmerzimdi qarzhylandyrudyn zhane ipotekalyq nesiелendiru zhyjesin damytu Tuzhyrymdamasy turaly Qaulysy (in Kaz).
5. Programma Razvitie dorozhnoj otrasli na 2006, 2008 gody (in Russ).
6. Programma Territorial'noe razvitie Respubliki Kazahstan na period do 2015 goda.

Astana, 2007 (in Russ).

7. *Qazaqstan Respublikasyndaqy turqyn yj qurylysynyn 2011, 2014 zhyldarqa arnalqan baqdarlamasy (in Kaz).*

8. *Obzor rynka zhiloy nedvizhimosti. www.perspekt.kzfive: IE.; 2013 (in Russ).*

УДК 330.131.5

С.Ж. ДАУЛЕТКИРЕЕВ, А.А. КАЙГОРОДЦЕВ

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ НОВОЙ ТЕХНИКИ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

В статье рассмотрена оценка экономической эффективности внедрения новой техники на производстве. Охарактеризованы показатели повышения экономической эффективности мероприятий по техническому и организационному развитию.

Ключевые слова: научно-технический потенциал, инновация, бизнес-план, экономическая эффективность, информация, производство.

ӨНДІРІСТЕ ЖАҢА ТЕХНИКАНЫ ЕНГІЗУДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Мақалада өндірісте жаңа техниканы енгізудің экономикалық тиімділігін бағалау қарастырылған. Техникалық және ұйымдастырушылық даму шараларының экономикалық тиімділігін арттырудың көрсеткіштері сипатталған.

Түйін сөздер: ғылыми-техникалық әлеует, инновация, бизнес-жоспар, экономикалық тиімділік, информация, өндіріс.

ASSESSMENT OF ECONOMIC EFFICIENCY OF INTRODUCTION OF NEW EQUIPMENT ON PRODUCTION

In article the assessment of economic efficiency of introduction of new equipment on production is considered. Indicators of increase of economic efficiency of actions for technical and organizational development are characterized.

Keywords: scientific and technical potential, innovation, business-the plan, economic efficiency, information, production.

В условиях жесткой конкуренции ни одно предприятие не сможет долго существовать, не внося заметных усовершенствований в свою работу. В результате внедрения новой техники и технологии в деятельность предприятия повышается качество, и прогрессируют характеристики изделий, а также совершенствуются средства, методы и организация производства. Внедрение нововведений осуществляется, как правило, по следующим направлениям:

- освоение новой и модернизация выпускаемой продукции;
- внедрение в производство новых технологий, машин, оборудования, инструмента и материалов;
- использование новых информационных технологий и новых способов производства продукции;
- совершенствование и применение новых прогрессивных методов, средств и правил организации и управления производством.

Задачи комплексного совершенствования техники и организации производства напрямую увязываются с потребностями рынка. В первую очередь определяется продукция, которую предприятию следует осваивать, её потенциальные потребители и конкуренты. Эти вопросы решаются инженерами, маркетологами и экономистами, которые разрабатывают стратегию развития предприятия и его техническую политику. На основе этой политики определяются направление технического развития производства и сектор рынка, на котором предприятие собирается укрепиться.

Инновационная деятельность предприятия по разработке, внедрению, освоению новшеств включает:

- проведение научно-исследовательских и конструкторских работ по разработке идеи новшества, проведению лабораторных исследований, изготовлению лабораторных образцов новой продукции, видов новой техники, новых конструкций и изделий;
- подбор необходимых видов сырья и материалов для изготовления новых видов продукции;
- разработку технологического процесса изготовления новой продукции;
- проектирование, изготовление, испытание и освоение образцов новой техники, необходимой для изготовления продукции;
- разработку и внедрение новых организационно-управленческих решений, направленных на реализацию новшеств;
- исследование, разработку или приобретение необходимых информационных ресурсов и информационного обеспечения инноваций;
- подготовку, обучение, переквалификацию и специальные методы подбора персонала;
- проведение работ или приобретение необходимой документации по лицензированию, патентованию, приобретению ноу-хау;
- организацию и проведение маркетинговых исследований по продвижению инноваций [1].

Совокупность управленческих, технологических и экономических методов, обеспечивающих разработку, создание и внедрение нововведений, представляет собой инновационную политику предприятия. Цель подобной полити-

ки заключается в предоставлении предприятию существенных преимуществ по сравнению с фирмами-конкурентами и в конечном итоге увеличение рентабельности производства и сбыта.

Для осуществления инновационной деятельности необходимо наличие инновационного потенциала предприятия, который характеризуется как совокупность различных ресурсов, включая:

- интеллектуальные (технологическая документация, патенты, лицензии, бизнес-планы по освоению новшеств, инновационная программа предприятия);
- материальные (опытно-приборная база, технологическое оборудование, ресурс площадей);
- финансовые (собственные, заемные, инвестиционные, государственные, грантовые);
- кадровые (лидер-новатор; персонал, заинтересованный в инновациях; партнерские и личные связи сотрудников с НИИ и вузами; опыт проведения процедур нововведений; опыт управления проектами);
- инфраструктурные (собственные подразделения, отдел главного технолога, отдел маркетинга новой продукции, патентно-правовой отдел, информационный отдел, отдел конкурентной разведки);
- иные ресурсы, необходимые для осуществления инновационной деятельности.

От состояния инновационного потенциала зависит выбор той или иной стратегии, который в данном случае можно определить, как меру готовности выполнить поставленные цели в области инновационного развития предприятия. Практика показывает, что далеко не всем предприятиям необходимо осваивать новые технологии, несмотря на постоянное возрастание значения инноваций. Некоторые виды и формы хозяйственной деятельности, скажем малые фармацевтические предприятия, неспособны самостоятельно разрабатывать новые лекарственные препараты. А предприятиям, находящимся в полном упадке или на стадии банкротства, просто не имеет смысла модернизировать производство.

Нововведения в сфере материального производства тесно связаны с инвестициями. Освоение и выпуск новых изделий, применение новой техники и технологий становятся реальными лишь в случае возможности их финансирования. Финансовые ресурсы, предназначенные для инвестиций, условно делятся на предприятиях по следующим направлениям:

- освоение и выпуск новой продукции (в данном случае почти всегда вносятся прогрессивные изменения в технологию и организацию производства, что и обеспечивает комплексное и быстрое внедрение передовых достижений науки в производство);
- техническое перевооружение (форма обновления производственного ап-

парата, когда перманентно происходит замена старой производственной техники и технологии на новую, с более высокими технико-экономическими показателями);

– расширение производства (предполагает строительство новых дополнительных цехов и других подразделений основного производства, а также новых вспомогательных и обслуживающих цехов и участков);

– реконструкция (мероприятия, связанные как с заменой морально устаревших и физически изношенных машин и оборудования, так и с совершенствованием и перестройкой зданий и сооружений);

– новое строительство (целесообразно только для ускорения развития наиболее перспективных и развивающихся продуктов и отраслей производства, а также для освоения принципиально новой техники и технологии, которая не вписывается в традиционные производственные структуры).

При внедрении новых товаров или новой технологии предприятия подвергаются высокому риску. Уровень риска значительно варьируется и находится в прямой зависимости от степени новизны продукта или технологии. Не секрет, что чем выше новизна, тем выше неопределенность того, как продукт будет воспринят рынком. Существуют различные подходы к классифицированию и выявлению разнохарактерных неопределенностей, которые воздействуют на эффективность инновационного процесса, в том числе: научно-технические, маркетинговые, финансовые, юридические, экологические и другие риски. Основными неудачами с выведением новых изделий на рынок принято считать:

– недостаточный анализ внешних факторов среды функционирования предприятия, перспектив развития рынка и поведения конкурентов;

– недостаточный анализ внутренних инновационных, производственных, финансовых и других возможностей;

– неэффективный маркетинг и недостаточная (или непрофессиональная) поддержка нового товара при выведении его на рынок.

При рассмотрении общепризнанных недочетов представления инновации на рынок можно сделать вывод о том, что успех инновационных технологий может во многом зависеть от системы управления, применяющейся на предприятии вообще и инновационными технологиями в частности.

Необходимость комплексного подхода к созданию и внедрению новой техники, технологии и организации производства вносит существенные поправки в понятийный аппарат и систему управления производством. При использовании новых инженерных решений производство вынуждено опираться на научные разработки в области экономики, социологии, математики, биологии и других наук. Тем самым понятие «внедрение новой техники» расширилось и вошло составной частью в понятие «научно-технический прогресс», характеризующее

развитие науки и техники и их практическое применение для решения поставленных социально-экономических и политических задач.

Качество технологического процесса реализуется в его способности создать новшество. Оно оценивается как с позиций технико-технологических характеристик, так и системой экономических показателей.

Для того, чтобы внедрение новой техники и технологии было эффективным, необходимы такие их качества как адаптивность, гибкость, способность к «встроенности» в старое производство, возможности синергизма, чёткая стратегия, наличие патентов и лицензий на технологию, высококвалифицированный персонал, адекватные организационно-управленческие структуры. Все эти понятия невозможно свести к какому-то единому показателю, поэтому качество технологии определяет непосредственно рынок, а критерием всего многообразия свойств выступает экономическая эффективность.

При проектировании, разработке и внедрении новой техники и технологии процедура определения экономической эффективности этих мероприятий состоит из четырёх этапов. Первый этап – определение необходимых затрат для реализации инновационных мероприятий; второй – определение возможных источников финансирования; третий – оценка экономического эффекта от внедрения новой техники и технологии; четвёртый – оценка сравнительной эффективности новшества путём сопоставления экономических показателей. Таким образом, экономическая эффективность характеризуется соотношением экономического эффекта, полученного в течение года, и затрат на внедрение данного мероприятия.

Широко применяемые технико-экономические и функционально-стоимостные методы анализа позволяют установить зависимость между техническими и экономическими показателями процессов и найти алгоритм оптимального функционирования производственных систем. В отдельности решить проблему качества и экономической эффективности новой техники и технологии невозможно. Наиболее целесообразно применить обобщённую технико-экономическую модель, которая выявляет воздействие показателей технического уровня на обобщающие технико-экономические показатели: себестоимость, производительность, приведённые затраты и т.д. Для этого необходимо в самом начале проектирования новшества избрать альтернативный вариант:

- оптимальные свойства новшества при максимальной экономической эффективности;
- максимально совершенный уровень новшества при удовлетворительной экономической эффективности.

Эффективность любого инновационного проекта оценивается на основании «Методических рекомендаций по оценке эффективности инновационных

проектов и их отбору для финансирования». Установлены следующие основные показатели эффективности инновационного проекта [2]:

– финансовая (коммерческая) эффективность, учитывающая финансовые последствия для бюджетов всех уровней;

– народно-хозяйственная экономическая эффективность, учитывающая затраты и результаты, выходящие за пределы прямых финансовых интересов участников проекта и допускающие стоимостное выражение. Для крупномасштабных (существенно затрагивающих интересы региона или страны) проектов рекомендуется обязательно оценивать экономическую эффективность.

Эффективность введения новой техники и технологии на предприятии определяется оценкой условий успеха инновационной деятельности предприятия по сравнению с прошлым опытом и сложившимися ранее тенденциями. Анализ эффективности новой техники и технологии требует исследования не только новизны и приоритетности, но и таких важных свойств, как способность к адаптации в уже имеющихся условиях, способность к переналаживанию производственного аппарата. Особо следует выделить такое свойство техники, технологии и организации, как гибкость.

Повышение технико-организационного уровня производства в конечном итоге проявляется в уровне использования основных элементов производственного процесса: труда, средств труда и предметов труда. Вот почему такие экономические показатели, как производительность труда, фондоотдача, материалоемкость, оборачиваемость оборотных средств, отражающие интенсивность использования производственных ресурсов, являются показателями экономической эффективности повышения уровня применяемой новой техники и технологии.

Среди показателей повышения экономической эффективности мероприятий по техническому и организационному развитию можно выделить следующие:

– повышение производительности труда, относительное отклонение численности работающих и фонда оплаты труда;

– повышение материалоотдачи (снижение материалоёмкости), относительное отклонение в затратах материальных ресурсов;

– повышение фондоотдачи (снижение фондоёмкости) основных средств, относительное отклонение основных средств;

– повышение скорости оборота оборотных средств, относительное отклонение (высвобождение или связывание) оборотных средств;

– повышение объёма выпуска продукции за счёт интенсификации использования трудовых, материальных и финансовых ресурсов;

– повышение прибыли или себестоимости продукции;

– повышение показателей финансового состояния и платёжеспособности предприятия [3].

Целесообразность разработки и внедрения новой техники (в том числе средств НК) обосновывается с учетом нескольких аспектов.

Технического – насколько технически прогрессивно данное мероприятие. Прогрессивная конструкция или технология не должны уступать лучшим отечественным и зарубежным образцам.

Социального – насколько новая техника способствует улучшению социальной обстановки в общественном плане (влияние на экологическую ситуацию) и индивидуальном плане (влияние на условия труда).

Экономического – каков экономический эффект, который получит народное хозяйство от внедрения данного мероприятия в конкретных условиях. Эта характеристика имеет наиболее легко исчисляемое количественное (денежное) выражение [4].

В своей совокупности технические, социальные и экономические показатели составляют технико-экономическую эффективность мероприятия – конечный критерий оценки новой техники. Чаще всего количественно оценивают только экономический фактор – экономическую эффективность.

Таким образом, экономическая эффективность в процессе производства от выполнения неразрушающего контроля образуется в результате влияния следующих положительных факторов. Некондиционные материалы и полуфабрикаты изымают при входном контроле, что сокращает потери на их переработку, включение в изделие и последующую выбраковку.

Продукцию, полученную на некотором этапе технологического процесса, с помощью неразрушающего контроля рассортировывают на различные группы качества; благодаря этому уменьшают последующие расходы на ее переработку. По результатам выходного контроля увеличивают цену на высшие сорта продукции.

Уменьшают потери от выборочного контроля за счет того, что подвергают сплошному неразрушающему контролю партии продукции, забракованные при выборочном контроле. Сокращают затраты времени на контроль и благодаря этому повышают производительность основного оборудования. Корректируют технологический процесс по результатам контроля, вследствие чего снижают уровень брака в последующей продукции.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кенжегузин М.Б. Наука и инновации в рыночной экономике: мировой опыт и Казахстан / М.Б. Кенжегузин, Ф.М. Днишев, Ф.Г. Альжанова. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2005. – 256 с.

2. Абрютин М.С. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: учебно-практическое пособие / М.С. Абрютин, А.В. Грачева. – М.: Дело и Сервис, 1998. – 312 с.

3. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия / Под ред. Н.П. Любушина. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2000. – 356 с.

4. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: учебник / Под ред. Стражева В.И. – Мн.: Выш. Шк., 2002. – 363 с.

REFERENCES

1. Kenzheguzin M.B., Dnishev F.M., Al'zhanova F.G., *Nauka i innovacii v rynochnoj jekonomike: mirovoj opyt i Kazahstan. Almaty. IJe MON RK*, **2005**, 256 (in Russ).
2. Abrjutina M.S., *Analiz finansovo jekonomicheskoj dejatel'nosti predpriyatija. Uchebno prakticheskoe posobie. M. Delo i Servis*, **1998**, 312 (in Russ).
3. *Analiz finansovo jekonomicheskoj dejatel'nosti predpriyatija. Pod red. N.P. Ljubushina. M. JuNITI DANA*, **2000**, 356 (in Russ).
4. *Analiz hozjajstvennoj dejatel'nosti v promyshlennosti. Uchebnik. Pod red. Strazheva V.I. Mn. Vysh. Shk.*, **2002**, 363 (in Russ).

УДК 340.1

Н.С. КАКИБАЕВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

В данной статье рассматриваются проблемы развития и формирования правовой культуры граждан, выявлено понятие правовой культуры, а также даны ее функции. Понятие правовой культуры многоаспектно. Среди такого понятия можно выделить различные уровни.

Ключевые слова: правовая культура, воспитание, процесс, формирование, государство.

ҚОҒАМ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ БІР ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада азаматтардың құқықтық мәдениетін дамыту және қалыптастыру мәселелері, құқықтық мәдениет ұғымы, сондай-ақ оның функциялары қарастырылады. Құқықтық мәдениет ұғымы көп мағыналы. Мұндай ұғымдар арасында түрлі деңгейлерін ажыратуға болады.

Түйін сөздер: құқықтық мәдениет, білім беру, мемлекет қалыптастыру процесі.

FORMATION OF LEGAL CULTURE AS A MAJOR FACTOR IN THE DEVELOPMENT SOCIETY

This article discusses the problems of development and formation of legal culture of citizens. The article revealed the concept of legal culture, as well as its functions are. The concept of legal culture is multidimensional. Among such concepts can distinguish different levels.

Keywords: legal culture, education, the process of forming the state.

Проблеме изучения вопросов правовой культуры посвящено не мало работ, а также проведено научных исследований. Не смотря на то, что рассмотрение данного вопроса имеет далекие исторические корни не только на территории Казахстана, но в мировом сообществе, необходимо отметить, что ее формирование это постоянный длительный процесс, который не возможно сформировать за небольшой отрезок времени. Формирование и становление правовой культуры является неотъемлемой частью построения правового государства.

В Республике Казахстан на различных уровнях – региональных, областных, городских, локальных постоянно разрабатываются программы в целях развития правовой культуры в стране. Основными задачами таких программ является снижение совершения правонарушений, повышение уровня правовой защищенности граждан от противоправных действий и бездействий, улучшение качества реализации гражданами права на получение квалифицированной помощи, повышение качества праворазъяснительной работы государственных органов и должностных лиц, координация усилий государственных органов и средств массовой информации, общественных объединений, правового воспитания и правового всеобуча и многое другое.

Исследуя вопросы правовой культуры следует остановиться на самом определении. Так, профессор А.С. Ибраева под культурой понимает качественное состояние правовой жизни общества, которое выражается в достигнутом уровне совершенства правовых актов, правовой и правоприменительной деятельности, правосознания и правового развития личности, а также в степени свободы ее поведения и взаимной ответственности государства и личности, положительно влияющих на общественное развитие и поддержание самих условий существования общества [1].

Основными функциями правовой культуры являются:

- регулятивная функция проявляет себя в создании норм, принципов, правовых образцов и моделей поведения, которые придают общественным отношениям упорядоченный характер;
- хранительная функция призвана обеспечивать различными правовыми средствами безопасность общества и личности, правопорядок, законность и конституционность;
- прогностическая функция включает анализ эффективности и качества, закономерностей и тенденций развития государственно-правовых явлений, а также определение наиболее действенных механизмов реализации правовых задач и достижения правовых целей;
- правообразующая функция выражается, преимущественно, в различных формах реализации правовой политики, направлена на проведение реформ, достижение социального и правового прогресса;

– воспитательная функция. Следует особо выделить в данной системе функцию правового воспитания как процесса целенаправленного, осуществляемого государственными и негосударственными органами, учреждениями, организациями и отдельными гражданами по формированию правового сознания. В состав правос воспитательной деятельности входят не только правовое обучение, но и правовое просвещение, правовая пропаганда, юридическая практика, самообразование и самовоспитание. Заключается данная функция в формировании у людей зрелых юридических представлений, убежденности в необходимости и значимости социально-активного поведения в сфере права, нетерпимости к нарушению и злоупотреблению правом.

В настоящее время в юридической науке и правовой практике наблюдается определенное внимание к таким категориям как правосознание, правовая культура. Многие ученые полагают, что именно с помощью культуры возможно преодоление кризиса во всех сферах общественной жизни, в том числе правовой сфере.

Изучение предмета исследования – правовой культуры следует начать с терминологического анализа. Здесь мы наблюдаем соединение двух понятий - права и культуры. При этом право понимаем в широком смысле как порядок в обществе, регулируемый определенными нормами, а культура - как творчество, как созидание нового, ценного для человеческого общества. Культура, интегрируясь в правовое пространство становится качественным состоянием правовой жизни, т.е. правовой культурой.

В монографии казахстанского ученого А.С. Ибраевой «Правовая культура: проблемы теории и практики» отмечается следующее: «Изучение культуры как объекта науки должно основываться на диалектическом методе познания явлений и представлять собой процесс изучения того, как данное явление появилось, какие периоды развития пережило, каким является оно сейчас» [2].

Соглашаясь с этим мнением, добавим, что сегодня культура как способ жизнедеятельности в большей мере зависит от ментальности народа, тогда как в недавнем прошлом культура трактовалась как явление, детерминированное, прежде всего, естественными условиями проживания. Соединение двух терминов – право и культура породило новую категорию - правовая культура.

Отметим различные подходы в понимании правовой культуры. Это деятельностный, когнитивный, оценочный, аксиологический, нормативистский, информационный и др.

Именно поэтому полагаем наиболее приближенным к нашей точке зрения концепцию правовой культуры как качественного состояния правовой жизни общества на каждом этапе его развития.

Одним из основных преимуществ данного подхода является то, что он по-

зволяет охватить и измерить как всю правовую жизнь в целом, так и все ее основные сферы деятельности. Недостаток многих подходов в определении правовой культуры заключается в выделении той или иной характеристики правовой культуры, неспособности охватить специфику правовой культуры, позволяющую ей присутствовать во всех сферах правовой жизни.

Данный подход оценивает право как достижение цивилизации, поскольку право обеспечивает всестороннее развитие личности на базе неуклонного прогресса всего общества.

Поддерживая в целом указанную позицию, считаем необходимым указать и на некоторые ее недостатки.

Во-первых, понимание правовой культуры как качественного состояния правовой жизни общества практически отождествляет правовую культуру с понятием правовой надстройки или правовой системы общества. Казахский исследователь Аюпова З.К. в монографии «Проблемы становления правовой системы Республики Казахстан в условиях глобализации» подчеркивает, что «правовая культура пронизывает всю правовую систему, наполняя ее гуманитарным содержанием и определяя в ней естественно-правовой характер правовых механизмов и средств, сама представляет систему разных элементов с непростой структурой» [3].

Исходя из этого понимания, полагаем, что Аюпова З.К., несмотря на ее вывод о том, что правовая культура и правовая система есть разные явления, фактически отождествляет эти понятия. Тогда как правовая культура и правовая система – суть различные явления.

Во-вторых, определение правовой культуры как качественного состояния правовой жизни общества требует определения уровня или критериев такого качественного состояния либо выработки критериев, по которому то, или иное явление можно отнести к ценностям правовой культуры. На наш взгляд, правовая культура – это есть внешняя форма проявления данного явления. Правовая культура – это не просто качественное состояние правовых явлений в оторванности от человека, а качественное состояние правового развития и самого человека, и социальных групп, стратов, наций и народностей, а также их правовая деятельность, в процессе которой меняются воззрения на мир и привносятся в него новые качества.

В-третьих, в системе различных критериев правовой культуры необходимо указать на главные и определяющие критерии, на основании которых можно судить о качествах правовых явлений и их общественной и субъективной (для человека) ценности. На целесообразность выработки ценностных критериев оценки правовых явлений в целях определения содержания правовой культуры справедливо обратил внимание российский ученый С.С. Алексеев, отметив, что

«без ссылки на ценностный критерий характеристика правовой культуры лишается необходимой определенности по содержанию» [4].

В-четвертых, понятие правовой культуры предполагает указание на такой ее признак как преемственность. На наш взгляд, игнорирование принципа преемственности ведет к правовому нигилизму.

Полагаем справедливым мнение А.С. Ибраевой, которая предлагает в качестве главных критериев правовой культуры такие как: степень использования общечеловеческих правовых ценностей в правовой практике; стабильность правовой системы общества, ориентирующегося на эти ценности и применяющего их на практике; степень демократизации общества; правовое положение личности в обществе, мера ее свободы и защищенности от произвола в любой его форме [2].

Приведем некоторые высказывания ведущего казахстанского ученого, основателя научной школы по изучению правовой культуры традиционного общества казахов Зиманова С.З. В книге «Казахский суд биев – уникальная судебная система» он отмечает: «Казахское право, основанное на культурных и демократических традициях обычно-правовой системы, пережило и перешагнуло свою эпоху, его породившую. Оно продолжало сохранять регулятивную жизнеспособность до XIX века, отчасти и до начала XX века. Долговечность Казахского права можно объяснить двумя факторами. Во-первых тем, что хозяйственно-бытовые, мировоззренческие основы кочевой цивилизации на обширной земле Казахии сохранились вплоть до новейшего времени. А во-вторых, и это главное, тем, что Казахское право было максимально приближено к самому народу, к логике его жизни и в значительной степени выражало извечную духовную суть человека и его устремлений независимо от стадии его совершенства и развития. Казахское право - сокровище культурной жизни казахского народа и всей кочевой цивилизации. Оно имеет тысячелетнюю историю, и пик утверждения его условно относится к XIV-XVIII векам» [5].

Для выяснения сущности правовой культуры необходимо выделить ее ключевые основы. К ним можно отнести понятия, отношения, ценности и правила. Рассмотрим эти понятия применительно к современной правовой культуре.

Понятия или категории есть результат обобщения (и выделения) предметов или явлений того или иного класса по более или менее существенным признакам [6]. Понятия формируются в результате осмысления окружающей среды и проявляются посредством языка – явления социального.

В правовой культуре существуют понятия, которые составляют терминологический аппарат юриспруденции в целом. Правовую культуру любой страны можно оценивать по уровню ее категориально-понятийного аппарата, по уровню подготовки законов страны.

Основу культуры составляют ценности. Ценности – это общепризнанные

критерии, составляющие основу нравственных принципов. Проблема системы ценностей сегодня становится центральной проблемой всей человеческой мысли, всей социологии, всей политики и всей философии.

В правовой культуре ценности связаны с нравственностью и моралью. Те ценности, которые воспринимаются моралью, воспринимаются и правом. Это естественно. У многих народов существовала единая по своей природе и человеческим качествам концепция нравственной ценности: активного добра, помощи слабому, взаимопомощи, сострадания, признания красоты добра, его подлинности и, с другой стороны, бесчеловечности зла, его уродливости, деформирующего воздействия его на человека.

В сфере нравственных отношений к общечеловеческим ценностям относятся веками выработанные нормы поведения, законы порядочности во взаимоотношениях людей, сложившиеся в итоге общечеловеческого опыта.

Особое место в правовой культуре занимают правила. Это нормы, регулирующие поведение людей в соответствии с ценностями конкретной культуры. Нормы права предусматривают известные стандарты поведения. Законодательство большинства государств запрещает убивать, ранить других людей или угрожать им, что свидетельствует о том, что жизнь и благополучие человека – это главная общественная ценность. В праве содержатся и нормы защиты собственности в любой ее форме, что исключает какое-либо оправдание краж, присвоение чужого имущества, порчу собственности и т.п. Ценность права в том, что оно защищает честь и достоинство, что особенно важно подчеркнуть в условиях развития современного общества. В этих нормах отражено стремление к защите собственности, тем более, что согласно Конституции РК, право собственности признается естественным правом человека (ст. 6). Поэтому правовая культура особенно важна в правотворческой деятельности.

В юридической литературе выделяются следующие субъекты – личность, группа, народ, общество, человечество в целом.

Правовая культура личности определяется как обусловленные правовой культурой общества степень и характер прогрессивно-правового развития личности. В качестве новых положений отметим предложение Савченко С.Ю. об идеале правовой личности. Под правовой личностью понимается личность, обладающая высокой правовой культурой, действующая в рамках правового поля, личность, у которой сформировано чувство уважения к праву, к закону. Развивая данную точку зрения, укажем, что такая личность должна быть не только дисциплинирована правом и устойчивым правопорядком, наделена всеми правами, свободно пользоваться этими правами, быть правомерно активной личностью, но и осознавать меру юридической ответственности и обязанности перед обществом. Именно момент осознания ответственности и обязанности личности пе-

ред обществом означает высокий уровень развития ее правовой культуры.

Правовая культура группы есть показатель отношения определенных стратов, классов, групп к праву, выражающийся в правосознании и правомерном поведении.

Правовая культура общества предстает перед нами как состояние развития всех юридических сфер, всего многообразия правовой деятельности – правотворческой, правоприменительной, интерпретационной, контрольной, учредительной, координационной.

Высокая правовая культура – необходимое условие правомерной деятельности государственных служащих. Она должна включать в себя определенный объем и степень обладания правовыми знаниями, навыками практической работы, выработку ценностно-нормативной ориентации, а также степень готовности к переосмыслению, перелому установившихся стереотипов массового сознания.

Правовая культура будет высоко развитой в гуманном государстве. Исторически государство олицетворялось у нас с карательным аппаратом, с насилием. Далеко не всегда отношения между народом и государством носили гуманный характер. На наш взгляд, в Казахстане должно быть построено не просто правовое демократическое государство, но прежде всего гуманное государство. Ибо гуманное государство (насколько возможно достичь подобного состояния) есть наиболее приближенное к человеку, его нуждам, запросам, интересам, правам, свободам, устремлениям.

Однако понятие правовой культуры многоаспектно. Среди такого понятия можно выделить различные уровни, например, такие как, теоретический, обыденный, профессиональный, а по субъектному составу – правовую культуру личности, общества, различных групп, слоев и т.д.

Объективный характер правовой культуры выражается в том, что она представляет собой явление, обусловленное различными факторами – политическими, экономическими, духовными, которые материализуются в виде соответствующей формы государства, определенной системы законодательства, нормы права и других государственно-правовых явлений.

Правовая культура воздействует не только на сознание людей, но и на их поведение, образ жизни. Так, по данным исследований ТОО «Институт анализа и прогнозирования ВКО» на территории Восточно-Казахстанской области выявлено, что с основным законом – Конституцией Республики Казахстан – ознакомлены около 70% населения области, принявшего участие в опросе, причем высоко оценивают свои знания лишь 15,0% респондентов. Практически каждый десятый опрошенный восточноказахстанец (8,0%) честно признает, что не читал Конституцию и не стремится к знанию своих прав. Оценка восточно-казахстанцами своих знаний о Конституции Республики Казахстан:

Я хорошо осведомлен о положениях конституции РК – 15,0%.

Кое-что знаю но не в полной мере – 54,0%.

Практически ничего не знаю, но хотел бы знать – 20,0%.

Ничего не знаю и не хочу знать – 8,0%.

Затрудняюсь ответить – 3,0%.

Под самим понятием «права человека» большинство респондентов подразумевает, в основном, социально-экономические права в очень узком смысле, отмечая право на труд, образование, бесплатное жилье, доступный отдых, право на невмешательство третьих лиц и государства в жизнь человека и забывая о своих политических, гражданских, культурных правах. Осознают свою низкую правовую культуру менее половины участников исследования (45,0%), считая, что люди изучают законы только тогда, когда их заставляют обстоятельства, остальные же перекладывают ответственность на государство, говоря о том, что законы сложны для восприятия, часто меняются или о том, что эта информация недостаточно доступна [7].

Правовая культура является неотъемлемой частью общей культуры граждан. Общая культура граждан тесно связана с образом жизни, традициями, устоями, нравственными качествами человека.

Таким образом, правовая культура чаще всего зависит от уровня образованности граждан, то есть чем выше уровень образованности гражданина, тем выше у него уровень правовой культуры, тем лучше он знает законодательство своей страны, тем меньше совершает правонарушения. Все это имеет как положительные, так и отрицательные стороны. В качестве положительных аспектов можно отметить, что раз уровень правовой культуры напрямую связан с наличием образования, то количество граждан, получающих высшее образование растет каждый год. Однако не смотря на то, что государством уделяется большое количество внимания, проводятся различные мероприятия по разъяснению законов и правовых явлений, тем не менее большая часть населения находится в достаточно инертном состоянии и не интересуется вопросами устранения данной проблемы.

Формирование правовой культуры – длительный процесс, который требует активных действий не только со стороны государства, но и со стороны граждан. Необходимо продолжать широкомасштабные программы праворазъяснительной работы, осуществлять правовой всеобуч, больше установить точек бесплатного доступа к правовой информации граждан.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ибраева А.С. Теория государства и права: учебн. пособие. 2-е изд. с доп. и изм. / А.С. Ибраева. – Алматы: Жеті Жарғы. – 424 с.
2. Ибраева А.С. Правовая культура: проблемы теории и практики / А.С. Ибраева.

– Алматы, 2002. – 382 с.

3. Аюпова З.К. Проблемы становления правовой системы Республики Казахстан в условиях глобализации / З.К. Аюпова. – Алматы, 2006. – 368 с.

4. Алексеев С.С. Проблемы теории права. Курс лекций: в 2-х т. / С.С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 181.

5. Зиманов С.З. Казахский суд биев – уникальная судебная система / С.З. Зиманов. – Алматы, 2007. – 234 с.

6. Меськов В.С. Логика: наука и искусство / В.С. Меськов [и др.]. – М.: Высшая школа, 1992. – 268 с.

7. Чернышов О.В. Правовая культура казахстанцев / О.В. Чернышов // <http://www.osce.org/ru/odihr/94411?download=true>

REFERENCES

1. Ibraeva A.S., *Teorija gosudarstva i prava. Uchebn. posobie. 2e izd. s dop. i izm. Almaty. Zheti zharqy, 424 (in Russ).*

2. Ibraeva A.S., *Pravovaja kul'tura. problemy teorii i praktiki. Almaty, 2002, 382 (in Russ).*

3. Ajupova Z.K., *Problemy stanovlenija pravovoj sistemy Respubliki Kazahstan v uslovijah globalizacii. Almaty, 2006, 368 (in Russ).*

4. Alekseev C.S., *Problemy teorii prava. Kurs lekcij. V 2h t. Sverdlovsk, 1972. T. 1. 181 (in Russ).*

5. Zimanov S.Z., *Kazahskij sud biev unikal'naja sudebnaja sistema. Almaty, 2007. 234 (in Russ).*

6. Mes'kov V.S., Karpinskaja O.Ju., Ljashenko O.V., Shramko Ja.V., *Logika. nauka i iskusstvo. M. Vysshaja shkola, 1992, 268 (in Russ).*

7. Chernyshov O.V., *Pravovaja kul'tura kazahstancev. <http://www.osce.org/ru/odihr/94411?download=true> (in Russ).*

УДК 343.72

Б.С. КАСЕНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ, СОВЕРШЕННЫХ
ЖЕНЩИНАМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: НА ПРИМЕРЕ ХИЩЕНИЙ

В данной статье рассматриваются причины и условия совершения преступлений женщинами в сфере хищений. Большой акцент делается на такой вид преступлений как мошенничество. Также на основании официальных статистических данных показана динамика совершения рассматриваемых преступлений, а также сделаны обобщающие выводы по изучаемой проблеме.

Ключевые слова: преступление, мошенничество, кража, грабеж, женщина, причина, интересы, преступность, последствия.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ҚАТЫСЫП ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫ: ҰРЛЫҚ ЖАСАУ МЫСАЛЫ РЕТІНДЕ

Бұл мақала ұрлық жасау бойынша әйелдер қылмыстарының себептері мен жағдайларын талқылайды. Алаяқтық қылмыс түріне үлкен мән беріледі. Ресми статистика негізінде жасаған қылмыстарының динамикасы көрсетілген, сондай-ақ қарастырылып отырған мәселе бойынша жалпылама қорытындылар жасалды.

Түйінді сөздер: қылмыс, алаяқтық, ұрлық, тонау, әйел, себебі, мүдделері, қылмыс, салдары.

CAUSES AND CONDITIONS OF CRIME COMMITTED IN WOMEN IN KAZAKHSTAN: THE EXAMPLE EMBEZZLEMENT

This article discusses the causes and conditions of crimes by women in the field of theft. Greater emphasis is placed on this type of crimes as fraud. Also on the basis of official statistics shows the evolution of the commission of the crimes, as well as general conclusions made on the problem under study.

Keywords: crime, fraud, theft, robbery, a woman, the cause, the interests, criminality, consequences.

Многие ученые под преступностью понимают отрицательное правовое явление, существующее в человеческом обществе, имеющее свои закономерности, количественные и качественные характеристики, влекущие негативные для общества последствия и требующие специфических государственных и общественных мер контроля за ней [1].

Преступность женщин отличается от преступности мужчин и характером преступлений, и последствиями, и способами и орудиями совершения преступлений.

Теоретически существует два вида мошенничества. Это общеуголовное и экономическое мошенничество. В современном государстве самыми распространенными видами мошенничества являются такие как азартные игры, гадание, целительство, попрошайничество, а также обманные действия, связанные в сфере рекламы, продаж, финансовых и торговых операций, сделок с недвижимостью. В настоящее время становится популярно мошенничество с помощью сети «Интернет».

Одним из самых частых и интересных мошеннического обмана является общение с цыганами. Представители данной нации, используя методы психологического воздействия, совершают мошенничество чаще всего над простыми людьми. Стоит человеку ответить на любой вопрос цыганки «ДА», как тут же начинает развиваться принцип «Трех ДА». Данный принцип был предложен Д. Карнеги и основан на том, чтобы человек ответил «да» на первые три вопроса, тогда и на остальные считается что он ответит тоже «да». Здесь также необходимо отметить, что чаще всего в данном виде обмана участвуют

женщины-мошенницы.

Выделим основные признаки мошенничества:

- Преступниками часто используется психологический метод воздействия.
- Потерпевший не представляет настоящих причин поведения мошенника.
- Потерпевшее лицо без особого принуждения отдает денежные средства,

а то и ценности мошеннику.

- Чаще всего преступники работают «в группе».
- Мошенники часто используют «подставных лиц».
- Люди воспринимают преступников-мошенников неоднозначно.

Не смотря на то, что законодательством предусмотрены различные виды наказаний за мошенничество, это не останавливает их от совершения преступных действий. Главной причиной выступают деньги, так как легкая добыча привлекает многих людей. Поэтому у потенциального преступника не существуют в сознании морально-нравственные принципы, и он может их легко переступить. А вторым наиболее важным фактором, совершения преступления является стремление к риску.

В результате изучения имеющихся данных и литературы, для женской преступности характерно преобладание корыстных деяний. Хищения в сфере женской преступности чаще всего проявляются путем присвоения, растраты или злоупотребления служебными полномочиями. Одно не из последних мест среди различных видов преступлений совершенных женщинами составляет мошенничество.

Современная женская преступность в республике повторяет многие признаки общеуголовной преступности в целом. Преступность, в свою очередь отягощена такими опасными признаками, как жестокость, агрессивность, высокая доля тяжких деяний, насильственный характер большей части совершаемых преступлений, корыстная мотивация посягательств. Интенсивен рост тяжких деяний, совершаемых женщинами. Среди новых видов преступного насилия, используемого женщинами, можно выделить киллерство (профессиональное убийство – убийство по заказу).

Изменилась и качественная характеристика совершаемых преступницами корыстных деяний. За последнее десятилетие возросло число грабежей, разбоев, вымогательств, мошенничеств, совершенных женщинами, а также случаев умышленного уничтожения или повреждения чужого имущества.

Отсюда приобретает свою актуальность исследование преступности женщин как криминологической проблемы. Прежде всего в плане выяснения ее природы, факторов возникновения и механизма проявления, соотношения с другими социальными явлениями. Раскрытие указанных проблем возможно посредством изучения социальных и психологических корней противоправного поведения, особенностей личности женщин-преступниц в процессе

взаимодействия с социальной средой. Преступность среди женщин нуждается в глубоком детальном исследовании с широким охватом новых экономических, социальных, демографических, правовых и психологических явлений и процессов. Все это приобретает особую значимость применительно к состоянию и тенденциям проявления преступности в государстве.

Анализируя женскую преступность в сфере хищений в целом можно отметить следующий факт, что доля женщин среди выявленных лиц, совершивших разбой и грабежи не велика. Однако отмечается усиление агрессивности, жестокости женщин-преступниц, что негативно влияет на социальную и нравственную атмосферу общества в целом. Сильно отличаются женщины которые впервые совершили преступление от женщин-рецидивисток.

Понятие хищения как родового по отношению к целой группе посягательств на собственность – продукт длительного исторического развития. Подобно тому, как общему понятию преступления предшествует формулирование составов конкретных преступлений, а общему понятию наказания – закрепление конкретных видов наказаний, собирательное понятие хищения объективно не могло сформироваться ранее, чем приобретут значение отдельные способы и виды хищений как самостоятельных уголовно-юридических понятий и сложится более или менее развитый комплекс норм, требующих систематизации и вычленения неких характерных для всех них признаков [2].

Рассмотрим некоторые понятия форм хищений. Так, одной из форм хищений является мошенничество. Как известно, мошенничество – это преступление цивилизованное, появляющееся в ряду наказуемых действий только при значительном развитии экономического оборота. Имущественные обманы не известны обществу с традиционной (натурально-общинной формы хозяйствования) экономикой на ранней стадии его развития и остаются нетипичными для него даже на более поздних этапах его функционирования. Уголовно-правовые нормы об обманах в имущественной сфере – плод более развитого экономического состояния общества в сравнении с нормами о других имущественных преступлениях. Указанные посягательства появляются и получают распространение по мере развития договорных отношений, экономическую основу которых составляют глубокое общественное разделение труда, господство обмена и товарно-денежных отношений, развитие торговли и иных атрибутов товарного хозяйства [3].

Действующий Уголовный кодекс Республики Казахстан определяет мошенничество (ст. 190 УК РК) как « хищение чужого имущества или приобретение права на чужое имущество путем обмана или злоупотребления доверием».

Женское мошенничество в основном совершается путем обычного обмана и злоупотребления доверием, посредством телефонной мобильной связи,

переоформления поддельных документов на движимое и недвижимое имущество, подделок документов, подделок денежных купюр, завладения платежными карточками и их дальнейшего использования преступниками, использование интернет-сайтов, введение в заблуждение банковских работников.

Потенциальными жертвами мошенников в основном являются пенсионеры, несовершеннолетние и чаще всего женщины. Мужчины становятся редко жертвами мошенников.

В основном лицами, совершающими мошенничество, являются ранее судимые либо привлекавшиеся к уголовной ответственности, также лица, не имеющие постоянного рода занятий и места работы, лица, имеющие материальный достаток ниже среднего. Еще одной немаловажной характерной чертой такого рода преступников является знание основ психологии человека, а именно умение вызвать к себе доверие, сочувствие и т.д.

Факторы, являющиеся причинами женского мошенничества можно разбить на следующие группы:

- неблагоприятные процессы в области социально-экономической, политической ситуации в стране (например, безработица);
- изменения понятия женской культуры;
- профессиональная деятельность женщин (например, злоупотребление должностными полномочиями);
- семейная жизнь и бытовая сфера (например, незанятость, сомнительный круг общения и т.д.).

Следующей распространенной формой хищений является кража (ст. 188 УК РК). Сущность кражи состоит в тайном похищении чужого имущества, где содержание преступных действий (как объективно, так и субъективно) выражается в том, что вор стремится избежать какого бы то ни было контакта с собственником (владельцем) имущества либо с иными лицами, которые могут воспрепятствовать преступлению или изобличить преступника. Противопоставляя тайное похищение открытому, уголовное законодательство исходит из того, что при открытом, явном завладении чужим имуществом преступник пренебрегает окружающими и проявляет больше дерзости, вследствие чего и наказание должно быть более тяжким.

Существенной характеристикой грабежа как преступного деяния против собственности является открытое завладение чужим имуществом, которое заключается в том, что хищение совершается в присутствии потерпевшего или иных лиц, посторонних для виновного, и данный факт осознается виновным, т.е. именно то, что он совершает завладение чужим имуществом открытым способом (ст. 191 УК РК).

Разбой, то есть нападение с целью хищения чужого имущества, соединенное с насилием, опасным для жизни или здоровья лица, подвергшегося нападению, или с угрозой непосредственного применения такого насилия (ст. 192 УК РК).

Действующее уголовное законодательство относит вымогательство к одной из форм хищения, хотя в научной литературе по этому вопросу нет единого мнения, т.е. действительно ли необходимо считать вымогательство хищением. Вымогательство, то есть требование передачи чужого имущества или права на имущество или совершения других действий имущественного характера под угрозой применения насилия либо уничтожения или повреждения чужого имущества, а равно под угрозой распространения сведений, позорящих потерпевшего или его близких, либо иных сведений, оглашение которых может причинить существенный вред интересам потерпевшего или его близких (ст. 194 УК РК).

Статья 189 УК РК присвоение или растрата вверенного чужого имущества, то есть хищение чужого имущества, вверенного виновному.

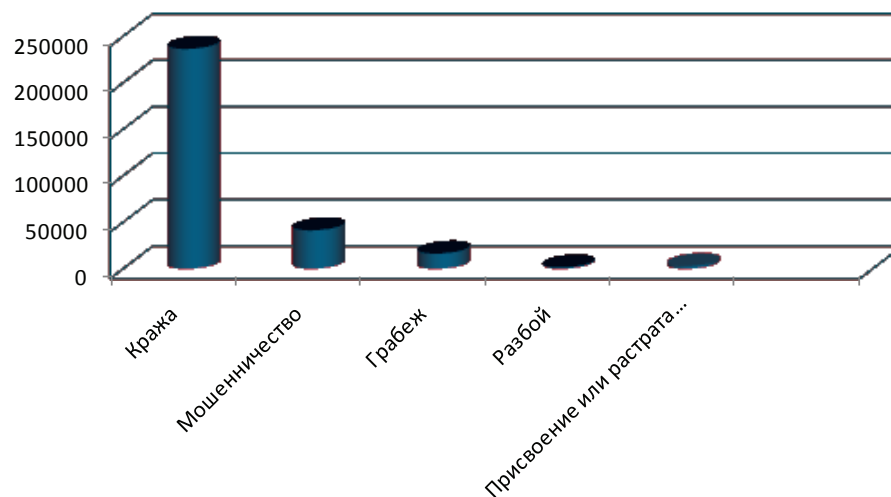
Изучая женскую преступность в сфере отдельных видов преступлений можно привести следующие статистические данные по Республике Казахстан за 2015 год. Удельный вес женской преступности по отношению к конкретному виду преступления за рассматриваемый период является следующим (в процентном соотношении):

	Кража	Мошенничество	Грабеж	Разбой	Присвоение или растрата вверенного имущества
Январь	15,8	12,98	13,86	13,53	5,04
Февраль	14,3	11,31	14,61	13,41	5,49
Март	14,67	11,28	14,96	14,89	5,01
Апрель	14,7	12,04	15,75	15,99	4,91
Май	15,01	12,58	16	16,93	5,79
Июнь	16,05	13,2	17,6	17,4	6,02
Июль	15,93	13,69	17,71	17,78	6,16
Август	15,81	13,5	17,75	17,73	5,72
Сентябрь	15,95	13,27	17,86	18,39	5,89
Октябрь	16,47	13,4	18,28	19	5,56
Ноябрь	17,63	13,97	19,27	20,32	5,77
Декабрь	17,91	14,49	19,72	21,47	6,89
Итого:	15,85	12,97	15,62	15,66	5,8

Таким образом, уровень мошенничества в течении года остается постоянным. Если рассматривать в процентном соотношении к рассматриваемым видам хищений, мошенничество находится на четвертом месте, так можно говорить о том, что наиболее распространенными видами как и раньше являются такие виды преступлений как в целом, так и среди женщин среди рассматриваемых видов хищений – это кражи, грабежи, разбой. Однако если привести данные о

количестве совершенных преступлений по видам, то наиболее совершаемыми женщинами являются кражи, а на втором месте – женское мошенничество.

Так, согласно официальному сайту правовой статистики Республики Казахстан данные по количеству преступлений, уголовных дел которые находились в производстве в 2015 году, совершенные женщинами, следующие:

Таким образом, основной причиной женского мошенничества является удовлетворение непомерно возросших личных потребностей более легким путем. Так, посредством совершения мошеннических действий женщины стремятся достичь материального благополучия, обеспечить образ жизни, связанный со свободной тратой денег, занять высокое положение в обществе путем приобретения престижных вещей и ценностей. Стремление к обладанию таким благополучием мотивирует преступную женскую корысть. Особенно сильна потребительская ориентация в молодежной среде, где статус человека оценивается по «толщине кошелька». Снижение динамики женского мошенничества требует постоянной работы не только государства, а точнее правоохранительных органов, но и всего общества в целом. Развитие различных социальных программ, обеспечение государством трудоустройства женщин с высокооплачиваемым заработком также является одним из способов борьбы с женским мошенничеством.

Исходя из проведенного исследования можно сделать следующие выводы: Анализ женской преступности в историческом аспекте показывает, что изменение роли женщины в социально-криминологической характеристике преступности находится в зависимости от изменения ее роли в системе общественных отношений; большинство исследований женской преступности, в том числе и современных, носит описательный характер, характеризуется преобладанием

социологических, а точнее – социально-демографических методов ее изучения. А между тем это не исчерпывает всей глубины проблем женской преступности, не объясняет субъективные причины преступного поведения женщин.

Таким образом, под женской преступностью понимается подсистема общего явления преступности, которая диалектически взаимодействует с другими ее подсистемами (преступностью мужчин, несовершеннолетних и т.д.), зависит от их состояния и сама оказывает на них заметное влияние. Преступность женщин – явление, изменяющееся в соответствии с социальными условиями, она не повторяет изменения в преступности вообще и проявляет тенденцию к росту.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Криминология / Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. – М.: Юрист, 1995. – С. 22.
2. Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. – СПб., 2002. – С. 102.
3. Безверхов А. Развитие понятия мошенничества в отечественном праве / А. Безверхов // Уголовное право. – 2001. – №4. – С. 9.

REFERENCES

1. *Kriminologija. Pod red. V.N. Kudrjavceva, V.E. Jeminova. M., Jurist. 1995, 22 (in Russ).*
2. *Bojcov A.I., Prestuplenija protiv sobstvennosti, SPb., 2002, 102 (in Russ).*
3. *Bezverhov A., Razvitie ponjatija moshennichestva v otechestvennom prave. Ugo-lovnoe pravo. 2001, 4, 9 (in Russ).*

ӘОЖ 007 (574)

Ә.А. КЕШУБАЕВА, А.Ж. БЕРИКБОЛОВА

С. Аманжолов Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ДИДАХМЕТ ӘШІМХАНҰЛЫНЫҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ» ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

«Публицистика – дәуір шежіресі» десек, сол шежірені қалыптастырудағы өзіндік қолтаңбасы бар публицистердің қалдырған мұрасын тану журналистиканың бүгінгі зерделеп, болашағын болжауда аса қажет. Бұл зерттеу мақаласын жазудағы мақсатымыз – Дидахмет Әшімханұлының публицистік шығармаларын газет тігінділерінен іздеп, табу, хронологиялық жағынан жүйелеп, жанрлық және тақырыптық ерекшелігіне талдау жасау.

Түйін сөздер: Дидахмет Әшімханұлы, «Қазақ әдебиеті» газеті, корреспонденция, очерк, рецензия, талдау.

КРАТКОЕ ОБОЗРЕНИЕ ПУБЛИЦИСТИКИ
ДИДАХМЕТА АШИМХАНА В ГАЗЕТЕ «КАЗАХ АДЕБИЕТИ»

Если сказать, что публицистика это летопись веков, то знакомство с наследиями публицистов, которые оставили след в формировании этой летописи очень важно при осмыслении настоящего и при прогнозировании будущего журналистики. Целью данной научной статьи является поиск публицистических материалов Дидахмета Ашимхана из подшивок газет, систематизирование их по хронологии, анализирование тематических и жанровых особенностей.

Ключевые слова: Дидахмет Ашимхан, газета «Казахадэбиети», корреспонденция, очерк, рецензия.

SHORT REVIEW TO PUBLICISM
OF DIDAHMET ASHIMHANIN «KAZAKH ADEBIETI» NEWSPAPER

If to say that publicism it is a chronicle of centuries, then acquaintance of publicists heritage, that left track in forming of this record very important at comprehensions of present and prognostication of the future of journalism. An aim of this scientific article is being of publicism materials of Didahmet Ashimhan from sewing underneath of newspapers, to systematize them on chronology, to analyse thematic and genre features.

Keywords: Didahmet Ashimhan, newspaper «Kazakh adebieti», correspondence, essay, review, analysis.

Дидахмет Әшімханұлының журналистік қызметінің ең елеулі кезеңі – «Қазақ әдебиеті» газетінде жұмыс істеген 1980-1992 жылдар. Журналистикаға ғана бас сұқпай, жазушы болуды да армандаған өрен үшін «Қазақ әдебиеті» жұмыс істеуді армандаған газеті еді десек, қателеспес едік. Оның бұндай алып басылымда жұмыс істеуге шамасы толықтай жеткендігіне сенімді болғандығын «Әңгіме емес әңгімелер» кітабындағы естелік-мақалаларын оқи отырып аңғарамыз. Шығыс Қазақстан облыстық «Коммунизм туы» газетінде жұмыс істеген жылдық тәжірибе, асқақ арман, оқыған том-том кітап пен қажымай атқарған зор еңбектің арқасында ол 4-курстағы оқу-өнідірістік іс-тәжірибесіне келген күні-ақ жазған «Тау жолы» аударма очеркі мен «Терең тамыр» очеркі арқылы-ақ журналистік әрі жазушылық қабілетін толықтай көрсетіп, бірден жауапты хатшы – Әбіраш Жәмішевтің көзіне түскен еді. Дәл осы Ә. Жәмішев оны 1980 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне шақырып алады [1].

«Қазақ әдебиеті» қазақтың ұлттық тілінде сапалы көркем әдебиет жасау – қазақтың ірі-кішілі ақын-жазушыларын күнделікті қалың көпшілікке жеткізіп, бұл саладағы сынды күшейтіп, олардың жазушылық өрісін ұлғайту, жаңа бастап келе жатқан жас жазушыларды тәрбиелеу мақсатын ұстанған газет еді. Д. Әшімханұлы өзге журналистер сияқты газет бағытынан таймай жұмыс істеді. Публицистикалық материалдарының көбі сын бөлімінің меңгерушісі боларға дейін жазылған. Бұл жылдарда жазылған шығармалары қаламгерді мықты публицист ретінде ғана емес, адуынды жазушы ретінде таныта білген

туындыларды тудырған жылдар еді. «Қазақ әдебиетінің» бағытына сай жазған дүниелерінің көбісі – публицистикалық жанрдан гөрі, әдеби жанрларда. Талайларды тамсандырған әңгімелер. Дей тұрғанмен, публицистикалық жанрларда жазылған салмақты материалдары да аз емес. Көбін талдамалы және көркем-публицистикалық жанрлар құрайды. Басым бөлігі проблемалық мақала, очерк жанрларында жазылып, күн тәртібінен түспейтін өзекті тақырыптар қозғалған. Сондай-ақ атаулы мерейтойларға орай газет журналистері өзге ұлт жазушыларының үздік шығармаларын да аударып, оларды қазақ жұртшылығына ана тілінде таныстырған. Аударма жасаудың өзі – оңай шаруа емес. Өзге ұлт жазушысының негізгі ойын ұғып, аударуға тұрарлық тұстарын ықшамдап алу, оны калькаға жүгінбестен, қазақы нақышқа салып қонымды тәржімалаудың өзі – үлкен еңбек. Аударманың тілдік шеберлігі арқылы өзге ұлт жазушысының жазу мақамы ғана емес, оны жеткізуші аудармашының қарым-қабілеті мен жазу шеберлігі байқалып қалады.

Дидахмет Әшімханның «Қазақ әдебиетіндегі» жазған публицистикалық шығармаларының бірерін хронологиялық жағынан талдар болсақ. Жұмысқа қабылданған жылдың он бірінші шілдесінде жарық көрген талдамалы жанрда жазылған материалы – Қорғабай Сәрсекеевтің «Қызыл жалау» романына жазған «Кек жалыны» атты рецензиясы. Халық батыры Амангелді Иманов жайлы жазылған алғашқы роман туралы пікірін журналист Қ. Сәрсекеев халық жадында қалыптасқан Амангелді батыр бейнесін жаңа қырынан көрсете алды ма деген сауалға жауап іздеп, батырдың бала кезі суреттелген романның Амангелді батырдың түр-тұсы мен мінезіндегі біраз бейнелерді ғана аңғаратындығын жеткізді. *«Шындығында «Қызыл жалауда» Амангелдінің кереметтей ерекшелігі білінбейді. Ол да қара домалақ көп баланың бірі. Дегенмен, басқаларға қарағанда ақылды, сөзге жүйірік әрі батыл. Көкірегінде балаға тән арманы да бар»* [5] деп қана келтіріп, негізгі сюжет Үдербайдың өлімі мен «езілуші және езуші таптардың арасындағы бітіспес күреске» құрылғандығын айтады. *«Үстіртін қарағанда, осы Үдербай төңірегіндегі мәселе бір романға өзек болатындай ситуация сияқты емес. Алайда, бір ғана оқиганың бір ғана шырғалаңның бойына топтасуы шығармаға шырай да беріп тұр. Біріншіден, тұтастық сақталған да, композициялық шымыр құрылуына ықпал тигізген. Автордың бір кезең шындығын кестелеймін деп әр түрлі ұсақ құбылыстарды алға тарта бермей, әлеуметтік тартысты бір оқиганың айналасына жинақтауы оқушыны да жалықтырмайды»* [5] деп оң тұстарын айтып кетеді. Бұл жолдардан Д. Әшімханұлының әдеби шығармаға өзі қоятын жалпы талаптары да арғы шеттен қылаң беріп тұрады. Себебі, кейбір жазушылар ұсақ құбылыстарды алға тартудың өзін сол кездегі қоғам жағдайы жайлы хабар беретін ақпараттар санап жатады. Ал романның кемшін тұсы ретінде Баймұраттың әйгілі сойыл соғары,

қарақшы Қасқыртаңдайдың Бегімей кедейлеріне оп-оңай қосылуында деп біледі. «Бұл шындыққа сая ма?» деп және Баймұраттың жұмсауымен талай қолын қанға батырған қарақшының, Үдербайды да жыққыға соққан Қасқыртаңдай *«Рас, жолда ойланады, өткеніне өкінеді. Бірақ онысы «қанға сіңген қасиетінен» бірден айыруға сенімді дәлел бола ала ма?»* [5] деген сауал тастау арқылы кейіпкерлер бейнесіндегі шынайылыққа барынша жақын мінез-құлықты талап ететіндігін байқаймыз. Екінші жағынан, 1979 жылы шыққан А. Иманов жайлы тұңғыш роман көпшілік қауымға таныстырылды. Рецензияның жазылу мәнері де қарапайым тілді, көпшілік қауымға түсінікті мәнерде жазылған. Романға берілген Д. Әшімхановтың бағасы соңғы нүкте қоярлық пікір еместігін де ескере кету керек.

«Сыншының білімі терең болған сайын рецензия да соғұрлым мазмұнды, дәлелдеме де сенімді берілген бағаның беделі де жоғарылай түседі» [3]. Демек, бұл жерде публицистің әдебиеттен қаншалықты хабардар екендігі және әдеби шығармаларға қояр талаптары мен бағалар тұстары байқалып қалды. Тарихи романға пікір жазуға ұмтылудың өзі біліміне деген сенімділік пен батылдықты қажет етпей ме?

1980 жылы «Жалын» баспасынан шыққан Жәнібек Кәрменовтың «Ақылбайдың әні» атты тұңғыш повесі мен әңгімелер жинағына «Қазақ әдебиеті» газетінің 1981 жылдың 13 наурыз күнгі санына Д. Әшімханов «Шырайы – шұрайлы тілінде» деген атпен рецензия жазады. Материалдың тақырыбынан да белгілі болып тұрғандай, Дидахмет Әшімханұлы бұл рецензияны Жәнібек Кәрменовтың тілдік қолданысынан зор әсер ала отырып жазғанын байқаймыз. Сондықтан да рецензиясын дәстүрлі түрде мазмұн мен идеядан бастамай, «ірімшік сарғаяр ұзақ күн», «мойнынан қамыт түспейтін тірлік», «бойы суып, тері құрғамайтын уақыт», «қалта қулығы бар пысық» сияқты біраз образдық сөз қолданыстарын атап өткендігінің өзі оқырманның бұл жинақты оқуға деген қызығушылығын оятары сөзсіз. Мысалы, пікірдің басындағы абзацтардың өзінде-ақ *«...Мәселен, бірінші әңгімедегі («Қорлан») алғашқы сөйлемді оқып көрелік. «Шөп басы қауызын жарып, бағлан қозы құйрығын ауырлады», – Осы қысқа бір сөйлемнен жасыл шалғын жетіліп, мал өрісін ұзартқан мамыражай шақ көз алдыға келеді. Бұны үйреншікті сөздермен тәптіштемей, бағлан қозының күйімен-ақ жеткізгеніне риза боласың. Бұл сөйлемде аз сөздің аясына көп мағына сыйды десек, келесі бірінде автор сөзбен сурет салуға ұмтылады. «Қалың шілікті, шалғынды сайдың басында қаздың жұмыртқасындай шаңқан тартып, елеусіз жатқан үш қазақ үйі, үш шаңырақ, мүлгіген тыныштықтың бауырына еміне кіріп, баяу тыныстайды» (1-бет). Мұндағы бояуы қанық әдемі де, нақты сурет көңіл күйімен де қабаттасып жатыр. Үш шаңырақтың мүлгіген тыныштықтың бауырына еміне кіріп, баяу тыныстауы манаурап*

жатқан, момын тірлікті еске түсірері хақ. Жас автордың сөз қолданудағы бір мінезі: машық сөздерден қашқақтап, ажарлау, бейнелеу, теңеу арқылы тіл тынысын кеңейте түсуге тырысады» [6] деп баға берді. Жинақтағы повесть пен әңгімелерінің тақырыптық мазмұны мен негізгі идеяларын жинақтай айта өтеді де, жас жазушының ағат жазған жерлерін ашып көрсетіп, кеңестерімен бөліседі. Рециденттің төмендегі пікірлеріне назар аударсақ: «Бұның барлығы аталған әңгіменің жетістігі десек, кемістігі схематизмдік сипатында дер едік. Дәлірек айтқанда, әдебиетімізде ғұмырсыз дәстүрге айналып жүрген ауыл адамдарына тән бейкүнәлік пен қалалықтардың кірпияздығын қайталап айтудан автор абай болғаны жөн еді.

Жалпы жинақ бойынша қаламгерге айтарымыз: тілге ұсталықпен қатар ұстамдылық та қажет. Өйткені шағын жанр шалқуды көтере бермесе керек. Мұндағы кейбір әңгімелерде («Ақылбайдың әні», «Қорлан») негізгі оқиға келмес бұрын, кең көселіп алушылық кездеседі. Бұл – әңгіме жанры үшін басы артық дүние. Осы шағын жанр үстінде оқиғаны бір кейіпкердің көзімен көріп отырып, енді бір мезетте екінші, үшінші адамның ішіне үңіле беру де келісе бермейді.

Жинақтағы «Соғыстан соңғы ән» повесінде композициялық селкеуліктері, көркемдік дәлелдеулердің жетіспеуі сияқты кемшіліктер болғандықтан оған әзірге пікір айту да артық» [6]. Ж. Кәрменовқа қаратыла айтылған сын газетті парақтаған өзге жас жазушылар үшін ойларына тоқып аларлық «тегін шеберлік сыныбы» дер едік. Себебі жоғарыдағыдай талдау жасалып, сын айтылмай қалса, әдебиет прогреске емес, регреске ұшырап, әркім өз жағына тартып, заңдылықтары ұмыт қалар еді. Ал дәл осылай жүйелі сын айта білу үлкен білімнен туғандығын қайталау артық болар.

Ал «Қара бұрымды қарындас» очеркі осы жылдың 13 қарашасындағы №46 санында жарық көрген. Онда Өскемен қаласы, Жібек маталар комбинатының жанындағы №199 кәсіптік-техникалық училищені бітіріп, сонда жұмыс істеп жүрген Әсила Күзембаева атты жұмысшы қыздың биографиясын тартымды да көркем тілмен баяндау арқылы замандас бейнесін берген. Бұл жанрдың талаптарына сай «очеркке адамға ажар берген еңбек, еңбекке ажар берген адамдардың іс-қимылы арқау болып тұр» [7]. Сондай-ақ журналист Ә. Күзембаеваның әңгімесі арқылы бұл училищенің тыныс-тіршілігінен де хабар беруде. Редакция тарапынан берілген тапсырма бойынша №199 кәсіптік-техникалық училищеге келген Д. Әшімханұлы аталмыш училищенің жастарға жасап жатқан жағдайы мен оқу корпусы, жатақханасының жабдықталуы жайлы ақпаратты құрғақ факті, басшылықтың комментарийі, құжаттардағы мәліметтер бойынша емес, онда оқыған және жұмыс істеп жүрген қарапайым жұмысшы қызбен арада болған әңгіме арқылы тиімді де өзгерек арнаны пайдаланады. Осылайша, талай жастардың өміріне жағымды әсер етіп жатқан

училище жайы сөз болған.

Дидахмет Әшімханұлының училищелердің сол кездегі жағдайын, толғақты мәселелерін көтеретін тағы бір туындысы – жаңағы очерктен біраз кейін жазылып, газеттің 1982 жылдың 1 қаңтарындағы №1 санына шаққан «Мәртебелі мамандық мектебі». Сұхбат жанрында жазылған. Қазақ ССР Министрлер Советінің кәсіптік-техникалық білім беру жөніндегі мемлекеттік комитетінің председателі – Санжар Оразұлы Жандосов пен Алматы мақта-мата комбинатының жұмысшысы, коммунистік еңбектің екпіндісі – Сұлушаш Айтуғановамен болған сұхбат кәсіптік-техникалық училищелерге түсушілерді тарту қиындығы төңірегінде өрбіп, «кәсіптік-техникалық училищелерге» тек мектепті нашар бағаға бітірген оқушылар түседі» деген стереотипті бұзуға бағытталған. Сондай-ақ жай жұмысшы мен училищені бітіріп келген «маман жұмысшылардың» арасындағы айырмашылықтарын айқындап беріп, жұмысшы болғанның өзінде де училищеге түсіп барып, жұмысқа орналасқанның артықшылықтары жайлы айтып береді. Публицист өткен очеркте кәсіптік-техникалық білім беру орындарының жастарға жаңа мүмкіндіктер көкжиегін ашып жатқанын көрсетсе, ондағы тыныс-тіршіліктің жағымды лебімен таныстырса, бұл сұхбатта училищеге түсуге, ата-аналар балаларының онда жіберуге намыстанбауға шақырады. Осы орайда Сергей Королев, Павел Попович, Юрий Гагарин, Владимир Муравьев, Кәмшат Дөненбаева, Жәнібек Алдабергенов, Камиль Сафин, Серік Нұрқазаров сынды училищені бітірген белгілі азаматтарды үлгі етеді. Насихаттық сипаттағы сұхбаттың ең соңында «вырезка» болып берілген Санжар Жандосовтың: «Гәп – мамандықтың үлкен-кішісінде емес, адамдық қасиеттің кесек-ұсақтығында. Яки адамның қоғамдағы орны білім, қызмет, мамандығымен анықталмайды, қоғам игілігіне қосқан үлес мөлшерімен бағаланады» [8], – деген «қанатты сөзінің» берілуі сұхбат ажарын ашып тұрғандай-ақ.

Қаламгердің 1983 жылы жарияланған публицистикалық шығармасы – «Бал арасы» социологиялық очеркі. Газеттің №52 сандарында жарық көрген. «Социологиялық очерк дегеніміз – ірі қоғамдық мәселені талдау. Очерктің бұл түрі максималды түрде объективті болып, сандар мен фактілерге негізделуі керек. Бірақ тіл көркемдігі әрі қызық болуы керек. Өйткені қозғалып тұрған мәселе оқырман санасына өзіндік әсер қалдыруға міндетті» [4]. Яғни әлеуметтік очерк – тақырыбы жағынан әлеуметтік мәселеге қатысты ірі мәселені қозғайтын очерк жанрының түрі.

«Бал арасы» әлеуметтік очеркінде демографияны көтеру мәселесі көрініс тапқан. Еңбекші қазақ ауданы, Ақши селосындағы 12 бала тәрбиелеп отырған Ахметовтар отбасы, Матан және Бишахан деген алпысты арқалаған қарапайым ауыл азаматары очерк нысанына алынған. Публицистің отағасымен әңгіме барысында көп бала табу үшін кең үй мен көп табыстың аса маңызды еместігі,

көпбалалы балалар әрдайым бір-біріне қамқор, қорған болып өсіп, ата-анасына да, туғандарына қолғабыс, жәрдемшіл болатындығын оқырманға үлгі етеді, насихаттайды. Отағасының төрт-бес жылдан бері төсек тартып жатқаны отбасы тірлігіне кері әсер етпегені де баларының арқасы екендігі, біреулер үш бөлмеге үш бала мен аналарын сыйғыза алмай жүргенде үш бөлмелі үйде тұрып он екі құрсақ көтерген бұл отбасының әлеуметтік психологиясы очерк нысанына алынып отырған – Ахметовтар отбасы аузынан шығып отырған тұжырымдар болса, отағасының айтқан әңгімесінен балаларын қызылға қызықпай, қарапайым әрі мейірбан, тәрбиелі де қамқор қылып өсіре білген, дұрыс тәрбие бере білген қазақы ата-ана бейнесі көрініп тұрады. Журналист очерк соңында әлеуметтік очерк табиғатына сай Республикамыздағы балаларға арналған киім-кешектің бағасы мен сапасын зерттеп, мемлекет тарапынан жасалып отырған жағдайлар жайлы деректерді ауызға алуды ұмытпаған. Ал жазған материалын «Бал арасы» қою себебін мына абзацтан аңғарамыз. *«Балалары үйге бір кіріп, бір шығып жүр. Төргі бөлмеде сыңғыр-сыңғыр күлкі естіледі. Ас үйде ыдыс-аяқтың сылдыры білінеді. Барлығы – қыбыр-қыбыр тірліктің белгісі. Неге екені белгісіз, есімізге бал арасы түсті... Кішкентай аралар... Гүлдерден нәр іздеп, бал іздеп сабылып ұшқан аралар... Ыстық ұясын сағынып ұшқан аралар... Мынау кішкентай бөбектер де бал арасы сияқты. Осынау қара шаңыраққа бұлар да тірнектеп бал тасып жүргендей, балдан тәтті қуаныш сыйлап жүргендей...»* [9].

1984 жылы 15 маусымдағы санында Д. Әшімханұлы Мәскеуде өткен жас ақын-жазушылардың Бүкілодақтық VIII кеңесінен есеп береді. «Талғамнан шығу – талантқа сын» атты суреттеме есеп. Есеп дегеніміз – белгілі бір жиналыс, іс-шара жайлы хабар беретін ақпараттық жанр түрі. «Суреттеме есеп – суреттеу стилімен жазылатын есептің бір түрі. Мұнда автор оқиғаны тартымды да, қызғылықты әдеби стильде береді. Мұның өзі салтанатты жиындар мен халықтық мерекені тойлау демонстрациясын келісті теңеулерді кең қолдана отырып, жүрекке жылы тиетін әдеби тілмен жазады» [2]. Бұл жанр талаптарына сай Бүкілодақтық әдебиетшілердің салтанатты жиналысының барысы көркем суреттеліп, автор бұл жиында айтылған әдебиеттің көтерер жүгін ұғындырып, мәртебесін жоғарылатар отты сөздерді оқырман назарына ұсыну арқылы жас әдебиетшілерге шығармашылық пен сөз қасиетінің қадірін ұғыну хақында «сәлемдеме» береді. (Газеттің мақсатына орай әдебиетсүйер қауым бұл газетті оқып отыратындығын жоғарыда жазған болатынбыз).

Автор есебінде жетпіс сегіз тілде жазылған үш жүзден астам жас талант пен олардың көркем шығармаларына жүз отыз аға буын өкілдерінің талдау жасайтын жиынында Қазақстаннан барған Мейрам Асылғазин, Тұрсын Жұртбай, Жүрсін Ерман, Серік Асылбеков, Әбдімәжит Дөлатов, Александр Шмидт, Вячислав Киктенко, Евгений Титаевтердің шығармаларына берілген оң бағалар

мен айтылған жағымды пікірлерге ерекше орын бөліп, әрқайсысын жазуы – оқырманды рухтандырады, марқайтар бұл материалдың ең сәтті тұсы деп баға берер едік. Араға отыз екі жыл салып оқыған дәл осы жолдар «Публицистика – дәуір үні, заман шежіресі» екендігін тағы бір мәрте дәлелдеп тұр.

Ал 1982 жылдың 5 наурыз күнгі санында «Зәру мәселе» айдарында көтерген, тақырыбы жағынан ерекше проблемалық мақаласы – «Қағаздар, аппақ қағаздар...». Мәдени нан – қағаздарды ысырап етпей, макулатураға жіберудің маңызы мазмұнында жазылған. Бір қараған көзге проблемалық материал жазатындай зәру мәселе болып тұрғаны шамалы сияқты. Өйткені бірен-саран адамдар болмаса, көпшілік үшін бір беті жазылған қағазды арнайы бір жәшікте жинағанша, өртеген немесе қоқысқа лақтырған ыңғайлырақ. Бірақ журналист күнделікті өмірімізде ойланбастан өртке жіберіп немесе қоқысқа толтыра салатын қағаздарды қайта өңдеуге жібергеннің тиімділігі жөнінде нанымды деректерді ұтымды пайдалана білген. *«Мысалы, 60 килограмм макулатура бір ағаштың өмірін қорғайды десек, оның бір тоннасы 4,5 текше метр ағашты, 1000 киловатт-сағат электр энергиясын, 200 текше метр суды үнемдеуге септігін тигізеді. Және бір қызық факт – ең сапалы 1 тонна ақ қағаз 1 тонна болат қаңылтырдан екі жарым-үш есе қымбат деседі. Макулатураның халық шаруашылығы үшін маңыздылығы да, міне, осында»* [10]. *«Қазір әрбір қазақстандықтың үлесіне бір жылда 38 килограмм қағаз тиетін көрінеді. Өкініштісі сол, осы 38 килограмның небәрі 6-ақ килограммы макулатураға өтеді екен. Сонда қалғаны қайда? Қалғаны, жоғарыда айтып өткендей, мекемелер маңында өртелген, ұра-жырада шашылып, шіріп қалған»* [10]. Қазақ ССР материалдық-техникалық жабдықтау жөніндегі Мемлекеттік комитетінің Қайталама материалдық ресурстарды дайындау, жеткізіп беру және пайдалану жөніндегі Бас басқармасы бастығының орынбасары Қасым Жанаевтан бұл мәселе төңірегінде атқарылып жатқан жұмыстар жайы сұрастырылады. Тәжірибе ретінде «Макулатураға арналған» деген жазуы бар темір жәшіктердің қаланың бірнеше орындарына қойылғаны жайлы ақпарат беріп, бірі қағаз салған бұндай жәшіктерге кей адамдардың өзге қоқыстарын салып кететіндігі, осылайша, тұрғындар тарапынан жаңағы бастаманың тиімсіздігі туындайтындығы жайлы ақпарат береді. Қаламгер арнайы темір жәшіктерге кімдердің нені лақтырғандығын өзі көрмесе де, өз аузымен жазып отырған жоқ. Сондықтан журналистік этика нормалары бұзылмайды және арнайы мекеме тарапынан берілген деректер мақаланы фактілермен, жаңа ақпараттармен байытып тұр. Қазақстандағы қағаз шығару заводтарының тынысымен де танысады. Одақ көлемінде аталмыш тақырыпқа қатысты іс-шаралар мен акциялардың жүзеге асуы мен «заңсыздық» фактілерінің бар екендігін әшкерелеуге ұмтылыс жасайды. Осылайша, журналист мәселені барлық қырынан ашуға тырысады. *«Рас, қазір қағаздан мол, қағаздан арзан зат аз. Ерте дүниедегідей папирусқа, қайыңның қабығына, өгіздің терісіне жазатын күндер, XVI ғасырда Россиядағыдай бір кітапты (Мәселен, «Анастол», «Часовник») екі-*

үш сиыр немесе 30-40 қой беріп сатып алатын күндер, тіпті, Совет үкіметінің алғашқы жылдарында сауат ашу үшін грифель тақтаны, газет шетіндегі екі елідей ашық жерді пайдаланатын күндер бүгінгі ұрпақтың түсіне де кірмейді. Кірмейтіні, шүкіршілік, қазір еліміз қағазға бай» [10]. Бұл абзацтағы тарихи деректі сіз біліп пе едіңіз? Жоқ. Бұл оқырман үшін жаңа мағлұмат. Бұның барлығы мақаланы жазу барысында журналистің қаншалықты ізденгенін көретіп тұр. Барлығынан бұрын Дидахмет Әшімханұлының мақаланы бастау тәсіліне назар салсақ. Кез келген мақала алғашқы абзацында-ақ өзіне назар аудартып, оқырман оны оқитындай баурап алуы керек. Қағаздан арзан зат жоқ күнде, қадірі қалмаған «қағаздарды ысырап етпеу» мәселесі жайлы мақаланы қалай оқыту керек? Бірден деректермен немесе арнайы мекеме басшылығының түсіндірмесімен басталған зәру мәселе оқырман назарын аулап-ауламауы екіталай. Сондықтан журналист мақаласын өмірде болған шағын оқиғаны әңгімелеуден бастайды. ««Жазушы» баспасының бір қызметкерінен «қызық» әңгіме естігеніміз бар... Роман жаза ма, хабар жаза ма, кім білсін, аталған баспаның аударма редакциясына құрметті демалыстағы бір қарт келеді де, жазуға қағаз сұрайды. Су сұраса сүт беретін салтымыз, редакция қызметкерлерінің бірі әлгі қартқа бір бума шытырлаған аппақ қағаз ұсынса, ол: «Мұндай қағазды ысырап етіп кайтесің. Сендерде бір беті ғана жазылған ескі колжазбалар бар шығар. Егер өздеріңе қажет болмаса, маған сондай қағаз беріңдер», – дейді. Дейді де, сұрағанын алып, үнсіз жүре береді.**

Бұл оқиға бізге, расында, «қызық» көрінді. Сол «қызық» оқиға бізді ойлануға да мәжбүр етті. Жаңағы қарт кім? Бұрын қандай қызмет істеген? Қай уақытта қандай білім алған? Мүмкін, ол отызыншы жылдары, қағаздың тапшы кезінде грифель тақтаға жазып, сауатын ашқан болар? Мүмкін, ол соғыс жылдарында майданнан хатын қойын кітапшасының бір жапырақ бетіне жазған шығар? Біз бұл сұрақтардың біріне нақты жауап таба алмадық. Бірақ бір білгеніміз, кім де болса, ол – қағаздың қадірін білетін адам» [10]. Дәл бұл тақырыптағы проблемалық мақаланың шағын оқиғаны баяндаумен басталғандығының өзі, біріншіден, «Қазақ әдебиеті» газетінің бағытын да есепке ала отырып, әр оқырманды қызықтырғандығына шүбә келтірмейміз. Екіншіден, осы тұста публицистикалық мақалалардың барлығы «пирамида» әдісі бойынша жазылмайтындығына көз жеткіземіз.

Талдап отырған 1985 жылы газеттің №39 санында «Он бес дән – он бес ән» портреттік очеркі жарық көреді. Кеңес журналистикасындағы «адамға көрік сыйлаған – еңбек пен еңбекке жан бітірген – адам» өшпес тақырыбы мазмұнында жазылған. Очерк нысанына – Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Абай атындағы совхоздың күрішшісі, он бес баланың анасы болып отырған қырық сегіз жасар Нағима Аймағанбетова. Очеркте масақ жасау науқаны суреттеліп, күріш өсіру сырлары мен Сырдария суының тартылу жайы жазылған. Кейіпкермен болған әңгімеден Н. Аймағанбетованың, енесінің азаматтық қасиеті, Отан

алдындағы борышына адалдығы, еңбек портреті айшықталған. «Он бес ән – он бес дәнде» сексен бесінші жылдардағы қазақ ауыл әйелінің портреті кейіпкер арқылы ғана емес, автордың очерк соңына таяу жазған мына жолдарынан да көрініс тауып, сол замандағы халық жайы жайлы бүгінгі біздерге хабар беріп тұр.

«Неге екені белгісіз совхоз орталығына жеткеннен мені қазіргі ауыл әйелдері туралы ой мазалай берген. Иә, таңның атысынан күннің батысына дейін шаруаның торшолағынан бір түспейтін, қайда салса да қарсылық білдірмей қара қайыстай көнбіс мінез танытатын, үйге келсе, «қажыдым» деп қабақ шытпай ерінің де, балаларының да бабын таба білетін осынау ізгі жүректі, ілтипатты жандарды қандай қасиетімен бағалаймыз осы? Меніңше, ең алдымен, адамгершілігімен, ұлттық мінезді сақтай білуімен. Осы адамгершілік қасиеттерімен олар қоғамға да қаншама пайда келтіріп отыр десеңізші! Қоғам үшін баланың өзі қандай байлық! Осы байлыққа бір Нағима апай қаншама үлес қосып отыр. Ерлік жасап отыр. Және ерліктің ең үлкенін жасап отыр. Мұндай адамдарды, қанша құрметтесек те, артық емес-ау» [11] деп пікірін жасырмады қаламгер. «Публицистика – уақыт үні, дәуір шежіресі» екендігінің жарқын көрінісі осы. Очерк кейіпкері – Нағима Аймағанбетова еңбекқорлығымен де, он бес балаға жарық дүние есігін сыйлағандығымен де оқырманға үлгілі. Журналист халыққа қарапайым ортадан шыққан қаһарманын таныту мақсатына жеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әшімханов Д.Ә. Әңгіме емес әңгімелер / Д.Ә. Әшімханов. – Астана: Елорда, 2004. – 270 б.
2. Амандосов Т.С. Қазақ совет баспасөзінің жанрлары / Т.С. Амандосов. – Алматы: Мектеп, 1968. – 240 б.
3. Шыңдалиева М.Б. Журналистика жанрларының пішіндері мен функциясы / М.Б. Шыңдалиева. – Астана: ЕҰУ АББ, 2012. – 248-б.
4. Музалёв А. Литературный жанр очерк. Как писать очерк // www.liter-rm.ru
5. Әшімханов Д. Кек жалыны / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1980. – 11 июль.
6. Әшімханов Д. Шырайы – шұрайлы тілінде / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1981. – 13 март.
7. Әшімханов Д. Қара бұрымды қарындас / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1981. – 13 ноябрь.
8. Әшімханов Д. Мәртебелі мамандық мектебі / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1982. – 1 январь.
9. Әшімханов Д. Бал арасы / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1983. – 30 декабрь.
10. Әшімханов Д. Қағаздар, аппақ қағаздар... / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1982. – 5 март.
11. Әшімханов Д. Он бес дән – он бес ән / Д. Әшімханов // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 27 сентябрь.

REFERENCES

1. Ashimhanov D.A., *Angime emes angimeler*. D. Ashimhan. Astana. Elorda, 2004,

270 (in Kaz).

2. Amandosov T.S., *Qazakh sovets baspasozinin janrlary*. T.S. Amandosov. *Almaty. Mektep, 1968*, 240 (in Kaz).

3. Shyndaliev M.B., *Zhurnalistika zhanrlarynyn pishinderi men funkciyas*. M.B. Shyndaliev. *Astana. ENU, 2012*, 248 (in Kaz).

4. Muzaliyov A., *Literaturnyi zhanr ocherk. Kak pisat ocherk*. www.liter-rm.ru (in Russ).

5. Ashimhanov D., *Kek zhalyny. Qazaq adebiyeti. 1980*, 11 july (in Kaz).

6. Ashimhanov D., *Shyraiy shuraily tilinde. Qazaq adebiyeti. 1981*, 13 march (in Kaz).

7. Ashimhanov D., *Qara burymdy qaryndas. Qazaq adebiyeti. 1981*, 13 november (in Kaz).

8. Ashimhanov D., *Martebeli mamandyq mektebi. Qazaq adebiyeti. 1982*, 1 january (in Kaz).

9. Ashimhanov D., *Balarasy. Qazaq adebiyeti. 1983*, 30 december (in Kaz).

10. Ashimhanov D., *Qagazdar, appak qagazdar... Qazaq adebiyeti. 1982*, 5 march (in Kaz).

11. Ashimhanov D., *On besdan onbes an. Qazaq adebiyeti. 1985*, 27 september (in Kaz).

УДК 343.91-055.2

М. ҚАЙРАТҰЛЫ, К.Х. РАХИМБЕРДИН

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛИКТОВ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Данная статья посвящена изучению конфликтов в местах лишения свободы: определению понятия конфликтов в местах лишения свободы и соотношению его с другими схожими понятиями; изучению современного состояния, уровня, структуры, динамики преступности осужденных, отбывающих наказание в исправительных учреждениях Республики Казахстан, и сравнению выявленных тенденций с закономерностями развития общей преступности.

Ключевые слова: конфликт, преступность, места лишения свободы, осужденные.

БОСТАНДЫҚТАН АЙЫРУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ЖАНЖАЛДЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Бұл мақала бас бостандығынан айыру орнындағы жанжалды зерттеуге арналған: бас бостандығынан айыру орнындағы жанжал түсінігін анықтау және оның басқа ұқсас түсініктермен арақатынасы; Қазақстан Республикасының түзеу мекемелерінде жазаларын өтеп жатқан сотталушылар қылмыстылығының жағдайы, деңгейі, құрамы, динамикасы және анықталған үрдістің жалпы қылмыстылық заңдылығымен салыстыру.

Түйін сөздер: жанжал, қылмыстылық, бас бостандығынан айыру орындары, сотталғандар.

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CONFLICTS
IN THE PLACE OF DETENTION

This article is devoted to the study of conflicts in prisons: the definition of the concept of conflict in places of detention and the relationship with other similar concepts; Study of the current state, level, structure and dynamics of crime convicts serving sentences in correctional institutions of the Republic of Kazakhstan, and compared with the laws of the identified trend of overall crime.

Keywords: conflict, crime, places of detention, prisoners.

Криминологический анализ обстановки в местах лишения свободы свидетельствует о том, что на сегодняшнее время вопросы, связанные со стабилизацией процесса исполнения наказаний, являются весьма актуальными. Показатели пенитенциарной преступности, других видов правонарушений, совершаемых осужденными, несмотря на значительное сокращение их численности в исправительных учреждениях, тем не менее характеризуются ростом тяжких и особо тяжких противоправных деяний.

По данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан в 2013 году в исправительных учреждениях было совершено 216 преступлений, из них: 79 – тяжкие и особо тяжкие, 137 – небольшой и средней тяжести. В основном совершались преступления против личности – 1, преступления против собственности – 49, преступления против общественной безопасности и общественного порядка – 20, преступления против здоровья населения и нравственности – 3, коррупционные и иные преступления против интересов государственной службы и государственного управления – 1, преступления против порядка управления – 3, преступления против правосудия и порядка исполнения наказаний – 139. В 2014 году зарегистрированных в учреждениях уголовно-исправительной системы преступлениях, совершенных лицами, отбывающими уголовное наказание – 183, из них: 20 – тяжкие и особо тяжкие, 163 – небольшой и средней тяжести. В 2015 году было зарегистрировано 156 правонарушений, из них: 43 – тяжкие и особо тяжкие, 106 – небольшой и средней тяжести. С января 2016 года количество правонарушений в исправительных учреждениях составляет – 4, из них 2 – тяжкие, 2 – средней тяжести [1]. Одним из факторов, осложняющих криминогенную обстановку в исправительных учреждениях является то, что существенную долю среди осужденных занимают лица наркозависимые, с психическими отклонениями, больные социально опасными заболеваниями, осужденные за тяжкие и особо тяжкие преступления.

В местах лишения свободы люди с помощью насилия пытаются компенсировать все то, что они потеряли, попав под стражу. Но насильственные действия не всегда представляют собой протест. Чаще они являются привычным грубым

способом разрешения данной жизненной ситуации, когда субъект даже не желает задумываться над тем, что можно прибегнуть к другому, неагрессивному, поведению. Особенность насилия в исправительных учреждениях заключается в том, что оно носит характер протеста, – обычно направлено на другого осужденного, т.е. если один преступник отбирает что-то у другого, тем самым он пытается компенсировать нечто, что у него отнято неволей. Лишенные свободы несравненно хуже защищены, поэтому объектом нападения других преступников они становятся намного чаще.

Чувство протеста, явно выраженное у осужденных, выливается в противоправные поступки (И.И. Карпец) и влечет за собой крайне негативные последствия. Конфликт выступает причиной правонарушения против личности и отрицательно влияет на обстановку в исправительном учреждении, блокирует процесс исполнения наказаний.

Выяснение сущностной стороны дефиниции «конфликт» применительно к осужденным, определение его криминологической роли в совершении преступлений во время отбывания ими наказания позволили сформулировать его криминологическое определение: конфликт с участием осужденных при исполнении и отбывании уголовных наказаний (пенитенциарный конфликт) есть столкновение противоречий между осужденными или между осужденными и персоналом исправительного учреждения, обуславливающих совершение преступлений.

Предметом пенитенциарного конфликта являются противоречия, возникающие при исполнении и отбывании уголовного наказания, а также при применении к осужденным основных средств исправления.

Изучение факторов, обуславливающих совершение преступлений и иных правонарушений во время отбывания уголовного наказания в виде лишения свободы, свидетельствует о том, что в большинстве случаев им предшествуют как затяжные, так и мгновенно возникающие конфликты либо между осужденными, либо между осужденными и сотрудниками исправительного учреждения. Кроме того, поскольку конфликты обладают временной протяженностью, то крайне важно своевременно принять меры по их предупреждению, то есть предупредить их последствия в виде совершения преступлений и иных правонарушений. Выявление конфликтных ситуаций лежит в основе предотвращения большинства преступлений, совершаемых в исправительных учреждениях [2].

Конфликты с участием осужденных в процессе исполнения и отбывания наказаний принято называть пенитенциарными. Пенитенциарные конфликты приводят к нарушению прав и законных интересов всех без исключения участников уголовно-исполнительных отношений. Разрушительные последствия конфликта в целом дестабилизируют процесс исполнения уголовных наказаний, поэтому правильное поведение в конфликте будет способствовать минимизации

правовых последствий и достижению наибольшей эффективности в укреплении правопорядка.

Исследование пенитенциарного конфликта приобретает наибольшую актуальность в период реформы отечественной уголовно-исполнительной системы, так как любые преобразования, с одной стороны, сопровождаются определенными конфликтами, а с другой – могут спровоцировать развитие последних, поскольку цель реформы – кардинальное изменение уголовно-исполнительной политики. При выявлении причин и условий конфликтов следует исходить из их деления на объективные и субъективные. К объективным причинам относятся:

- несовершенство отдельных форм уголовно-исполнительного законодательства, наличие в нем установлений, реализация которых зависит от усмотрения администрации исправительного учреждения;

- декларативность ряда уголовно-исполнительных норм;

- недостаточное материальное и медицинское обеспечение осужденных.

Объективными условиями являются:

- наличие большого количества осужденных, проживающих в одном помещении;

- замкнутость сферы общения;

- ограничение социально полезных связей;

- низкий социальный престиж осужденного;

- нестабильность состава осужденных.

В число субъективных причин следует включить:

- наличие «тюремной» субкультуры;

- правовой нигилизм осужденных и персонала исправительных учреждений;

- стратификация осужденных, наличие так называемых воров в законе, отрицательных группировок осужденных;

- несоответствие условий отбывания наказаний законодательным нормам;

- незаконное применение физической силы, осуществление насильственных действий, унижающих честь и достоинство человека;

- некорректное поведение сотрудников исправительного учреждения при осуществлении режимных мероприятий (проведение общего обыска, незаконное изъятие предметов и вещей у осужденных и т.п.).

Субъективными условиями являются:

- недостатки внутренней регуляции поведения (агрессивность, несдержанность, вспыльчивость, жестокость, негативная целостная ориентация, низкий нравственный уровень личности, пониженная сопротивляемость негативным влияниям среды);

- низкий культурный уровень;

- отсутствие должного контроля со стороны администрации исправительного учреждения;
- профессиональная деформация персонала исправительного учреждения;
- снижение уровня и качества индивидуально-воспитательной работы;
- наличие иерархической структуры неофициального управления осужденными в местах лишения свободы.

Социально-демографический профиль заключенных, создающих конфликт и совершающих правонарушения, следующий: примерно половина из них – это лица до 30 лет, имеющие уже определенный жизненный опыт, сформированные негативные ценности ориентации, наличие двух или трех судимостей. Это люди, достаточно сильно пропитавшиеся тюремной субкультурой, тем более что почти половина из них ранее уже находились там от пяти до десяти лет, а некоторые – свыше десяти лет. Большинство из них осуждено за кражи, грабежи, разбои, изнасилования, но довольно мало среди них тех, кто наказан за убийства и причинения тяжкого вреда здоровью. Подавляющее большинство из заключенных, совершающих преступления, имеют невысокий образовательный уровень (убийцы, к примеру, 5-7 классов в среднем).

Чтобы понять саму атмосферу в местах лишения свободы, складывающиеся там отношения и вспышки насилия, отметим, что среди осужденных немало лиц с психическими аномалиями. Без учета этого обстоятельства невозможно правильно организовать индивидуально-воспитательное воздействие на них. Вместе с тем без знания о наличии и специфике внешних проявлений тех или иных психических расстройств у конкретных лиц нельзя успешно предупреждать новые правонарушения с их стороны, в том числе насильственные. По-видимому, наличие психических аномалий при всем том, что они еще плохо выявляются и лечатся, а карательно-воспитательное воздействие обычно осуществляется без учета этого весьма важного факта, во многом объясняет факты стойкого неподчинения требованиям администрации, неприятие условий пребывания в местах изоляции от общества.

Большинство осужденных имеет примитивную структуру потребностей (преобладание органических потребностей), элементы инфантилизма, противоречивости и двойственности психики, отражающиеся в характере совершаемых ими преступлений.

Недостаточное их интеллектуальное развитие, неспособность к абстрактному мышлению, установленное в ходе исследования у всех лиц, совершивших побег и убийства в исправительных учреждениях, сказываются на преобладании у них эмоциональных побуждений. То есть при совершении насильственных преступлений в мотивации преобладает сложившаяся в течение довольно длительного времени отрицательно-эмоциональная установка к потерпевшему,

сужающая до предела возможности сознания.

В целом же для указанных лиц характерно преобладание следующих черт:

– эмоциональная неустойчивость, несдержанность, неспособность управлять собой в экстремальных условиях;

– конформность, зависимость от других осужденных;

– интровертированность осужденных, т. е. погружение в свои мысли, в свое «я». Отсюда склонность к самоанализу, необщительность, пессимизм, скрытность и другие свойства, которые способны при отсутствии длительной разрядки разрешиться в эмоциональном взрыве – в хулиганстве, насилии, побеге или просто в злостном нарушении режима;

– повышенная тревожность, выражающаяся в страхах, осторожности. В конечном счете, это вызывает невротическое или психическое заболевание и по механизму эмоциональной разрядки может проявляться в совершении преступления, связанного с физической активностью, т.е. чаще всего с насилием, половыми эксцессами;

– повышенное самомнение, упрямство, а у особо опасных преступников – повышенный самоконтроль, который наряду с организаторскими способностями содействует формированию лидерства, организации и совершению тщательно подготовленных тяжких преступлений в условиях социальной изоляции, а потому трудно раскрываемых.

У значительного количества заключенных имеются те или иные невротические отклонения (в большей степени истерии, неврозы) и психические аномалии (психопатии, акцентуации характера и т.п.). Эти отклонения затрудняют осужденному возможность в полной мере осознавать значение своих действий, руководить ими и зачастую именно поэтому способствуют совершению ими преступлений. Так, установлено наличие психопатических отклонений у всех лиц, совершивших побег.

После выявления вышесказанных психологических особенностей осужденных, а также причин конфликтов, следовательно, истекает вопрос о профилактике этих причин. Прежде всего, воспитательная работа должна проводиться регулярно и качественно. Все мы осознаем, что воспитание – это главная составляющая, которая необходима для человека в становлении как личность.

Проблема воспитательной работы с осужденными в исправительных учреждениях всегда была значимой и главной в специальной педагогике. В пениitenciарной педагогике рассматривается целый ряд вопросов, связанных с реализацией цели исправления осужденных. Практика и наблюдения показывают: не все основные средства исправления осужденных в практике воспитательной работы могут быть применены, так трудоиспользование осужденных в современной ситуации практически не применимо. В этой связи перед воспитательной

службой встает проблема решения занятости осужденных. Такая незанятость, обычно, приводит к чрезвычайным происшествиям в местах лишения свободы.

Решение проблемы исправимости является альтернативой теориям о врожденной преступности, об обеззараживании, о мерах социальной защиты. В этой связи уместно высказывание известного В.И. Мясничева: «Необходимо развеять миф о закономерной неисправимости или стойкости дефектов характера, в ряде случаев, возрождающихся при педагогических трудностях» [3]. Многие ученые согласны с тем, что занятость осужденных полезным делом гораздо уменьшит конфликты в местах лишения свободы. Мы считаем, массовое привлечение осужденных к чтению, спорту, а также получению дополнительных образований положительно повлияет на их стиль поведения. Как писал великий русский прозаик Максим Горький «Любите книгу, она облегчает вам жизнь, дружески поможет разобраться в пестрой и бурной путанице мыслей, чувств, событий, она научит вас уважать человека и самих себя, она окрыляет ум и сердце чувством любви к миру, к человечеству». Из этого можно понять, что книга помогает людям в выборе жизненного пути, учит их избегать ошибок, выходить на правильную дорогу. Поэтому чтение – лучший способ воспитания, а также одно из составных частей исправления осужденных.

Специфика предупредительной деятельности в условиях исправительных учреждений обусловлена ограниченным доступом к объекту профилактического воздействия, строго установленным кругом субъектов такой деятельности, а также своеобразием форм, методов профилактической работы. Основные средства исправления осужденных, закрепленные ст. 7 УИК РК (установленный порядок исполнения и отбывания наказания, воспитательная работа, общественно полезный труд, получение общего образования, профессиональная подготовка, общественное воздействие), оказывают непосредственное влияние на причины и условия преступности в местах лишения свободы. Наряду с ними профилактическое воздействие на преступность осужденных оказывают и специально предназначенные для цели предупреждения правонарушений осужденных меры, такие как: надзор за осужденными, охрана и оперативно-розыскная деятельность.

Мы понимаем, что полностью исключить возникновение конфликтных ситуаций в исправительных учреждениях, думается, невозможно, однако предупреждать конфликты в среде осужденных и минимизировать их негативные последствия, необходимо. В связи с этим предлагаем свои рекомендации по предупреждению и профилактике конфликтов:

- усиление надзора со стороны администрации исправительного учреждения;
- раздельное содержание осужденных или же уменьшение их количества в одном помещении;
- искоренение «тюремной» субкультуры;

- исключение азартных игр;
- проведение профилактической работы с учетом стратификации осужденных;
- недопущение неправомерного поведения осужденных;
- повышение качества оказываемой медицинской помощи;
- недопущение употребления наркотических средств и спиртных напитков;
- улучшение коммунально-бытовых условий, соблюдение санитарных и гигиенических норм,
- совершенствование индивидуальной воспитательной работы с персоналом исправительного учреждения и осужденными;
- совершенствование оказания психологической помощи сотрудникам исправительных учреждений;
- улучшение организации труда осужденных;
- постоянное информирование осужденных о вероятных последствиях конфликта.

Разрешение пенитенциарного конфликта не гарантирует того, что все конфликтные взаимоотношения в данной области будут прекращены. Правовая оболочка может скрывать в себе многочисленные зародыши разнообразного несоответствия взглядов, разногласий, противоречий и иных конфликтных ситуаций. В связи с этим в местах лишения свободы все чаще и чаще наблюдается такое явление, как возобновление или продолжение конфликтов. Признаками эскалации пенитенциарного конфликта являются: вытеснение адекватного восприятия другого лица образом врага; переход от аргументов к претензиям и личным выпадам; рост иерархического ранга нарушаемых и защищаемых интересов и их поляризация; потеря первоначального предмета разногласий; расширение границ конфликта; увеличение числа участников конфликта.

Надо помнить, что конфликтность в среде осужденных характеризуется тем, что в их межличностных отношениях возникает такая ситуация, которая вызывает не удовлетворенность осужденных сложившимися обстоятельствами, отношениями, действиями, выражением интересов, выдвижением требований, навязываемой идеологией и др. Все это определяет уровень остроты ситуации, степень обострения противоречий между интересами противоборствующих сторон, принятие решения о разрешении противоречий, выбор вариантов и способов совершения действий, включая криминальные. Поэтому затронутый нами вопрос криминологической характеристики конфликтов в местах лишения свободы и ее предупреждение весьма актуален: предложенные нами методы заслуживают дальнейшего исследования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Статистический отчет о зарегистрированных преступлениях и результатах деятельности органов уголовного преследования. Официальный сайт Комитета по право-

вой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. www.pravstat.prokuror.kz

2. Емельянов Н.С. Криминологическое исследование конфликтов с участием осужденных: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Н.С. Емельянов. – Владимир, 2015.

3. Жамулдинов В.Н. Воспитательная работа среди осужденных: состояние и перспективы совершенствования / В.Н. Жамулдинов // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. – №1(61). – 2012.

REFERENCES

1. *Statisticheskij otchet o zaregistrovannyh prestuplenijah i rezul'tatah dejatel'nosti organov ugolovnogo presледovaniya. Oficial'nyj sayt Komiteta po pravovoj statistike i special'nyh uchetam General'noj prokuratury Respubliki Kazahstan. www.pravstat.prokuror.kz (in Russ).*

2. Emel'janov N.S., *Kriminologicheskoe issledovanie konfliktov s uchastiem osuzhdennyh: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskikh nauk. Vladimir, 2015 (in Russ).*

3. Zhamuldinov V.N., *Vospitatel'naja rabota sredi osuzhdennyh. sostojanie i perspektivy sovershenstvovaniya. Vestnik KazNU im. Al'Farabi, 1, 61, 2012 (in Russ).*

УДК 94 (574)

С.М. НУРИХАНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

«СТРУКТУРА ПОВСЕДНЕВНОСТИ» В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)

В статье рассматривается феномен повседневности, обозначается важность его изучения в отечественной исторической науке. Рассказывается об относительно новом и весьма модном в исторической науке направлении, сосредоточенном на обыденном мире обычных людей, с их заботами, радостями и страданиями.

Ключевые слова: структура повседневности, микроистория, макроистория, историческая антропология, бытописатели.

«ӘДЕТТЕГІ АХУАЛ ҚҰРЫЛЫМЫ» ЗАМАНАУИ ОТАНДЫҚ ТАРИХНАМАДА (МӘСЕЛЕНІҢ ҚОЙЫЛУЫ)

Мақалада әдеттегі ахуал феномені қарастырылады, оның отандық тарих ғылымындағы маңыздылығы көрсетіледі. Қарапайым адамдардың әдеттегі өміріне негізделген тарих ғылымындағы жаңа бағыты туралы айтылады.

Түйін сөздер: әдеттегі ахуал құрылымы, микротарих, макротарих, тарихи антропология, күнделікті өмірді жылнамашылар.

«THE STRUCTURE OF EVERYDAY LIFE» IN MODERN KAZAKH HISTORIOGRAPHY (FORMULATION OF THE PROBLEM)

The article discusses the phenomenon of everyday life, indicated the importance of its study in the Kazakh historical science. Describes a relatively new and very fashionable in historical science direction focused on the everyday world of ordinary people, with their worries, joys and sufferings.

Keywords: the structure of everyday life, micro-history, macro-history, historical anthropology, chroniclers of everyday life.

Перед современной исторической наукой Казахстана стоит важнейшая задача: реконструкция истории казахского народа с позиции новых теоретико-методологических установок с учетом опыта мировой историографии. Социокультурные преобразования, связанные с развитием общества, научные тенденции, которые должны отражать эти социальные изменения, порождают необходимость в формировании нового направления в науке, где предметом исследования становится повседневность. Кроме того, несогласие между абстрактностью единых законов науки и реальной жизни простых людей послужило поводом для поиска новых подходов в историческом познании. История показывает общие черты проблемы, а именно касаясь только макроистории, обращая внимание на законы и общие тенденции эволюционирования. Обычному человеку с его конкретным положением и подробностями жизни, с особенностями его восприятия и переживания мира не оставалось места, он практически отсутствовал. Из поля зрения историков выпадала обыденная жизнь отдельного человека, круг его переживаний, конкретно-исторические аспекты его существования. Ученые-историки устремились к изучению повседневности как одному из возможных способов разрешения данного несогласия.

Сегодняшняя историческая наука испытывает глубокую внутреннюю трансформацию, которая выражается в смене интеллектуальной направленности, исследовательских моделей, самого языка истории. Современную ситуацию в историческом познании все чаще относят к постмодернистской. Ощувив на себе «наступление структурализма», который стал «новым сциентизмом» в 60-е годы, «лингвистический поворот» или «семиотический взрыв» в 80-е годы XX века, историография не могла не испытать на себе воздействия постмодернистской парадигмы, которая распространила свое влияние на все сферы гуманитарного знания [1]. Кризисное положение, апогей которого историческая наука Запада перенесла на себе еще в 70-е годы XX века, российская наука после 80-х годов, казахстанская наука испытывает именно сегодня. Идет переосмысление и самого понятия «историческая реальность», вместе с ним и собственная идентичность историка, его профессиональный суверенитет, критерии достоверности источника (размываются границы между фактом и вымыслом), вера в возможность

исторического познания и стремление к объективной истине. Стараясь преодолеть кризис, ученые-историки создают новые подходы и новые идеи, включая категорию «повседневности». Современная историческая наука выявила пути, которые позволяют приблизиться к осмыслению истории через его субъекта и носителя – самого человека. Глубокий анализ материальных и социальных форм повседневного бытия человека – его жизненного пространства, стереотипов его мышления и поведения – рассматривается как один из возможных в этом отношении подходов.

Анализируя развитие и состояние западной, российской и казахстанской исторической науки с позиции структуры повседневности, необходимо отметить, что на сегодняшний день на общем фоне эволюции данного исследовательского направления крупных казахстанских работ очень мало, поскольку данный подход имеет незначительное количество приверженцев и находится в состоянии становления как отечественной научной историографической школы. Попытка изучения практически не исследованной в казахстанской исторической науке проблемы «структуры повседневности» приводит к необходимости анализа опыта специалистов из зарубежья и России.

Западную историографию следует охарактеризовать появлением, становлением и своеобразным развитием исторического мышления в контексте философского подхода. Интерес к «истории повседневности» уже имел место в западноевропейской науке на рубеже XIX-XX столетий. Работы данного периода считаются общетеоретическими, поскольку здесь исследуется теория и структура повседневности, в русле философского направления, которые натолкнули историков рассматривать историческое прошлое через призму именно этого направления. Понятие «структуры повседневности» было впервые введено в научный оборот французским ученым Фернаном Броделем. Ф. Бродель предложил видеть в экономике любого общества два уровня структур: структуры жизни материальной (предметной) и жизни нематериальной (непредметной), охватывающей человеческую психологию и каждодневные практики. Представленный второй уровень и был назван им «структурами повседневности». В его знаменитой работе «Структуры повседневности: возможное и невозможное» предпринята попытка подробного, многомерного и всестороннего описания самых различных сфер материальной, повседневной жизни людей XV-XVIII вв. [2]. Главными предметами его изучения являлись: жилища, одежды, мода, интерьер, техника, предметы роскоши, орудия, денежные средства, планы деревень и городов, питание, цены на зерно, пищу и напитки, излишнее и обычное и др. Следует отдать должное этому ученому, поскольку он дал большой толчок переориентации исторических исследований – переходу от событийной политической истории, от поисков общих закономерностей экономического развития к аналитическо-

му изучению историко-психологических, историко-демографических, историко-культурных сюжетов. Продолжатели Броделя, французские историки – принадлежавшие уже к новому, второму поколению Школы «Анналов» – стремились расширить его метод, представляя важность взаимосвязи между обычным образом жизни людей, их бытом и их ментальностями.

Структура повседневности, как отмечает Людтке, призывает к воссозданию «всего многообразия личного опыта и форм самостоятельного поведения», к изучению «человека в труде и вне его». То есть главными в анализе повседневности являются «жизненные проблемы тех, кто в основном остались безымянными в истории». И, прежде всего, вопрос о том, как люди испытывают влияние разнообразных структур и процессов. Отклонение от изучения политики сверху было обусловлено подчеркиванием того, что именно внизу, на микроисторическом уровне, сталкиваются общественный и частный интерес. Единомышленники истории повседневности призывают к конкретизации структурного подхода с целью обогащения нашего осмысления прошлого, отдавая, тем не менее, преимущество изучению повседневной жизни. В знаменитой статье «О понятии повседневности» он показывал, что «структура повседневности не обладает характером более или менее автономной структуры, но является составным элементом структуры определенного социального слоя. Поскольку один слой нельзя рассматривать изолированно, повседневность является также частью властных структур всего общества» [3].

Значительный вклад в изучение проблемы повседневности был сделан учеными А. Шюц, П. Бергер, Т. Лукман. Определённые теоретические вопросы по проблеме «истории повседневности» были разработаны основателями историко-антропологического подхода в изучении прошлого – французскими историками М. Блоком и Л. Февром. Учёные Х. Медик, А. Людтке призывали молодое поколение перенаправить научные исследования на изучение микроисторических процессов, а именно историю отдельных рядовых людей или групп, носителей повседневных интересов, а также проблем культуры как способа понимания и абстракции повседневной жизни и поведения в ней [4].

В 60-70 гг. XX в. повседневность стала объектом внимания и советских историков, что ярко иллюстрирует научное творчество А.Я. Гуревича, последователя французской исторической школы [5]. Второй всплеск роста интереса к данному направлению в российской историографии приходится на 90-е гг. XX в. Аникеев А.А. связывает эту тенденцию с переносом «центра тяжести исторического исследования на феномен человеческой жизни в её повседневности, во всех её проявлениях и связях, и, прежде всего, в процессе реализации человеком своей родовой сущности, производстве условий жизни».

Согласно мнению российского академика Ю.А. Полякова, «...история по-

вседневности – это сумма миллиардов судеб людей, живущих в далёком и близком минувшем, имеющих как общие глобальные черты, так и специфические, региональные, национальные, наконец, индивидуальные. Задача – обрисовать их образ жизни в историческом разрезе, выявляя общее и особенное, неизменное, сохраняющееся столетиями, и новое, ежедневно рождаемое буднями». Также он четко отмечает: «Чтобы понять исторические события и явления, надо решить двудединую задачу – показать и человека и обстановку». В целом, научный анализ повседневной жизни, независимо от дисциплинарного подхода к понятию, – это попытка вникнуть в обыденный человеческий опыт и разобраться в том, что каким образом он влияет на масштабные исторические процессы.

Особое место в изучении проблемы повседневности занимает российская историография, которая представлена такими именами, как В.Б. Жиромская, Л.П. Репина, А.К. Соколов, С.В. Журавлев, И.М. Савельева, А.В. Полетаева, А.В. Курьянович, Н.Л. Пушкарёва и другие.

Н.Л. Пушкарева дала наиболее точное определение «истории повседневности» в своей статье «История повседневности как направление исторических исследований», где автор отмечает, что это новая ветвь исторического знания, предметом изучения которой является сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах. Здесь, главной целью истории повседневности является комплексное исследование образа жизни и его изменений у представителей разных социальных слоёв, их поведения и эмоциональных реакций на жизненные события.

Что касается казахстанской исторической науки, то здесь наблюдается всплеск интереса к проблеме структуры повседневности только после 90-х XX в. Данный вопрос рассматривается как с социологической, этнографической, так и с исторической точки зрения, где предпринята попытка теоретического осмысления повседневности через призму отдельных регионов Казахстана, что в дальнейшем даст возможность создать базу для развития в казахстанской исторической науке этого направления. Удачной попыткой комплексного описания повседневной жизни населения следует отметить следующие работы: Козыбаевой М.М. «Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920-1930-е годы», Абдрахмановой К.К. «Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 гг.», Жалмагамбетова Е.А. «Повседневная жизнь в период столицы города Кызылорды в 1925-1929 гг.». Так, Абдрахманова, используя синтез макро-и микроисторических подходов, попыталась проследить влияние множества макрособытий на характер повседневной жизни [6]. Козыбаева М.М. в контексте истории повседневности в комплексе, проанализировав административные, социально-демографические и культурные процессы, выявила проблему

влияния государственной власти на повседневную жизнь городского населения Северного Казахстана посредством лишения избирательных прав и проведения политических репрессий [7]. Жалмагамбетов Е.А. в диссертационном исследовании также провел комплексное изучение повседневности жителей города в контексте качества услуг в сфере образования, динамики развития качеств медицины, а также социального, экономического положения горожан дает полную картину из жизни простого обывателя.

В современной отечественной историографии выдвинуты проблемы исторической эволюции городской повседневности, которой фактически не уделялось внимание – можно говорить о формировании отдельного научного направления. Все же на сегодня большая часть работ по данной проблематике носит отрывочный характер, затрагиваются лишь отдельные аспекты повседневности. В трудах Абылхожина Ж.Б., Сактагановой З.Г. затрагиваются вопросы питания, продовольственного снабжения, уровня и качества жизни городского населения Центрального Казахстана, посвящённых социально-экономическому развитию Казахстана в этот же период [8].

Проблема казахстанской историографии в том, что конкретно-историческим исследованиям, вносящим огромный вклад в анализ темы, часто не хватает широты взгляда, понимания, для чего нужно изучение «большого в малом», в деталях. По сути – это исследования в области краеведения и этнографии, которые традиционно вносят свой вклад в общую картину повседневности определенного слоя, класса, социальной группы, но не могут представить серьезного исторического анализа.

Кроме того, историки повседневности многое позаимствовали у этнографов и «бытописателей» XIX века: интерес к типично этнографическим темам – исследовании жилища, системы питания, стиля одежды и т.д. Этнографический метод включенного наблюдения позволяет историкам заметить такие стороны жизни людей, от которых не остается следов в исторических, документальных источниках.

Принципиальное отличие изучения повседневности от этнографических исследований быта состоит в понимании значимости событийной истории, в стремлении показать многообразие индивидуальных реакций на череду политических событий. Взгляд через призму повседневности позволяет увидеть историю в другой перспективе.

Анализируя данный подход, необходимо отметить, что структура повседневности должна осуществляться по следующим четырём направлениям. Первое направление – историко-демографическое, включающее изучение рождаемости, смертности, продолжительности жизни, здоровья, заболеваемости, состояние медицинского обслуживания. Второе направление исследует проблемы семьи,

брака, семейных отношений, взаимоотношений поколений, а также воспитание детей в семье. Третье направление акцентируется на анализе жизненных условий, т.е. проблем жилья, питания, одежды, транспорта, коммуникаций, на состоянии сферы услуг и т.д. Четвёртое направление включает в себя проблемы досуга, отдыха, занятия спортом, соблюдение праздничных обрядов.

Таким образом, для казахстанской исторической науки интерес к выше обозначенной тематике является новым направлением. Это объясняет пока еще незначительное количество узкоспециализированных научных трудов, где проблемы «повседневности», «исторической антропологии» являлись бы объектами пристального и системного изучения. Однако можно говорить об устойчивом и всевозрастающем интересе отечественных исследователей к проблемам изучения структур повседневности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вамбольдт Н.В. Повседневность в истории / Н.В. Вамбольдт, М.П. Шубина // Электронный научный журнал Вестник Омского государственного педагогического университета. – 2006.
2. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. в 3-х т. – М., 1986. – Т. 1. – 621 с.
3. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии / А. Людтке // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. – М., 1999. – С. 77.
4. Абдрахманова К.К. «История повседневности» в XX-XXI веках. Историографический аспект / К.К. Абдрахманова. – Караганда, 2006.
5. Гуревич А.Я. Исторический синтез и «Школа Анналов» / А.Я. Гуревич. – М., 1993; его же. Избранные труды. – Т. 1-2. – М., 1999-2000.
6. Абдрахманова К.К. Повседневная жизнь городов Центрального Казахстана в 1945-1953 гг. / К.К. Абдрахманова. – Караганда, 2009.
7. Козыбаева М.М. Повседневная жизнь городского населения Северного Казахстана в 1920-1930-е годы / М.М. Козыбаева. – Астана, 2015.
8. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. / Ж.Б. Абылхожин. – Алматы: Ун-т «Туран», 1997.
9. Сактаганова З.Г. История осуществления советского опыта экономической модернизации в Казахстане. 1946-1970 гг. / З.Г. Сактаганова. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2004.

REFERENCES

1. Vambol'dt N.V., Shubina M.P., *Povsednevnost' v istorii. Jelektronnyj nauchnyj zhurnal Vestnik Omskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2006 (in Russ).
2. Brodel' F., *Struktury povsednevnosti. Vozmozhnoe i nevozmozhnoe. Brodel' F. Material'naja civilizacija, jekonomika i kapitalizm, XV, XVIII vv. v 3h t. M., 1986, T.1, 621* (in Russ).
3. Ljudtke A., *Chto takoe istorija povsednevnosti. Ee dostizhenija i perspektivy v Germanii. Social'naja istorija. Ezhegodnik, 1998, 1999. M., 1999, 77* (in Russ).

4. Abdrahmanova K.K., *Istorija povsednevnosti v XX, XXI vekah. Istoriograficheskij aspekt. Karaganda, 2006 (in Russ).*
5. Gurevich A.Ja., *Istoricheskij sintez i Shkola Annalov. M., 1993, ego zhe. Izbrannye trudy. T. 1, 2. M., 1999, 2000 (in Russ).*
6. Abdrahmanova K.K., *Povsednevnaia zhizn' gorodov Central'nogo Kazahstana v 1945, 1953 gg. Karaganda, 2009 (in Russ).*
7. Kozybaeva M.M., *Povsednevnaia zhizn' gorodskogo naselenija Severnogo Kazahstana v 1920, 1930e gody. Astana. 2015 (in Russ).*
8. Abylhozhin Zh.B., *Ocherki social'no jekonomicheskoi istorii Kazahstana. HH vek. Almaty. Un.t Turan, 1997 (in Russ).*
9. Saktaganova Z.G., *Istorija osushhestvlenija sovetskogo opyta jekonomicheskoi modernizacii v Kazahstane. 1946, 1970 gg. Karaganda. Izd.vo KarGU, 2004 (in Russ).*

ӘОЖ 821.512.122.09

Г.Қ. РАХИМБАЕВА, Т. ТЛЕУБАЕВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ КӨПНҰСҚАЛЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ («Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырлары негізінде)

Мақалада фольклортану ғылымындағы көпнұсқалылық мәселесі «Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырлары негізінде қарастырылады. «Мырзаш батыр» жырының Е. Ахметов, С. Нұралин, Н. Қыдырмоллаұлы нұсқаларының ортақ және дара сипаттарына салыстырмалы түрде ғылыми талдау жасалады. «Тобағұл батыр» жырының Е. Құнанбаев нұсқасына сараптама беріледі. Көпнұсқалылық қандай да болмасын шығарманың ел арасына кең тарағандығының белгісі екендігі дәлелденеді.

Түйін сөздер: тарихи эпос, фольклорлық дәстүр, поэтика, вариация.

ПРОБЛЕМА ВАРИАЦИИ В ИСТОРИЧЕСКОМ ЭПОСЕ (на основе эпосов «Мырзаш батыр», «Тобагул батыр»)

В статье рассматриваются проблемы вариации фольклороведения на основе эпосов «Мырзаш батыр», «Тобагул батыр». Сравнительно будет сделан научный анализ общим и особым чертам эпоса «Мырзаш батыр» версии Е. Ахметова, С. Нуралина, Н. Кыдырмоллаулы. Эпосу «Тобагул батыр» версии Е. Кунанбаева будет сделан анализ. Доказывается, что вариативность – знак того, что данное произведение было широко распространено среди народа.

Ключевые слова: исторический эпос, фольклорная традиция, поэтика, вариация.

PROBLEM VARIATIONS IN THE HISTORICAL EPIC (Based on the epic «Myrzash batyr», «Tobagul batyr»)

In article is considered folklorovedeniye variation problems on the basis of eposes «Myrzash Batyr», «Tobagul Batyr». To the general and special characteristics of the epos

«Myrzash Batyr» of version E. Akhmetov, S. Nuralin, N. Kydyrmollauly the comparative scientific analysis will be given. To the epos «Tobagul Batyr» of version E. Kunanbayev will be given examination. It is proved that diversity – a sign of that what there was no work it widely rasprostranatsya among the people.

Keywords: historical epic, folkloric tradition, poetics, the variation

Тәуелсіздік жылдарында тарихи жырларды тереңдеп зерттеп, тануға назар аударылып, мол мүмкіндіктер ашылып отыр. Тарихи жырларда халқымызға найзаның ұшы, білектің күшімен келген тәуелсіздік тарихы жазулы, сол тәуелсіздікті көзімен көре алмай кеткен ерлеріміздің ерлік істері зор құрметпен жырланады. Қазақ-қалмақ арасындағы шапқыншылық кезеңді бейнелейтін туындылардың бірі – Мырзаш туралы жырланған «Мырзаш батыр» атты туынды Алтай өңіріне кең тараған тарихи жырдың бірі.

Жырдың үш нұсқасы белгілі. Бірі – Ержан Ахметовтің «Әл-қисса Мырзаш батырдың қиссасы», екіншісі – Сағидолла Нұралиннің «Мырзаш батыр Алдиярұлы», үшіншісі – Ниязбек Қыдырмоллаұлының үш бөлімді «Мырзаш батыр» атты жыры. Соның ішінде ақын С. Нұралин «Мырзаш батыр» жырын екі қайтара жырлаған. Алғашқы вариациясы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына 1963 жылы, қайыра жырлағаны 1967 жылы тапсырылған. Бұл туралы «Мен, Нұралин Сағидолла, «Мырзаш батыр» жөніндегі өлең-әңгімені осымен екінші рет жырлап отырмын. Екінші жырлауым одан гөрі толығырақ жазылды, бірақ негізгі түйіні бір сарында» деп, жыршының өзі де ескертіп өтеді [1].

Осылардың ішінде Н. Қыдырмоллаұлының «Мырзаш батыр» туындысы – жырдың ең көлемді нұсқасы. Мырзаштың өз өміріндегі үш үлкен ерлігі жырдың үш бөліміне арқау болған. «Мырзаш батыр» жырын алғаш рет ғалым З. Сейітжанұлы зерттеп, оны Шығыс Түркістан өлкесіне де кең тараған жырлардың бірі дей отырып, тарихи-типологиялық салыстырулар жүргізді. Автор «Әртүрлі тарихи оқиғаларға байланысты жаңа эпикалық жырлар («Арқалық батыр»), («Қабанбай батыр»), («Мырзаш батыр» т.б.) туа бастады. Басқаша айтқанда, нақты тарихи эпос қалыптасты. Тарихи жырлар тарихилық сипатын көп жоғалтпай, дәстүрлі эпос түрінде дамыды. Ал нақты тарихи эпос – сол тарихи жырлардың даму жолындағы белгілі бір кезеңі, сатысы», – деген пікір айтады [2].

Яғни З. Сейітжанұлы «Мырзаш батыр» жырын нақты тарихи эпостың қатарына жатқызып, оның жанрлық-сюжеттік сипатына, поэтикалық ерекшеліктеріне талдау жасайды. Ал біз «Шығыс Қазақстандағы тарихи жырлар (бұрын жарияланбаған жырлар негізінде)» атты кандидаттық диссертациямызда «Мырзаш батыр» жырын Шығыс Қазақстан өңіріне де кеңінен тараған тарихи жыр ретінде қарастырып, оның тарихи негізіне, яғни жырдағы тұлғалар мен

оқиғалардың тарихи шындықпен арақатынасына, образдар жүйесіне талдау жасадық.

Жырдың С. Нұралин мен Е. Ахметов нұсқаларын салыстыру барысында мынадай айырмашылықтарды көруге болады:

1 Жыр нұсқаларының басталуы әртүрлі.

2 Нұсқалардың көлем жағынан айырмасы бар. Е. Ахметов нұсқасы С.Нұралиндікіне қарағанда тым қысқа.

3 Жырлардың көркемдік жағынан да айырмашылықтарын көруге болады. Е. Ахметов нұсқасының тілі қарапайым. С. Нұралиндікі көркем, сұлу тіл. Оның нұсқасын оқығанда жыршы ауанына бірден түсіп, кідіріп-мүдіріп дегенді білмей еркін оқисың.

4 Жыр сюжеттерінде өзгерістер бар. Е. Ахметов нұсқасында Мырзаштың батылдығын дәлелдейтін бірқатар сюжеттер енгізілген. Бұндай сюжеттер С. Нұралин нұсқасында байқалмайды.

5 Е. Ахметов нұсқасында түс көру элементіне көп орын беріледі және оны жоруда да фольклорлық дәстүрге сүйенеді. Яғни адам тағдыры түс арқылы болжанады. Жыр оқиғасы түс арқылы өрбіп отырады.

6 Мырзаштың өзінің о дүниелік болатынын сезінуі С. Нұралинде жол бастаушы қызыл түлкісінің көрінбей кетуімен байланыстырылса, Е. Ахметовте түс көру арқылы білдіріледі.

7 Батырдың о дүниеге аттануы екі нұсқада екі түрлі беріледі. С. Нұралинде Мырзаш жау қолынан өліп, сүйегі жат жерде қалса, Е. Ахметовте батыр жауды жеңіп, қайтып келе жатқанда жолда қатты науқастанып, дүние салады; бірақ батыр ұраңқайлар елінде қайтыс болса да, сүйегі жат жерде қалдырылмай, кейіннен өз еліне әкелініп қойылады.

Ал «Мырзаш батыр» жырының Ниязбек Қыдырмоллаұлы жырлаған нұсқасы өте көлемді. Оның бірінші тарауының өзі 3480 жолдан тұратын болса (ал барлығы – 10258), С. Нұралиндікі – 718 жол (1967 жылғы нұсқасы – 966 жол), Е. Ахметовтікі – небары 438-ақ жол. Осының өзінен Ниязбек Қыдырмоллаұлы нұсқасының қаншалықты көлемді екендігіне көз жеткізуге болады, яғни қалған екі нұсқа бұнымен көлем жағынан және басқа қырларынан да салыстыруға келіңкіремейді. Әрине, бұл нұсқаны батырдың тікелей өз ұрпағы жырлап отырғандықтан, Мырзаштың бала кезінен бастап, өмірден өткенге дейінгі ғұмырын барынша қамтуды мақсат тұтқаны байқалады. Оның басқа батырлығын былай қойғанда, өміріндегі ең ірі үш ерлігінің өзін бір-бір тарауға арқау етіп, кеңінен көсілген, соның нәтижесінде Мырзаштың батырлық тұлғасымен қатар, адамдық болмысын және халқының қамын ойлаған қамқор азамат болғандығын көркем тілмен шебер жеткізе білген. Сондықтан бұл нұсқаның сюжеті қою, әрі тым көлемді.

«Мырзаш батыр» жырының Ниязбек Қыдырмоллаұлы нұсқасының тілі өте шұрайлы, әрі қай оқиға, қай құбылыс болсын сан қырынан ашылады. Әрине, академик Сейіт Қасқабасов жазғандай «Фольклортану ғылымы үшін барлық варианттың маңызы бар». Десек те, «Мырзаш батырдың» Ниязбек Қыдырмоллаұлы нұсқасын жырдың толық нұсқасы ретінде қабылдағанды оң санадық. Ниязбек Қыдырмоллаұлы нұсқасын толық нұсқа ретінде қарастырып отырсақ та, С. Нұралин және Е. Ахметов нұсқалары өзіндік құндылықтарымен бағаланып, оқырман қауымның жүрегінен өз орнын табады. Ал не себепті Ниязбек Қыдырмоллаұлы нұсқасын негізі нұсқа ретінде қарастырып отырмыз десек, оның жауабын төмендегі пікірден табамыз: «Бұл варианттың жақсы екенін қалай бағалауға болады? Оған мынадай нәрселерді ескеру қажет. Сюжеттің барынша толықтығы, жанрлық ерекшеліктерді сақтауы және көркемдік сапасы ескерілуге тиіс. Варианттың көптігі – ең тәуір текст таңдап алудың кепілі», – дейді фольклортанушы ғалым Бақыт Әзібаева. Бұндай ерекшеліктерді аталмыш нұсқадан таба аламыз. Жырда Мырзаш өмірінің көп қыры қамтылған, оқиғалар бірінен-бірі туындап, сан қырынан өрбіп отырады. Және де оның барлығы нанымды, шындыққа жанасымды етіп, өмірдегі қалпында суреттеледі. Әрі жырдың көркемдік деңгейі де жоғары. Әр оқиғаның зор шабытпен жырланғаны соншалық, «ары қарай не болар екен, оқиға қалайша жалғасын табады?» деген зор қызығушылықпен оқисың, яғни жыр оқырманын жалықтырмайды, керісінше, өзіне баурап, елтіп әкетеді. Сондықтан жырдың осындай ерекшеліктерін ескере отырып, оны негізгі нұсқа ретінде қарастырамыз. Ал жалпы, Мырзаш туралы жырлардың үш нұсқасының оқиғалар желісін салыстырып қарағанда, үшеуіне де ортақ боп келетін бірнеше сюжет-мотивтерді аңғарамыз. Олар:

- Мырзаштың өз өмірінде үш ірі соғысқа қатысып, елін жаудан қорғауы;
- әулиелік қасиетінің болуы;
- Н.М. Пржевальскийге жол көрсетіп, елді мекендерді көп аралаған саяхатшы болғандығы;
- Мырзаштың кедей отбасынан шыққандығы;
- соңғы жорыққа барғысы келмегендігі, оған еркінен тыс аттанғандығы;
- қолды болған дүние-мүлік, олжаларды қара басының қамына жаратпай, кедей-кепшікке таратып бергендігі;
- Мырзаштың ақкөңіл, адал, әділ адам болғандығы.

Міне, осы сюжет-сарындар жырдың әр нұсқасында негізгі оқиғаларды баяндауға тірек болып, әрқайсысында өзінше өрнектеледі.

Тарихи жырлардың басым бөлігі жоңғар-қалмақ шапқыншылығын, ұлт-азаттық көтерілісті жырлайтынын еске алсақ, «Тобағұл батыр» жырының басқа жырларға қарағанда біраз өзгешелігі бар. Яғни ХХ ғасырдағы ірі қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер, 1905 жылғы тұңғыш орыс революциясы, шаруалар

көтерілісі, Қазан төңкерісі сияқты тарихи оқиғаларды қамтуының өзі оның тақырыптық өзгешелігін көрсетеді. Тарихтың осы бір күрделі кезеңін бейнелейтін «Тобағұл батыр» жыры көпке дейін зерттелмей келген.

«Тобағұл батыр» жырының барлық нұсқаларында 1905 жылдардағы Шұбарағаш уезі Арғанаты болысында Тобағұл бастаған кедейлердің бай-болыстарға, патша үкіметіне қарсы шыққан көтерілісі суреттеледі. Жырдың Орталық ғылыми кітапхана мен Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорларында сақталған төрт вариациясы бар.

1 «Тобағұл батырдың әңгімесі». Онда 1905-1917 жылдар арасындағы қазақ ауылындағы саяси-әлеуметтік жағдай суреттеледі. Оқиға Семей облысы, Шұбарағаш уезі, Арғанаты болысы, Меңілбай руында болған. Кедей шаруа Тобағұл жеті атасынан бері шынжыр балақ, шұбар төс Арғанаты болысы Бейсеннің Мұхаметқалиына қарсы күрес жүргізеді. Ел арасында ереуіл күшейеді. Осы кезде Тобағұл батыр Донбаста революцияға қатысқан Степанның баласы Иванмен танысып, дос болады. Тобағұл мен Иван Мұхаметқали болыстың мойнына шылбыр салып өлтіреді. Осы үшін Тобағұлды бес адамымен тұтқынға алып, он жыл түрмеге ұстау, сегіз жыл жер аударуға үкім етеді. Тобағұл және оның жолдастары тек Қазан төңкерісінен кейін ғана босап, орыс достарының көмегімен туған ауылына қайтады. Жыр 1919 жылы Семей облысы Аякөз ауданында араб әрпімен жазылып алынған.

2 «Тобағұл батырдың әңгімесі». Мазмұны алғашқы жазбадағыдай. 1917 жылы Тобағұл тұтқыннан босап, өз елі – Аякөзге келеді. Поэма: «Жыр басы», «Беке-Төке», «Пристав», «Абақты», «Тобағұлдың жылағаны» деген тақырыптарға бөлінген. 1940 жылдары Семей облысында ескі араб әрпімен он бір буынды қара өлең үлгісінде жазылып алынған.

3 «Тобағұл батыр». Тобағұл батыр 1917 жылы Қазан төңкерісі келгеннен кейін Сібірде түрмеден босап, Аякөзге оралады. Онда азамат соғысының комиссары – Ғаббасұлы Сабыржанмен бірге бай-болыстарға қарсы күреседі. Аякөзде ақтардың қалдығы – Дутов, Семёнов, Анненковтың отрядтарымен бірнеше тәулік бойы соғысады. Жауға күйрете соққы береді. Осы соғыстың аяқ шенінде Ғаббасов та, Тобағұл да ауыр жараланады. Бұл дастан – «Тобағұл батырдың әңгімесі» атты поэманың жалғасы. 1956 жылы Аякөзде жазылып алынған.

4 «Тобағұл батыр». Бұл жазба көлемді. Мазмұны: «Кіріспе», «Бәке-Төке сөзі», «Болыстың сөзі», «Приставтың сөзі», «Тобағұлдан», «Тобағұлдың сөзі», «Байғазы» деген тарауларға бөлінген. 1958 жылы Семей облысы Аякөз ауданы «Киров» колхозында жазылып алынған. Сюжеті алғашқы жазбалардағымен ұқсас. Жырдың ары қарайғы жалғасында Тобағұл Сібірден келгеннен кейін азамат соғысына қатысады. Ақтармен болған кезекті соғыста қатты жараланады,

оны әлсіреп жатқан жерінен Жүгер деген қазақ-орыс малайы тауып алып, өз үйіне апарды. Осыдан кейін ақын: «Тобағұл сонда емделіп жата тұрсын, естіндер Сабыржаннан ендігіні», – деп, Сабыржан жайына ауысады. Ал Сабыржан Ғаббасов болса, ежелгі досы – Ияролланың сатқындық жасап, ұстап беруімен қолға түсіп, қайтыс болады. Аталмыш төрт нұсқаның да жырлаушысы – қазақтың белгілі ақын-жыршысы, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы Есенсары Құнанбаев. Ол Таңсық өңірінде «көшелі жырау» ретінде «Зарқұм», «Сал-сал», «Қабанбай батыр» т.б. дастандарды, поэмаларды жатқа айтып, бір өзі қазақ сахарасында елді аузына қаратқан көшпелі театрдай адам болған екен. «Тобағұл батыр» жырының төрт вариациясының болуы жыршының бұл тақырыпқа қайталап соғып отырғандығын байқатады.

Сөз соңында, көпнұсқалылық – қандай да болмасын шығарманың ел арасына кең тарағандығының да, халық көңілінен терең орын алғандығының да нышаны дегіміз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұралин С. Шығармалары / С. Нұралин. – Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 1963, №330 бума, 3-дәптер. – 1-б.
2. Сейітжанұлы З. Тарихи эпос / З. Сейітжанұлы. – Алматы: Ғылым, 1994. – Б. 7.
3. Ахметов Е. Әл-қисса Мырзаш батырдың қиссасы / Е. Ахметов. – Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 1958, 194 бума, 5-дәптер.
4. Қыдырмоллаұлы Н. Шығармалары / Н. Қыдырмоллаұлы. – Алматы, ҚР ҒА ӘӨИ, 1978, № 874 бума, 1, 2, 3-дәптерлер.
5. Қасқабасов С.А. Тарихи жырлардың зерттелуі мен жанрлық сипаты // Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1979. – Б. 13-30.
6. Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. – Алматы: Ғылым, 1998. – 250 с.
7. Тобағұл батыр. Жырлаушысы – Е. Құнанбаев. – Алматы, ҚР ҒА ОҒК, 695 бума, 5-дәптер.
8. Рахымбаева Г.Қ. Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар / Г.Қ. Рахымбаева. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2003. – 210 б.

REFERENCES

1. Nuralin S., *Shyqarmalary. Almaty, QR QA AOI, бума, 3 dapter, 1963, 330 (in Kaz).*
2. Sejitghanuly Z., *Tarihi jepos. Almaty. Qylym, 1994, 7 (in Kaz).*
3. Ahmetov E., *Al qissa Myrzash batyrdyn kissasy. Almaty, QR FA AOI, бума, 5 dapter, 1958, 194 (in Kaz).*
4. Qydyrmollauly N., *Shyqarmalary. Almaty, QR QA AOI, бума 1, 2, 3, dapterler, 1978, 874 (in Kaz).*
5. Qasqabasov S.A., *Tarihi zhyrlardyn zerttelui men zhanrlyq sipaty. Qazaq tarihi zhyrlarynyn maseleleri. Almaty, Qylym, 1979, 13, 30 (in Kaz).*
6. Azibaeva B.U., *Kazahskij dastannyj jepos. Almaty, Gylym, 1998, 250 (in Kaz).*
7. E. Qunbaev. *Tobaqul batyr. Zhyrlaushysy. Almaty, QR QA OQK, 695 бума, 5 dapter (in Kaz).*
8. Rahymbaeva G.Q., *Shyqys Qazaqstan onirindegi tarihi zhyrlar. Oskemen. S. Amanzholov atyndaqy ShQMU baspasy, 2003, 210 (in Kaz).*

УДК 343.2/.7

А.Б. СМАГУЛОВ, К.Х. РАХИМБЕРДИН

Восточно-Казахстанский государственный имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БОРЬБЫ С
ЭКСТРЕМИЗМОМ: ИСТОРИЯ ВОПРОСА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ**

В статье автор проводит историко-правовой анализ и исследует современные тенденции противодействия экстремизму в ряде зарубежных государств. Весь массив зарубежного законодательства о противодействии экстремизму можно условно подразделить на уголовно-правовое законодательство, устанавливающее ответственность за конкретные правонарушения экстремистского характера, и специальное законодательство по борьбе с экстремизмом, которое закрепляет административные, финансовые, гражданские механизмы борьбы с экстремизмом.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, кодекс, закон, страны.

**ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ КҮРЕСТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ШЕТЕЛДІК
ТӘЖІРИБЕСІ: СҰРАҚТЫҢ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ**

Мақалада автор тарихи-құқықтық талдау жасай отырып, шет мемлекеттердің экстремизмге қарсы қазіргі беталысын зерттейді. Экстремизмге қарсы шетелдік заңнаманың барлығын экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтар үшін жауапкершілікті анықтайтын қылмыстық-құқықтық және экстремизммен күрестің әкімшілік, қаржылық, азаматтық тетіктерін бекітетін экстремизммен күрес бойынша арнайы заңнама деп бөлуге болады.

Түйін сөздер: экстремизм, терроризм, кодекс, заң, елдер.

**FOREIGN EXPERIENCE OF LEGAL REGULATION OF THE FIGHT
AGAINST EXTREMISM: BACKGROUND AND TRENDS**

The author holds the historical and legal analysis and explores modern trends counteract extremism in some foreign countries. The whole array of foreign law on countering extremism can be divided into criminal law legislation establishing liability for specific offenses of an extremist nature, and specific legislation to combat extremism, which consolidates the administrative, financial, civil mechanisms to combat extremism.

Keywords: extremism, terrorism, codes, law, countries.

Преамбула Конституции Республики Казахстан начинается с весьма важных и актуальных положений, свидетельствующих о теоретической и практической значимости нашей статьи: «Мы, народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой, созидавая государственность на исконной казахской земле, сознавая себя миролюбивым гражданским обществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, желая занять достойное место в мировом

сообществе, осознавая свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями, исходя из своего суверенного права...».

К сожалению, данные устремления на мирное сосуществование представителей различных национальностей, вероисповеданий и т.п. весьма не стабильны в связи с наличием такой опаснейшей группы преступлений, как преступления экстремистской направленности.

Исследование вопроса ответственности за организацию экстремистского сообщества невозможно без анализа зарубежного законодательства, направленного на противодействие этому опаснейшему преступлению и экстремизму в целом.

Экстремизм неразрывно связан с историей человеческой цивилизации, находя отражение в различных литературных памятниках. Уже в Ветхом Завете содержатся одни из первых свидетельств проявлений экстремизма. Так, мы находим упоминание о террористических актах, связанных с еврейской политической группировкой зилотов, которые в 66-67 гг. до н.э. вели борьбу за автономию Фессалоники от римлян. Наиболее ярким примером деятельности этой группировки стали «казни египетские» – 10 экстремистских акций, направленных против египетского народа в целях устрашения фараона, который на тот момент был одним из вассалов Римского императора.

Широко был распространен экстремизм религиозного толка. Так, секта фанатиков «сикариев» в 60-70-х гг. н.э. использовала террор как средство политической борьбы для ниспровержения римского господства и восстановления иудейского государства. Во II-III веках экстремизм стал проявлять себя в деятельности христианских групп, которые стремились упрочить свое положение в Римской империи. С появлением ислама в мире возникает несколько мусульманских экстремистских учений. Идеология исламского экстремизма обязывает мусульманина не подчиняться неверным, бороться против них, то есть вести джихад, под которым многими понимается исключительно вооруженная борьба. Стоит отметить, что если изначально слово «джихад» (усилие) означало борьбу в защиту и в целях распространения ислама, то в более поздних концепциях ислама проводится различие между шестью видами джихада: от духовного самосовершенствования – «джихада сердца» (духовное развитие личности), «джихада языка» (повеление одобряемого и запрещение порицаемого), «джихада руки» (дисциплинарные меры в отношении преступников и нарушителей норм нравственности) до вооруженной борьбы с неверными («джихада меча»).

Смерть Римской империи и эпоха крестовых походов дали еще один толчок в развитии религиозного экстремизма: многочисленные экстремистские действия (как со стороны христиан, так и со стороны мусульман) позволяют

некоторым ученым называть этот период «эпохой религиозного экстремизма».

В XIV веке впервые начал проявлять себя политический экстремизм. Именно в этот период, после перевода на французский язык сочинений древнеримского историка Тита Ливия, в европейском лексиконе появляется слово «террор». В эпоху Великой французской революции именно это слово звучало в пламенных выступлениях якобинцев и активно использовалось в революционной практике.

В XIX веке немецким радикалом Карлом Гейнценом была разработана «философия бомбы». В России, Колумбии, Гранаде и Венесуэле этот метод политической борьбы теоретически обосновывал русский анархист Михаил Бакунин, а на практике его применяли боевые группы народовольцев, анархистов, эсеров, националисты в Ирландии, Македонии, Франции. Необходимо отметить, что политический экстремизм в дореволюционной России, хотя и имел долгие исторические традиции в виде убийств правителей, различных дворцовых переворотов и русских бунтов, развивался под влиянием Запада. В свое время А.И. Герцен писал: «Культ французской революции – первая религия молодого русского; кто из нас не хранил портреты Робеспьера и Дантона». Такая идейная направленность российского экстремизма была связана, по мнению В.В. Розанова, с «нигилистическим взглядом на Россию, ее социально-политический строй, исторические традиции, культуру, экономику», что сыграло важную роль в распространении экстремизма и терроризма среди населения дореволюционной России.

Анализ исторической литературы позволяет сделать вывод, что по сравнению с сегодняшним днем, в начале XX в. экстремизм не являлся широко распространенным явлением, в силу отсутствия острого конфликта между властью и подавляющим большинством населения. Во многом он носил характер рефлекса – ответа на внешний раздражитель, противоправное поведение со стороны представителей правящих лиц.

Как было изложено, изучение зарубежного законодательства позволяет выделить некоторые закономерности правовой регламентации борьбы с экстремизмом, а именно то, что кодификация законодательных норм в области борьбы с ним способствует более эффективному применению законов; законодательство отдельных стран своевременно реагирует на изменения в международной договорной практике в этой области, отражая все её позитивные начала; государства предусматривают повышенную меру ответственности и наказания за совершение террористических актов и участие в террористической деятельности; уголовное преследование за акты насилия, совершаемые в отношении лиц, обладающих правом на специальную защиту, предусматриваются нормами чрезвычайного антитеррористического законодательства. Известно, экстремизм многообразен по своей природе, движущим силам и целям, различно

он и проявляет себя в различных странах и регионах мира. Следовательно, он предполагает создание такой же многообразной по формам и сферам приложения системы мер противодействия. Кроме того, каждая отдельно взятая страна по-разному ощущает угрозу экстремизма, как и имеются характерные именно для данной страны объекты посягательства. А потому, каждая страна, формируя и проводя в жизнь свою внутреннюю и внешнюю политику, руководствуется своими национальными интересами, которые могут не только не совпадать, но и противоречить друг другу. Эти обстоятельства и накладывают свой отпечаток на организацию антитеррористической деятельности в каждом отдельном государстве. Если говорить о конкретных из них, то например, законодательство Соединенных Штатов Америки до недавнего времени предусматривало уголовную ответственность лишь за отдельные проявления террористической деятельности. Несомненно, в законодательстве США не могли не отразиться теракты 11 сентября 2001 года. Были приняты два законопроекта, расширяющих полномочия правоохранительных органов в борьбе с терроризмом и ужесточающих авиационную безопасность, а палата представителей утвердила, хотя и с существенными изменениями, данные антитеррористические законы. Федеральные нормативно-правовые акты дополнились законодательством отдельных штатов. Один из них был принят в штате Нью-Йорк, по которому лицо, совершившее теракт на территории этого штата может быть приговорено к смертной казни. Жесткое наказание за угрозу осуществления такой акции – тюремное заключение сроком до 7 лет, за осуществление поддержки террористам – на срок до 15 лет, за препятствование проведения расследования терактов – срок до 25 лет.

Вкладом законодателей Великобритании в организацию международных мер борьбы с экстремизмом и терроризмом является разработка и принятие специализированных национальных законов, регламентирующих вопросы реализации установок международных антитеррористических конвенций. Так, в 1978 году был принят Закон о борьбе с терроризмом, введивший в действие на территории данной страны Европейскую конвенцию по борьбе с терроризмом, устанавливающую выдачу преступника одной страной другой лишь в случае, если инкриминируемые этому преступнику деяния не носят террористического характера. В 2001 году вступил в действие Закон, определяющий терроризм, как предпринимаемые по политическим, религиозным и идеологическим мотивам действия или угрозы действий, связанных с насилием против личности и опасностью для жизни личности, здоровья или безопасности населения и преследующих цели воздействия на правительство или устрашения населения.

Во Франции же в 1986 году был принят закон о борьбе с терроризмом и посягательствами на государственную безопасность, который ввел в уго-

ловно-процессуальный кодекс пятой республики новую главу, посвященную регламентации особого порядка ведения дел о терроризме. Более гибким с позиций реагирования на разнообразные угрозы террористического характера представляется законодательство Италии. Здесь в 1978 году был принят закон №191, где терроризм определялся как систематическое применение насилия против личности и имущества в целях создания во всем обществе напряжения и страха для достижения определенного политического результата. Дополнениями в антитеррористическом законодательстве послужили законопроекты № 625 1979 года и №15 1980 года, в которых криминальными признавались действия организационного и подготовительного характера, имеющие перспективу перерастания в акции терроризма. К итальянскому антитеррористическому законодательству по идеологии, по профилактической направленности близко законодательство Германии, пережившей всплеск терроризма в 70-х годах. На борьбу с терроризмом направлены примерно 10 специальных законов, действующих как самостоятельные правовые документы и как вносящие изменения и дополнения в уголовное и уголовно-процессуальное законодательство государства. По этим документам, создание террористических групп относится к квалифицирующему составу преступления, обладающего повышенной общественной опасностью, а также закрепляется более высокая степень ответственности и мера наказания руководителям и вербовщикам террористических организаций. За период с 1974 по 1978 годы в УК и УПК ФРГ был внесен ряд изменений, которые открывают широкие возможности для борьбы с терроризмом. Сюда относится признание к пяти годам лишения свободы за сам факт вхождения в члены организации, прибегающей к терроризму, а также наказание всех лиц, пропагандирующих насилие и посягающих на безопасность страны. Следует отметить, что и после прохождения пика террористической активности, власти и законодатели Германии не ослабили внимания к проблеме борьбы с терроризмом. Подтверждением тому – принятый в 1986 году законопроект, в котором указывалось, что террористическими признаются действия, преследующие нанесение ущерба целостности, а также внешней или внутренней безопасности ФРГ, устранения, прекращения действия или подрыва конституционных основ. Процесс совершенствования антитеррористического законодательства продолжился и в последующие годы.

В Израиле предпринимаются попытки выявить и предупредить террористическую опасность уже на начальных стадиях ее формирования. Для этого в стране принят ряд законов, в соответствии с которыми те или иные действия, способные благоприятствовать возникновению и осуществлению желания совершить террористическую акцию, криминализированы. Например, преступными объявляются действия, состоящие в устном или письменном

восхвалении, одобрении насильственных действий, хранении материалов, пропагандирующей деятельность террористической организации, демонстрации солидарности с террористической организацией (поднятие флага, распевание гимна в общественном месте и т.д.). В израильском законодательстве нашел отражение и тот факт, что терроризм может проявляться не только в применении собственно насилия, но и в угрозе применения такового. Проявления такого рода представляют собой выражение психологического терроризма, выражающегося в распространении, передаче или высказывании слухов или информации, способных вызвать страх или панику среди населения или нарушить общественное спокойствие, если лицо – распространитель, заведомо знало или имело основания полагать, что эта информация является ложной. В Индии, в соответствии с ее новым законом по борьбе с терроризмом, правоохранительные органы получают право без предъявления предварительных обвинений задерживать подозреваемых для допроса на срок до 90 дней. Получив же специальное разрешение суда, задержанного могут содержать под стражей еще три месяца, то есть в общей сложности полгода. Согласно закону, преступления, связанные с террористической деятельностью или пособничеством террористам, предполагают наказания в виде тюремного заключения как минимум на пятилетний срок и вплоть до смертной казни. Примером острой реакции на разрастание угрозы терроризма может служить Перу, где с 1992 года действует нормативный акт №25475 «Преступления, связанные с терроризмом». Здесь под терроризмом понимается «провоцирование, создание или поддержание беспокойства, тревоги либо страха у населения, действия, направленные против жизни, здоровья, свободы и безопасности людей или против имущества, объектов с использованием вооружения, взрывчатых материалов или устройств, способных нанести ущерб или серьезно нарушить общественное спокойствие или повлиять на международные отношения или безопасность общества и государства. По данному закону один лишь факт принадлежности человека к террористической организации карается лишением свободы на срок не менее 30 лет, а их лидерам и руководителям грозит пожизненное тюремное заключение. Особенностью перуанского уголовного законодательства в части борьбы с терроризмом является по нормативному акту №25659 от 1992 года сближение понятий «терроризм» и «измена родине», относя сюда ряд действий – использование автомобилей с заложенными в них и вызывающими смерть людей взрывными устройствами, огнестрельного оружия, причинение ущерба государственной, частной собственности или создание серьезной опасности населению; незаконное хранение или владение взрывчатыми веществами, нитратом аммония или соединениями, служащими для его производства. На усиление превентивной антитеррористической функции перуанского закона направлен и особый порядок

уголовно-процессуальных действий по делам, связанным с терроризмом. Такого рода дела рассматриваются военными трибуналами, на треть сокращаются сроки проведения судебного процесса, обвинительный приговор может быть вынесен в отсутствие обвиняемого, осужденные за терроризм не могут воспользоваться ни одной из привилегий, установленных уголовным законодательством страны и кодексом исполнения наказаний. Правовую основу противодействия терроризму в России определяют четыре системообразующих закона последнего времени: «О противодействии экстремистской деятельности» (2002 г.), «О противодействии терроризму» (2006 г.), «О внесении изменений в отдельные законодательные акты РФ в связи с принятием Федерального закона «О ратификации Конвенции Совета Европы о предупреждении терроризма» и Федерального закона «О противодействии терроризму, «О внесении изменений в статьи 1 и 15 Федерального закона «О противодействии экстремистской деятельности». Безусловно, базовым, основным в сложившейся системе законов является Закон РФ «О противодействии терроризму», по-новому выстроивший государственную систему противодействия терроризму, в которой задействованы фактически все органы государственной власти страны. В законе впервые определен правовой режим контртеррористической операции. Принципиальная разница же между прошлым законом и нынешним заключается в том, что прежний был направлен на пресечение террористических акций, а новый документ в значительной мере ориентирован на их предупреждение в самых разнообразных формах. Здесь же четко определены принципы, понятия и организационные механизмы противодействия террористической угрозе. Ответственность за терроризм в России впервые была установлена Федеральным законом в 1994 году. Так, в статье 213.3 УК РСФСР закреплена ответственность за совершение в целях нарушения общественной безопасности либо воздействия на принятие решений органами власти взрыва, поджога или иных действий, создающих опасность гибели людей, причинения значительного имущественного ущерба, а равно наступления иных тяжких последствий. Новый Уголовный кодекс Российской Федерации, введенный в действие в 1997 году в ст.205 не только сохранил ответственность за терроризм, но и конкретизировал его признаки.

В качестве определенного вывода можно определить причины, способствующие появлению и развитию экстремизма в мире. К таким причинам следует отнести:

- расовую, религиозную, идеологическую, националистическую вражду, разжигание ненависти;
- политическую, социальную и экономическую нестабильность в регионе;
- деятельность внешнеполитических сил, направленных против безопасности государства;

– борьба за освобождение от гнета других государств.

Исследование зарубежного опыта правового регулирования борьбы с экстремизмом позволяет сделать следующие выводы.

1. Универсальной детерминанты появления и развития этого опасного правового явления не существует. Однако, в качестве определенного вывода, можно определить причины, способствующие появлению и развитию экстремизма в мире. К таким общим причинам необходимо отнести:

- а) расовую, религиозную, идеологическую, националистическую вражду, разжигание ненависти;
- б) политическую, социальную и экономическую нестабильность в регионе;
- в) деятельность внешнеполитических сил, направленных против безопасности государства;
- г) борьбу за независимость от других государств.

2. Весь массив зарубежного законодательства о противодействии экстремизму можно условно подразделить на уголовно-правовое законодательство, устанавливающее ответственность за конкретные преступления экстремистского характера и специальное законодательство по борьбе с экстремизмом, которое закрепляет административные, финансовые, гражданские механизмы борьбы с экстремизмом. Наиболее эффективным является их гармоничное применение, хотя в отдельных странах в качестве правовой базы борьбы с экстремизмом преобладает один из двух указанных блоков законодательства.

3. Уголовно-правовые средства борьбы с экстремизмом, а также специальное законодательство большинства стран Западной Европы, а также государств-членов СНГ испытывает на себе воздействие двух факторов: процессов унификации и ужесточения.

4. Унификация законодательства выражается в создании региональных норм по противодействию экстремизму. Примером таких норм может служить Уголовный кодекс Европейского Союза и Закон «О противодействии экстремизму» СНГ.

5. Ужесточение зарубежного законодательства о борьбе с экстремизмом выражается в усилении норм санкций за экстремистскую деятельность. По нашему мнению, указанный подход не всегда позволяет обеспечить эффективную борьбу с проявлениями экстремизма. Представляется, что в данном случае необходимо применять комплекс мер социального, политического и правового характера.

Из всего этого видно, что законодатели многих стран, осознавая высокую общественную опасность и глобальные масштабы террористической угрозы, стремятся совершенствовать национальные антитеррористические законодательства, соизмеряя правовые нормы и меры борьбы с терроризмом со спецификой его проявлений в конкретной стране.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Уголовный Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г.).
2. Дзалиев М. Современный терроризм: социально-политический облик противника / М. Дзалиев, Э. Изатдуст, М. Киреев. – М., 2007.
3. Костиченко А. Современный терроризм: Взгляд из Центральной Азии / А. Костиченко, М. Ашимбаев. – А., 2002.
4. Антонян Ю. Этнорелигиозный терроризм / Ю. Антонян, Г. Белокуров, А. Боковиков. – М., 2006.
5. Юдичева С.А. Уголовная ответственность за организацию экстремистского сообщества и участие в нем: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юр. н. / С.А. Юдичева. – М., 2014.

REFERENCES

1. *Ugolovnyj Kodeks Respubliki Kazahstan ot 3 ijulja 2014 goda 226 V s izmenenijami i dopolnenijami po sostojaniju na 24.11.2015 (in Russ).*
2. *Dzliev M., Sovremennij terrorizm social'no politicheskij oblik protivnika. M. Dzliev, Je. Izatdust, M. Kireev. Moskva, 2007 (in Russ).*
3. *Kostichenko A., Sovremennij terrorizm. Vzglyad iz Central'noj Azii. A. Kostichenko, M. Ashimbaev. Almaty, 2002 (in Russ).*
4. *Antonjan Ju., Jetnoreligioznyj terrorizm. Ju. Antonjan, G. Belokurov, A. Bokovikov. Moskva, 2006 (in Russ).*
5. *Judicheva S.A., Ugolovnaja otvetstvennost' za organizaciju jekstremistskogo soobshhestva i uchastie v nem: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskikh nauk. Moskva, 2014 (in Russ).*

УДК 343.54:343.625

Д.Қ. ТҰРСАҒАТОВ

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

**ЗЛОСТНОЕ УКЛОНЕНИЕ ОТ УПЛАТЫ СРЕДСТВ
НА СОДЕРЖАНИЕ ДЕТЕЙ**

В данной статье проанализированы состав и проблема правоприменения злостного уклонения от уплаты средств на содержание детей, а также разработаны предложения по совершенствованию уголовного законодательства по данному составу правонарушения. Дано определение злостного уклонения от уплаты средств на содержание, что позволит избежать различных трактовок при правоприменении.

Ключевые слова: несовершеннолетние, права, обязанности, родители, злостное уклонение, алименты.

БАЛАЛАРДЫ АСЫРАУҒА АРНАЛҒАН ҚАРАЖАТТЫ ТӨЛЕУДЕН ӘДЕЙІ ЖАЛТАРУ

Бұл мақалада балаларды асырауға арналған қаражатты төлеуден әдейі жалтару құрамы мен құқық қолданушылық мәселесі талданды, сонымен қатар құқық бұзушылықтың осы құрамы бойынша қылмыстық заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды. Балаларды асырауға арналған қаражатты төлеуден әдейі жалтару түсінігі берілді, бұл құқық қолданушылық кезінде түрлі түсініктемелерден арылуға көмектеседі.

Түйін сөздер: кәмелетке толмағандар, құқықтар, міндеттер, ата-ана, әдейі жалтару, алимент.

MALICIOUS EVASION FROM PAYMENT OF CHILD SUPPORT

This article analyzes the structure and the problem of enforcement of malicious evasion from payment of means for the maintenance of children, and developed proposals for improving the criminal law on the crime. The definition of willful evasion of funds for maintenance, in order to avoid different interpretations of when enforcement.

Keywords: minor, the rights, obligations, parents, willful evasion, alimony.

На современном этапе развития нашего государства и общества особое внимание уделяется вопросам защиты прав несовершеннолетних. Мировой социально-экономический кризис сильно влияет на несовершеннолетних детей. Это демонстрируют такие неблагоприятные показатели, как рост числа бедных семей в стране, постоянное увеличение числа совершаемых подростками правонарушений, ежегодно увеличивающееся количество брошенных детей, детей, оставшихся без попечения родителей. Нынешняя действительность свидетельствует, что обеспечение прав ребенка стало серьезной проблемой для Казахстана.

Согласно ст. 27 Конституции Республики Казахстан, забота о детях и их воспитание являются естественным правом и обязанностью родителей. Совершеннолетние трудоспособные дети обязаны заботиться о нетрудоспособных родителях [1].

Под уклонением от уплаты алиментов в пользу своих детей или нетрудоспособных родителей подразумевается препятствование или отказ лица от исполнения возложенных на него обязанностей такого рода.

В соответствии с действующим законодательством, к нарушителям, т.е. гражданам, пренебрегающим обязанностью по уплате алиментов, могут быть применены следующие виды ответственности:

- административная;
- гражданско-правовая (материальная);
- уголовная.

Административная ответственность за неисполнение или ненадлежащее исполнение лицом обязанности по уплате алиментов и сопутствующих этому

обязанностей, заключается в наложении на должника штрафов. Они могут налагаться, например, за препятствие осуществлению законной деятельности пристава-исполнителя, неисполнение требований последнего или же непредоставление сведений, необходимых для работы пристава-исполнителя в установленный законом срок. Наказать могут и за несвоевременную уплату административного штрафа.

Гражданско-правовая ответственность наступает для гражданина в том случае, если лицо, в пользу которого уплачиваются алименты (или его представитель), обращается в суд с требованием взыскать с должника недоуплаченные алименты и/или пени за пользование чужими денежными средствами (если обязанность по уплате алиментов исполнялась не в полном объеме или несвоевременно). В такой ситуации суд может взыскать в пользу истца и сумму накопившегося долга по алиментам, и размер неустойки, исчисленной в установленном порядке.

Помимо этого современным законодательством за злостное уклонение от уплаты алиментов предусматривается и ответственность уголовного плана. Что нужно понимать под таким правонарушением, и какое наказание может последовать за его допущение? На этих вопросах остановимся более подробно.

О наступлении уголовной ответственности за неуплату алиментов.

За злостное уклонение от уплаты алиментов неплательщика можно привлечь к ответственности, предусмотренной ст. 139 УК РК. Согласно вышеуказанной норме права, как уклонение могут квалифицироваться:

1. Случаи, когда должник сознательно пренебрегает возложенной на него обязанностью по уплате алиментов, несмотря на то что предупрежден судебным приставом и о наличии такой обязанности, и об уголовной ответственности за неисполнение таковой. Важно понимать, что у должника при этом должна иметься реальная возможность исполнения обязанности – иначе уклонение нельзя считать злостным.

2. Укрывательство должником реального размера его доходов (тут, кстати, не имеет значения, полностью или в его части). К этому пункту можно также отнести укрывательство должником имущества, на которое судебный пристав-исполнитель может обратить взыскание с целью удовлетворения требований лица, в пользу которого уплачиваются алименты, или предоставление должником ложных сведений о себе или своем имуществе.

3. Намеренное изменение должником места своего жительства без уведомления о таких изменениях судебного пристава-исполнителя, либо внесение в личную анкету заведомо недостоверных сведений о себе. Сюда же можно отнести смену места работы должником, если о такой смене он надлежащим образом не уведомляет пристава-исполнителя.

4. Намеренное препятствование исполнению судебным приставом-исполнителем его обязанностей по взысканию алиментов путем уклонения от трудоустройства или постановки на учет в ЦЗН в качестве безработного.

5. Неоднократное привлечение к административной ответственности за препятствование осуществлению приставом-исполнителем его законной деятельности, непредоставление необходимой информации приставу, уклонение от уплаты штрафа и пренебрежение обязанностью по уплате алиментов.

В соответствии со ст. 139 УК, лицо, злостно уклоняющееся от исполнения своей обязанности по выплате алиментов своим детям, не достигшим совершеннолетия (или достигшим его, но нетрудоспособным), либо нетрудоспособным родителям, может привлекаться к уголовной ответственности. В результате наказание может выражаться в виде:

– наказывается ограничением свободы на срок до двух лет либо лишением свободы на тот же срок.

Важно отметить, что принцип злостности в уклонении от уплаты алиментов, в соответствии со сложившейся практикой, реализуется путем уведомления лица, являющегося должником, судебным приставом-исполнителем о наступлении уголовной ответственности за подобное деяние. Виновный должен быть уведомлен о предпринимаемых действиях при возбуждении исполнительного производства и повторно – по истечении месячного срока с момента возбуждения такового.

Невыполнение конституционных обязанностей родителями в отношении несовершеннолетних детей, а равно совершеннолетнего трудоспособного лица в отношении нетрудоспособных родителей влечет уголовную ответственность. Обязательное условие для привлечения виновного по статье 139 УК РК наличие вступившего в силу решения суда об уплате средств на содержание несовершеннолетних детей [2]. При этом не имеет значения, есть ли у ребенка другие источники средств, так как этот вопрос оценивается судом при вынесении решения о взыскании. Если же судебного решения не было, то уклонение от оказания материальной помощи детям или родителям преступлением не является.

Уровень правонарушений, предусмотренных ст. 139 УК РК, остается достаточно высоким и продолжает неуклонно расти, что на фоне определенного сокращения преступности в целом выглядит достаточно тревожно. По данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан в 2013 году было зарегистрировано 82 преступления по ст. 136 УК РК (от 16 июля 1997 года №167-1), в 2014 году показатель увеличился на 92 преступления, предусмотренных ст. 136 УК РК (от 16 июля 1997 года №167-1), в 2015 году – 605 правонарушений, предусмотрен-

ных ст. 139 УК РК (от 3 июля 2014 года №226-V), а с начала 2016 года – 188 правонарушений [3]. Также можно рассмотреть количество преступлений (правонарушений), предусмотренных ст. 136 УК РК (от 16 июля 1997 года № 167-I) и ст. 139 УК РК (от 3 июля 2014 года №226-V), уголовные дела о которых закончены расследованием либо разрешены в 2013-2015 гг.: в 2013 г. – 5, в 2014 г. – 10, в 2015 г. – 314, за 2 месяца 2016 г. – 12. По итогам статистических данных можно сделать вывод, что данное правонарушение является наиболее распространенным среди всех посягательств на несовершеннолетних. Данный состав правонарушения охватывает только те случаи, когда обязательство уплаты средств на содержание несовершеннолетних детей возникло по решению суда.

Общественная опасность анализируемого правонарушения выражается в том, что уклонение родителей от содержания детей, а равно нетрудоспособных детей или детей от содержания нетрудоспособных родителей ухудшает условия их жизни, влияет на состояние здоровья, нарушает нормальное развитие несовершеннолетних или нормальное существование родителей.

Под уклонением понимается не только прямой отказ по решению суда алиментов на детей, но и утаивание лицом своей действительной прибыли, смену места жительства или работы с целью избежать удержаний по исполнительному листу, уклонение с той же целью от работы или иные действия, свидетельствующие об уклонении от уплаты присужденных средств.

Были случаи, когда родитель с целью избежать уплаты средств на содержание ребенка, изменяет свои анкетные данные, подделывает документы, удостоверяющие личность, а также осуществляет иные действия, направленные на уменьшение взыскания по исполнительному листу. На сегодняшнее время многие родители имеют доход в двух или более местах, а удержания проводятся по месту низкооплачиваемой работы, где они имеют формальный заработок. В других случаях родитель долгое время не трудоустраивается или трудоустраивается на недлительное время. В любом случае нуждающийся ребенок имеет угрозу для нормального существования и развития.

Объектом анализируемого правонарушения выступают интересы несовершеннолетних либо нетрудоспособных детей, достигших 18 лет. Объективная сторона правонарушения выражается в злом уклонении от уплаты по решению суда средств на содержание несовершеннолетних детей, а равно нетрудоспособных детей, достигших восемнадцатилетнего возраста.

Потерпевшими по ст. 139 УК РК являются несовершеннолетние дети, то есть лица, не достигшие 18-летнего возраста, а также совершеннолетние нетрудоспособные дети, достигшие 18-летнего возраста и нуждающиеся в помощи.

Такие преступления совершаются всегда с прямым умыслом, когда лицо

осознает общественную опасность своих действий и знает, что существует решение суда о взыскании с него средств на содержание детей, но тем не менее, уклоняется от их уплаты и желает действовать таким образом далее. При этом мотивы такого правонарушения, как правило, корыстные, то есть лицо таким образом стремится избежать материальных затрат. Могут быть и иные мотивы (например, нежелание выплачивать алименты ввиду неприязненных отношений с бывшей супругой, нежелание утруждать себя дополнительными заботами), которые не влияют на квалификацию. Субъект данного преступления – специальный. Ответственность за его совершение могут нести только родители, т.е. лица, записанные отцом или матерью ребенка в книге записей рождения, в том числе и те, отцовство которых установлено в порядке, предусмотренном ст. 48 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье». Субъектами правонарушения могут быть и усыновители, которые после усыновления принимают на себя обязанности родителей по содержанию детей, они приравниваются в правах и обязанностях к родителям по происхождению (ст. 86 КоБС РК). Более того, если оба родителя лишены родительских прав, то каждый из них в отдельности может быть обязан решением суда выплачивать средства на содержание ребенка. Обязательным условием для привлечения к уголовной ответственности за данное правонарушение является наличие в действиях виновного злостности.

Сложность, связанная с категорией злостности заключается в том, что уголовная ответственность наступает лишь за злостное уклонение от уплаты средств. А что такое злостность, в какой момент уклонения она наступает и как её доказывать, в законодательстве четко не определено. «Злостность» эта оценочная категория, которая получила различное толкование, что объективно создало проблему в расследовании таких правонарушений.

Преступление, предусмотренное ст. 139 УК РК является преступлением небольшой тяжести, срок давности по которому составляет 2 года. Злостное уклонение от уплаты алиментов – это длящееся правонарушение. Начинается оно с момента злостного уклонения и продолжается до момента совершеннолетия ребенка. По достижении ребенком совершеннолетия у родителя прекращаются обязанности перед ребенком по выплате средств, но остается обязанность погасить образовавшуюся задолженность. В данном случае возможно привлечение к уголовной ответственности должника в течении 2-х лет с момента наступления совершеннолетия ребенка. Таким образом, проанализировав различные толкования категории злостности, которые содержатся совершенно в разных источниках, вывод такой, что доказать злостность в действиях, найти границы, когда наступает злостность – это очень трудная работа. Все это приводит к тому, что часто ответственность за такие правонарушения не наступает и следствием этого общего кризиса семьи и детства является то, что значительно падает

качество жизни населения. Дети, которые воспитываются одним родителем и не получают никаких средств от ушедших из семьи папы или мамы, переступают закон, они мало образованы. Серьезную проблему представляет подростковая преступность, а особенно увеличение насильственных правонарушений, совершаемых несовершеннолетними, поскольку, постоянно испытывая недостаток средств, подросток решается на совершение преступления. В данной ситуации сложилась масса проблем, которые непосредственно зависят от злостности, от её доказанности, от её содержания. Одна из таких проблем заключается, например, в том, что неоднозначно, несмотря на весь накопленный судебный опыт, решается проблема уяснения понятия «злостность». А.Н. Рубченко под злостным понимает уклонение родителей от уплаты по решению суда средств на содержание детей без уважительных причин более трех месяцев. Данное толкование можно считать определением понятия «злостность».

Одной из самых главных и важнейших обязанностей родителей, что вытекает не только из устоявшихся моральных принципов нашего общества, но и действующего законодательства, является моральное воспитание и материальное содержание ребенка. Это, в частности, проявляется в обеспечении ребенка минимально необходимыми благами, которые нужны для его жизни и воспитания. Непродолжительность семейных отношений сейчас встречается довольно часто. Распад семьи влечет за собой возложение на одного из родителей обязанности выплачивать средства на содержание детей. Однако многие родители уклоняются от этой обязанности. Закон строго охраняет общественные отношения, одним из участников которых является ребенок – представитель подрастающего поколения, за которым будущее и который требует особой заботы со стороны общества, государства и, особенно, семьи. Основным смыслом правовой защиты интересов детей сводится к созданию благоприятных условий для их нормального интеллектуального, физического и нравственного развития, формирования их личности. Ребёнок, когда это возможно, должен расти на попечении и под ответственностью своих родителей и, во всяком случае, в атмосфере любви и моральной обеспеченности; малолетний ребенок не должен, кроме тех случаев, когда имеются исключительные обстоятельства, быть разлучён со своей матерью. На обществе и на органах публичной власти должна лежать обязанность осуществлять особую заботу о детях, не имеющих семьи, и о детях, не имеющих достаточных средств к существованию. Желательно, чтобы многодетным семьям предоставлялись государственные и иные пособия на содержание детей. Однако стоит отметить, что в настоящее время широкая правовая база не решает многие проблемы семьи, так как она не учитывает кардинальные изменения экономической жизни семьи, правовой культуры и правового сознания населения, значения места и роли семьи в сфере

антикриминального воспитания детей.

Исследователь И.Н. Туктарова отметила, что «изменение условий жизни привело к изменению в брачно-семейных отношениях: семья – главная и естественная система социальной и биологической защиты ребенка – оказалась в крайне сложной ситуации, на сегодняшний день отмечается процесс снижения потребности в детях, их ценности в понимании современной женщины» [4]. В настоящее время растет число суицидов среди подростков. Обострилась проблема нравственного климата в семье. Не случайно многие исследователи предлагают дополнить статьи 70 КоБС РК положением о том, что родители должны заботиться о половом воспитании детей. Кризис образования привел к тому, что проблема воспитания подрастающего поколения целиком переложена на плечи семьи, а она в современных условиях находится в тяжелом материальном положении и без государственной поддержки не в силах решить эту проблему. Наблюдается крайне негативный процесс, когда семья в целях выживания фактически идет на продажу детей, воспитывает детей в духе криминальных ценностей. Сейчас немало случаев, когда мать бросает своего ребенка посреди улицы или же в неопределенном месте. Дети вовлекаются в кражи и другие правонарушения, наркоманию и проституцию. Одновременно растет смертность детей, много детей с отклонениями в психике и другими серьезными заболеваниями. В целом, несмотря на отдельные предпринятые государством шаги, все еще слаба правовая защита семьи. Специалисты также отмечают, что значительная часть проявления насилия в семье связана с нерешенностью ее проблем. В перспективе, если охране семьи и созданию нормальных условий для неё не будет уделено должного внимания, населению Республики Казахстан грозит резкое вымирание и такая тенденция сохранится надолго. Все эти факторы не могут не сказаться на росте преступлений, связанных со злостным уклонением от уплаты алиментов. Однако, несмотря на действительность, современное человечество не может отказаться от таких институтов, как семья и брак, иначе неизбежна его гибель и вырождение.

Таким образом, проанализировав все вышеизложенное, а также непосредственно санкцию ст. 139 УК РК, делаем вывод, что данная статья на практике является малоэффективной, поэтому полагаем, что с учетом высокой общественной опасности данного правонарушения имеется необходимость ужесточения уголовного наказания в отношении лиц, которые уклоняются от уплаты средств. Не исключаем предусмотреть за данное преступление наказание в виде лишения свободы на срок не до одного года, а до пяти. Это позволит виновным задуматься о содеянном, так как зачастую, виновные лица не работают, злоупотребляют спиртными напитками, не имеют постоянного места жительства, в связи с этим нередко случаи, когда они скрываются от органов дознания и

суда. А главное, их не заботит тот факт, что они должны кому-то что-то платить, а перед страхом лишиться свободы, возможно, такие лица станут выплачивать должные своему ребенку средства.

Удовлетворение материальных и духовных потребностей несовершеннолетних напрямую зависит от выделения родителями и иными уполномоченными лицами материальных средств на содержание детей. Это влияет на физическое и духовно-нравственное развитие несовершеннолетних. Не случайно решение вопросов их социального обеспечения и правильного воспитания является для государства задачей исключительной важности. «Воспитание детей – это огромные инвестиции в будущее. Мы должны подходить в этом вопросе именно так и стремиться дать нашим детям лучшее образование. Лозунг «Все лучшее – детям» должен стать принципом для всех родителей» [4], – отметил Н.А. Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». Родители прежде всего должны воспитывать себя, учитывая, что они всегда будут примером для подражания для своих детей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2013.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года №226-V ЗРК. <http://normativ.kz>
3. Статистический отчет о зарегистрированных преступлениях и результатах деятельности органов уголовного преследования. Официальный сайт Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. www.pravstat.prokuror.kz
4. Туктарова И.Н. Уголовно-правовая охрана несовершеннолетних: монография. Дис. на соиск. к. ю. н. – Саратов, 2000.
5. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». <http://www.akorda.kz>

REFERENCES

1. *Konstitucija Respubliki Kazahstan. Almaty, Jurist, 2013 (in Russ).*
2. *Ugolovnyj kodeks Respubliki Kazahstan ot ot 3 ijulja 2014 goda 226 V ZRK. <http://normativ.kz> (in Russ).*
3. *Statisticheskij otchet o zaregistrirovannyh prestuplenijah i rezul'tatah dejatel'nosti organov ugolovnogo presledovanija. Oficial'nyj sajt Komiteta po pravovoj statistike i special'nym uchetam General'noj prokuratury Respubliki Kazahstan. www.pravstat.prokuror.kz (in Russ).*
4. *Tuktarova I.N., Ugolovno pravovaja ohrana nesovershennoletnih. Monografija. Dis. na soisk. k. ju. n., Saratov, 2000 (in Russ).*
5. *Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan Lidera nacji Nursultana Nazarbaeva narodu Kazahstana Strategija Kazahstan 2050. novyj politicheskij kurs sostojavshegosja gosudarstva. <http://www.akorda.kz> (in Russ).*

UDC 37.012

S.A. FEDOSOVA, V.E. STEPANOVA

S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

METHODS OF SPEAKING SKILLS FORMATION

The article deals with speaking training, which is a fundamental aspect of learning a foreign language, namely, the ability to express thoughts and opinions reasonably prove in a variety of everyday situations. The purpose of the conversation develops the ability to express thoughts verbally. The various methods of teaching speaking are analyzed.

Keywords: communicative situation, communication, modern techniques, methodology, speech activity speaking skills.

СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Мақала шет тілін оқытудың ілгері аспектісі болып табылады. Ол күнделікті жағдайдағы әңгімелеуді дәлелдеуге ойлар мен пікірлерін білдіру мүмкіндігі болып табылады.

Түйін сөздер: коммуникативтік жағдай, байланыс, қазіргі заманғы әдістер, әдістеме, сөйлеу белсенділігі, сөйлету дағдысы.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ГОВОРЕНИЮ

В статье рассматривается обучение говорению, которое является фундаментальным аспектом изучения иностранного языка, а именно способность выразить мысли и обоснованно доказать мнения во множестве повседневных ситуаций. Цель разговора развивает способность выразить мысли устно. Анализируются различные методы обучения говорению.

Ключевые слова: коммуникативная ситуация, коммуникация, современные методы, методология, речевая активность, навыки говорения.

The teaching method is a system of regulatory principles and rules of the organization educationally purposeful interaction of the teacher and the students applied to the range of learning objectives, development and education. Thus, this definition emphasizes that the method comprises and rules of action, and the action of the methods themselves.

U.K. Babansky believes that the method of training is nothing more than “an orderly way related activities of a teacher and students to address problems of education” [1]. Thus, as the method of teaching we mean a way of organizing learning and cognitive activity of a teacher and students, addressed to the solution of educational tasks. At the heart of modern teaching methods are speaking categories such as verbal communication as: the situation, the role of the position, the community, the type and scope of communication, which are considered by modern science, as a model of

verbal communication.

The most important of these methods of training speaking is communicative (speech) situation. Communicative situation, as a method of teaching speaking, which consists of four factors:

- Circumstances of the fact (or a situation), which carries out a communication (including the presence of other people);
- Relationship between the communicants;
- Verbal motivation;
- Implementation of the act of communication, creating a new position, the incentives for speaking [2].

The modern system of teaching a foreign language comes from the fact that the methods of teaching foreign languages are important not only communicative situations, which occur every second in the language communities and almost incalculable, but only repetitive, which most typical, or standard situations. The term refers to a typical communicative situation of an imaginary building or a model of real contact, which implements language behavior of interlocutors in their typical social-communicative roles. Examples of typical communication situation are: a conversation a buyer and a seller, a viewer with a cashier of the theater, the conversation of a mother with her son about his schooling, a teacher and a student, former classmates talk, meeting of loved ones, etc.

Another important part of the speaking teaching method is a form of communication. Speech-person contact occur in conditions that differ in the number of individuals involved in the communication, the nature of the relationship between them, the presence of changing roles of a speaker and a listener within the same act of communication.

They distinguish three types of communication: individual, group and public, which determine the specificity of the training speaking methodology [3]. There are two people involved in an individual communication. It is characterized by spontaneity, confidence. Here communication partners are equal in percentage of participation in the general speech “product.” Each person can support the proposed topic or replace it with another. If either partner of individual communication stops talking, the communicative act is over. In group communication in the same act of communication several people are involved (conversation with friends, training session, meeting).

The communicative status of group members in group communication is very different from the individual. Somebody can, for example, participate in a long conversation or meeting without saying a word. In such a communication insert the word, much less interested in listening is sometimes difficult and requires the additional qualities of the speaker. It is clear that the role of passive participants of group communication (listeners) is easier than communicating individually, but to “manag” the

reception of information in these circumstances is much more complicated.

Public communication takes place at a relatively large number of individuals. For this reason, the role of the participants in the public communication is usually certain: a small number of participants act as a speaker, and the rest ones are just in the fixed roles listeners (meetings, rallies, debates, etc.). As the methods of training by the nature of the relationship between speakers distinguish formal and informal communication.

Official communication occurs between people, relations between them are determined the performance of some of the social functions (student and teacher, passenger and cashier, chief and subordinate). Here can be related meetings, interviews, briefings, negotiations. The official nature is inherent the public communication in any form. Informal communication is characterized by ease, looseness and often familiarity as in the behavior of individuals, as in the tone of their speech and the freedom in the choice of language means.

Mastering of dialogic and monologic forms of communication implies mastering speech skills. Language skills and knowledge are the quality of the commission of speech and thought operations and activities in the process of solving the cognitive-communicative goal. Linguistic automatism is the quality of long-term memory retrieval and use of language tools in solving speech and thought goals.

To speak a foreign language it is not enough to know its vocabulary, rules of pronunciation, reading and spelling, methods and techniques of speech and so on, but you should still be able to use words practically, change words and connect them in a sentence, recognize lexical items and understand the proposals, that is you should be able to perform speech activity in a foreign language. The successful implementation of any activity, including speech, depends of formation of appropriate skills and knowledge.

Skills needed to carry out operations and activities that make up the activity. If the human being would have not "prescribed" skills, even the most minimal step in the activity would have to make an action consciously and spend the extra energy resources of the body. Skills can liberate a person's attention of the need to control the intermediate operations and to transfer this account to control more complex and demanding action and the result of all the activities in general. Doings in actions are always automated and performed on the basis of skills, and all the activities are carried out consciously on the basis of the ability.

In domestic psychological literature, the concept "skill" has some essentially similar definitions as "skills are the successfully carried out actions based on knowledge", "skill are the abilities of performing an action in accordance with the objectives and conditions of the activity".

Psychologists traditionally point on the specific features of knowledge that set it

apart from the skills. We list the most important ones:

- The lack of automation in actions;
- Consistent use of reliance on the knowledge and previous experience in the action;
- Parallel use in the operations of the non-automated skills with knowledge as certain simple skills, which are components of these actions;

The presence of the expanded self in the implementation of actions. In the area of speech training students master to speak logically and consistently about the situation of communication, as well as in connection with what he saw, heard, read using the elements of description, narration and reasoning, expressing their attitude to the subject of the utterance.

At the middle stage of learning, the knowledge and skills students had acquired in the previous period reinforce and improve. This phase of training is characterized by improving skills of students to use various methods of enriching their vocabulary and increase their potential vocabulary and language skills. The most important is the use of an independent foreign language as a means of getting students new information that would have been different from known facts that increases their awareness of the different fields of knowledge, introduced in the new field of application.

Improving the skills to participate in the dialogue etiquette character, dialogue, questioning, dialogue, a call to action dialogue, information sharing, mixed dialogue incorporating elements of different types of dialogues which are based on the extended subjects, in both formal and informal situations of everyday communication, including professionally oriented situations.

Modern methodology of teaching speaking distinguishes two types of informal communication: talk on business matters and free conversation. Talk on business matters can be seen as a necessary link in non-verbal activity as a means of solving arising from non-verbal action problems (for example, the discussion among family members way of summer vacations, professional choice for finishing school son narration, and so on).

Free conversation is a separate activity of communication, or in such activities, the purpose of which is to establish contact, understanding the impact on the knowledge, skills and system of social values (beliefs) and the emotional state of another person. In this area of verbal communication as social and cultural, free conversation serves as the main, the most common type of communication. Subject of free conversation is extremely latitude range and independent of any activity of non-verbal scene: the participants can begin to discuss the conversation with a discussion of a new play, and end up sharing views on bicycle repair. Free conversation is characterized by a wide variety of verbal incentives to dialogue participants. It may be a desire to share the

news, to get certain information or just fill the time. Free conversation is widely used for establishing contact between members of the ad hoc group, for example, during the at-home.

Summing up the above, it can be said that modern foreign language teaching methodology has the following types of speech communication model:

- Official personal contact;
- A business conversation;
- Free conversation;
- Group official conversation;
- Monologue in group discussions;
- Public communication.

Communicational observations in different conditions, as well as a survey of dramatic works allow defining a very extensive list of communicative situations. Subsequent comparison of selected cases revealed not only diversity, but also the possibility of combining them into groups based on apparent similarities. To do this, we introduced the concept areas of verbal communication as a set of communicative situations, which are characterized by uniformity of speech encouraging human relations between the interlocutors and the situation [4].

Modern foreign language teaching methodology is based on the following principles of learning spoken language:

- The principle of communicative orientation;
- The principle of modeling a typical communicative situation;
- The principle of communicative activities;
- The principle of intensive practice;
- The principle of phased speech skills;
- The principle of adequacy [5].

The first is the principle of communicative orientation. It is important for the teaching of foreign languages, especially spoken language. This principle of touch on all major stages of training speaking. Thus, the observance of it leads to the requirement that at least selected language provided the inventory level of communicative adequacy that is opportunities to participate in real communication. Should be evaluated each sentence in terms of the reality of its appearance in the natural acts of verbal communication, in terms of frequency of occurrence of these proposals as a “ready-made” linguistic signs. In the category of teaching material it is essentially to provide the possibility of forming the social and communicative student position in the future as an adult member of society. Following the principle of the whole system of communicative orientation of the teacher is subject to the creation a motivated need of speech activities of a student. Verbal operations at work on language material should

(where possible) be a communicative nature. In short, the basis for learning spoken language should be communication, the need for communication and the ability to communicate and practice communication.

The second is the principle of modeling of a typical communicative situation. The “molecule” of verbal communication is a communicative situation. The situation and the speech are closely related between each other. Language is developed in situations and cannot be separated from them. Language is necessary in certain situations and the starting point of education should be a situation [6].

Next one is a principle of communicative activity. Modern methods of teaching a foreign language comes from the fact that foreign speech should be taught not as an abstract code, but as a specific psychophysiological activity ensuring the production and perception of speech in a foreign language as an operational readiness inclusion in a particular situation of real communication. What are the prerequisites for the development of speech activity? Verbal ability of a person in native language is developed through communication activities, in which linguistic elements (words, expressions, statements model) which accumulate in the individual experience gradually.

The child begins to speak without knowing the whole language system. The ability to use only “part of the language” in the communicative purposes is indicating very specific properties of speech as a code. But this feature of the language explains why learning a foreign language student’s speech may be involved in real communication activities at the earliest stages of learning. When learning a foreign language, teaching methodology of modern speech said that there is another aspect of speech training as an activity.

A teacher must ensure not only the ability to generate verbal utterances, but also generate a certain role of behavior in the act of communication. Students must master the role as a speaker and as a listener. The speaker’s communicative task is to get the attention of the listener, make the reception of the message, to get a reaction to it, to take into account the situation in the production of speech communication. Therefore, the training of foreign language speaking also involves mastering certain communication techniques.

The fourth is the principle of intensive practice. The psychophysiological basis of speech activity is a skill, or an automated ability that becomes as a result of multiple repetitions of the most cost-effective and free-way execution of the action. Of course, even in their native language not all of the language elements are in their carriers on the basic skill level. They are just skills or just knowledge, often assimilated only in the act of communication. However, possession of the nucleus of lexical items and

sentence patterns are always characterized by a high automatism. Then there is an urgent need for training in terms of the use of intensive targeted in speech language signs [7].

The next is the principle of phased speech skills. This principle states that speech is carried out in stages the mastery of language material and operations with it. It means the solution at any given stage of training only one problem, the development of only one side of the speech skills. In this case, the general direction of course must come from the acquisition of foreign language verbal form of the ability to express with the help of some content. Viewed principle is the differentiation of types of exercises: training and communication.

The last is the principle of adequacy. By adequate we mean such an exercise, which contains either all configured action or its elements. So, using answering questions exercise in learning dialogue speech we are modeling the appropriate form of real communication. Such forms of work can be considered adequate.

Therefore, when selecting or developing training activities for use in the final stages of verbal skills, to develop communicative speech, it should be noted that both in content and procedure of the exercise to the maximum extent consistent with real communicative action. Proposed in the manual system of exercise is methodologically adequate model of real communication. These exercises are designed to ultimately create and polish the ability to navigate in natural communication situations.

The above principles are methodical interpretation of the provisions of didactics, linguistics, psychology and communication. In a sense, they are the essence of functional communicative approach and speaking teaching speaking methodology.

REFERENCES

1. Babanskiy Yu.K., *Pedagogika. M.*, **1988**, 192 (in Russ).
2. Kunanbaeva S.S., *Sovremennaya metodologiya I teoriya obucheniya inoyazychnomu obshcheniyu*, *Vestnik KazYMOiMYA*, **2005**, 12 (in Russ).
3. Passov E.I., *Osnovy kommunikativnoy metodiki obucheniya inoyazychnomu obshcheniyu*, *M.: Russkiy yazyk*, **1989**, 276 (in Russ).
4. Bailey K., *Practical English language teaching. Speaking*, New York. McGraw-Hill, **2005**, 138 (in Eng).
5. Nunan D., *Practical English Language Teaching*, NY. McGraw Hill, **2003**, 342 (in Eng).
6. Celce Murcia M., *Teaching English as a Second or Foreign Language*, USA. Heinle&Heinle, **2000**, 348 (in Eng).
7. McDonough J. and Shaw C., *Materials and Methods in ELT. a teacher's guide*, Malden, MA, Oxford. Blackwell, **2005**, 112 (in Eng).

UDC 128:168:522:141.32

L.L. SHKILL

M.P. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, Ukraine

**AN APPETENCE TO DEATH AS AN EXISTENTIAL COGNITION OF
AN INDIVIDUAL IN PHILOSOPHY BY GEORGES BATAILLE**

Genesis of philosophical edifice of the French philosopher Georges Bataille, such a difficult antagonistic connection as instincts of life and death, is analyzed in the article. It is shown that exactly this cooperation reflects not only essence of a man, but also development of civilization. On the basis of the research it's drawn the conclusion, that an instinct of life unites people, and an instinct of death disconnects and results in a social vacuum and loneliness.

Keywords: immortality, death, instinct of life, essence of an individual, psychoanalysis.

**ӨЛІМГЕ ДЕГЕН ҚҰШТАРЛЫҚ – ЖОРЖ БАТАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ
АДАМНЫҢ ЭКЗИТЕНЦИАЛДЫ ТҮСІНІГІ**

Мақалада француз философы Жорж Батайдың өмір мен өлім түйсігі сияқты сондай қиын антагонистік байланыс – философиялық көзқарастарының эволюциясы сарапталған. Дәл осы әрекеттестік адам болмысын ғана емес, өркениеттің дамуын да көрсетеді. Зерттеу негізінде өмір түйсігі адамдарды біріктіреді, өлім түйсігі адамдарды бөледі, әлеуметтік вакуумға және жалғыздыққа алып келеді деген шешімге келді.

Түйінді сөздер: мәңгілік, өлім, өмір түйсігі, адам болмысы, психикалық талдау.

**ВЛЕЧЕНИЕ К СМЕРТИ КАК ЭКЗИТЕНЦИАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ ЧЕЛОВЕКА
В ФИЛОСОФИИ ЖОРЖА БАТАЯ**

В статье проанализирована эволюция философских взглядов французского философа Жоржа Батая, такой сложной антагонистической связи как инстинкты жизни и смерти. Показано, что именно это взаимодействие и отражает не только сущность человека, но и развитие цивилизации. На основе исследования сделан вывод, что инстинкт жизни объединяет людей, а инстинкт смерти разъединяет, приводит к социальному вакууму и одиночеству.

Ключевые слова: бессмертие, смерть, инстинкт жизни, сущность человека, психоанализ.

There is no doubt that philosophical anthropology that tries to understand a man through the prism of different factors and different sciences occupies a leading place in modern society. Although the modern world is supersaturated by rationalism, an aspiration to perfection of science and technique, for life facilitation, we've been inspecting new irrational reference-points in philosophy for a long time. This is an aspiration to understanding of essence of an individual, its purpose, sense of life, its endless attempts of searching the ways to immortality, manifested in religion (a faith in afterlife, in immortality of the soul, reincarnation, etc.), in science (artificial impregnation for

lonely women, cloning, freezing ovules and sperm for the future usage, etc).

The problem of immortality is examined in many foreshortening in philosophy. Krylova S.A. had undertook a brilliant study on this theme: «Immortality, under elementally patrimonial way of experience, is in sexual reproduction. Under spiritually creative way of experience, in cultural sphere (artistic immortality), the exponents of sacred mystical experience determine an immortality of personality as an immortality of self- perception and self- comprehension. Unity of all other types is in intimate (polycentric) way of experience» [1, p. 4].

As a result, an aspiring of a person to immortality we can define as one of the basic innate instincts of a man, and as one of personal and leading characteristic of an individual. But this aspiration is related to comprehension of own short life, comprehension of own mortality. This theme especially sharp sounded from the mouths of such known classics of Antiquity as Socrates, Plato, Aristotle. Most sophists consider that exactly this comprehension and recognition became a motive force of general world progress, in fact an individual hurries to live, recognizing its short life, that is why it acts.

Popular French philosopher and writer Georges Bataille presentates a problem of the research of such themes as death and immortality in a very usual manner. Therefore the aim of the article is to analyze the genesis of his philosophical view concerning such thorny existential problem as death.

As a circle of interests of Georges Bataille is extraordinarily various (beginning from mysticism, eros problems, economy and up to philosophy and art), an attitude toward his work is ambiguous. This sophist had suffered the same fate with the most talented geniuses, namely: misunderstanding, non-recognition and non-acceptance of his work while alive. Therefore he was compelled to publish part of his work under a pseudonym, some of them were forbidden at all. Although certain pessimism, peculiar to existentialists, was present in his speculation, his work was ignored and dismissed by representatives of this school of thought, for example, his contemporary Jean-Paul Sartre. However post mortem Georges Bataille's work became popular, his philosophical ideas influenced on such post-modernists as Michel Foucault, Jacques Derrida, Jean Baudrillard, Jacques Lacan, etc.

Investigating an essence of a man, Georges Bataille, obviously under the influence of psycho-analysis, sets a pursuance of immortality as one of the facets of human essence. Although he claims, it's a negative feature: «Humanity pursues two aims, one of which, negative, is to save life (to avoid death), and other, positive one, is to increase her intensity. These two aims don't contradict one another» [1, c.57]. Certainly, here we can see obvious influence of psycho-analysis. Russian sophist J. Dorofeev is agree with Georges in this question: «Late Freud educed compulsive urge to death, splashing out negative energy, aspiring to self-distruction interlinked with Libido [3,

c.34], in a person under the name of Tanatos. Georges Bataille develops this dialectical dualism, namely aspiring to death and pleasure, in his philosophical work.

In spite of the fact that the theme of Tanatos became widely spread and popular after release of Sigmund Freud's work «Eros and Tonatos», the theory of death instinct, thereafter amplified by Georges Bataille, caused some disputes and was criticized. This fact is attested by the interest and extraordinarity of the problem.

Sigmund Freud got under severe criticism of the colleagues too. German psychologist Paula Heimann confirms: «The theory of death instinct was met in disapproval and caused the great number of objections and discussions. One of arguments, calling in a question of its subsistence right, was that Freud came to the ground of death instinct exceptionally by philosophical speculations and original overvalue of essence of the biological phenomena» [4]. In addition, S. Freud was accused in subjective approach, as the most conclusions he did, were on the basis of neurological problems his patients had.

British philosopher and psychologist John Mill threw his weight behind Freud: «Freud never used a term “death instinct” in connection with internal predisposition of organism for destruction, preferring to use the word «Todestrieb», can be translated as «appetence to death». The philosophers had already acknowledged critical value of death in the constitution of human subjectivity before, but Freud gave it the primary paradigm meaning of ontological force, being the basis of psyche» [5, p. 378]. Freud binds death to principle of pleasure. Here we can see an application of dialectical logic, in fact, confluence of two oppositions: death as destructive state of a person, and a principle of pleasure as the constructive state of a person, - create a common unity. John Mill continues reasoning: «In accordance with the laws of psychical economy, the principle of pleasure is a tendency for full psychological release from excitation or, at least, a decrease of stimulation to the bearable permanent level. Consequently, the state free of tension will be the final condition of pleasure, because stopping of tension would mean an implementation and completion of the task» [5, p. 380]. Even death contextually can be considered the state of complete rest, imperturbability, the state of the original «paradisial» calming, the state of release from suffering and tension. The state of nirvana is described this way in religion of Buddhism. For this reason, an idea, that at the level of subconscious an individual wants to get in the state of nonexistence, id est death, settles in psychoanalysis. But the way an individual would come to the realization of this is the choice of consciousness. And exactly the choice of these ways reflects an existential essence of an individual. John Mill marks, that only this condition of certain freedom of psyche in the choice of way of achievement of the end plugs death in the dynamic process of life, in a process, which include will to self-destruction and limits it simultaneously. In John Mill's opinion impulsion to death, even among masochists, lies exactly through the principle of pleasure. For example, an individual

gets a charge out of smoking a cigarette or of an alcohol, drugs, numberless amount of sexual partners, etc. At the same time, it realizes (even if it doesn't put before itself this question consciously) that this way abbreviates its life inevitably. An individual addicts to these negative pernicious habits, saturates itself in this whirlpool of pleasures, and inevitably «burns» and destroys its health, accelerates a way to death. Here we can see a certain dualism G. Bataille wrote about, namely: an individual has an impression, an illusion, that it lives life to the fullest, that it maximally «presses out» all its forces from the vital potential, and even in this way of life an individual can mind itself the reason for being. It doesn't limit itself, indulges in every pleasure, it took the leap in many things and sells oneself an idea that it's a well-spent life.

But what's to be done with responsibility for the choice, for the acts before humanity Jean-Paul Sartre wrote about? Searching an answer for this question we can see another dualism, namely conscious «laying-on», almost fanatic service to humanity, society, children, etc. Here we can see an unconscious gust to death, which takes place due to the speed-up rate of life, again. The modern rhythm of life can be described by such an expression as «burned out at work». In this case, the «gust to death» is a desire to bring the benefit to society as more as possible, the recognition of necessity of an individual's labour and activity for other people. Feeling of its own necessariness and meaningfulness of its activity for others indulge an individual. Thus its life pulsates between two poles: exhaustion at work and a tireless acceleration of death, hereupon the exhaustion.

We can distinguish the third moment of this «thanatology». This is this a desire to enjoy life, not from negative (above-stated) factors, but through positive: a hobby, trips, sport, meditation, viewing of films, visit of different exhibitions, etc. In obedience to psychoanalytic theory, it's possible to describe even such positive aspiration of a human being as «impulsion to death», because of an unconscious desire to have time to see everything, to enjoy life, because of recognition of life is but a span.

So it's possible to draw a conclusion, that the reasons of the progress or regress of civilization are different methods on the way of death instinct. Certainly, such generalization is very symbolical. A way between life and death is the way of activity. G. Bataille marks: «All your entity reposes on activity, which binds on the countless number of elements that makes an ego with the tense report of these elements against each other. The contagious motion of energy, warmth or diffusion forms an internal life of your organic existence» [6, p.178].

Paula Heimann describes an antagonism of life and death originally: «Psychological expression of the life instinct we can discover in love, in a structural aspiration and co-operative behavior. Each of these manifestations has an aspiring to the association in its basis.

Poetic phrase «Eros as a connective force» is often enough in psychoanalytic

literature. An instinct of death comes through the hate, the destructive and negative aspiration, in other words, in all behavior models, which are antagonistic in relation to the created or existent connections or unions, as psychical and social intro both» [4].

Consequently it may be concluded that the instinct for life bands people together, while the instinct for death disarticulates, leads to social vacuum, loneliness, since at an unconscious level a mutual support will be felt as a support for continuance of life. This is the point we can cross over to a new level of social and political problems, that is a currently central question of worldview conflicts manifesting in wars, murders and so on. This destructive social events not only disarticulate people, but split the whole society. This is what Russian researcher O. Timofeeva says in the furtherance of this point of view: «According to Bataille, people in a secular world, living together, as participants of working process, as a matter of fact are disengaged. It is manifested in intrinsic social distinctions which are governed by law and interdiction, but also in an existential feeling of incompleteness, dependence of other people and things. The price of being a subject, that one pays, is his identity chained to productive use, making one a tool for presuming this use» [7, p.81]. It means that notwithstanding that Immanuel Kant cherished the dream about humanity ends up with treating human as a goal, not the mean; this wish still remains a dream in a modern world.

As a counterweight for the existentialist's being-to-death Bataille suggested an idea of being-in-death. According to him it's the thought about death that makes a human the human. Person's humanization is caused by the willing to attain it's death in advance. Still we can watch only other's death, ours remains a mystery. That's why Russian scientist Y. Dorofeev deems that «An individual is trying to attain its death by destroying the things and itself. Just having totally wasted itself an individual attains God in a negative ascesis. The waste is a particular case of transgression as crossing of border between existence and non-existence» [3, p.10]. It may be concluded that Bataille doesn't take the side of atheistical nor religious atheism, but constructs his own position. This is what Y. Dorofeev is writing about: «All in all Bataille realized that every way is based on a goal. Walking along the road, a man still walks somewhere, his direction remains. But this goal shouldn't mask an inherent value of a road itself» [3, p.14].

Georges Bataille attributes human's existential essence in a consciousness of death. He wrote about it in his work «Inner experience»: «In a halo of death Ego proves its supremacy; a purity of hopeless urgency clears a path through this halo; a hope for me-dying comes to life (stunning, fiery hope, that expands dream's borders) » [8, p.228]. Bataille sees the real, true essence of our «Ego» in the emancipation from this world, since from his point of view society suppresses one's essence, conforms consciousness to the rules, established by time and civilization.

He continues developing this idea in such a way: «Just at the moment of death

I won't be able to escape from it, I will see the gap that constitutes my nature, which through I went outside the bounds of «what-exists». Till one's alive he can settle up with accommodation and stickiness» [6, p.134]. The philosopher means that an individual almost all the time equates his essence with an identity fasten by society. Anyway, human realizes his difference from other living creatures.

Analyzing dichotomy of instinct for life and instinct for death French philosopher move it about psycho emotional sphere of life confirming it with a fact that human's life is always accompanied with antagonisms such as laugh and tears, pleasure and suffer, compassion and joy for other's failure. Therefore an individual always stands between opposite poles, and his identity suffers different changes. This is the reason Bataille considers that the true Ego stands beyond the pale of life, so it's as inaccessible as an awareness of death. He wonders why people can't come to terms with this ignorance and continue trying to find the answer to this question. Nevertheless, we see that Bataille contradicts himself, as far as his research area is the area of unknown and unexplored.

In particular, in the philosopher's oeuvre we often notice the things that were mostly criticized by his contemporaries, more specifically his almost maniacal longing for filth, meanness, perversion, that on the edge of pornography are included into the notion of transgression violation of every border, including borders of decency, material borders, borders between life and death, thinkable and unthinkable, subject and object, language and silence, theory and practice, norm and pathology.

An idea of continuity is one of such areas of Bataille's researches. It has appeared in the works «Theory of religion» and «Erotism». Before Bataille it was used by ancient greek philosopher Aristotle for expressing fullness of world where each possible creature gets it's materialization, and there are no emptiness between different classes, but only seamless transitions, filled with intermediate formations. Human's longing for immortality, instinct for reproduction can be defined as a continuity of human being too. In some sense an ancient Indian notion samsara, nowadays more associated with reincarnation, can be described as a continuity of human being as well.

Georges Bataille determines continuity as reality devoid of subject and object. According to Bataille, an animal, devouring other animal, doesn't perceive it as something separate, but feels itself as a water-wave overflowing smaller wave in a common ocean of being. Continuity as a prime category is almost undistinguishable from death. Unable to differ subject and object an animal doesn't exist in an ontological sense, it exists in the eyes of a man, perceiving it and naming it, only.

Human's segregation from continuity area needed certain jerk, abrupton. The first realization of Ego is connected with realization of its extremity and mutually exclusive wishes the wish to return into blissful continuity and the wish to be, to perform its innermost being.

It's the conflict between this basic desires, that makes a human as he is. Everything connected with continuity is left aside the sphere of consciousness as a sacral thing. Everything sacral is first and for most concerned with continuity and death, and secondarily with erotism as reaction to death.

So human becomes human only separating himself from not-himself and attaining an extremity of his life. In some sense death is an origin of everything in Bataille's sacral sociology.

Not only perceiving a sacral area of death is a part of Bataille's philosophy research, but evaluation of an attitude towards oneself's death and other's one. Sure, bereavement is a painful loss, attended by tears and suffering. But in his report «Joy in the face of death» Bataille underpins an idea of receiving other's death with joy. By the way, some nations and tribes receive death with joy too, even organizing some kind of holidays, singing and dancing.

Martin Heidegger also speaks of this kind of death perceiving human's perceiving of his being as a being-to-death, but Heidegger never connected it to joy, laugh and love all the notions his fundamental ontology went by without a notice. Socrates's voluntary consent to execution is one more example of a balanced attitude towards death. But still the origin of everything sacral is a fear of dead. This is the base where first form of religion appears the cult of ancestors.

Accomplishing our thoughts of antagonism between life and death we would like to quote Georges Bataille ones more: «Life will get lost in a death, rivers - in sea, knowable - in unknowable. Knowledge is a way to unknowable, senseless is an end of every possible sense» [8, p.232].

The theme of death, that was developed by Georges Bataille, is very widespread among postmodernism exponents. The merit of his works is in the multi-side way of exploring it (unlike Jacques Derrida, for example, and his «The Gift of Death»). The philosopher doesn't explore just the death phenomena, but an antagonism of life and death. First and foremost, using a dialectical logic, he proves his opinion of two contrarities consolidating in existential human essence death as a destructive condition of human and principle of pleasure as a constructive one. Secondarily, the sophist upholds the idea that death is a condition without suffering, that's why there is a natural human instinct for death, desire to approach it. The way an individual chooses to do it, effects the way society develops, as there are two ways of going to death constructive and destructive. Thirdly, there is one more antagonism in human nature - the wish to stay immortal. The fourth question Georges Bataille dedicates his thoughts is human's desire not just to find out, what awaits for him after death, but to attain his own existential essence which appears regardless of life, out of all borders. Although Georges Bataille considered this desire meaningless, it seems that he was trying to dive into the mystery of learning human's afterdeath.

As we can see, such a complex psychological and philosophical-anthropological problem, as the problem of death is, which was studied by Georges Bataille, represents the challenges of our times.

REFERENCES

1. Krilova S.A., *Bezsmertya osobistosti yak etiko ekzistentsiyna problema. Avtoreferat disertatsiyi na zdobuttya naukovogo stupenya kandidata filosofskih nauk. Kiyiv, 1997, 16 (in Ukr).*
2. Batay Zh., *Literatura i zlo. Per. s fr. i komment. N.V. Buntman i E.G. Domogatskoy, predisl. N.V. Buntman, M. Izd vo MGU, 1994, 166 (in Russ).*
3. Dorofeev D.Yu., *Samorastraty odnoy geterogennoy suverennosti. Predelnyy Batay. Sb. Statey. Otv. red. D.Yu. Dorofeev. Dorofeev, SPb. Izd vo S. Peterb. un.ta, 2006, 298 (in Russ).*
4. Haymann P., *Zametki o teorii instinktov zhizni i smerti, Rezhim dostupa. http://www.psychol-ok.ru/lib/klein/rvp/rvp_10.html/. Data dostupa. 05.02.2016 (in Russ).*
5. Mills J., *Reflections on the death drive, Psychoanalytic Psychology, 2006, Vol. 23, No. 2, 373, 382 (in Eng).*
6. Batay Zh., *Vnutrenniy opyt, Per. s frants., posleslovie i kommentarii S.L. Fokina, SPb.: Aksioma, Mifril, 1997, 336 (in Russ).*
7. Timofeeva O., *Vvedenie v eroticheskuyu filosofiyu Zhorzha Bataya, M. Novoe literaturnoe obozrenie, 2009, 200 (in Russ).*
8. Batay Zh., *Iz vnutrennego opyta. Tanatografiya Erosa. Zhorzh Batay i frantsuzskaya mysl serediny XX veka, SPb. Mifril, 1994, 346 (in Russ).*

ӘОЖ 37.091.31(= 512.122)

А.Т. ДЮСЕНБАЕВА, М.Қ. ҚАНАТОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

АНА ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН
ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
ТІЛ БАЙЛЫҒЫН ДАМУЫНДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ

Қазіргі Қазақстан мектебіндегі жаңа өзгерістер әлемдік білім беру тәжірибелерін пайдалана отырып, баланың жеке-дара күшінің дамуын қамтамасыз ететін жаңа технологияларды іздестіру және оларды қолдануға бағытталған. Инновациялық оқу оқудың түсіндірмелі-иллюстрациялық түрінен әрекетшілдікке ауысу арқылы жүзеге аса отырып, оқушының оқу әрекетінің белсенді субъектісі болуына мүмкіндік береді. Оның өзі сабақты әртүрлі технологиялар бойынша жобалауды қажет етеді.

Түйін сөздер: тіл, тіл байлықты дамыту, ойын, технология, ойын технологиясы.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
НА ОСНОВЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
НА УРОКАХ «РОДНАЯ РЕЧЬ»

В статье рассмотрены инновационные технологии через переход от объяснительно-иллюстративного к деятельностному обучению, которые создают благоприятные условия для развития субъектности учащихся. Игровые технологии основываясь на деятельностном подходе в обучении способствует развитию речи, коммуникативной компетенции учащихся.

Ключевые слова: речь, развитие устной речи, технология, игры, игровая технология.

DEVELOPMENT OF THE SPEECH OF PUPILS
OF INITIAL CLASSES ON THE BASIS OF USE
OF GAME TECHNOLOGIES AT THE LESSONS «NATIVE SPEECH»

The main objective of school is integration of achievements of modern Kazakhstan school and the best foreign practices, search and introduction of the new technologies aimed

at the development of identity of the identity of children. Innovative technologies through transition from explanatory and illustrative to activity training create favorable conditions for development of subjectivity of pupils. The game technology based on activity approach in training promotes development of the speech, communicative competence of pupils. During game various life situations are modulated during which decision at school students the speech develops and enriched.

Keywords: language, development of the spoken language, playing, technologies, playing technologies.

Ы. Алтынсариннің педагогикалық мұраларының ішінде оқушыларды оқу мен жазуға үйрету, олардың тілін дамыту әдістемесіне қатысты құнды пікірлері көп кездесетін тұстары – оның достарына, әріптестеріне жазған хаттары. Бұл хаттарында ұлы ағартушы қазақ балаларының сауатын ашуға кедергі болып жүрген мәселелерді батыл көтеріп, осы жұмысты нәтижелі жүргізуге ықпал ететін өзінің әдістемелік нұсқауларын баяндайды, тіпті, кейде сол кездегі қазақ балалары оқитын мектептерде қолданылған бағдармаларды жетілдіру жолдарын да атап өтеді [1].

Демек, Ы. Алтынсариннің мектептегі оқушылардың тілін дамыту жұмыстарын жүргізу әдістемесін жасауға қазақ топырағында тұңғыш рет талпыныс жасаған әдіскер ғалым екеніне шүбә келтіру мүмкін емес.

А. Байтұрсынұлының әдіс-тәсілдер жүйесі өзге жұрттарға еліктеуден тумауы керек, ана тілінің төл табиғаты, оның баланың ойы мен тілін дамытудағы жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы маңызы ескеріле отырып жасалынуы қажет деп айтқан пікірі әлі күнге дейін өз маңызын жойған жоқ,

А. Байтұрсынұлына ілесе қазақ бастауыш мектептеріндегі тіл дамыту жұмысына арнап кітап жазған тілші ғалымдардың бірі – Т. Шонанұлы. Бастауыш мектепте оқушының ауызша тілін дамытуда Т. Шонанұлы «Тіл дамыту» оқулығының (1-ші басқыш мектептер үшін жазылған, 1931) алатын орны ерекше. Бұл оқулығында ол тіл дамытудың тиімді жолдарын ұсынып, оларды қолдану ерекшелігін де сипаттаған [2].

Ал М. Жұмабаев «Ана тілі бастауыш мектепте» деген еңбегінде оқушылардың ауызша тілін дамытуға дағдыландыратын жаттығулар жүйесін әр оқу жылына сәйкестендіріп, 1-2 сыныпта көргені бойынша өзінің алған әсерін айту, 3-4 сыныпта болған оқиға жайлы немесе белгілі бір тақырып бойынша әңгіме құрастыруға үйретуді ұсынады [3].

Бұл жаттығулардың көпшілігі оқушыны ауызша байланыстырып сөйлеуге үйретуге құрылған.

М. Жұмабаев баланың ауызша байланыстырып сөйлеуін жетілдірудің мынадай әдіс-тәсілдерін ұсынады: а) сахналау; ә) сурет бойынша әңгіме; б) әңгіменің бір бөлімін алып тастап айта білу; в) даяр әңгімені өз жанынан

толықтыра білу; г) хат жаза білу; ғ) бір белгілі әңгімеге ұқсас екінші әңгімені ойдан шығарып айта білу т.б. [3].

Ғ. Бегалиев аталған кітабының «Тіл дамыту» бөлімінде балалардың сөзі мен ойының арасындағы байланысты, ауызекі сөйлеу мен жазба тілдің ерекшеліктерін талдай келіп, оқушылардың ауызша тілін дамытуға бағытталған жұмыстарды төмендегідей түрлерге бөледі:

– білетін сөздерін де оқушылар қаншалық дұрыс қолданылатынын анықтау, сөз қорын байыту;

– сөйлем құратқызып жаттықтыру;

– тиянақты түрде сөйлеуге үйрету.

Бастауыш сыныптағы тіл дамыту жұмыстарының осы жүйесі аталуы сәл-пәл өзгеріске түскені болмаса (мысалы, «сөздік жұмысы», «сөйлеммен жұмыс», «байланыстырып сөйлемді дамыту»), әлі күнге дейін қолданылып келе жатқаны белгілі. Ғ. Бегалиев тіл дамыту жұмыстарының осы жүйесінің алғашқы екі түрі балалар мектеп есігін ашқан күннен, яғни сауат ашу кезеңінен бастап жүргізілетінін айта келіп, оларды нақтылай, жіктей түседі. «Бала мектепке келген күннен бастап, оның сөз қорын молайту және сөзді дұрыс қолданып, қолданбауын анықтау жұмысын жоспарлы түрде жүргізу қажет. Баланың сөздігінде мағынасын өзі дәл білетіні де, дәл білмейтіні де болады. Міне, сол дәл білмейтінін түсіндіріп, дұрыс қолдануға төселдіру керек.

Баланың сөздік қорын байыту жолдарының түрліше екенін автор былайша топтастырады:

– төңіректің, табиғат құбылыстарын байқатып сөйлету;

– суреттер арқылы әңгімелер құратқызу;

– әңгіме, өлең, мақала, газет оқыту;

– радио хабарын, мұғалім әңгімесін, жолдастарының сөзін тыңдатып, білгенін айтқызу;

– мектеп учаскесінде, колхозда істеген жұмыстары туралы сөйлету;

– қоғамдық жұмысқа, мектеп жұмысына, мейрамға дайындық ісіне қатыстыру».

Тіл байлығын дамыту – ана тілі әдістемесінің аса жауапты да күрделі саласының бірі. Оның күрделі болуының себебі бала тілін дамыту міндетін жүзеге асырушы мектепте жүргізілетін пәндер қазақ тілі мен ана тіліне ғана байланысты болмай, оның сөйлеу әрекетіне де тәуелді [4].

Бастауыш сыныптарда жүргізілетін тіл дамыту әдістемесі – оқушыларға білім жүйесін меңгертуге, тілге деген икемділігі мен дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін әдіс-тәсілдері мен формалар, принциптер мен оқытудың мазмұны жайындағы ілім. Жалпы әдістеме – ғылымның бір саласы.

1-кесте – Тіл дамыту жұмыстарының мазмұны

Кезеңдер	Тіл дамыту жұмыстарының мазмұны
Бірінші кезең	<ul style="list-style-type: none"> – балалардың байланыстырып сөйлеу дағдыларын байқау; – оларға сөйлем, сөз, дыбыс туралы алғашқы түсініктер беру; – сөздік қорларын анықтау; – сөйлеу мәнеріндегі кемшіліктерді байқап, есепке алу.
Екінші кезең	<ul style="list-style-type: none"> – нақтылы дыбыстарды оқытуды және жазуды меңгертуге байланысты күн сайын ұшырасатын жаңа сөздердің мағыналарын түсіндіріп, олардың белсенді сөздік қорларына енуін қадағалау (сөздік жұмысы); – тілдегі омонимдік, антонимдік, көп мағыналық құбылыстар туралы іс жүзінде алғашқы түсінік беру, оларды дұрыс қолдана білуге дағдыландыру; – оқушылардың жазба тілінің негізін қалыптастыру; – ауызекі байланыстырып сөйлеу дағдыларын жетілдіру; – оқушылардың сөйлеу дағдыларындағы кемшіліктерді (сөйлеу мәнеріндегі, сөз қолданыстарындағы т.б.) бірте-бірте жою бағытында жұмыстар жүргізу
Үшінші кезең	<ul style="list-style-type: none"> – оқушылардың оқуға және жазуға үйрену барысында алған білімдеріне сүйеніп, олардың ауызекі және байланыстырып сөйлеу дағдыларын жетілдіру; – жазба тілін дамытуға баса назар аудару; – шағын сөйлемдерден құралған мазмұндама, шығарма жаза білуге дағдыландыру; – оқушылардың сөздік қорларының байып, сөздерді орынды қолдана білу дағдыларының қалыптасуын қадағалау; – сөйлеу мәдениеті мен мәнерін жетілдіруге бағытталған жұмыстарды ұйымдастыру

Басқа ғылымдар сияқты тіл дамыту әдістемесі де теориялық ғылымдардың соңғы жетістіктеріне негізделе дамиды. Тіл ұстартудың ғылыми негіздері – тіл білімі, әдебиет және психология. Өйткені тіл – қоғам өмірінің объективті құбылысы, ол бүкіл халық үшін бірдей. Қай тілдің болмасын айтылуының грамматикалық және синтаксистік нормативтік ережелері болады. Мұны тіл білімі зерттейді. Ал сөйлеу – психикалық құбылыс. Ол – әр адамның өзіне ғана тән ерекшелігі. Сөйлеуде объективті шындықты осы адамның субъективті түрде бейнелеп, оған индивидтің көзқарасын білдіреді. Яғни адам тілдің көмегімен қарым-қатынас жасау процесі, сөйлеу психологияның зерттеу объектісі болып табылады. Солай бола тұрса да, күні бүгінге дейін мектептегі тіл дамыту жұмыстары психологиялық ғылымнан оқшау жүргізіліп келеді. Соңғы кезде ғалымдар: «Психология әдістеме ғылымынсыз-ақ өркендеп, өмір сүре береді, алайда әдістеме ғылымы психологиясыз дамып, жетіле алмақ емес. Әдістеме

толық мәнді ғылыми пән болуы үшін, ол психологиялық негізге сүйенуі қажет», – деген пікірді іс жүзінде дәлелдеп отыр.

Бастауыш мектепте ана тілді оқыту барысы жеке-жеке айқын мақсаттар көздейтін үш кезеңнен тұрады:

- 1 Сауат ашу, тіл дамыту (Әліппе).
- 2 Оқу, тіл дамыту (Ана тілі).
- 3 Грамматика, емле тіл дамыту (Қазақ тілі).

Бастауыш мектепте ана тілі сабағында сөздік қорды дамыту жұмыстары түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асады:

- сұрақ-жауап;
- әңгімелесу;
- әңгімелеу;
- түсіндіру;
- зерттеу;
- түрлі шығармашылық тапсырмаларды орындату арқылы.

Мектепте тілді оқыту ісінде ана тілі пәнінің үлесі орасан зор. Ана тілі пәні бойынша оқушыларды өмірге баулу жөніндегі міндеттер тілдің негізгі қоғамдық қызметіне, атап айтсақ, түпкілікті коммуникативтік байланыс, қатынас құралы ретінде және экспрессивтік (әсер, ықпал етуге, дәнекер болу) қызметіне орай жүзеге асырылады [5].

Сонымен, ана тілі сабақтарында ойын технологиясы арқылы оқушының тіл байлығын дамытуын арттыруға жәрдемін тигізеді.

Ойын – оқу үрдісіндегі оқытудың әрі формасы, әрі әдісі ретінде дербес дидактикалық категория. Сонымен бірге ойынды мұғалім мен оқушылардың бірлескен оқу әрекетінің өзара байланысты технологиясы ретінде қолдануға болады, ана тілі сабағында ойын формаларын еңгізу барысында интерактивті тақтаны да қолданудың маңызы өте зор. Бастауыш сынып оқушыларының мектепке келгенге дейінгі негізгі әрекеті ойын болса, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетінен оқу әрекетін орындауға бейімделуі тиіс. Ол сабақ барысында пайдаланылатын дидактикалық ойындар арқылы жүзеге асады. Ойынның мақсаты – бағдарламада алған білімдерін қалыптастыру, тиянақтау, пысықтау. Міндеті – баланың қызығушылығын ояту, белсенділігін арттыру.

Ойын баласын оқытудың басты жолы – «ойын әдісі». Баланы оқытудың барысында оның берілген ақпаратты қабылдауда ыждағаты, төзімі 20 минуттан аспайды. Сондықтан ойын баласына еркіндік берілуі тиіс. Баланың ойын әрекетін белгілі бір жүйемен оқу әрекетіне айналдырудың сан қилы жолдары қарастырылуы жөн. Оған балаларда белгілі бір жағдайда қалыптасқан ойын жүйесін, таңдалынып алынған ұлттық ойындарды, тәжірибеде кеңінен қолданылып жүрген дидактикалық ойындарды қай жерде, қалай таңдап, қалай

пайдалану мұғалімдерден үлкен шығармашылық ізденісті талап етеді.

Сабақты ойын баласы тез шаршап жалықпайтындай, оның денсаулығына, жүйке жүйесіне нұқсан келмейтіндей етіп ұйымдастыру да мұғалімнің білім деңгейіне, тәсіліне, шеберлігіне байланысты. Ойын әдісін сабақтың кез келген кезеңінде тиімді пайдалануға болады.

Ойын оқытудың әдісі, тәсілі, құралы әрі сабақты ұйымдастырудың формасына айналғанда ғана 6 жасар бала үшін мектеп «қуаныш мектебіне» айналмақ.

Ойын технологиясы – оқу-тәрбие міндеттерін шешуге бағытталған әр түрлі ойындарды қолдануды көздейтін дидактикалық жүйелер.

Педагогикалық ойындар технологиясы дегеніміз – педагогикалық жұмысты ойын түрінде ұйымдастырудың әдістері мен тәсілдерінің жиыны. Ойын түріндегі жұмыстар сабақ үстіндегі қолайлы деген жағдайларда пайда болып, оқушыларды қызықтырушы құрал ретінде қолданылады.

«Ойын» технологиясының мақсаты – оқушыларға жаңа білім-білік дағдыларын қалыптастыруды қамтамасыз ету, зерттеу жұмыстарына бағыттау.

Ойын арқылы оқыту технологиясы – балама варианттарды таңдап алу негізінде қойылған міндеттерді шешу біліктерін қалыптастыратын әртүрлі ойындарды қолданудың жүйесі.

Ойынның мазмұны логикалық ойға құрылып, адам бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға ықпал тигізеді.

В.В. Николина жүргізген зерттеу нәтижелері негізінде ойын технологиясының бірнеше компоненттерін бөліп көрсетті, мәселен:

- мотивациялық;
- бағдарлаушылық;
- мазмұндық-тәсілдік;
- құндылық-еріктік;
- бағалаушылық.

Ойынның мақсаты оқушылардың дидактикалық ойындар арқылы қол жеткізетін білімділік, тәрбиелік, танымдылық қабілеттерінің нәтижелеріне тікелей байланысты.

Ғалымдардың, қазіргі мектептегі оқыту жүйесінде ойынды қолдану тәжірибесін жалпылау негізінде бастауыш сынып оқушыларының тіл байлығын дамытуда ойын технологиясын қолданудың педагогикалық төмендегідей шарттары анықталды.

Ойын ұзақтығы ойын мақсатына байланысты тікелей байланысты. Ойын ұзақтығын айқындау мұғалімнің сабақты дұрыс ұйымдастыруына, уақытын нақты есептеуіне көмектеседі. Сонымен қатар мұғалім сабақ мақсатына сай дидактикалық ойындарды орынды қолдану жолдары мен әдіс-тәсілдерін анықтап, игерілетін білім, білік көлемін болжайды.

Ойын ережесі оқушылардың жас ерекшеліктері мен түсініктеріне сай дәл тұжырымдалған, қарапайым болуы тиіс.

Ойынға қатысушылар саны мұғалімнің алдына қойған мақсатына қарай іріктеледі. Егер мұғалім оқушыларды саралап, деңгейлеп оқытып, баланың жеке қабілеттерін нығайтқысы келсе, онда ойынға қатысушылар санын өзгертіп отыруға болады.

Ойын мазмұны оқу бағдарламасын қамтитын сабақтағы білім мен біліктерді бекітуге, жаңа сабақты сапалы меңгертуге арналуы керек.

Дидактикалық ойындарға материалды таңдап алу кезінде мынаны ескеру қажет:

- ойындарды пайдалануға оқу материалы мазмұнының мүмкіндіктері;
- білім көлемі мен сипаты, оларды меңгерудің қолайлылығы;
- ақыл-ой, іс-әрекеті тәсілдерін қалыптастырудың алғышарттары.

Оқушылардың тіл байлығын дамытуға бағытталған дидактикалық ойындардың мазмұны мыналарды қамтуы тиіс:

- сыныптағы бағдарлама материалға, оның ішінде нақты сабақтың мазмұнына сай болып, тапсырманың мәнін ашу керек;
- тапсырмалардың біртіндеп күрделенуін қамтамасыз ету, ақыл-ой іс-әрекетінің тәсілдерін меңгеруге ықпал ету қажет;
- ойындардағы тапсырмалардың әртүрлі тәсілмен орындауын қадағалау және оқытудың тәрбиелік ықпалын күшейтуге ықпал ету керек;
- дидактикалық ойындар нақты, қысқа, қызықты, тартымды болуы міндетті;

– дидактикалық ойындарда қолданылатын материалдар мен көрнекіліктер қарапайым болып, олардың жасалуы мен дайындалуы тез әрі жеңіл болуы шарт.

Аталған педагогикалық шарттарды басшылыққа ала отырып ойын технологиясын ана тілі сабақтарында пайдалану бастауыш сынып оқушыларының тіл байлығын дамытуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ / Ы. Алтынсарин. – Алматы: Жазушы, 1988. – 320 б.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы / А. Байтұрсынов. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
3. Жұмабаева Ә.Е. Бастауыш мектептегі сауат ашу кезеңінде жүргізілетін тіл дамыту жұмыстарының әдістемесі.
4. Рахметова С. Бастауыш класта оқушылардың тілін дамытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (пед. ғыл. док. дисс.) / С. Рахметова. – Алматы: 1994. – 434 б.
5. Жалпы білім беретін мектептің 2-4 сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» бағдарламасы. – Астана, 2010.

REFERENCES

1. Altynsarin Y., *Taza bulak. Almaty. Zhazushy*, 1988, 320 (in Kaz).
2. Bajtursynov A., *Til taqylymy. Almaty. Ana tili*, 1992, 448 (in Kaz).
3. Zhumabaeva A.E., *Bastauysh mekteptegi sauat ashu kezeninde Zhrgiziletin til damy-tu zhumystarynyn adistemesi* (in Kaz).
4. Rahmetova S., *Bastauysh klasta oqushylardyn tilin damytudyn Qylymi adistemelik negizderi ped. qyl. dok. diss. Almaty*. 1994, 434 (in Kaz).
5. *Zhalpy bilim beretin mekteptin 2, 4 synyptaryna arnalqan Adebiettik oqu bazdarlamasy. Astana*, 2010 (in Kaz).

ӘОЖ 378.4.(574)

А.Т. ДЮСЕНБАЕВА, А.Ж. ОРАМАЛОВА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

**СЫНИ ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ
АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
ДАМУ ТУРАСЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада мектеп оқушыларының коммуникативтік құзыреттілігін дамыту жолдары мен ерекшеліктері туралы баяндалған. Яғни оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту мақсатында сыни тұрғыдан ойлау стратегияларының тиімділігі көрсетілген. Қазақстан тарих пәнін оқытуда оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуға бағытталған тапсырмаларды қолданудың тиімді тұстары қаралған.

Түйін сөздер: коммуникативтік құзыреттілік, стратегия, сыни тұрғыдан ойлау.

**ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
ДЛЯ РАЗВИТИЯ У УЧАЩИХСЯ ОСОБЕННОСТИ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ**

В докладе рассматриваются пути развития и особенности коммуникативной компетентности у учащихся. На основе технологии критического мышления прослеживается эффективность развития коммуникативной компетентности у учащихся. Используются эффективные приемы применения заданий для учащихся на уроках Истории Казахстана.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, компетентность, критическое мышление.

**THE FEATURES OF DEVELOPMENT COMMUNICATIVE
COMPETENCE OF STUDENTS THROUGH RWCT TECHNOLOGY**

The article is described features and ways of development communicative competence of the students. So to develop communicative competence it is important to use strategies of RWCT. On the history lesson are used effective methods for developing of pupils' critical

thinking.

Keywords: communicative competence, competence, strategy, critical thinking.

Қазақстан Республикасы әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіруі туралы мемлекетіміздің ұлы идеясына айналған стратегиялық мақсаттарды іске асыру – мектеп мұғалімдерінің басты міндеттерінің бірі. Ұлттың бәсекелестік қабілеті бірінші кезекте оның білімдік деңгейімен айқындалатыны белгілі. Әлемдік бәсекелестік заманда әрбір адамның білім сапасын, қабілеттілік деңгейін, іскерлік мүмкіндігін анықтайтын адам ресурсын дамыту мәселесі күн тәртібіне өткір қойылып отырғанын білеміз.

Елбасы Н. Назарбаев Жолдауында: «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында оқу үдерісіне қазіргі заманға әдістер мен технологияларды енгізу қажет» деп атап көрсетті [1]. Осы орайда өскелең ұрпаққа жоғары сапалы білім беруді жүзеге асыру мақсатында еліміз нәтижеге бағытталған білім беру моделіне көшті. Нәтиже дегеніміз – жеке тұлғаның құзыреттілігі. Ал нәтижеге бағытталған білім беру дегеніміз – жеке тұлғаның құзыреттілігін қалыптастыру. Құзыреттілік – ол терең білім. Оқушының құзыреттілігін қалыптастыру үшін мұғалімнің өзі құзыреттілікке жету керек. 12 жылдық оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті жалпы орта білім беру стандартының мазмұны әр оқушының жеке ерекшелігіне қарай білім нәтижесі түріндегі құзыреттер жиынтығын игертуге бағдарланып жасалуы – бүгінгі қоғам талабы.

Құзыреттілікке бағытталған білім беру оны тиімді ұйымдастырудың мән-мазмұнын, әдіс-тәсілдерін зерделеу және оны меңгеру арқылы жүзеге асырылады. Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» (ББД) сияқты ұғымдарды қамтиды [6]. Бірақ бұл білім білік дағдысының жаңаша жай ғана жиынтығы емес. Құзыреттілік оқыту нәтижесін (білім және білік) ғана емес, сонымен бірге ол оқушылардың шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен құндылық бағдарларының жүйесін де көрсетеді. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол, ең әуелі, мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады. Сонымен, оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, мектептегі оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді.

Сабақ беру, оқыту тәжірибесін жетілдіру бағытында енгізіліп жатқан өзгерістерге байланысты құзыреттілік негізде оқыту – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. 2012 жылдан бастап 3 айлық деңгейлік курс бағдарламасы аясында мектептегі білім беру жүйесін жетілдіру бағытында оқыту үрдісіне жеті модуль енгізілуде. Солардың бірі – сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы – әлемнің түкпір-түкпірінен

жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген: Джинни Л. Стил, Куртис С. Мередит, Чарльз Тэмпл. Жобаның негізі Ж. Пиаже, Л.С. Выготский теорияларын басшылыққа алады [2]. Бұл бағдарлама сабақ барысында оқушының ізденуі мен зерттеу дағдыларын қалыптастыра отырып, пәнге деген қызығушылықтарын арттырады.

XX ғасырдың 60 жылдарында Д. Хаймс «коммуникативтік құзыреттілік» деген ұғымды енгізген, «коммуникативтік құзыреттілік» термині америкалық ғалымы Д. Хомский идеясының негізінде пайда болды. Ол: «Тілдік құзыреттілік – балалық шақтан бастап қалыптасқан көзқарас, білік, білім, интеллектуалды қабілеттіліктердің жүйесі», – деді [6]. Коммуникативтік құзыреттілік мәселесімен қазіргі кезеңде шетел ғалымдары А. Хардинг, П. Хартман, Д. Джонсон және тағы басқалары айналысуда. Коммуникативтік құзыреттілік Е.И. Пассов, А.К. Маркова, А.А. Леонтьев, Е.С. Полат, В.Л. Скалкиннің және тағы басқалардың еңбектерінде қарастырылған.

Коммуникативтік құзыреттілік оқушылардың қарым-қатынасы мен іс-әрекеттерінің сөйлеуін дамыту ерекшеліктері Л.И. Божович, А.В. Запорожец, М.И. Лисина еңбектерінде зерттелсе, коммуникативтік құзыреттіліктің мәні мен мазмұны Т.Н. Лобанова, Ю.А. Тихомировтің еңбектерінде, қарым-қатынасқа қатысты коммуникативтік құзыреттілік туралы Г.М. Андреева, Н.В. Бордовская зерттеулерін атауға болады.

«Қазақстанда сыни тұрғыдан ойлауды оқу және жазу арқылы дамыту» жобасының директоры С. Мирсейтова, А. Рысбаева, Б. Турганбаева, А. Әлімов еңбектері оқушылардың ойлау қабілетін белсенділендіруге арналған.

Сыни ойлау деген не? Сыни ойлау – өзіндік ойлау. Сыни ойлау сұрақ қоюдан және шешімін талап ететін проблемаларды айқындаудан басталады. Оқушы өзі сұрақ қойып, шешімін өзі айқындайды. Сыни ойлау – әлеуметтік ойлау, бірлесе оқыту идеясы. Педагогтің басты міндеті оқушылардың өзіндік іс-әрекетін белсенді ұйымдастыру болып табылады.

Аталмыш бағдарламаның ішкі құрылымында ерекшелік бар. Бұл құрылым 3 деңгейден тұратын оқыту мен үйретудің моделі. Білімнің болашақта пайдаға асуы, қажетке жарауын қалыптастырады. Көп ақпаратты талдай, жинақтай отырып, ішінен қажеттісін алуға үйретеді. Барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің бірін таңдауға саналы шешім қабылдауға сабақтарда үйретуеді. Жоба әдіс-тәсілдері оқушыларды тынымсыз ізденімпаздыққа баулиды. Баланың терең де еркін ойлауына, үздіксіз еңбектене білуіне жол ашады. Оқушының ізденісі жеміссіз болмақ емес.

Мектептегі сын тұрғысынан ойлау технологиясы пайдалану негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың құрылымдық моделін ғылыми негіздеу және тиімділігін тексеру мақсатында тәжірибелік-

эксперименталдық жұмыс ұйымдастырылды.

Тәжірибелі-эксперимент жұмысы Өскемен қаласы әкімдігінің «Қ. Нұрғалиев атындағы №43 мектеп-лицейі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінде өткізілді. Бұл жұмысқа барлығы 42 оқушы қатысты, 20 оқушы эксперименталдық, 22 оқушысы бақылау тобына кірді.

Тәжірибелік-эксперимент жұмысы өзіне 3 кезеңді қамтыды:

- 1 Анықтаушы эксперимент.
- 2 Қалыптастырушы эксперимент.
- 3 Қорытынды эксперименті.

Қолданылған зерттеу әдістері: сауалнама, сұхбаттасу, бақылау, әңгімелесу, оқушылар іс-әрекетінің нәтижелерін зерттеу, статистикалық өңдеу әдістері.

Оқушылардың «коммуникативтік құзыреттілік» ұғымының мәні мен оның қалыптасу деңгейлерінің сипаттамаларының негізінде оқушылардың бойында коммуникативтік құзыреттілігін дамытудың бастапқы деңгейін анықтауға бағытталған диагностикалық жұмыс жүргізілді. Коммуникативтік құзыреттілікті дамытудың деңгейін анықтауда Г.А. Ратанова мен Н.Ф. Шляхтаның «Коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттерді бағалау», В.Ф. Ряховскийдің «Қарым-қатынас деңгейін анықтау тесті» (сауалнама, сұхбат, бақылау, тестілеу) алынды.

Анықтаушы эксперименттің негізгі міндеттері ретінде төмендегі міндеттер айқындалды:

- оқушыларда коммуникативтік құзыреттіліктің дамыған бастапқы деңгейін анықтау;
- сын тұрғысынан ойлау технологиясының тиімділігін анықтау, мектептегі оқу үрдісінде сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалану негізінде әдістемелік кешенін сынақтан өткізіп, тиімділігін тексеру;
- оқушылардың коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға қаншалықты деңгейде қамтамасыз етілгендігін анықтау.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігінің бастапқы деңгейін анықтау үшін сауалнама, бақылау, сұхбаттасу әдісі қолданылды.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғышарты оның қағидаларында, яғни стратегияларында. Стратегия дегеніміз – философия, әдістемелік ұстаным. Мұғалім мен оқушы кез келген стратегияның әдіс-тәсілін, қыр-сырын жетік түсіне білуі қажет. Сонда ғана жұмыс нәтижелі болмақ. Стратегиялар оқушыларды шығармашылықпен әрекет етуге, ізденімпаздыққа баулиды, еркін, терең, жан-жақты ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады, стратегияның 100-ден аса түрі бар. Жұмыстың ыңғайына қарай стратегияларды өзгертіп те жіберуге болады. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, жазу мен оқу арқылы

сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыру мақсатында қолданып жүрген стратегиялардың мүмкіншіліктері төмендегідей:

Аралас/Қатып қозғалма/Жұптас стратегиясында тапсырманы орындау барысында оқушылар бір-бірімен араласып, өзіне ақпаратпен бөлісіп, ойын толықтыратын жаңа серіктестіктер табуына мүмкіндік беретін тиімді құрал болып табылады.

1-қадам. Сұрақтарды алдын ала ойластыру.

2-қадам. Жұмыс ұйымдасқан түрде өту үшін алдын ала тәртіпті түсіндіру керек. Қозғалыс және жұмыс жасау жолдары тек мұғалімнің белгісі арқылы жүзеге асырылатыны туралы біледі

3-қадам. Белгі беріңіздер. Қозғалыста болуға 1 минут уақыт жеткілікті. Сонан соң «қатып қозғалмаңдар» командасын беріп, тапсырмамен жұмыс жасауларын өтіну.

4-қадам. Тапсырманы орындау үшін оқушыларға уақыт жеткілікті берілу керек. Сонан соң орындарына оралуларын сұрау.

Сыни тұрғысынан ойлау әдісінде мені қызықтырғаны баланың өзі ізденіп дәлелдеуі. Ол бұрын тек тыңдаушы болса, енді ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші, ал мұғалім – осы әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы.

Қасым хан тақырыбын сабақта сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалану негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту мақсатында төмендегідей тапсырма берілді, себебі тапсырмаларды орындау барысында өзара қарым-қатынасқа түседі, пікір алысады, талдайды, танымдық іс-әрекеттер жасайды.

Қасым хан жайлы оқушыларға тірек сөздер беру.

Жылдар	Тұлғалар	Деректер	Қалалар
1511-1518	Бұрындық	М.Х. Дулати	Сығанақ
1473/1474-1511	Жәнібек	Бабыр	Түркістан
1511	Мұхаммед	Ә.Х. Марғұлан	Сарайшық
1514	Шайбани		Сайрам
1518	Саид хан		
1521			
XVI ғ.			

Жоғарыдағы тапсырмаларды орындауда оқушылардың міндеті:

- сөздерді пайдалана отырып, мәтін құрастырады;
- оқушылар құрастырған мәтінді талқылайды;
- қалыптастырушы бағалау алады.

Қ. Бітібаева ұсынған «баланың білім алу, даму т.б. іс-әрекеттерін

мақсатты түрде ұйымдастыра білу, дайын білімді қайталап айтып беру емес, оны өз белсенділіктерімен алуға түрткі жасау» қағидалары көмекке келеді [3]. Коммуникативтік дағдылардың дамуы мен қарым-қатынас жасауы, өз іс-әрекетін жоспарлау және орындау білігі күтілетін нәтижеге жету, топта ынтымақтастықта жұмыс жасау бейімділігін, сыни және талдау тұрғысынан ойлау сұхбаттық дағдыларды қалыптастырады, өзін-өзі тануға, өз білімін жетілдіруге, өзін-өзі бағалау қабілетінің дамуына ықпал етендігін байқалады.

Жуан-жіңішке сұрақтар стратегиясында оқушылар мәтінмен жұмыс істей отырып, мәтін мазмұны бойынша өздері тың сұрақтарды топ ішінде құрастырады. Бұл оқудың барлық әдістерін меңгеру болып табылады. Өйткені оқушы алдымен қатесіз, түсініп оқуға тырысады, қойған сұрағына өзі жауап беруге дайын тұрады, басқа балалардың сұрақтарын мұқият тыңдап, сұрақ құрастырудың қиын жұмыс екенін біліп, ең үздік сұрақтарға ілтисат білдіреді.

Бұл стратегияда ынтымақтастық оқыту жағдайында білім алушылар түрлі көзқарастағы пікірлерді естіп, өздерінің идеяларын дұрыс қалыптастыруды және оны қорғай білуді үйренетіндіктен, олардың алдына әлеуметтік, сондай-ақ эмоционалдық тапсырмалар қойылады. Сол арқылы білім алушылар өздерінің ұғым-түсініктерін қалыптастырып, және де оқулықта ұсынылған түсініктерге немесе сарапшылардың пікірлеріне ғана сенуден бас тартуды үйрене бастайды. Яғни ынтымақтастық оқыту барысында білім алушылар құрбы-құрдастарымен қарым-қатынасқа түсуге, өз пікірлерін айтуға және оны қорғауға мүмкіндік алады.

Мұғалім оқушыларды сырттай бақылау, бағыт-бағдар беру арқылы алған білімдерін тексереді. «Мені түсін» стратегиясы арқылы оқушылар өздері тақырыпқа байланысты әңгіме құрастырады. Әр топқа әртүрлі тапсырма беріледі. Бір топ келесі топқа тапсырмаларын оқиды. Шарт бойынша тақырыпқа қатысы жоқ мәліметтерді табу арқылы топ оқушылары фишкалар арқылы ұпай алады. Оқушының ізденімпаздық, зерттеушілік, дәлелдеушілік, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру үшін «Отанды қорғаудың өнегесі Қайырхан ба, жоқ әлде Шыңғысхан ба?» тақырыпта ой толғау жазуға және М. Шахановтың «Отырар дастаны» шығармасын оқуға үйге қосымша тапсырма беріледі.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалану негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілікті дамытуда топтық жұмыстың орны ерекше екендігін тәжірибе барысында байқадық.

Сырттай бақылау нәтижесінде сыныптағы оқушылардан төмендегідей іс-әрекеттер байқалды.

- әркім өз ойларын ұсынады;
- топтағы оқушылар бір-біріне сұрақтар қояды;
- топтағы оқушылар болжамдар ұсынып және айтқандарын дәлелдейді;

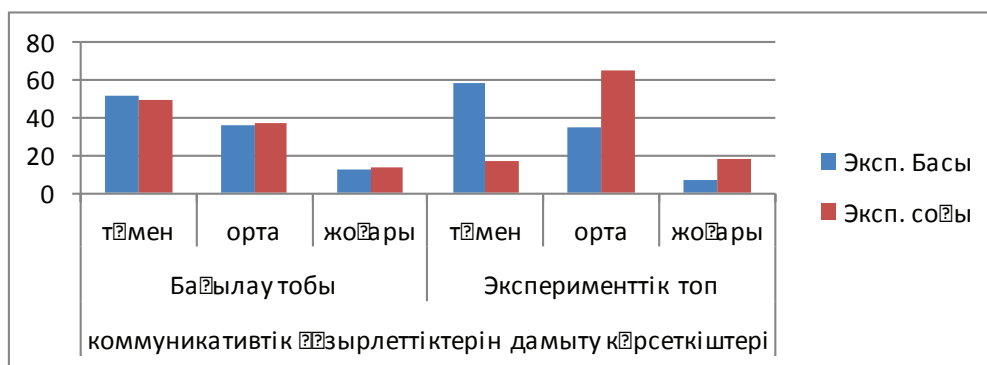
– топтағы оқушылар өз ойларын дауыстап айтады.

«Оқытудағы әңгімелесу – қарым-қатынас жасаудың бірсарынды емес, керісінше, идеялар екіжақты бағытта жүре отырып, осының негізінде оқушының білім алуына жүретін өзара байланысты үдеріс».

Тәжірибе барысында Венн диаграммасын қолдану арқылы Хақназар мен Тәуекел хандығын салыстыруға тапсырма берілді. Бір-бірімен айқасқан екі шеңбердің екі жағына салыстыруға берілетін объектілердің сипаттамалары жазылады. Ал айқасқан жерге екеуіне ортақ сипаттар тізіледі. Салыстыруға арналған тапсырмаларды осы диаграммаға салып, оқушылар қызыға толтырады, яғни салыстыру сияқты күрделі ойлау операциясын меңгереді. Оқыту үрдісінде сыни тұрғыдан ойлау әрекетін енгізу оқушылардың өз бетінше білім алуына, әріптестерімен, оқытушымен бірге ой бөлісуге, алған білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын күнделікті өмірде жаңа жағдаяттарда қолданып, әрекет етуге, өз ойын, пікірін айта алуға және басқалардың ойымен санасып бірігіп жұмыс жасауға мүмкіндік береді.

Сын тұрғысынан ойлау әдісі оқушының еркін сөйлеуіне, пікір таластыруына, достарының ойын тыңдауға, проблеманы шешу жолдарын іздей отырып, қиындықты шешуге бағытталған. Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – сабақта оқушылардың қызығушылығын арттыра отырып, өз ойыңды еркін және зерттей талпындырып, тұжырым жасау. Шығармашылық жұмыстар оқушыларды ойлауға жетелеп, қызығушылығын оятып, шығармашылық қабілетін арттыруға, белсенділікке ынталандырады.

Оқушылар бір-бірін тыңдап, өз жауаптарын талдайды. Сұрақ қоюда қайта бағыттау әдісі қолданылды. Яғни сұрақты басқа оқушыларға қайта бағыттау, мысалы, «Кім көмектеседі?», «Көпірше», «Екі жұлдыз, бір тілек» стратегиясын қолдануға болады. Сыныптағы оқушылар бірден анықтап, өз ұсыныстарын жеткізеді.

1-сурет – Оқушылардың коммуникативтік құзырлеттіктерін дамыту деңгейі

Оқушылардың бойына коммуникативтік құзыреттілігін дамытуда, яғни оларды өз өмірі мен іс-әрекетінің субъектілеріне, өз өмірі мен іс-әрекетінің басқарушысына айналдыруда үлесі зор болды.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттіктерін дамыту деңгейлерінің эксперимент басы мен соңындағы көрсеткіштер төменде көрсетілген.

Кешенді жүргізілген эксперимент жұмыстары нәтижесінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктің даму деңгейінде өскендігі байқалып, ұсынылған әдістемелік кешен өз дәйектілігін көрсетті.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы пайдалану негізінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту арқылы оқушылардың ауызша және жазбаша коммуникацияның күрделі түрлерін игеруіне, жеке және топтағы, жұптағы танымдық қарым-қатынастары мен бірлескен іскерлік-коммуникативтік әрекеттерін дамытуға мүмкіндік туғызылды. Мектептегі білім беру үрдісінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясын жалпылай қолданса, онда оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамыту тиімді жүреді, оқушылардың жеке дамуына, білім мазмұнын сапалы меңгеруге ықпал етеді деген тұжырым жасалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2007. – 28 ақпан.
2. Клустер Д. Сыни ойлау деген не? // Әрекеттегі RWCT философиясы мен әдістері / С. Мирсеитовамен Ә. Іргебаеваның редакциялаған / Д. Клустер. – Алматы: Қазақстан Оқу Ассоциациясы. Верена, 2006. – 260 б.
3. Мұғалімге арналған нұсқаулық Үшінші (негізгі) деңгей. – Б. 23.
4. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқытудың тиімді жолдары / Қ. Бітібаева. – Алматы: Рауан, 1991.
5. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты: Білім беру нәтижелері ретіндегі құзыреттіліктер // Білім әлемінде. – 2007, №3.
6. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. – СПб: Альянс-Дельта, 2003.
7. Сарбасова Қ. Инновациялық педагогикалық технологиялар / Қ. Сарбасова. – Алматы, 2009.

REFERENCES

1. *Zhama alemdegi zhana Qazaqstan Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti N.A. Nazarbaevtyñ Qazaqstan halqyna Zholdauy, Astana. 28 aqpan 2007 (in Kaz).*
2. *Kluster D., Syni ojlau degen ne 106 bet. Arekettegi RWCT filosofijasy men adisteri. S. Mirseitovamen A. Irgebaevanyñ redakcijalaqan. Almaty. Qazaqstan Oqu Assosacijasy. Verena, 2006, 260 (in Kaz).*
3. *Muqalimge arnalqan nusqauylyq Ushinshi. Negizgi. Dengej (in Kaz).*
4. *Bitibaeva Q., Adebietti oqytudyn tiimdi zholdary. Almaty. Rauan, 1991 (in Kaz).*

5. *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik zhalpyqa mindetti bilim beru standarty. Bilim beru natizheleri retindegi quzirettilikter. Bilim aleminde. 3. 2007 (in Kaz).*

6. Zagashev I.O., Zair-Bek S.I., *Kriticheskoe myshlenie. tehnologija razvitija. Pb. Al'jans Del'ta, 2003 (in Kaz).*

7. Qarylqash Sarbasova., *Innovacijalyq pedagogikalyq tehnologijalar. Almaty 2009 (in Kaz).*

УДК 37.013.42

Н.А. ЗАВАЛКО, Е.Ж. ЖАРЫМХАНОВ

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

ОПЫТ РАБОТЫ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЦЕНТРОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ ПО РАБОТЕ С ДЕВИАНТНЫМИ ПОДРОСТКАМИ

Статья посвящена теоретическому и практическому анализу казахстанского опыта профилактической деятельности специализированных центров для девиантных подростков, а также организации мероприятий по саморазвитию подростков. Раскрыта система работы государственных и негосударственных учреждений и организаций по профилактике девиаций подростков. Проведено социологическое исследование по профилактике правонарушений, результаты которого описаны в статье.

Ключевые слова: центр адаптации несовершеннолетних, исследование, саморазвитие, девиантное поведение, профилактика.

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ ҚҰЛҚЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ АРНАЛҒАН МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ ЖҰМЫСЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Мақала девиантты жасөспірімдерге профилактикалық қызмет көрсететін орталықтардың қазақстандық тәжірибенің теориялық және практикалық талдауына, сондай-ақ жасөспірімдердің өзін-өзі дамыту бойынша іс-шараларды ұйымдастыруына арналған. Жасөспірімдер девиацияларының алдын алу бойынша мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелер мен ұйымдардың жұмыс жүйесі қарастырылған. Құқық бұзушылықты алдын алу бойынша зерттеу өткізілді, оның нәтижелері мақалада сипатталған.

Түйін сөздер: жасөспірімдер бейімдеу орталығы, зерттеу, өзін-өзі дамыту, девиантты мінез-құлық, алдын алу.

EXPERIENCE THE SPECIALIZED CENTERS AND INSTITUTIONS FOR WORKING WITH DEVIANT TEENS

The article is devoted to theoretical and practical analysis of Kazakhstan's experience of preventive activities of the specialized centers for deviant adolescents, as well as organizing activities for self-development of adolescents. Discloses a system of public and private institutions and organizations for the prevention of adolescent deviance. A case study on crime

prevention, the results of which are described in the article.

Keywords: juvenile adaptation center, research, self-development, deviant behavior prevention.

Вхождение Казахстана в мировое сообщество, расширяющиеся процессы гуманизации общества предполагают усиление внимания к проблемам социальной девиации среди несовершеннолетних. Особое место в этом процессе занимает профилактика девиантного поведения несовершеннолетних, в силу расширяющегося распространения последнего, а также значимости в реализации молодежной политики как заботы о будущем нации.

Под девиантным поведением (лат. *deviatio* - отклонение) понимают систему поступков или отдельные поступки, противоречащие принятым в обществе нормам и проявляющиеся в виде несбалансированных психических процессов, в нарушении процессов самоактуализации и в уклонении от морального и этического контроля личности над собственным поведением [1].

В связи с социальным неблагополучием в городе, проблемы совершения правонарушений, употребления вредных веществ, суицида среди несовершеннолетних являются актуальными

Так, в 2014 году на учете и контроле в городском отделе по делам несовершеннолетних состояло 364 подростка, что на 33,3% ниже, чем в 2013 году. За 2015 год совершено 154 факта правонарушений, 19 несовершеннолетних состоит на учете и контроле в областном наркологическом диспансере за употребление наркотиков, 85 – за употребление алкоголя и других веществ. Возрастает количество попыток суицида среди несовершеннолетних, в том числе в 80% случаев причиной становятся внутрисемейные отношения и детско-родительские конфликты. Растет количество опекаемых детей и детей лишенных родительской любви. В связи с этим, возникает необходимость в создании специализированных учреждений и центров по профилактике правонарушений особенно среди несовершеннолетних [6].

В Республике Казахстан профилактическая деятельность с несовершеннолетними имеет свой опыт, основанный на культурно-исторических особенностях казахов, у которых влияние семьи является доминирующим, поэтому, в профилактике девиации подростков большие усилия направлены на семью. Теоретические подходы к проблеме мы можем найти уже в трудах великих просветителей: А. Кунанбаева, Ы. Алтынсарина, Ш. Уалиханова и др. Практико-ориентированные подходы к проблеме раскрыты в работах: Сулейменовой Л.С., Варгуниной О.П., Билоус О, Омаровой Б., Скляр С.В. и др. Профилактическая работа строится в соответствии с нормативной базой Республики Казахстан, защиту прав детей обеспечивают: Конституция РК, Закон «О правах ребёнка в Республике Казахстан», Закон «Об образовании», Кодекс Республики Казахстан

«О браке, супружестве и семье», Закон «О профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и предупреждении детской безнадзорности и беспризорности».

В нашем государстве сформировалась система работы с девиантным поведением подростков, которая состоит из комплекса превентивных мер по недопущению асоциального поведения, а также комплекса правоохранительных и коррекционно-исправительных мер по работе с подростками, проявившими отклонения в поведении. Это комплексная проблема и занимаются ей соответственно государственные (образовательные, правоохранительные, здравоохранительные, культурно-досуговые) и негосударственные (общественные объединения, НПО) учреждения. Профилактическая деятельность в Казахстане проводится на трех уровнях: семья, образовательные учреждения и социальная микросреда подростка (друзья, СМИ). Причем главная задача превентивных учреждений по возможности изъять девиантного подростка из неблагополучной среды, включить его в альтернативную социально-полезную деятельность. В своей деятельности специалисты широко применяют диагностические методики, проводят тренинги, лекции, семинары, социальный патронаж неблагополучных семей девиантного подростка и другие формы работы.

В системе превенции девиаций среди подростков в Республике Казахстан действуют 18 Центров адаптации несовершеннолетних (ЦАНов).

Согласно п. 28-1) статьи 1 Закона РК «Об образовании» в ЦАНЫ – помещаются 4 категории несовершеннолетних:

– безнадзорных и беспризорных детей в возрасте от 3-х до 18-ти лет для установления родителей или других законных представителей;

– детей, оставшихся без попечения родителей или лиц, их заменяющих, в случае невозможности их своевременного устройства, детей, отобранных при непосредственной угрозе их жизни или здоровью органом опеки и попечительства от родителей (одного из них) или от других лиц, на попечении которых они находятся;

– детей, направляемых в специальные организации образования;

– детей, находящихся в трудной жизненной ситуации вследствие жестокого обращения, приведшего к социальной дезадаптации и социальной депривации.

В таблице 1 приведены статистические данные о количестве детей группы социального риска.

Для мониторинга и определения мер профилактики правонарушений среди несовершеннолетних в РК государственными и неправительственными организациями систематически проводятся социологические исследования среди молодежи [4].

В городе Усть-Каменогорске в 2015 г. проведен социологический опрос

420 респондентов по вопросу профилактики правонарушений среди молодежи региона. Результаты представлены на рисунке 1.

Таблица 1 – Количество детей группы социального риска

Категории	2014 год	2013 год	2012 год
Всего несовершеннолетних	6356	6174	6286
Количество безнадзорных и беспризорных детей	5120	5013	4969
Количество детей, оставшиеся без попечения родителей	1078	1098	1203
Находящиеся в трудной жизненной ситуации вследствие жестокого обращения	66	0	0

Рисунок 1

В городе Усть-Каменогорске в рамках проекта ЮНИСЕФ с 2008 года в целях создания условий для благополучного развития детей и молодежи, а также соблюдения прав и социальных гарантий функционирует КГКП «Центр поддержки семьи детства» акимата города. Данный центр занимается оказанием помощи семьям и подросткам, имеющим социальные проблемы в воспитании и поведении. Главными направлениями являются: социальное сопровождение и патронаж неблагополучных семей и их детей, оказание психологической, правовой, экономической, воспитательной помощи, координируя при этом свою работу с государственными и негосударственными учреждениями. Центр для учащихся подростков, имеющих проблемы в учебе и поведении проводит различ-

ные семинары, тренинги по обучению правилам поведения и вариантам выхода из трудной жизненной ситуации [6].

Основой превенции правонарушений среди подростков является общая профилактика, то есть создание условий для возможного недопущения факторов девиаций. Признано, что одним из действенных мер превенции девиантного поведения подростков является опыт, зарекомендовавший себя еще в советский период, по созданию Добровольных народных дружин (ДНД), куда входят рабочая молодежь и бывшие сотрудники полиции. Среди совершеннолетних студентов и учащейся молодежи на базе учебных заведений городов Казахстана созданы Студенческие отряды содействия полиции (сокращенно СОСП), целью которых является профилактика правонарушений на территории города, учебных заведений, вовлечение студентов в общественную деятельность. При школах действуют добровольные отряды юных помощников полиции, помогающие школьным инспекторам полиции охранять общественный порядок в школе, выявлять учащихся, уклоняющихся от обучения, нарушителей правопорядка. Перечисленные структуры создаются на добровольной основе, финансируются из государственных и негосударственных средств.

Подробнее рассмотрим деятельность Студенческих отрядов содействия полиции, целью создания которых явилось оказание посильной помощи со стороны студентов в профилактической работе по предупреждению правонарушений и организация занятости молодежи в свободное от учебы и работы время. Каждый участник имеет специальное служебное удостоверение, которое помимо служебной помощи, дает возможность получать льготы на проезд в общественном транспорте, что немаловажно для студентов. Хотим особо подчеркнуть, что участникам отрядов СОСП легче понять мотивы поведения и отношений своих сверстников, что позволяет предотвращать правонарушения.

Наблюдается ежегодный рост самих отрядов и количества их участников, так в 2014 году в г. Усть-Каменогорске было 13 отрядов СОСП, а в 2015 году – 18. Среди участников в основном студенты юридических специальностей, которые до завершения обучения помимо приобретения практического опыта, имеют возможность зарекомендовать себя для дальнейшего трудоустройства в правоохранительных органах. Также ежегодно студенты помогают охранять правопорядок на массовых городских мероприятиях, концертах, фестивалях, акциях. И это дает свои результаты: например, по статистике правоохранительных органов в г. Усть-Каменогорске за 4 месяца 2015 год сотрудники полиции совместно со студенческими отрядами провели 362 рейда в кафе, барах, магазинах. Была проведена 821 профилактическая беседа, 109 человек – доставлено в отделы полиции. Проверено подучетных лиц: УДО (Условно-досрочное освобождение) – 110, несовершеннолетних – 41, раскрыто 1 преступление [3].

Стало традицией проведения в начале учебного года городского слета студенческих отрядов содействия полиции из всех учебных заведений Усть-Каменогорска, где ребята соревнуются, демонстрируя свои знания и умения в различных областях: знание законодательства Республики Казахстан, оказание первой медицинской помощи, алгоритм проведения обыска, обращение с учебным оружием АК-74. Среди отрядов СОСП проводятся спортивные соревнования по футболу, пейнтболу, волейболу. По окончании учебного года наиболее активные участники отрядов награждаются грамотами, памятными призами и поощряются денежными подарками и благодарственными письмами администрацией города и правоохранительными органами. Для отличившихся участников СОСП предоставляются дисконтные карты, бесплатные билеты для входа на концерты, КВН, тематические вечеринки.

Деятельность студенческих отрядов содействия полиции широко освещается в СМИ, так как подобного рода деятельность трудоемка, зачастую малозаметна, но несомненно заслуживает внимания и уважения.

На сегодняшний момент во всех городах Казахстана созданы Советы СОСП. Ниже на рисунке 2 приведена схема структуры Совета СОСП в г. Усть-Каменогорске.

Координатор от акимата города проводит занятия, лекции, семинары, курсы по основам законодательства, регламентирующим формы и методы участия общественности в охране порядка и профилактике правонарушений, организует и проводит тематические сборы, обучающие семинары. Координатор от правоохранительных органов осуществляет контроль за деятельностью СОСП, за безопасностью членов СОСП, проводит инструктаж членов СОСП по технике безопасности и соблюдению норм правопорядка. Координатор от учебного заведения осуществляет общее руководство деятельностью СОСП. Командир СОСП учебного заведения соответственно формирует СОСП своего учебного заведения.

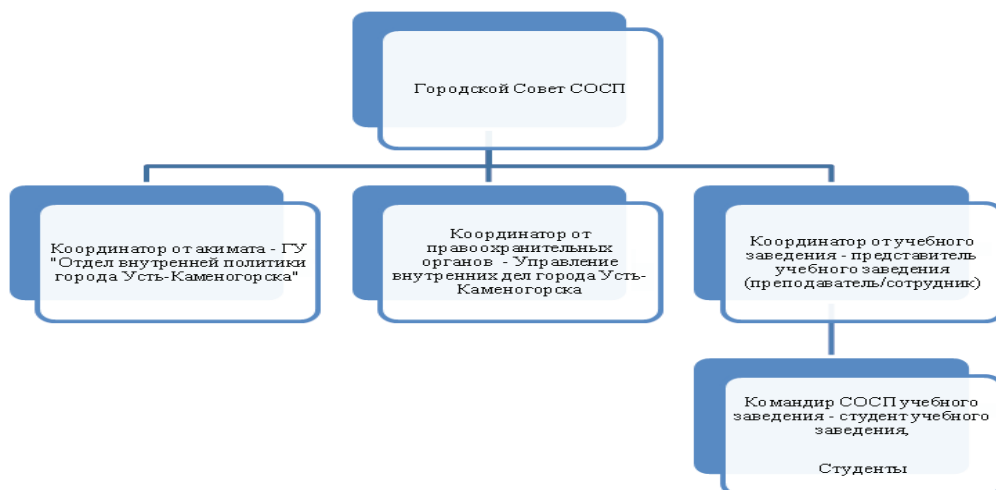

Рисунок 2 – Структура Совета СОСП

Каждый отряд СОСП имеет свой годовой план работы, которая регламентируется утвержденным положением, заключаются трехсторонние меморандумы между руководством города, руководством полиции и учебными заведениями. В работе СОСП запланированы проведение семинар-тренингов для укрепления командного духа «Team building», экскурсии совместно с несовершеннолетними, находящимися на учете в учебных заведениях в структурные подразделения правоохранительных органов, в места лишения свободы с целью ознакомления с условиями содержания и превенции девиаций. Школьники и отряды СОСП участвуют в международной военно-патриотической игре «Зарница», на базе которой происходит диалог и обмен опытом среди стран ближнего зарубежья, так же проводится конкурс «Лучший школьный отряд содействия полиции».

В области защиты прав детей в нашей стране действуют 280 НПО.

В разрезе регионов наиболее представленными являются г. Алматы, где из 280 НПО в области защиты прав детей действуют 57 НПО (20,3%), в Костанайской области 35 НПО (12,5%), в ВКО – 27 НПО (9,6%), в Астане – 20 НПО (7,1%), в Алматинской области – 18 НПО (6,4%), в Павлодарской области – 17 НПО (6%) [7].

На базе неправительственных организаций в РК функционируют:

- телефоны доверия, где подростки круглосуточно на конфиденциальной основе могут получить консультации психолога, юриста, врачей (гинеколога, венеролога);
- бесплатные оздоровительные кабинеты с тренажерами;
- проведение тренингов по профилактике правонарушений в форме роле-

вых игр, что делать подростку в сложных ситуациях (вымогательство, мошенничество).

На базе государственных и негосударственных учреждений действуют телефоны доверия для подростков, которые работают круглосуточно проводят консультации для несовершеннолетних.

В качестве адаптационных и профилактических мер для подростков, совершивших правонарушения, в образовательных учреждениях РК сложились следующие направления (см. таблицу 2) профилактической деятельности:

Таблица 2 – Направления профилактической деятельности с подростками в школе

Меры превенции	Особенности деятельности
Школьные Советы по профилактике (попечительский совет, родительские комитеты классов)	проводятся раз в месяц, где с учениками и их родителями беседуют об успеваемости и посещаемости школы, занятости в свободное время; родители-активисты родителя педагогически запущенных подростков вовлекают в общественно-полезную деятельность в школе. Организуют и проводят совместные мероприятия с детьми, дают возможность увидеть детей в деятельности, увидеть потенциал ребенка
Социально-психологические службы	привлекают подростков в различные кружки, являющиеся для них бесплатными (например, секции рукопашного боя, волейбола)
Социальный патронаж	закрепление наставников, в некоторых случаях по два, ведущих наблюдательную работу
«Совет Отцов»	ведет наблюдение за трудными подростками
Работа школьных инспекторов	проводят профилактические беседы, семинары и тренинги для детей и их родителей, социальный патронаж неблагополучных семей
Координация деятельности	проведение совместных мероприятий с учениками, учителями и инспекторами, направленных на налаживание взаимопонимания

Стоит отметить, что в городах и регионах РК для изучения ситуации в молодежной среде проводятся заседания Координационного Совета по делам молодежи при акиме (руководстве) города и района. На данные заседания приглашаются руководители и представители государственных и общественных организаций, занимающиеся решением проблем молодежи (профилактика правонарушений, пропаганда ЗОЖ, превенция вредных привычек, вопросы трудоустройства). В результате профилактических мер правонарушений несовершеннолетних, заметно их снижение.

В ювенальной юстиции РК чаще применяются к несовершеннолетним

виды наказаний, подразумевающие профилактическое воздействие. То есть используется правовое и педагогическое воздействие и сопровождение несовершеннолетнего. Отметим, что назначая наказание в виде ограничения свободы, суд может применить к несовершеннолетнему принудительные меры воспитательного воздействия (статья 82 УК РК) или возложить ряд обязанностей: не менять постоянного места жительства, не выезжать в другие местности без разрешения уголовно-исполнительной инспекции и др. [5]

Таким образом, рассматривая систему профилактики правонарушений среди несовершеннолетних в работе наблюдается применение лучшего и положительного опыта, синтеза прошлого и настоящего опыта в соответствии с современными условиями. При этом, в профилактической деятельности с подростками учитываются их индивидуальные и возрастные особенности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Батырбекова Д.А. Роль семьи в правовом воспитании профилактике правонарушений несовершеннолетних / Д.А. Батырбекова // Психология Қазақстан мектебінде=Психология в Казахстанской школе. – 2014. – №6. – С. 38-41.
2. Комитет по охране прав детей Республики Казахстан // О деятельности Центров адаптации несовершеннолетних в Республике Казахстан: [сайт] URL: <http://bala-kkk.kz/ru/node/406>.
3. Елубаева Р. Студенты на страже порядка / Р. Елубаева // 7 дней. – 2009. – 19 ноября. – С. 3.
4. Сеньчукова И.В. Социальный мониторинг детского неблагополучия / И.В. Сеньчукова // Воспитание школьников. – 2012. – №9. – С. 42-45.
5. Садыкова А. Профилактика правонарушений несовершеннолетних на современном этапе / А. Садыкова // Мысль. – 2007. – №6. – С. 19.
6. Официальный сайт КГКП «Центр поддержки семьи детства» акимата города Усть-Каменогорск [Электронный ресурс] / Доклад Форума детских молодежных объединений «Усть-Каменогорск – город для детей»: «Деятельность акимата по созданию городской среды для детей». – Усть-Каменогорск, 2015 г. – Режим доступа: http://centerpsid.ucoz.ru/index/materialy_programmy_quot_gorod_druzhestvennyj_k_rebenku_quot/0-11
7. Официальный сайт Комитета по охране прав детей Министерства образования и науки Республики Казахстан [Электронный ресурс] / Доклад о положении детей в Республике Казахстан (2015 год). – Астана, 2015 г. – С. 72. Режим доступа: <http://bala-kkk.kz/ru/node/351>

REFERENCES

1. Batyrbekova D.A., *Rol sem'i v pravovom vospitanii profilaktike pravonarushenii nesovershennoletnich*. D.A. Batyrbekova. *Psihologiya v Kazahstanskoi shkole*. 2014, 6, 38, 41 (in Russ).
2. *Komitet po ohrane prav detei Respubliki Kazahstan. O deiatel'nosti Centrov adaptatsii nesovershennoletnich v Respublike Kazahstan [Elektronnii resurs]*. Rezhim dostupa. <http://bala-kkk.kz/ru/node/406> (in Russ).
3. Elubayeva R., *Studenti na strazhe poryadka*. R. Elubayeva. 7 dnei. 2009, 19 noyabrya. 3 (in Russ).

4. Senchukova I.V., *Social'nii monitoring detskogo neblagopoluchia*. I.V. Senchukova. *Vospitanie shkol'nika*. **2012**, 9, 42, 45 (in Russ).

5. Sadykova A., *Profilaktika pravonarushenii nesovershennoletnich na sovremennom etepe*. A. Sadykova. *Mysl'*. **2007**, 6, 19 (in Russ).

6. *Oficial'nii sait KGKP Centr podderzhki sem'II detstva akimata goroda Ust-Kamenogorsk. Elektronnii resurs. Doklad Foruma detskikh molodezhnich ob, 'edinenii, Ust-Kamenogorsk, gorod dlya detei. Deyatel'nost' akimata po sozdaniu gorodskoi sredi dlya detei. Ust Kamenogorsk, 2015. Rezhim dostupa. http://centerpsid.ucoz.ru/index/materialy_programmy_quot_gorod_druzhestvennyj_k_rebenku_quot/0-11 (in Russ).*

7. *Oficial'nii sait Komiteta po ochrane prav detei Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazachstan. 2015. ASTANA. 2015, 72. Rezhim dostupa. <http://bala-kkk.kz/ru/node/351> (in Russ).*

UDC 371(410):374.025-053.5:

M.I. ZUEV

National academy of pedagogical sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORGANIZATION AND CONTENTS OF PRE-UNIVERSITY PREPARATION OF TALENTED AND GIFTED SCHOOL YOUTH IN GREAT BRITAIN

The article analyzes the organization of pre-university preparation of gifted and talented school youth in Great Britain, standardized forms and mechanisms adopted by EU institutions, that play significant role in constructing of European educational space. It was recalculated the main college admission requirements. Beside this, it was analyzed special educational programs in the frame of pre-university preparation of school students and it was presented as an example existing pre-university courses, summer schools, aimed at preparation of gifted and talented school students in the process of admission and further studying at the leading Britain universities.

Keywords: talented high-school students, pre-university training, preparing students.

ҰЛЫБРИТАНИЯДАҒЫ ОҚУШЫ ЖАСТАРДЫҢ УНИВЕРСИТЕТКЕ ДЕЙІНГІ ДАЙЫНДЫҚТАРЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ МЕН МАЗМҰНЫ

Мақалада Ұлыбританиядағы дарынды жастардың ЖОО-ға дейінгі дайындықтарының ұйымдастырылуы қарастырылған. Еуропалық білім беру аясының дамуындағы маңызды рөл атқаратын ЕО қабылдаған стандартты нормалары мен механизмдері келтірілген.

Түйін сөздер: дарынды оқушы жастар, жоғары оқу орнына дейінгі дайындық, талапкерлерді дайындау.

ОРГАНИЗАЦИЯ И СОДЕРЖАНИЕ ДОУНИВЕРСИТЕТСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧЕНИЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

В статье проанализирована организация довузовской подготовки одаренной учащейся молодежи в Великобритании, перечислены стандартизированные нормы и меха-

низмы, принятые институтами ЕС, которые играют важную роль в построении европейского образовательного пространства.

Ключевые слова: одаренная ученическая молодежь, довузовская подготовка, подготовка абитуриентов.

Purpose of article is to highlight the experience in organization of pre-university preparation for talented youth in Great Britain, to show the appropriateness of uniform standards of pre-university preparation and their implementation in the process of studying and upbringing of gifted and talented school students in Ukraine.

Definition of problem. Standardized norms and mechanisms adopted by the EU institutions, such as Recommendation №R(83) 4 of the European Council on promotion of awareness of Europe in secondary schools (adopted by the Committee of Ministers on April 18, 1983); Recommendation №R(83)8 of the Committee of Ministers on the role of secondary school in preparing youth for life (adopted by the Committee of Ministers on September 23, 1983); Resolution №1 on new tasks teachers and their training (adopted by the Permanent Conference of European Ministers of Education, Helsinki, 5-7 May 1983); Resolution №874 (1987) on quality and effectiveness of school education (adopted by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe); Recommendation №R(88)7 of the Committee of Ministers on health education in school and role and training of teachers (adopted by the Committee of Ministers on April 18, 1988); Recommendation 1123 (1990) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on practical educational assistance to Central and East Europe; Recommendation №R(91)8 of the Committee of Ministers on development of environment education in school institutions” (adopted by the Committee of Ministers on June 17, 1991); Recommendations on recognition of educational courses and certificates of higher education (1993); Recommendation 1248 (1994) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on education for gifted and talented children; Recommendation 1281 (1995) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on gender equality in education; Recommendation №R(98)6 of the Committee of Ministers on current languages (adopted by the Committee of Ministers on March 17, 1998); *The World Declaration on Higher Education for the Twenty-First Century* (Paris, 5-9 October 1998); Recommendation №R(99)2 of the Committee of Ministers on secondary education (adopted by the Committee of Ministers on January 1, 1999); Resolution 1193 (1999) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on schools that give a second chance or how to overcome the unemployment and exclusion by providing education and training; Recommendation 1437(2000) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on informal education; Recommendation 15 (2001) of the Committee of Ministers on history teaching in XXI century in Europe (adopted by the Committee of Ministers on October 31, 2001); Recommendation 15 (2001) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe on parents and teach-

ers responsibility in children's education etc., play a significant role in development of European educational space.

According to the researcher Marushkevych A., experience of other countries plays a significant role in supporting and development of gifted and talented people in our country. Ukrainian scientists are increasingly paying attention to the mentioned problems and they seek to bring it to the Ukrainian citizens by publishing of the relevant information. [1, p. 5].

Relevance and novelty of the research. Nowadays the pedagogical society of our country marks the significant revitalization of activities in work with gifted children. There is a special system that promotes professional orientation of talented and gifted school youth, and training of well educated, highly qualified experts in Ukraine. The participation of school students in international thematic conferences, forums, contests, competitions proves the fact that Ukraine has the unique and effective system of searching and supporting the gifted children and actively develops it.

It should be noted that the term of pre-university legal courses is absent in the Laws of Ukraine on Education. Scientific relevance of received results is the pre-university preparation of talented youth in Great Britain investigated as a systemic phenomenon with unity of goals, objectives and content.

Analysis of recent researches and publications. Some aspects of preparing the students for choice of a certain profession in conjunction with school and higher educational institution aspects are reflected in publications of Hrygorschyk L. (formation of readiness of pre-university preparation of visitors for their further study at higher educational institution), Matiash N. (didactic and psychological issues on preparation of secondary school students for projection), Royko L. (definition of didactic conditions that promote activation of pre-university preparation for school students oriented at receiving a pedagogical profession and reasonable impact on its problematic and module-based education development), Stanovska T. (formation of professional orientation of high school students; collaboration between secondary school and higher educational institution in the field of pre-university preparation of high school students for a conscious choice of profession; creation of specialized classes and profiled groups in accordance with students relevant interests, aptitudes and abilities), Muranova N. (pre-university preparation of high school students for study at technical university) and other researches.

Issues on pre-university preparation have been developed in the thesis researches and scientific works of Fatieieva E., Bychkov I., Hrygorshchuk L., Kokariev A., Konovalov K., Lynenko A. and others. In recent years, Ukrainian scientists have paid more attention to the study of British experience in organizing professional orientation and pre-professional activities for secondary school students. Comparative researches of Ukrainian scientists are devoted to such issues as investigation of organization of

professional education in the United Kingdom High School (Kostenko N.), school students' professional orientation in modern schools of England (Balatska N.), reforming education and professional training in Great Britain (Lokshyna O.) etc.

Foreign scientists show a great interest to issues in support of talented and gifted youth in the European educational space, some of whom are Lindsay G., Pfluger R., Montgomery D., Heller K., Persson R., Porter L., Allodi Mara W., Cohen L., Eyre D., Freeman J. and others. Hanke Korpershoek devoted his scientific work to the pre-university preparation of gifted and talented school students in the European educational space.

Links between the article theme and the important scientific and practical tasks. The study is based on the unity of theoretical and empirical methods, appropriate to its subject, purpose and tasks; system analysis of a considerable amount of national and foreign scientific sources, regulatory and methodical documents; comparison of educational system in Ukraine and in the EU, and also a direct author participation in discussion of issues on pre-university education in the system of continuous professional education.

Main material. There is an elective model of differentiated education in Great Britain. It provides a free-choice of educational courses at the basis of obligatory disciplines. At the same time, the integration approach to children education provides organization of studying process in different directions and profiles at the unified school structure that could be a part of unified school structure or could exist as a separate unit.

Inside such school the differentiation occurs through the implementation of different courses, departments, sections and modules.

In Great Britain (England, Wales and Scotland), the duration of obligatory education is 11 years [3, p. 145].

According to Bocharova's study, there aren't special schools for gifted children in England (except for music and dance schools), because most scientists think that education for gifted students should be implemented in every education institutions [4, p. 453].

Great Britain was one of the first countries that formed a state policy on education for gifted and talented children. Despite the fact that the Education Law doesn't pay attention to the talented youth, such children receive a social and pedagogical support within usual classes. A purposeful implementation, excellent technical equipment and its own methodological foundations of educational programs for gifted young people have a great influence on a British invaluable experience [5, p. 200].

Gifted school students belong to the category of children with special educational needs, and the Education Law determines conditions that should be created by school.

There are some forms of education in order to satisfy educational needs of gifted and talented school students: banding is a classification of school students of a certain age group into three streams according to the level of intelligence. Being finished the primary school, school students are transferred to upper, middle and lower stream. From one side, it's just a step to provide better educational needs of all school students, from the other side, the education is focused on the student with middle level of intelligence, and needs of gifted and talented school students are not fully satisfied;

streaming is a method of the division of students into groups according to their abilities. Due to such method many streams are formed to provide the ability to create more uniform groups than classification by the previous one. This method is used for secondary school at the second or the third year of study. In fact, the gifted and talented school students can't always find a place in the system, and that's why there are special streams with additional school subjects that will provide higher pace of learning;

setting is a classification of school students of certain subjects according to their achievement. School student could be in the first set of Natural Sciences and at the same time he could be in the last one of Maths. English pedagogues consider that setting is the most effective form of education for several reasons: firstly, special lessons give an opportunity to determine the content, forms and methods of education in accordance of level of students abilities, to coordinate the complexity of educational materials due to the level of preparation of each student; secondly, a uniform group of school students stimulates each of them to increasing personal achievement index, gives an opportunity to compare own success with success of others; thirdly, gifted children, intellectual potential of which doesn't appear at all school disciplines, have conditions for the development of their potential. Besides that, setting is the most flexible form of education, because student can be transferred to another set according to his success [4, p. 454].

English high school students complete their education by matriculation exams. And if they pass it successfully, they will receive a general certificate of secondary education and it will provide the right to continue further studies in higher education institution.

After finishing compulsory education (key stage of education) school students may work or continue education at 2-year courses on advanced study of leading disciplines (key stage of education, A-level), and at the end of the courses they will pass standardized exams (GCE, A-level). Advanced courses are offered on many subjects. School student chooses the list and a number of subjects, that he wants to study. In general, school students choose 4 subjects at the first level and 3 subjects at the second level. Subjects corresponds to the specialty chosen by student and also requirements of the university, in which student will enter after graduating the school [6, p. 506].

Main requirement for applicants to colleges is a certificate of secondary school

that proves successful attestation of at least five compulsory school subjects. And students of academic streams will choose just five profile subjects for study during the first year of pre-university preparation. At the end of the academic year within the program "unit" they pass a special attestation and after its successful completion students could transfer to the next academic year, so called advanced study of 3 school subjects - GCE AS qualification, that includes three units. During this year, young people are preparing for entry to the high educational institutions, in which scientific disciplines, that they are studying at A2 level, is specialized [7, p. 23].

For example, the applicants should pass at least three A-level exams with excellent marks for Applying to the University of Oxford. Also entry to some specialties requires taking extra exam or writing of research paper.

Requirements for school youth oriented to obtaining the legal professions. The applicants should pass three A-level exams with excellent marks for studying at specialty «Lawyer» (bachelor in Civil Law). Besides this, the applicant should write a scientific research in the field of Civil Law (an academic essay), and also he should fill the application form including a motivation letter up to 300 words.

School students can pass A-level exams for entries to legal faculties the following disciplines: Philosophy, Economics, English literature, Geography, Political Sciences.

Given the fact that it's necessary to write many compositions in high school, that's why a school student should choose at least one subject in-depth study, for example, English language or literature (or combined) or History.

There are special educational programs in the frame of pre-university preparation of school students in Great Britain. So, high school students 16-18 years old can visit A-Level Law (AQA) courses 2 times per week during 2 years operating on the basis of educational centers such as WKC Job Train, the King's Cross Centre, the Victoria Centre, the Soho Centre, the Regents-park-centre. The first-year course includes study of the Laws, adopted by the Parliament, the documents of judiciary, local and other authorities; the judicial system: Civil and Criminal courts, kinds of disputes; the activity of attorneys and jury; the conception of responsibility: introduction into criminal liability, punishment, the procedure for reparation of damages etc. The second-year course includes the study of the following disciplines: Criminal Law, crimes against the person: murdering, non-lethal crimes against the person; crimes against property: theft and robbery, fraud, criminal damage; Law and Justice, Law and Morality etc.

The University of Sheffield international college (South Yorkshire) also offers to school students a pre-university preparation in order to they will receive bachelor diploma in the future. Special academic courses give necessary knowledge in chosen specialty and English. Special educational module is academic skills, includes sections such as construction of letters, presentations and analysis. Every visitor of pre-

university preparation courses has own scientific advisor who supports him during the studying process.

During regular meetings, a scientific advisor can correct the curriculum and help a school student to develop his skills and knowledge. It's necessary to pass international English exam IELTS in order to become a visitor of such courses. High score in IELTS means that preparation of student will be shorter.

Likewise, King's College London offers for high school students 16-18 years old to have pre-university preparation at the Summer school for further study at the universities of Great Britain. Summer school continues 14 days and offers to obtain a unique pre-university academic experience in one of the best universities of the world according to the QS World University Rankings. King's College London initiative provides opportunity to school students to learn educational program that includes the global challenges of 21st century. During this Summer School students have one academic course on different scientific disciplines. For instance, the course on International Law acquaints them with general principles of International Law. Students study Human Rights, Criminal Law and Law of War, Law of Ethics and Moral, respect for International Law, International Refugee Law and Transnational Criminal Law. Summer school students cover a wide range of issues, due to the complex of lectures, seminars and group workshops on professional training. Students also have an opportunity to deepen their knowledge beyond the classroom due to thematic excursions. That's why they have an opportunity to visit the Royal Court, the International Maritime Organization, and also conduct interviews with legal practitioners.

Classes are held every day, minimum 40 hours of lessons, during 2 weeks program. Educational process takes place on the territory of college campuses, which are located within walking distance from the city. Educational courses are taught using interactive methods and, for example, discussion groups and workshops, role play games, simulations and sessions with guest speakers. The way of teaching is different and it depends on the course and the theme, but it includes sometimes both lectures and workshops, group of studying, interactive group's exercises and use of video and audio materials.

Conclusions and recommendations for further researches. It was outlined the possibilities of using the positive experience of British ideas in the pre-university preparation of gifted and talented youth. And that's why it is expedient to develop uniform standards of pre-university preparation and implement them in the process of training and education of gifted students in Ukraine. This article doesn't intended to be comprehensive and exhaustive of all aspects of a researched problem. We see the perspective of further researches in the subsequent monitoring of European experience in pre-university preparation of gifted and talented youth.

REFERENCES

1. Marushkevych A., *Education and development of gifted person, experience in supporting and development of gifted and talented youth of European countries in analytics of modern scientists*, 2, 21, 02, **2014**, 5.
2. *Recommendation №R(99)2 of the Committee of Ministers on Secondary education (adopted by the Committee of Ministers on January 1, 1999)*.
3. *Key Data on Education in Europe 2005 / European Commission; Eurydice. – Luxembourg : Eurostat, 2005. – 390 p. [Electronic resource]. – Access mode: http://www.eurydice.org/ressources/eurydice/pdf/0_integral/052EN.pdf, P. 145.*
4. Bocharova O., ISSN 1992-5786. *Pedagogical formation of creative personality in high and secondary schools // Bocharova O. System of work with gifted students in Great Britain, 2013. – P. 453-454.*
5. Kholod I., *Innovative approaches to education of gifted and talented people in Great Britain / I. Kholod // Education and training of gifted child: theory and practice: coll. science. pr. / main. ed. Voloshchuk I. – K.: Institute of gifted child of Ukraine, 2010. – Vol. 4. – P. 199-205.*
6. Vakulenko T., Kalashnikova L., *General aspects of selection students to the universities of England. Pedagogical formation of creative personality in high and secondary schools. 2013, Vol. 32(85). – P. 506.*
7. Lavrychenko N., *Modern models of secondary education in European dimension / N. Lavrychenko // Comparative and educational studies. – 2009. – №2. – P. 23-32.*

УДК 781

Л.Л. МАМУКАНОВА

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАЛЕТНОГО ЖАНРА
НА ЗАНЯТИЯХ МУЗЫКАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ЦИКЛА
(НА ПРИМЕРЕ БАЛЕТА «ЩЕЛКУНЧИК» П.И. ЧАЙКОВСКОГО)

Цель данной статьи – осветить основные моменты, на которые необходимо обращать внимание при анализе произведений балетного жанра на занятиях музыкально-исторического цикла с будущими учителями музыки. При этом одни моменты – вполне традиционны для музыкально-педагогической практики, другие – вызваны к жизни современными реалиями и теми огромными возможностями, которые предоставляют для современных учащихся Интернет-ресурсы.

Ключевые слова: балет, методика преподавания музыки, жанр, анализ музыкальных произведений.

МУЗЫКАЛЫҚ-ТАРИХИ ЦИКЛДАРЫ САБАҚТАРЫНДАҒЫ
БАЛЕТ ЖАНРЫ ТУЫНДЫСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ
(П.И. ЧАЙКОВСКИЙДІҢ «ЩЕЛКУНЧИК» БАЛЕТ ЖАНРЫ БОЙЫНША)

Мақаланың мақсаты – музыкалық-тарихи сабақтарда балет жанры туындысын талдау кезінде негізгі мәселелерді түсіндіру. Сонымен қатар кейбір жағдайлар музыкалық-педагогикалық тәжірибе үшін дәстүрлі болып табылады. Ал кейбіреулері заманауи жағдайларға және Интернет-ресурстардың үлкен мүмкіндіктерімен байланысты.

Түйін сөздер: балет, музыка оқыту әдістері, жанр, музыкалық жұмыстарды талдау.

ON THE PROBLEM OF STUDYING THE WORKS OF THE BALLET
GENRE IN THE CLASSROOM (FOR EXAMPLE «THE NUTCRACKER»
TCHAIKOVSKY) MUSICAL-HISTORICAL CYCLE

The purpose of this article – to highlight the main points that must be observed in the analysis of the works of the ballet genre in the classroom musical-historical cycle with future music teachers. While some moments – quite traditional for musical and pedagogical practices, others – brought to life with modern realities and the enormous opportunities offered by modern students of Internet resources.

Keywords: ballet, music teaching methods, a genre, analysis of musical works.

Одно из необходимых качеств для представителей сферы музыкального образования – широкий как общекультурный, так и музыковедческий кругозор. В процессе обучения музыкантов-педагогов значительное место занимает изучение произведений в жанре оперы и симфонии. Гораздо менее на занятиях представлен балетный жанр, что, на наш взгляд, является несомненным пробелом в музыкальном образовании. Думается, это обусловлено особой спецификой балета, которая требует специальных знаний в области искусства хореографии, чем не всегда могут похвастаться музыканты.

Хронологически первыми балетными произведениями, изучаемыми в бакалавриате по специальности 5В010600-Музыкальное образование, являются балеты П.И. Чайковского «Лебединое озеро», «Спящая красавица», «Щелкунчик».

Прежде чем приступить к изучению этих произведений необходимо дать справку об истории возникновения и развития этого вида искусства, его специфике и выразительных средствах. Необходимо ознакомить студентов с классическими балетными формами: обратить внимание на важнейшую форму классического балета адажио, «Pas a' action» («действенный танец»), классическую и характерную сюиты; дать понятие хореографической сцены [1]. Также автор считает нужным обозначить этапные моменты истории балета, деятельность выдающихся хореографов прошлого, таких как Пьер Бошан, Ж.Ж. Новер [2], Ф.Тальони [2].

После краткого экскурса в историю балета можно обратиться к истории создания изучаемого произведения, сравнению либретто и его литературного первоисточника, определению темы и идеи, жанра балета. Данные вопросы мы осветим на примере балета «Щелкунчик».

Директор императорских театров И.А. Всеволожский задумал замысел смешанного балетно-оперного спектакля и остановил свой выбор на пьесе Герца «Дочь короля Рене» для оперы «Иоланта» и сказке Гофмана «Щелкунчик и мышиный король». В начале 1891 г. Чайковский получил от главного балетмейстера Петербургской императорской труппы Петипа – будущего постановщика балета, сценарный план и завершил всю работу 27 июня 1891 года. Либретто написано Модестом Чайковским с учётом требований Всеволожского, имея в виду небольшие размеры и жанр балета-феерии. Премьера балета состоялась в декабре 1892 года в постановке второго балетмейстера театра Л. Иванова под управлением дирижёра Р. Дриго.

В этих исторических подробностях необходимо сконцентрировать внимание на некоторых важных для понимания драматургического замысла деталях. И в первую очередь это касается литературной составляющей музыкального сочинения. В своей книге «Балетный театр Чайковского Ю.И. Слонимский высказывает предположение, что Чайковскому был близок именно психологический подтекст сказки Гофмана [3], её идея романтического порыва, стремления к своей мечте через борьбу и страдания. Э.Т. Гофман вложил в сказку далеко не сказочный философский подтекст: мир зла и тупости подавляет личность человека, двойственность мечты и действительности вносит внутренний разлад, уводит в мир фантазии, в котором случаются чудеса и добро побеждает. Гофман создаёт в сказке мир сложный и полный контрастов. Покой и уют мирной бюргерской семьи контрастирует с мятежными ночными сценами. Мари входит в мир волшебный. А Щелкунчик – в мир реальный. Эти два мира объединяет Дроссельмейер, образ которого также двойственен: это и обыденный заботливый крестный, и одновременно волшебник с необычной и трагичной судьбой.

Тема добра и зла – центральная в творчестве Чайковского. К сожалению, глубокие идеи и мысли сказки оказались «погребены» в сценарии за массой сказочных «подробностей» в традициях жанра развлекательного балета. Чайковский протестовал, но вынужден был согласиться с предложенным планом. Но главная победа композитора над недостатками либретто в том, что ему удалось в тисках плана и требований дирекции создать новый тип лаконичного балетного спектакля с драматургией нового типа.

Это не одно противоречие в истории создания и жизни балета. То же касается также и сценического плана М. Петипа. Главный балетмейстер постановки изменил не только имя героини, но и ряд моментов сказки Гофмана [3]. Спектакль

действительно должен был превратиться в грандиозное феерическое зрелище с первым действенным актом и большим дивертисментным вторым. Это нарушило целостность спектакля, которую пришлось компенсировать композитору чисто музыкальными средствами.

Жанр балета-феерии предполагал, по мнению Петипа, и зрелищные красоты и сценические иллюзии, и сценические чудеса, динамичное действо, пышность и разнообразие костюмов. Но канва сценического плана стала для Чайковского лишь отправным моментом для индивидуальной трактовки. Композитор видит в развлекательном действии новую серьезную тему: детская душа на пороге открытия мира, его тревог и сомнений, с её бесконечной жаждой счастья. Кукольный спектакль в понимании Чайковского стал лирико-философской поэмой о мечте и жизни, в которой конфликты и противоречия неизбежны [3]. Надо отметить, что Чайковский, благодаря своей эмоциональной чуткости, внутренне ощутил настроения русского общества второй половины XIX века [4]. В результате рождается глубоко новаторское произведение, в котором, опираясь на своё прочтение текста, Чайковский создаёт музыкальную драматургию нового типа, пронизанную сквозным симфоническим развитием.

В анализе драматургии балета необходимой при рассмотрении музыкально-драматических произведений – выделяем две составляющие – хореографическое и музыкальное решение, пытаюсь найти их точки соприкосновения, и по возможности выявить обусловленность пластического и музыкального воплощения сцен и образов спектакля. В хореографическом плане основой I акта являются сцены, которые включают в себя и танцевальную сюиту, и пантомиму и танец-действие. В музыке всё первое действие построено по типичному для Чайковского волнообразному принципу симфонического развития:

- сцена украшения ёлки устремлена к первой кульминации – детскому маршу;
- вторая кульминация – сцена оживления кукол;
- эпизод роста ёлки, ночной бой и превращение Щелкунчика в прекрасного принца последняя грандиозная кульминация с лирическим завершением в «Вальсе снежных хлопьев».

Композиционный план спектакля в виде сцен-этапов соответствует логике сонатного цикла. С симфонизмом Чайковского роднит и лирико-психологический эмоциональный подтекст событий, происходящих на сцене. Опять всплывает явное противоречие бытовизма действия в либретто и музыке, которой ощущается несомненное родство с драматизмом «Пиковой дамы» и симфонии №6 [3]. И как следствие этого в хореографии возникают новые виды танцевальных форм - конфликтная характерная сюита в сцене заводных кукол и трансформированная классическая сюита в сюите Маши-Клары. Традиционный для балетов

Петипа массовый классический танец «Вальс снежных хлопьев» становится у Чайковского лирическим гимном природе и моментом взросления юности. Как и в опере, Чайковский скрепляет структуру целого тональной логикой: главная тональность акта *c-moll* (тема Дроссельмейера, эпизод роста елки, Вальс снежных хлопьев).

Композиция 2 действия представляет два больших раздела: дивертисмент, характерная национальная сюита и лирическая танцевальная сюита (*Pas de deux*). Если в I действии было хоть какое-то сюжетное движение, то во втором – герои становились из действующих лиц зрителями, созерцающими танцы сластей [3]. Только драматургическая роль музыки объединяет эти разрозненные фрагменты спектакля в единое целое. В пантомимном эпизоде рассказа Щелкунчика звучат реминисценции ночного боя с мышами 1 действия. Последовательность танцев сюиты сластей построена по принципу контраста с сюитно-симфонической цикличностью с единой кодой. «Вальс цветов» имеет композиционную динамику постепенного обогащения и лирического расцветания основного образа через сопоставление нескольких тем, контрастно дополняющих друг друга. И наконец, *Pas de deux* – симфоническая и танцевальная кульминация балета. По насыщенности внутренним действием эта классическая сюита является продолжением эпизода роста ёлки I действия. Необыкновенный размах симфонического развития в небольшой форме, внедрение конфликтного начала в эпизод позволяют трактовать его как итог всего предшествующего развития. Единство развития подчёркивается и тональным планом сюиты (*e moll-G dur*, 1 вариация *h moll*; 2 вариация *e moll*; кода *D dur*). С точки зрения хореографического решения, это единственная в балете классическая сюита в чистом виде [3]. «Финальный вальс» интонационно связан с самым важным в драматургии номером балета, тем самым объединяясь в единый финал сочинения.

Важным моментом в работе над произведениями в жанре балета нам представляется обзор и сравнение постановочных версий. Такую форму работы позволяют провести видеозаписи балета на таких сайтах, как:

1. Постановка В. Вайнонена. Москва, «Новый балет» http://mirvideo.tv/video_online/61420-schelkunchik-klassicheskiy-balet-2010.html

2. Спектакль «Щелкунчик» – лучшие постановки мира. – <http://kinomuzic.mybb.ru/viewtopic.php?id=12>

Как уже упоминалось, первую версию балета должен был ставить главный балетмейстер России М. Петипа, но постановщиком в результате оказался его помощник Лев Иванов. Но постановщик не осилил эту задачу целиком, прежде всего потому, что обязан был выполнить условия сценария. Первые две картины 1 действия не удалось балетмейстеру, так как там преобладала пантомима, а режиссура была слабым местом Иванова. Во втором действии ему удалось ха-

рактёрные танцы национальной сюиты «сластей». Но подлинно новаторским результатом обладает вальс снежных хлопьев, основанный на разнообразных фигурных линиях кордебалета [5]. Иванов создал новую хореографическую форму, выражающую содержание музыки. То же можно отметить в постановке финального адажио. Для Петипа роль феи Драже, введённая только во втором действии, была лишь поводом представить балетоманам новую итальянскую балерину Антониетту Дель Эра. Драматическая музыка Чайковского, как известно, написана в память об умершей сестре, значительно глубже по содержанию традиционной балетной формы. Это почувствовал и Лев Иванов, который смог найти соответствующее хореографическое решение.

Балетмейстеры последующего времени стремились каждый по своему преодолеть противоречия либретто и музыки. Основные постановочные версии после премьеры спектакля следующие: 1919 год – А. Горский, 1927 – Ф. Лопухов и в 1934 год – В. Вайнонен. Этапное значение имела именно последняя постановка, в которой впервые было достигнуто последовательное логичное действие, проходящее через два акта. Но сближение балетного действия с драматическим театром устранило романтическую поэтику балета. Всё «становилось на свои места», когда просыпалась Маша.

Ю. Григорович в 1966 году, по сути, сочинил спектакль заново, частично переделав и либретто. В своей постановке, по мнению критиков, он наиболее точно смог передать смысловое величие гениальной партитуры. Он убрал бытовизм ряда сцен; внёс драматический контраст образа Дроссельмейера используемый потом для конфликтных сцен балета. Танец стал олицетворением образа (например, танец Щелкунчика-куклы основан на прыжках и резких механистических движениях, что передаёт его внешнюю уродливость). Зрелищно-пантомимная сцена боя стала танцевальной. А вальс снежинок стал у Григоровича отражением музыки Чайковского, в которой слышны не только светлые мечты, но и смутное беспокойство. В полном блеске свет мечты Маши и принца разворачиваются во втором действии. Дивертисмент сластей заменён Григоровичем на дивертисмент кукол, радующихся победе Щелкунчика. В хореографии в создании кукольных пар Григорович исходил из особенностей национальной скульптуры. Торжество главных персонажей в заключительном адажио – это апогей драматургии балета, расцвет лучших человеческих сил и красоты. А сон Маши в заключении – это, по идее Чайковского, воплощение больших жизненных конфликтов, художественная метафора. И вообще спектакль Григоровича метафоричен и многозначен, как и музыка Чайковского [6].

Обращаясь к другим постановочным версиям балета, необходимо разделить их по двум тенденциям. Первые опираются на работу Ю. Григоровича с сохранением элементов хореографии Петипа и Иванова. К ним критики относят

постановки: «Щелкунчика» Д. Баланчиним (1954 год, Нью-Йорк), Р. Нуреевым (1967 год, Covent Garden), М. Барышниковым в Американском театре балета в 1977 г. Другие представления балета с более значительным вмешательством в первоначальный план: постановка Джона Ноймайера, американского и немецкого балетмейстера в 1971 году во Франкфурте; англичанина Мэтью Борна – версия 1991 года; постановка 2001 года в России Валерия Гергиева и Михаила Шемякина. Дирижёр и музыкальный руководитель Валерий Гергиев предложил художнику создать новую версию балета «Щелкунчик». Шемякин переработал классическое либретто Петипа, выступил в роли сценографа и режиссера-постановщика, автора декораций и костюмов, новизна музыкального прочтения Валерия Гергиева привлекла М. Шемякина, создавшего, пожалуй, самую радикальную постановку из всех, бытовавших на сцене Мариинского театра, и приблизившую балет к его литературному первоисточку – к миру гофмановских фантазий [7]. «Гергиев, действительно, раскрыл мощную трагедию, которая скрыта в этом произведении. Я создал новую концепцию спектакля. Тогда у меня появились маски. Как ни странно, я заставил оперных певцов петь в масках, через марлеву сетку». Необычно и то, что для премьерной партии Щелкунчика М. Шемякин пригласил не профессионального танцовщика, а А. Адасинского, актёра театра-студии В. Полунина. Щелкунчик в исполнении мимического актёра приобрёл совершенно новые живые краски образа [8].

Весьма важно разобраться не только в различиях идейной трактовки балета различными балетмейстерами и режиссерами, но и познакомиться с выдающимися исполнителями партий главных героев. В премьерном спектакле балета 1892 года главные роли исполняли дети, учащиеся Петербургского Императорского театрального училища С. Белинская и В. Стуколкин. За время существования балета партию главного героя «Щелкунчик» исполняли практически все ведущие танцоры мира прошлого и современности, достаточно упомянуть имена таких звёзд, как М. Барышников, Р. Нуреев, В. Васильев, Н. Цискаридзе, С. Полунин. Танцуя один и тот же хореографический текст, каждый исполнитель вносил в воплощение роли какие-то нюансы, акценты, оттенки в соответствии со своей индивидуальностью, создавая особое эмоциональное наполнение образа [9].

Для Нуреева, который исполнял одновременно партии и Щелкунчика и Дроссельмейера, именно последний персонаж становится главным, таинственным и загадочным повелителем всего сказочного действия. Появление хромого и одноглазого Дроссельмейера в первом акте усиливает праздничную атмосферу и общее возбуждение. Но, после битвы Щелкунчика с мышами, помолодев, изменив облик на прекрасного Принца, герой Нуреева всё равно остался волшебником [10; 11].

Барышников также танцевал и Щелкунчика и Принца, но партию Щелкунчика он исполнял в маске. Острые, гротескные движения странной уродливой куклы сочетались в его танце с высокими прыжками и зависанием в воздухе. После битвы Дроссельмейер снимает с Щелкунчика маску, освобождая его от колдовства. «Возрождение» Щелкунчика – Барышникова во втором акте меняет и стиль танца, который строится теперь на свободных высоких прыжках, изображая полёт и свободу [11].

О Щелкунчике в исполнении В.Васильева вспоминает главный балетмейстер Большого театра Ю. Григорович, который ставил эту партию специально для него. «Его Щелкунчик — идеальный сказочный герой. Трогательная кукла и поэтичный принц, мужественный и смелый, он, как и подобает истинному сказочному принцу, по-настоящему элегантен» [12].

Наши современники вносят свои краски в жизнь сказочного персонажа. Молодой танцор С. Полунин в своей трактовке партии становится настоящим идеальным принцем, хореографическая техника его безупречна, легка и невесома. Ректор Академии русского балета имени А.Я. Вагановой Н. Цискаридзе танцевал Щелкунчика почти 20 лет и в своей версии он опирается на классическую трактовку танца В. Васильева. «Утончённое изящество, мягкость танцевальных линий в сочетании с отточенной техникой, свойственные всем классическим партиям Цискаридзе, в воплощении образа Щелкунчика-принца оказались особенно уместны. Образ получился лирический, лучезарный, волшебный» [9].

В постановке Григоровича первой исполнительницей партии Маши была советская балерина Е. Максимова. Роль Маши создавалась Ю. Григоровичем специально «под нее» – балетмейстер учитывал все данные танцовщицы. Редкая красота, идеальные пропорции фигуры, природный дар грации и безграничное обаяние, легкость и элегантная непринужденность самых сложных па в сочетании с истинным артистизмом – слагаемые сценического облика Екатерины – Маши [13]. В постановке Барышникова исполнительница партии Клары американская балерина Гелси Кёркленд вместе с постановщиком акцентирует внимание на попытке раскрыть другую тему спектакля – тему созревания личности. Лирика и трагедия, пантомима и классическая хореография сочетаются в пластике танца героини. На роль Клары Нуреев пригласил приму Ковент-Гардена М. Парк. Парк танцевала девочку-подростка – порывистую, стремительную, живую. Но в финальном адажио смогла выразить и отрешенность, и трагизм, и несбыточность мечты [11].

Немаловажным элементом театрального произведения являются декорации и костюмы. Поэтому художественное решение спектакля – необходимый предмет разговора на занятии, посвященном изучению произведения балетного жанра. Жанр балета-феерии в полной мере смогли реализовать лишь современ-

ные постановки. В декорациях художника С. Версаладзе в постановке Ю. Григоровича противопоставлен быт (дом, где живёт Маша) и мечта (путешествие по ёлке). Изображение ёлки, то таинственно-чёрной, то серебристо-сверкающей заполняет весь задний план сцены, делая, таким образом, образ ёлки не элементом декорации, а «действующим лицом» спектакля. Это и праздничное чудо, и символ прекрасного будущего, зовущего юных героев. Вся история Маши и Щелкунчика становится «восхождением» к сияющей вершине ёлки в последней картине, где герои достигли конца своего путешествия и обрели своё счастье [6]. В постановке Д. Баланчина много детских аксессуаров на сцене – деревянная лошадка, часы с курантами, старинные игрушки. В финале спектакля Мари и ее спутник, маленький племянник Дроссельмейера, вылетают из сказочного королевства сладостей на саночках, которые управляются оленьей упряжкой. Олени увозят детей к звездам [15]. Художник Н. Георгиадис в постановке Р. Нуреева создал роскошную золоченую декорацию – большой дворцовый зал. Через много лет искусствовед Дженни Катышева увидела в этой декорации Россию – может быть, Петербург, а может, и Царское село. В книге «Рудольф Нуреев – балетмейстер» Катышева высказала предположение, что Принц и Клара очутились в Тронном зале Екатерининского дворца» [11]. А в парижском «Щелкунчике» 1974 года воображение возвращает зрителей к нарядам и мундирам XIX века, очарованию зимнего Петербурга в вальсе снежинок в парке Императорского дворца [16; 7]. В постановке К. Симонова и М. Шемякина на первый план в спектакле выходят его роскошные и авангардные декорации и костюмы. Сутулые существа на полусогнутых ножках, в треуголках и с длинными маскарадными носами появляются на сцене. Художник, который вырос в Германии и с юных лет занимался Гофманом, попытался устроить настоящую гофманиаду [17]. Критики в декорациях спектакля отмечали влияние русских балетных художников Рериха, Бенуа, Бакста [7]. Спектакль Шемякина в постановке Новосибирского Театра Оперы и Балета 25 декабря 2013 года оформлял уже один из ведущих мировых сценографов, итальянец Эцио Фриджеро и его жена Франка Скуарчапино – художник по костюмам. В сказочном царстве на заднике – морской грот, героев встречают кораллы, которые внезапно оборачиваются бабочками. В Конфетнуренбурге большой кукольный домик, в оформлении которого много цветов и разных сладостей и апофеоз – большой торт как символ новогоднего праздника [1; 18].

Значение балетов П. Чайковского сложно переоценить. «Лебединое озеро», «Спящая красавица» и «Щелкунчик» открыли новую эру в истории жанра и русского сценического искусства в целом, поставив балет на достойное место рядом с лучшими операми и симфониями XIX века. Изучение гениальной партитуры «Щелкунчика» в курсе обучения способствует не только расширению музыкаль-

ного кругозора, но и воспитанию высокой культуры и утончённого художественного вкуса современной личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <http://dance-composition.ru/>
2. Пасютинская В. Волшебный мир танца. – Москва: Просвещение, 1985.
3. Розанова Ю. Симфонические принципы балетов Чайковского. – Москва: Музыка, 1976.
4. Красовская В. История русского балета. – Ленинград: Искусство, 1978.
5. Бахрушин Ю. История русского балета. – Москва: Просвещение, 1976.
6. Ванслов В. Балеты Григоровича и проблемы хореографии. – Москва: Искусство, 1968.
7. Сибирская галерея. <http://alfrid.narod.ru/articles/index-453.html>
8. «Работал над «Щелкунчиком», сам того не замечая». – <http://www.rg.ru/2011/02/11/reg-szapad/shemyakin.html>
9. Ванслов В. «Премьер балета Н. Цискаридзе». – <http://tsiskaridze.mybb.ru/viewtopic.php?id=257>
10. «Щелкунчик»: лучшие постановки XX-го века. – <http://www.balletinsider.com/archive/history/693>
11. Назарова Т. Два «Щелкунчика» <http://pierrot-naz.livejournal.com/6119.html>; <http://pierrot-naz.livejournal.com/5228.html>
12. Легенды русского балета Екатерина Максимова и Владимир Васильев. – <http://www.indiandance.biz/viewtopic.php?t=5879>
13. Российские звёзды шоу-бизнеса. – <http://wm-biz.ru/12-10.php>
14. Гусева Л. Сергей Полуин станцевал Щелкунчика. – <http://www.belcanto.ru/13010702.html>
15. Чайковский П.И. «Щелкунчик» (фильм-балет, 1993 год). – <http://www.aveclassics.net/news/2011-12-30-1566>
16. Нуриев Р. Щелкунчик на Сене. – http://www.ng.ru/culture/2007-12-26/8_schelkunchik.html
17. <http://www.inoekino.ru/prod.php?id=5382>
18. Новосибирский театр оперы и балета. – «Щелкунчик». – <http://niktaroff.com/categories/ballet/nutcracker-ngatoib>

REFERENCES

1. <http://dance-composition.ru/> (in Russ).
2. Pasjutinskaja V., *Volshebnyj mir tanca. Moskva. Prosveshhenie, 1985* (in Russ).
3. Rozanova Ju., *Simfonicheskie principy baletov Chajkovskogo. Moskva. Muzyka, 1976* (in Russ).
4. Krasovskaja V., *Istorija russkogo baleta. Leningrad. Iskusstvo, 1978* (in Russ).
5. Bahrushin Ju., *Istorija russkogo baleta. Moskva. Prosveshhenie, 1976* (in Russ).
6. Vanslov V., *Balety Grigorovicha i problemy horeografii. Moskva. Iskusstvo, 1968* (in Russ).
7. *Sibirskaja galereja. http.alfrid.narod.ru/articles/index 453.html* (in Russ).
8. *Rabotal nad Shhelkunchikom, sam togo ne zamechaja. http://www.rg.ru/2011/02/11/reg-szapad/shemyakin.html* (in Russ).
9. Vanslov V., *Prem'er baleta N. Ciskaridze http://tsiskaridze.mybb.ru/viewtopic.*

[php?id=257](#) (in Russ).

10. *Shhelkunchik luchshie postanovki 20go veka.* <http://www.balletinsider.com/archive/history/693> (in Russ).

11. *Nazarova T., Dva Shhelkunchika.* <http://pierrot.naz.livejournal.com/6119.html>. <http://pierrot-naz.livejournal.com/5228.html> (in Russ).

12. *Legendy russkogo baleta Ekaterina Maksimova i Vladimir Vasil'ev* <http://www.indiandance.biz/viewtopic.php?t=5879> (in Russ).

13. *Rossijskie zvjozdy shou biznesa* <http://wm-biz.ru/12-10.php> (in Russ).

14. *Guseva L., Sergej Polunin stanceval Shhelkunchika.* <http://www.belcanto.ru/13010702.html> (in Russ).

15. *Chajkovskij P.I., Shhelkunchik fil'm-balet, 1993 god.* <http://www.aveclassics.net/news/2011-12-30-1566> (in Russ).

16. *Nuriev R., Shhelkunchik na Sene.* http://www.ng.ru/culture/2007-12-26/8_schelkunchik.html (in Russ).

17. <http://www.inoekino.ru/prod.php?id=5382> (in Russ).

18. *Novosibirskij teatr opery i baleta. Shhelkunchik.* <http://niktaroff.com/categories/ballet/nutcracker-ngatoib> (in Russ).

UDC 371.842

T.V. PESCHERINA

Minor Academy of Sciences of Ukraine, the Deputy Director on educational work of the NC «MASU», Kyiv, Ukraine

MINOR ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE AS AN INNOVATIVE ENVIRONMENT FOR SELF-AFFIRMATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS

The article briefly describes the activity of Minor Academy of Sciences of Ukraine (MASU) as an extracurricular educational and training institution. The author notes that forms and methods of work, educational and recreational activities of school students allow to considering MASU as the environment for self-affirmation that becomes significant in the high school age.

Key words: Minor Academy of Sciences of Ukraine, a self-affirmation, a high school student.

УКРАИНАНЫҢ КІШІ ҒЫЛЫМИ АКАДЕМИЯСЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОРТАДАҒЫ ӨЗІН-ӨЗІ ТАЛУДАҒЫ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫ

Мақалада мектептен тыс оқу-тәрбие мекемесі ретінде Украина Кіші Ғылым академиясының қызметіне қысқаша шолу ұсынылған. Автор атап өткендей, жұмыстың нысаны мен әдісі, оқу мен сыныптан тыс қызметтің ерекшеліктері қатысушыларға қарауға мүмкіндік береді. Кіші Ғылыми академияның жоғары мектеп жасындығыларды ерекше өзектілігіне ие болатын өзін-өзі таныстыруға мүмкіндігі бар.

Түйін сөздер: Украина Кіші Ғылыми академиясы, өзін-өзі, жоғары сынып оқушылары.

МАЛАЯ АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ КАК ИННОВАЦИОННАЯ СРЕДА САМОУТВЕРЖДЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В статье представлен краткий обзор деятельности Малой академии наук Украины, как внешкольного учебно-воспитательного заведения. Автор отмечает, что формы и методы работы, особенности учебной и внеурочной деятельности учащихся позволяют рассматривать Малую академию наук как среду для самоутверждения, которая приобретает особую актуальность в старшем школьном возрасте.

Ключевые слова: Малая академия наук Украины, самоутверждение, старшеклассник.

Self-affirmation is one of the dominant individual needs that acquires special importance in the high school. A high school student has a premonition sense to the future, seeks to get closer to the adulthood as soon as possible. But a prolonged staying within the same collective, a permanent pedagogical staff, a limitation of school educational and training process narrow down the possibility of individual self-realization. The fact that most young people are addicted to the social networks, that give an illusory sense of personal significance, makes it difficult to solve this problem.

So, it's really important for a high school student to try yourself in different activities, realize personal significance, get support from adults and peers, succeed and make sure in their virtues. The author emphasizes a positive aspect of it. It isn't about a self-affirmation above the others, but it's about a self-affirmation of his individuality, his/her own "I", a disclosing own «independence» potential.

According to the above-mentioned, the role of social and training institutions is increasing, and it creates the conditions for a self-affirmation of high student. Minor Academy of Sciences of Ukraine (MASU) belongs to such institutions. MASU is an extracurricular educational institution that has an experimental and research kind of activities. It provides involving the school students into scientific and research, experimental, design and inventive activities in different fields of science, technology, culture and art, and also development and support of gifted and talented youth, creating the conditions for their creative implementation and broadening of their scientific outlook, organization of substantial leisure.

Minor Academy of Sciences of Ukraine is a multifunctional educational system that exercises the following functions:

- education that meets the educational needs of school students in scientific and research activity, advanced studying of separate educational disciplines by means of personality oriented technologies;
- training that implies the formation of nationally conscious, intellectually developed citizen of Ukraine;
- development that provides a gradual growth of school student from a listener to the actual MASU member during his/her studying at primary, basic and higher level

in the scientific sections, workshops and in other creative unions by using the methods of motivation, stimulation and encouragement;

– socialization that provides the creation of environment for social protection, support of gifted person and it maximally contributes to his social adaptation.

Main requirements for the MASU studying and training process are:

1. Determination of the knowledge value, formation of school students educational needs, creative self-affirmation and professional self-determination;

2. Implementation of innovative methods and methodic of teaching and training;

3. New approaches for the government support of talented and gifted school and university youth;

4. Mentoring development, raising the prestige of scientists, pedagogues, specialists which care for problems of search, development and support of gifted young researchers;

5. Approximation the research and experimental directions of extracurricular education to the place of students residence, especially students from remote districts and rural area;

6. Improving professional skills, pedagogues competence within the MASU system.

A personal approach to every student is carried differentiated (in accordance to the age, personal opportunities, interests, skills, state of health) and provided by the MASU educational and training process. It's being implemented in the three directions: propaedeutical (a detection of children and school youth needs and interests in different scientific fields, a familiarization with the introductory course in the chosen scientific field); educational and developmental (creating the conditions for satisfying individual social and cultural needs of school students, which want to be engaged in science); professional oriented (a prolonged scientific and methodical, psychological, pedagogical, practice-oriented maintenance for all levels of study; it's finished by definition of the student future profession).

Requirements for organization of the MASU educational and training activities, that determines its specifics and safe its uniqueness, are the following ones: continuity of the educational and training process; development of different forms and methods of school students stimulation for scientific and research activity; use of interactive methods (for example method of join creative activity, that provides the variation in application of knowledge and transfers them to the new unusual situations).

The Presidium is the supreme governing body of MASU. It's consists of the leading scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine (NASU), representatives of specialized academies and higher educational institutions of Ukraine. The members of the Presidium are involved actively in the coordination process of scientific and research activity of the MASU students, also they are advisors of scientific

departments and take part in the educational events. MASU educational and training process is structured due to scientific directions, departments and sections. There are departments of Physics and Math, Engineering, Natural and Social Sciences in the MASU structure. Besides this, during the MASU studying process the school students can satisfy their own needs. It's talking about the following students needs: creative needs (broadening the outlook on science, education, culture and art); cognitive needs (deepening knowledge and skills from different disciplines); communicative needs (communication with peers, pedagogues, scientists); leisure needs (spending free time with like-minded people, participation in scientific workshops, camps, tours etc.). Each scientific department consists of the scientific sections, and the titles and scientific directions of which are defined and approved by the Presidium of MASU. Scientific advisors are the academicians of NASU and the members of the Presidium of MASU. The MASU students are conducted scientific researches in 64 sections of 12 scientific departments such as Literature studies, Folklore and Art; Philology; Philosophy and Social Studies; History; Economy; Engineering; Computer Sciences; Mathematics; Physics and Astronomy; Earth Sciences; Chemistry and Biology; Ecology and Agrarian Sciences.

In 2014-2015 academic year, the regional structure of MASU consisted of 14 Regional (Territorial) Minor Academies of Sciences of School Youth of Ukraine and 18 basic educational institutions of MASU, approved by the appropriate education authorities. The local (city) departments worked as distinct legal entities, affiliates of Regional (Territorial) Minor Academies of Sciences of School Youth of Ukraine, or as the departments of educational institutions at regional and local levels.

Annually, more and more gifted and talented Ukrainian children involved in the scientific search. In 2014-2015 academic year, their total number was more than 130 thousand people. The branched propaedeutical activity of the National Center "Minor Academy of Sciences of Ukraine" and its regional departments gave the opportunity to carry out the scientific and research activity for the children of the pre-school, primary and secondary school age. That's why, the total number of the MASU students, including the participants of the massive events, was more than 250 thousand people in 2014-2015 academic year.

Scientific and pedagogical staff provides the high quality and effectiveness of educational services in the system of MASU institutions. They direct their efforts at training the motivated, professionally oriented intelligent young people who want to realize their scientific potential in the future professional activity.

Over 6,5 thousand of the scientific and pedagogical staff work with young scientists in the extracurricular education, scientific and research institutions. There are 1,5 thousand masters of sciences and 300 PhDs among them.

There are various organizational forms of educational process in MASU such as

lesson, work in group, study, lection, personal lesson, quiz game, conference, competition, scientific tour, excursion, workshops in laboratories and greenhouses, research and scientific activities on lands plots, agricultural and industrial areas and also outdoors activity. These forms are being implemented differentially in accordance with personal opportunities, students interests and skills. Such diversity of work forms, that includes individual characteristics of school student, gives the opportunity to maximize the implementation of personality-oriented approach to school students based on the leading concepts of humanizing education, that helps school student to realize own opportunities and needs, observe and open own "I", develop the ability to act independently, strive to creativity, spiritual development of personal potential and learning, and also it provides maximum freedom of choice [1].

The priority of productive, active-creative methods and forms of problem-practical nature provides the development of independent activities of the MASU students. Also it gives to the school students some knowledge and the experience of obtaining and using them in practical and daily life activities. Thus, it takes into account the direction of school students creative activity, thematic of their researches and experimental works. That's why, the educational and training process of MASU creates the conditions for making an independent choice and obtaining new and more knowledge, skills. Studying and training at MASU should be the first important step in great science for the school students.

At the current stage, the MASU educational system is actively developing and improving, and it continues the best traditions of previous decades. The origins of its formation on the territory of Ukraine reached the 20s of the XX century when the network of extracurricular educational institutions for children and youth were established. Since that time, MASU has passed the difficult way of reorganizations, improvements and reflows.

Despite the difficult times that Ukraine is experiencing, MASU always feels the support from our government. Its activity is regulated by the numerous normative acts, due to them Minor Academy of Sciences of Ukraine is an educational institution with general state functions of searching, supporting and creative development of gifted and talented children, interested in science.

Minor Academy of Sciences of Ukraine as a part of extracurricular education responds to challenges of time, social and state requests. Annually, the NC MASU holds approximately 30 mass events with including different international, the All-Ukrainian and regional scientific conferences, competitions, seminars and presentations.

The author notices the main conditions that create an educational space for formation of scientific generation: involving wide range of school students into scientific and research activity, activation of correspondence and summer profile schools for gifted children, realization of the numerous educational projects aimed at disclosure

of the intellectual potential of younger generation. The MASU active work promotes the socialization, self-realization, self-knowledge, social and cultural identity of the student. Intellectual environment, an opportunity to speak with leading Ukrainian scientists, pedagogues, and peers help the young scientist to find his own life and professional way and also take a responsible public position [2].

There is a one example of the MASU activity. The All-Ukrainian distance learning profile schools of MASU are very popular among young generation, because they provide the participation in social and cultural events, and assistance in the further career choice. Realization of educational project “The All-Ukrainian distance profile schools of Minor academy of sciences of Ukraine” established in 2007. Right now it provides the cooperation between MASU and NASU institutions, leading higher educational institutions, and the creation special educational platform on their scientific and research objects. Purpose of the project is an inclusion of gifted and talented children from different regions of Ukraine to the powerful intellectual and information space of leading higher educational institutions due to them gifted students could be involved in the high quality education and receive the experience in conducting the scientific experiments.

In 2011-2012 academic year, it was implemented the following profiles of distance learning schools into the educational and training system for satisfying the children scientific interests:

- physical and technological (section “Physics and Astronomy” and “Technical Sciences”);
- mathematical;
- chemical and biological;
- linguistic;
- informational and telecommunication technologies, etc.

A special place in the MASU activity is given to the international partnership. The international contacts allow the MASU students to take part in different international events, demonstrate the high level of achieved knowledge and skills. So, for example, three young scientists from Ukraine were the prizewinners at the XIX International Conference of Young Scientists «ICYS–2012» (Nijmegen, the Netherlands).

The other example of effective cooperation at international level is an educational project “The Ukrainian-German university for children”, established in 2010. Its main purpose is a development of international cooperation on organization of scientific and research activity for gifted and talented children, involving gifted school youth into conducting scientific researches in different fields of Natural and Technical Sciences together with the leading Ukrainian and German scientists. Great achievement of the MASU international activity has signing the Joint declaration between Minor Academy of Sciences of Ukraine and the European organization for nuclear

research (CERN), according to its provisions scientific advisors to the scientific projects of MASU students could participate in the powerful educational activity, national programs on High Energy Physics and Elementary Particle Physics. Also the cooperation between the National Center “Minor Academy of Sciences of Ukraine” and the Joint Institute for Nuclear Research is equally important, because teachers of Physics from different region of Ukraine received the opportunity to be participants of the Scientific school on Physics, held in Dubna, in 2011 (Moscow region, Russia) and acquainted with one of the most powerful scientific center, that conducts fundamental and applied researches in the field of High Energy Physics, Condensed Matter Physics and Radiobiology. One of the directions of the MASU international activity is the cooperation with the Center for Dissemination of Scientific, Technical and Industrial Culture (Orleans, France). Beside this, the other direction of the MASU international activity is a fruitful cooperation with the leading European laboratories, that provides an opportunity for the MASU students to participate in their scientific activity [2].

Minor Academy of Sciences of Ukraine created a unique complex of nature studies “Laboratory MANlab” (www.manlab.inhost.com.ua) in order to form an interactive and available educational environment. The main purpose is to provide the conditions for preparation of school students to conducting independent researches with further involving them into scientific societies of Regional (Territorial) Minor Academies of School Youth of Ukraine. One of the main tasks of this project is to provide distance access to educational and research papers in due to increase the audience of educational activity in the frame of MASU. Such environment is intended to meet the school student needs for research activity, with use of distance learning technologies based on voluntary participation in a suitable time for each student. There is an opportunity to order and conduct an experiments at laboratory MANlab on-line and then receive results. Also it is implemented the opportunity to watch for conducting an experiment and distance access for particular management of it. Laboratory assistants conduct regular methodic conferences, distance learning profile schools, trainings and organize presentations of own activity in different scientific events of Ukraine and whole world.

It were created cognitive television projects «Intelekt.ua» and «Intelekt-TV», the internet project “Regional web-sites of Minor Academy of Sciences of Ukraine” in order to popularize the activity of Minor Academy of Sciences of Ukraine, involving the largest possible number of gifted and talented children into scientific and research activities and broadening the relevant information space of MASU.

Young scientists have an opportunity to present their results of creative activities on annual three-staged the All-Ukrainian competition defense of the MASU students scientific researches. It’s the biggest event of MASU aimed at stimulating the school youth interests to creative search, creating the conditions for formation of their

scientific outlook and mastering the methods of cognitive activity. The juries of such competition are the leading scientists, scientific and educational staff of Ukraine. Their professional competence, rich experience, objectivity and benevolence create the atmosphere of real intellectual competition.

The prizewinners receive privileges for entry to the higher educational institutions and scholarship of the President of Ukraine.

At the final stage of competition, web-cameras provide on-line translation of the students projections. And the visitors receive open access for the defense process of students project. Beside this, the quotient-criteria model is used for ensuring the objective evaluation of students knowledge. That's why, the influence of subjective factors on determining the results of competition is minimized and impossible to falsify them. The NC MASU designed a complex program for analysis of results and difficulties of competition. This program allows to consider the gained experience in the further improvement of its organization.

In recent years, the All-Ukrainian lectures, scientific readings, tele-conferences have become very popular, especially among high school students, pedagogues and leading scientists. The All-Ukrainian lectures are hold on the most actual issues on nuclear physics, nanotechnologies, astronomy, preservation of ecology etc. Lecture is holding in interesting way and available form for each student. Everybody interested can express own opinion, ask question and discuss with famous scientists. Above mentioned promotes a formation of school students integral scientific world and the modern outlook, an increasing the motivation to knowledge and creativeness, and gives an opportunity to affirm own views and beliefs.

Accordingly, it was created a dynamic educational and training space on the basis of the MASU educational institutions, scientific institutions etc. Right now it provides continuity of educational process for support gifted and talented children. MASU educational and training process gives school students the experience in detection of own "I", teaches to adequate methods of self-expression and encouraged to the self-affirmation. That's why, one of the MASU tasks is a training the individual self-affirmation as the preconditions for future professional and personal fulfillment. Self-affirmation is connected with desire to identify yourselves, establish their individuality, discovering its possibilities. Professional activity becomes as the space for realization of human talents and knowledge. Searching the spheres of own affirmation is a positive evidence of self-identity. However, the professional activity can be successful only in fact of maximum concentration of the individual essential powers. It means that person should prepare yourselves for a permanent and long work within a certain profession. Only in this case, she will achieve a professional self-affirmation, and, consequently, a professional fulfillment.

REFERENCES

1. Bekh I.D., *Personally oriented education. scientific methodical manual. Kyiv. Institute of content and teaching methods, 1998, 204 (in Eng).*
2. Kovbasenko L.I., Lykhota I.M., *Conceptual foundations and development of Minor Academy of Sciences of Ukraine. In. O.V. Lisovyi, Kyiv. LLC. Pedahohika 2012, 84 (in Eng).*

ӘОЖ378.4 (574)

Т. СЕРІКҚЫЗЫ, Г.Н. ГУБАЙДУЛЛИНА

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫНДА ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ
ЭМПАТИЯНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Болашақ педагог-психолог даярлау жүйесінде эмпатияны қалыптастыру мәселесі ерекше орын алады. Осы мақсатпен мақалада жоғары оқу орындарының оқу процесінде болашақ педагог-психолог мамандарының даярлау кезінде эмпатияның алатын орны және болашақ мамандардың тұлға ретінде қалыптасуындағы рөлі туралы сөз болады.

Түйін сөздер: білім беру, жоғары оқу орны, студент, тұлға, эмпатия.

МЕСТО ЭМПАТИИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ВЫСШЕГО
УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

В системе подготовки будущих педагогов-психологов особое место занимает проблема формирования эмпатии. С этой целью в статье рассматривается место эмпатии в учебном процессе при подготовке будущих педагогов-психологов, ее роль в формировании личности будущих специалистов.

Ключевые слова: образование, высшее учебное заведение, студент, личность, эмпатия.

THE PLACE OF EMPATHY IN EDUCATIONAL PROCESS IN THE HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTION

In system of training of future educational psychologists a specific place is held by a problem of formation of empathy. In article the place of empathy in educational process when training future educational psychologists is considered.

Keywords: education, higher educational institution, student, personality, empathy, empathy.

Болашақ педагог-психолог мамандардың тұлғалық дамуы және болашақ кәсіби іс-әрекетке дайындығын қалыптастыру мәселесі қазіргі жоғары оқу орындарының жұмысын кемелдендірудің теориясы мен практикасында өте маңызды болып табылады. Мұның себебі, жоғары оқу орнында оқу мерзімімен

сәйкес келетін, кәсіпті алғаш меңгеру кезеңі барысында жас адамның өмірде өзін-өзі анықтау процесі жүзеге асады, оның өмірге деген көзқарасы қалыптасады, іс-әрекет, мінез-құлық пен қарым-қатынастың дараланған әдістері мен тәсілдері меңгеріледі. Сонымен қатар басты мәселелердің бірі – студенттердің тұлғалық дамуымен қатар, оның маман ретінде кәсіби қалыптасуының ерекшеліктері мен заңдылықтары өз деңгейінде ескерілген оқыту процесінің жүйесін құру болып табылады.

Психологиялық ғылымдарда пайдаланып жүрген көптеген феномендер философия ілімдерінің әртүрлі салаларынан алынған. Солардың бірі – «эмпатия» ұғымы. Оның оқу тарихы ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында философия, этика, эстетика пәндерінен жарық көрген. Бұл түсініктің өзі симпатия деген этикалық түсінік пен неміс философиясы мен эстетикасында пайда болған сезімдеріне ену түсінігінен бастау алады. «Эмпатия» түсінігі ежелгі грек философиясының өзінде болған және адамдарда жанашырлық туғызатын рухани объективті жалпылық ретінде түсіндірілген. Неміс философтарының этикалық жүйелерінде эмпатия адам жанының қасиеті ретінде түсіндіріледі және қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастың, альтруизм мен әділеттіліктің реттеушісі ретінде қарастырылады.

Психологиялық ғылымға «эмпатия» терминін алғаш психолог Эдвард Титченер енгізген. Э. Титченер бойынша, эмпатия дегеніміз – эмоционалды жайкүйге жету, жанаршылық, адамның әсерленуіне ортақтасу [1, 18 б.].

Кеңестік психологтер эмпатия түсінігінің мазмұнын оны қабілет, процесс немесе күй ретінде анықтап, оны түрлі психикалық процестер мен жеке адамның психологиялық күйлерімен байланыстыра отырып қарастырған.

Бірқатар ғалымдар когнитивті эмпатияның анықтамасын, ақпараттың тек қана бейсаналы өңдеудің өнімі ретінде саналануымен сипатталатын, өзара әрекет субъектісінің тұлғалық күйлерін бейнелеудің бейсаналы процесі деп атап көрсетеді. Эмоционалды және когнитивті эмпатиядан бөлек, ғалымдар жеке адамға немесе топқа белсенді көмек көрсетумен сипатталатын әрекеттік, мінез-құлықтық түрін бөліп көрсетеді. Әрекеттік эмпатия жанашырлық эмоцияларына негізделген альтруистік табиғаты бар әкілдерге ие болады. Әрекеттік эмпатия әрекеттесуші жақтардың барынша түрде өзін ашуы мен өзін көрсетуіне жағдай туындатады.

Сонымен, эмпатия ұзақ тарихы бар ұғым және психотерапиямен айналысатын ғалымдарға өте қажет болып табылады. Бірқатар ғалымдардың пікірлері бойынша, дамыған эмпатия қарым-қатынас бойынша, серіктестің әлеміне енуді талап ететін, іс-әрекет түрлерінде жетістікке жетудің маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ондай іс-әрекетті жүзеге асыратын салаларға психология, педагогика, өнер, медицина мен журналистика жатады.

Эмпатия феноменін көп қырлы бағыттарды көрсететінін анықтауға болады. Біріншіден, эмпатия – қабылдайтын адамның ішкі дүниесі модельдеуге бағытталған психикалық процесс. Осындай ұсыныста эмпатияға оның динамикалық, процессуалды және фазалық сипатын анықтауға болады. Батыс психологтері Г. Барретт-Леннард, В. Айкес және тағы басқалар, эмпатияны психикалық процесс ретінде анықтайтын үш ретті фазаға бөліп берді:

1 Тыңдаушының қабылдауы мен резонансы, эмпатиялық ұғыну кезеңі, бұл уақытта субъект басқа адамның ойы мен сезіміне нақты қортындыға келеді.

2 Бұл көңіл күйге түсуі экспрессивті хабарлау, бұл уақытта субъект басқа адамға жанаршылық жайында қорытындыға келеді.

3 Эмпатиялық коммуникация кезеңі, бұл уақытта эмпатиялық түсініктер тексеріледі және бірін-бірі түсіну диалог жүзінде дамиды.

Орыс психологтері А.П. Сопиков [2], Т.П. Гаврилова [3] эмпатиялық процесті екі фазаға бөлді:

1 Көп түрлі ашық ауыспалы эмпатия объектісін қабылдау, оның сезімінің сапасы, белгісі және мазмұны жайында хабар алу.

2 Ішкі дүниесінде эмпатия объектісінің іс-әрекетінің ашық немесе жасырын жоспарын құру және оны өзінің меншікті құндылықтары және қажілеттілігімен салыстыру.

Екіншіден, эмпатия ұмтылысқа психикалық, эмпатиялық реакция ретінде қарастырылады.

Эмпатиялық реакцияның бірнеше түрі бар, оларды екі үлкен топқа бөлуге болады.

– топтың мінезіне жауап беретін эмпатиялық реакция;

– нақты бір тұлғаға бағытталған эмпатиялық реакция.

Үшіншіден, эмпатия, тұлғаның қасиеті немесе мүмкіншілігі ретінде анықталады, оның күрделі аффективті-когнитивті мінез құлықтық табиғаты бар. Бұл мүмкіндік басқа адамның күйзелісіне эмоционалды жауап беру арқылы ашылады [4].

Кейбір зерттеушілердің айтуы бойынша эмпатия – бұл басқа адамға берілетін эмоционалды тәжірибенің сигналына әсер ететін эмоционалды мүмкіндік.

Ал басқа зерттеушілер (Т.П. Гаврилова, Ю.Б. Типпенрейтер, И.М. Роджерс) эмпатияны мінез-құлыққа байланысты мүмкіндік дейді, ол басқа адамның жан дүниесінің күйзелісіне көмектесу, әсер, ықпал ету және альтуристикалық қасиеттер бойынша айқындалады.

Тұтасымен алғанда эмпатия – тұлғаның әлеуметтік психологиялық қасиеті, индивидтің әлеуметтік психологиялық мүмкіндіктерінің бір тұтастығы, бұл қасиет эмпатияның объектісіне де субъектісіне де ашылады.

Бұндай мүмкіндіктерге мынаны жатқызуға болады: басқа адамның

күйзелісіне эмоционалды әсер ету мүмкіндігі, басқа адамның эмоционалды жай-күйін тану мүмкіндігі, басқа адамның сезімі мен іс-әрекетін ойша елестету, басқа адамның күйзелісіне жеңілдететін әдістер қолдану мүмкіндігі.

Сол себепті эмпатия – бұл күрделі, көп қырлы феномен, оның құрылымы адамның эмоционалды, когнитивті мінез-құлығының біліктік дағдыларының мүмкіндігінің біртұтастығы.

Эмпатияның түрлері мен формаларын анықтайтын әртүрлі критерийлері бар. Мысалы:

- эмпатия генезисі (бұл критерияның негізіне қарап былайша бөлуге болады: орасан зор, эгоцентриалық, әлеуметтік эмпатия);
- эмпатияның диспозициялығы (тұлғалық және жағдайлық эмпатия);
- эмпатияның даму деңгейі (элементарлы-рефлекторлы және эмпатияның тұлғалық формасы).

Эмпатияның мұндай формасын анықтайтын критерийлер, эмпатиялық күйзелістерге бағытталған тәрізді тұлғаның жалпы бағытымен құндылық бағыттарымен байланысты келеді. Осы критерий бойынша, эмпатия бірге күйзелу және жанашырлық болып бөлінеді.

Екеуінің арасындағы, айырмашылық көрсетілетін эмоционалды жай-күйдің рефлексия дәрежесіне және эмпатия объектісінің идентификация дәрежесі бойынша жіктеледі. Бірге күйзелу эмпатия объектісі мен субъектісінің үлкен идентификациясымен сипатталса, ол жанаршылықпен салыстырғанда рефлексияға аз түседі.

Қазіргі кездегі психологияда мынандай фактімен ешкім таласпайды, эмпатия өзіне де басқа адамға да бағытталған. Эмпатияның өзіне бағытталған формасын бірге күйзелу, дискомфорттық сезім немесе тұлғалық дистресс дейді. Ол серігінің қабылдайтын жай-күйі шегіне жеткенде және эмпатия субъектісінің тұлғааралық сұранысының фрустрациянан пайда болған жағдайда туындайды. Осы кезде индивид эмпатия объектісі тәрізді күйзеліске түседі, бірақ ол өзіне бағытталады. Ол оның мазмұны бойынша анықталады: индивид болашақта қандай оқиғаға тап болатынына немесе өтіп кеткен уақиғаға күйзеледі. Өзіне бағытталған күйзеліс тұлғалық дистресті төмендеуіне әкеледі және индивидтің психологиялық қолайлығын қалпына келтіріп, қорғаныш функциясын атқарады [5].

Эмпатияның басқа біреуге бағытталған формасын қайғысына ортақтасу, жан ашу немесе эмпатиялық қамқорлық деп белгіленеді. Жан ашығанда индивидтің басқа адамның қолайсыз жағдайына күйзелу арқылы білінеді. Ол серігінің жағдайын түсініп, оған сезімдерін белсендіріп және одан көмек сұраған жағдайда пайда болады.

Аталып өткен эмпатияның түрлері басқа біреуге және оның сұранысына

әртүрлі мінез-құлық туындайды. Тұлғалық дискомфортта немесе дисстресте адам өзінің кері жағдайының алдын алуға күш салады, жанын жаралайтын жайттардан алыс болуға тырысады, «өзіне-өзі» тұра алатын стратегия құрады. Жан ашу немесе эмпатиялық қамқорлық, басқаша жағынан басқа біреуге альтуристтік әрекет немесе оның қиыншылыққа түсірген жайларын түзетуге ұмтылу «біреу үшін» стратегиясын құрайды.

Эгоцентриалық мотивациясы, құндылық бағытымен сипаталатын индивид, егер өзінің қолайлы жағдайының көзі біреу арқылы болса, басқа біреудің қолайсыздығын көргенде тұлғалық дисстрестті сезінеді.

Оқу процесіндегі қарым-қатынастағы эмпатияның алатын орны ерекше. Кеңестік ғалымдар А.А. Бодалев, Л.А. Петровская, Л.П. Буева, М.Г. Андреева, Б.Д. Парыгин, А.В. Петровская тұлғааралық қарым-қатынас кезіндегі эмпатияның алатын орнын ерекше атап көрсетті.

«Студент» термині латын сөзінен аударғанда белсенді ізденуші, білім ізденуші деген мағынаны білдіреді. Жалпы осы кезеңдегі дамуды үш түрлі бағытта сипаттауға болады:

– психологиялық сипатта – психикалық процестер, күйлер жиынтығы (бағыттылығы, темпераменті, мінезі, қабілеті);

– әлеуметтік сипатта – қоғамдық қатынастар, сапалар, белгілі бір әлеуметтік топқа қарау, ұлты және т.б.;

– биологиялық сипатта – жоғарғы жүйке жүйесінің типі, анализатор құрылымы, инстинктер, дене бітімі және т.б., басқаша айтқанда тұқым қуалау факторларына негізделген [6].

Жоғары оқу орнына түсудің өзі студенттің өзінің күші мен қабілетіне деген сенімін арттыра түседі. Екінші және үшінші курста жоғары оқу орнын, мамандықты таңдау дұрыстығы туралы сұрақ пайда болады. Үшінші курстың соңында кәсіби анықталу мәселесі толығымен шешіледі. Студенттердің оқу процесіне бейімделуі екінші курстың соңы – үшінші курстың басында аяқталады. Студенттердің бейімделуін қиындататын себептердің маңыздысы ретінде студенттердің басым көпшілігі ой тапсырмасын орындауға уақыттың жетіспеуін атаған.

Бірінші курс студенттерінің негізгі қиындығы: лекцияны жазу, оқулықпен жұмыс істеу, кең көлемді ақпаратты талдау және өз ойын жеткізу дағдысының болмауы. Бірінші курс студенттері мектептегі мұғалімнің олардың оқу әрекеттерін бақылап, қадағалау ерекшелігіне үйренгендіктен жоғары оқу орнының жағдайында өздерін ыңғайсыз, сенімсіз сезінеді.

Әр курстағы студенттердің дамуында өзіндік ерекшеліктер бар.

Бірінші курста бұрынғы мектеп оқушысы, талапкер студенттік өмірге бейімделеді. Студенттердің мінез-құлқында конформизм деңгейі жоғары болады.

Екінші курс – студенттердің белсенді оқу кезеңі. Оқыту мен тәрбиелеудің барлық формалары интенсивті түрде жүреді. Студенттердің бейімделу процесі аяқталады.

Үшінші курс – арнайы пәндер пайда болады және ғылыми жұмысқа деген қызығу күшейе түседі.

Төртінші курс – өз мамандығы бойынша оқу практикасынан өтіп, мамандықпен жақынырақ танысады. Оқу процесінде практикалық сипаттағы пәндер басым болады. Болашаққа байланысты практикалық мақсаттары айқындалып, жұмыс орнын анықтаумен сипатталады.

Студенттердің оқу іс-әрекетінің мотивтерінен оқу үлгерімі, белсенділігі тәуелді болады. Оқу іс-әрекетінің мотивтерінің негізгі үш түрін бөлуге болады: білім алуға бағытталған мотив, мамандық алуға деген бағыттылық, диплом алуға деген бағыттылық.

Оқу үлгерімінің жоғары болуына тұлғаның психикалық қасиеттері тікелей әсер етеді. Білім алуға деген бағыттылық мотиві мен студенттің академиялық үлгерімі арасында тікелей коррекциялық байланыс бар. Ал мамандық алуға деген бағыттылық пен диплом алуға деген бағыттылық академиялық үлгерім нәтижелеріне тікелей әсер етпейді.

Студенттермен жұмыс барысында педагог мотивациясының құрылымын, сонымен қатар олардың энергетикалық, ақыл-ой және т.б. өмірлік жағдайларды ескеру керек.

Студенттің іс-әрекеті мен дамуында маңызды рөлді дүние танымы алады. Ал сенімдер, көзқарастар, эмпатия жүйесі әртүрлі жағдайларды түсінуде, бағалауда, оның жүріс-тұрысында көрініс береді. Студенттердің мінез-құлқының, іс-әрекетінің әртүрлі болуы олардың темпераменттілігінің әртүрлігінде.

Темперамент тек адамның сезімінде, зейіннің ауысу жылдамдығында емес, сонымен қатар басқа да психикалық процестерде, мінез қырларында, студенттердің сабақ үстіндегі мінез-құлқында, күрделі ситуациялардағы реакцияларында, жауап беруінде т.б. көрініс береді.

Студенттік шақ адам өміріндегі негізгі әлеуметтік маңызы бар қасиеттердің дамуы үшін сенситивті кезең. Жоғары білім адамның психикасына, оның тұлғасының дамуына үлкен ықпал жасайды. Жоғары оқу орнында оқу кезеңінде студенттердің психикасының барлық деңгейі дамиды. Жоғары оқу орнында жақсы оқу үшін жалпы интеллектуалды даму деңгейі жоғары болу керек, атап айтсақ, қабылдау, ес, ойлау, зейін, танымдық, қызығулар кеңдігі т.б.

Студенттің психологиялық ерекшелігін білу қабілетін, жалпы интеллектуалды дамуын, қызығуын, эмпатиясын, мотивін, мінез қырын, темпераментін, жұмыс қабілеттілігін, сана сезімін және т.б. қазіргі оқу орнында нәтижелі топтық білім алу процесін қамтамасыз етеді.

Студенттік шақ жас ерекшелік психологиясы бойынша жастық шақтық кезең, яғни адамның өз болашағына айрықша үңіліп қарайтын кезең, өзімен-өзі ақылдасып, «жан дүниесіне үңілуге құштар» шағы деуге болады. Адам өзінің сыртқы табиғатын біліп, оның күшін өз игілігіне пайдалану үстінде өз жан дүниесінің жұмбақты сырларын білгісі келеді. Өзінің ішкі жан дүниесін, алуан түрлі сырларын адам өзі жақсы білсе, ол сыртқы дүниенің тәнге күнбе-күн жасайтын ықпалын түсініп, адамзат қоғамына пайдалы істер жасауға тырысады. Адамдардың өмір сүру құштарлығы, олардың мақсаттары адамның өзін-өзі тани білуімен сабақтас.

Жастық шақ кезеңдегі студенттердің психикалық дамуының қозғаушы күші қоршаған ортасы және ондағы қайшылықтар болып табылады. Бұл қайшылықтар өскелең жастардың адамгершілік қасиеттерін, ақыл-ой, эмпатиялық қасиеттерін, және шығармашылық күштерін үйлесімді дамыту жолымен шешіледі.

Жастық шақтағы адам өзіндік санасын дамыту арқылы моральдік-психикалық қасиеттерін бағалап, толық түсінуіне бірыңғай талаптар әсер етеді. Оқушы өзінің жеке өміріне, қабілетіне назар аударады, қойылатын талаптарға мінез-құлығына сәйкес немесе сәйкес еместігін сезеді. Әртүрлі іс-әрекеттерінің барысында балалардың кейбір ерекшеліктері еске алынады. Олар: өзін-өзі тәрбиелеу, келешек мамандықты таңдау, жолдастық сезім, достық қарым-қатынас, алғашқы махаббат сезімі, қорыта айтқанда эмпатия сезімдері.

Өмірдегі еңбектің, білім алудың, тіпті өмір сүру формасының адамгершілік-рухани қалыптасуы ондағы қарым-қатынас бірлігінің беріктігіне, тұрақтылығына байланысты. Адамның өз мінезін-құлығын аңғара алуы оның ар-ұжданына байланысты. Егер адам өз ар-ұжданының деңгейін біліп, оған кір келтірмей жүрсе оның көңілі көтеріңкі болады, өзіне-өзі сенімі арта түседі.

Білім беру саласындағы жаңа идеяларды және тәрбие бағыттарын жүзеге асыру үшін оларды өзін-өзі тәрбиелеу идеяларымен толықтырып, сондай-ақ оқу-тәрбие әдістерін жаңарту, оқушы мен мұғалім қарым-қатынасын өзара ынтымақтастыру арқылы адамгершілік дамудың жоғары деңгейіне жету көзделу қажет деп ойлаймыз.

Осы кезеңге дейін студент жастарына оқуға, сабаққа, тәртіпке, жолдастарына, үлкен адамдарға, ата-анасына деген сияқты қатынастарға жиі көңіл бөлініп келді. Алдағы уақытта, біз білім беру қызметкерлері студенттің жеке өміріне көбірек көңіл аударып, оларға көмектесу, дұрыс педагогикалық көңіл, әсіресе оның өзіне-өзі көңіл аударуын қадағалауымыз қажет. Атап айтқанда: өзін-өзі дұрыс бағалай білуін, өзін-өзі құрметтеуі және сыйлауы, өзін-өзі реттеуі және т.б.

Жастық шақтағы студенттердің өзін-өзі бағаламауы немесе құрметтемеуі өзінің тұлғалық қасиеттерін немесе құндылықтарын кемітуге әкеп соғады.

Мәселен, өзінің бағыт-бағдарын анықтай алмай, өзін құрметтемей, абыройын ойламайтын дәрежеде ол нашақорлыққа, ішімдікке, жезөкшелікке салынуына, қылмысқа қол ұруына себепкер болады. Мұндай жағдайына түсуіне себеп, оның бойында сенімсіздік пайда болып, қоғамнан немесе достарынан кек алуға өштеседі. Кейде оларға ешқандай жазалау, қорқыныш, дәлел әсер етпейді, себебі ол өзінің болашағына сенбей, пессимистік, эгоистік тұрғыда қарап, өзін-өзі, басқаны құрметтеуден қалады.

Сондықтан да студенттің өзін-өзі, қоршаған ортасын құрметтей білуге үйрететін бірден-бір жол, осы білім беру саласындағы «өзін-өзі тану» бағдарламасы деп ойлаймыз. Басқаларды құрметтей білуге үйретуді сөзбен немесе үндеу арқылы емес, тек адамгершілік-рухани сезімдерін дамыту арқылы және олардың тұлғалық абыройын біз, үлкендер, құрмет ете отырып қалыптастыра аламыз.

Студент жастарының адамгершілік-рухани қасиеттер арқылы эмпатия сезімдерін қалыптастыру олардың өзін-өзі тәрбиелеу арқылы жүзеге асырылады. Тұлғаның өзін-өзі реттеуі кезінде сыртқы ортаға, өз міндеттеріне саналы қатынасы және өз болашағына көз жүгіртіп, талаптанушылығы негізінде пайда болған қажеттілік – бұл өзін-өзі тәрбиелеу факторы.

Адам бойындағы қажеттілік, жауапкершілік, қызығушылық, абырой сияқты рухани сезімдердің дұрыс қалыптасуы тұлғаның өзін-өзі реттеуге толық мүмкіндіктер береді. Педагогикалық-психологиялық процесте оқуға зорлау, тәрбиеге күштеу, бағындыру баланы ынтасыз, жігерсіз, яғни өзін-өзі реттеуден, достарының жан дүниесіне эмпатиялық сезімінің болуынан безіндіреді. Қазіргі жаңа оқыту технологиялары мен әдістемелері көбірек өзін-өзі реттеу жұмысына бағытталуы тиіс.

Ұлы ойшыл Абай адамның өсіп-жетілуіндегі тәрбиенің рөліне ерекше тоқтала келе, өзінің он тоғызыншы қара сөзінде: «Адам баласы туа сала есті болмайды. Естіп, көріп, ұстап, татып, естілердің айтқандарын есте сақтап қана естілер қатарында болады», – деп ақыл естің тәрбиенің жемісі арқылы жетілетінін ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді [7].

Сонымен, жоғары оқу орындарының оқу процесінде болашақ педагог-психолог мамандарын даярлау кезінде эмпатияның алатын орны ерекше, оны есепке алу керек және эмпатия сезімді арнайы тәрбиелеу және дамыту керек.

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Шульц Д.П. История современной психологии / Пер. с англ. А.В. Говорунов, В.И. Кузин, Л.Л. Царук / Под ред. А.Д. Наследова / Д.П. Шульц, С.Э. Шульц. – СПб.: Изд-во «Евразия», 2002.

2. Сопиков А.П. Механизм эмпатии / А.П. Сопиков // Вопросы психологии познания людьми друг друга и самопознания. – Краснодар, 1977.

3. Гаврилова Т.П. Эмпатия как специфический способ познания человека человеком / Т.П. Гаврилова // Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. – Краснодар, 1975.
4. Маклаков А.Г. Общая психология: учеб. для студентов вузов / А.Г. Маклаков. – СПб.: 2008. – С. 61.
5. Намазбаева Ж.И. Психология / Ж.И. Намазбаева. – Алматы, 2005.
6. Менджерицкая Ю.А. Эмпатия в межличностном общении: учеб. пособие / Ю.А. Менджерицкая. – М., 2007. – С. 63.
7. Құнанбаев А. Шығармаларының толық жинағы (екі томдық) / А. Құнанбаев. – Алматы, 2002.

REFERENCES

1. Shul'c D.P., Shul'c S.Je., *Istorija sovremennoj psihologii. Per. s angl. A.V. Govorunov, V.I. Kuzin, L.L. Caruk. Pod red. A.D. Nasledova. SPb. Izd.vo Evrazija, 2002 (in Russ).*
2. Sopikov A.P., *Mehanizm jempatii. Voprosy psihologii poznanija ljud'mi drug druga i samopoznanija. Krasnodar, 1977 (in Russ).*
3. Gavrilova T.P., *Jempatija kak specificheskij sposob poznanija cheloveka chelovekom. Teoreticheskie i prikladnye problemy psihologii poznanija ljud'mi drug druga. Krasnodar, 1975 (in Russ).*
4. Maklakov A.G., *Obshhaja psihologija. ucheb. dlja studentov vuzov. SPb. 2008.*
5. Namazbaeva Zh.I. *Psihologija. Almaty, 2005 (in Russ).*
6. Mendzherickaja Ju.A. *Jempatija v mezhlichnostnom obshhenii. Ucheb. posobie. M., 2007 (in Russ).*
7. Qunanbaev A., *Shyqarmalarynyn tolyq zhinaqy. eki tomdyq. Almaty, 2002 (in Kaz).*

ЖАҢАНДЫҚ КЕҢІСТІККЕ ҰМТЫЛҒАН ЖАСТАРМЫЗ

Мақалада тұтас адамзаттың күрмеуі қиын мәселелерінің түйінін тарқатуға тырысқан жастардың кез келген халықтың әлеуметтік құндылығы және дамудың қозғалтқышы есебіндегі рөлін паш еткен Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысы сипатталды. Аталмыш конференция Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналып өткізілді.

Түйін сөздер: жастар миссиясы, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары, студенттік ғылыми үйірме.

МЫ – МОЛОДЕЖЬ, СТРЕМЯЩАЯСЯ В ГЛОБАЛЬНОЕ ПРОСТРАНСТВО

В статье освещены события по проведению Республиканской научно-практической конференции, обозначившей роль молодежи, которая стремится к решениям общечеловеческих проблем и является социальной ценностью любого народа, двигателем развития. Данная конференция посвящена 25-летию независимости Республики Казахстан.

Ключевые слова: миссия молодежи, научно-исследовательская работа студентов, студенческий научный кружок.

WE ARE YOUNG PEOPLE, WHICH ARE TENDING TO THE FUTURE

The events on the organization of the Republican scientific and practical conference which is marked the role of young people who are the social value of any nation and the generator of the progress aspired to the solution of universal issues are considered in the article. The conference is devoted to the 25th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: youth mission, research work of students, students scientific society.

2016 жылдың 14 сәуірінде С. Аманжолов атындағы ШҚМУ қабырғасында «Жаһандық ғылыми кеңістіктегі жастар миссиясы: келелі мәселелері мен мүмкіндіктер көкжиегі» атты студенттер мен жас ғалымдардың Республикалық конференциясы өтті. Аталмыш конференция аясында «Филология, тарих, саясаттың өзекті мәселелері және жастар көзқарасы»; «Жас ғалымды қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық аспектілері»; «Экономикалық және құқықтық түрленулер: жаһандану және жас ғалымдар»; «Жаратылыстану ғылымдары саласындағы жастар – елдің ғылыми-техникалық және инновациялық дамуының көрсеткіші» бағыттарында секциялық отырыстар өткізілді. Конференцияға Астана қаласындағы Қазақ Гуманитарлық Заң университетінен, Алматы қаласындағы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясынан, Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінен, Семей қаласындағы Қазақ инновациялық заң университетінен ат аркалап келген студенттер, магистранттар мен жас ғалымдар, қала мен облыс мектептерінің оқушылары, академиялық ұтқырлық бағдарламасы бойынша ШҚМУ қабырғасында білім алып жатқан Корей, Польша, Қытай елдерінің студенттері, ШҚМУ докторанттары мен магистранттары, «Жас талап», «Ғылым граниті», СҒЗЖ республикалық байқауының, С. Аманжолов атындағы шәкіртақыны тағайындау байқауының қатысушылары мен жеңімпаздары, жалпы саны 300-ден аса адам қатысты. Д. Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университеті, Шығыс Қазақстан облысының тілдерді дамыту жөніндегі басқармасы, Зәки Ахметов атындағы №16 мектеп, Қ. Нұрғалиев атындағы №43 мектеп-гимназиясы, халықаралық «Нұрорда» мектебі атынан құттықтау хаттар келіп түсті. Германиядағы Гёттинген университетінің профессоры Чоймаа Дуламсурен және Ресей Федерациясы Барнаул қаласындағы Алтай мемлекеттік университетінің профессоры Демчик Евгения Валентиновна, Қытай Халық Республикасы ұлттар университеті Қазақ әдебиеті кафедрасы (менгерушісі Нұрбақан Кәлелқан) видеоқұттықтауларын жолдады. Қазақстан-Америка Еркін университетінің вице-президенті, CO-Serve International халықаралық білім беру ұйымының атқарушы директоры Дэниел Бэлласт мырза конференцияның мәртебелі мейманы ретінде көпшілік алдында сөз сөйледі. Ғылыми конференцияда ғылыми кеңістіктегі жастардың орнын айқындау мақсатында арнайы қонақтар өз баяндамаларын жасағаннан кейін, конференция қарары қабылданды.

Конференция қатысушыларының ұсыныстары келесідей:

– қазақстандық ғылымды дамыту ісіндегі жастар миссиясын айқындау, жаһандық білім-ғылым кеңістігіне ықпалдасудың тиімді механизмін құрастыра отырып, ШҚМУ студенттері үшін мүмкіндіктер көкжиегін ашу, жоғары мектеп оқытушылары мен ғалымдардың ұрпақтық сабақтастығына ұйымдастырушылық негіз қалыптастыру;

– С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің негізінде жұмыс істейтін ғылыми мектептер мен студенттік ғылыми үйірмелердің қызметіне қалалық мектеп оқушыларын қатыстыру, шараларды бағалау;

– конференция материалдарының жинағына еніп, Start Up жобалардың идеяларына негіз болған үздік зерттеу жұмыстарының кейінгі жүзеге асырылуына жәрдемдесу, аталмыш іске үкіметтік емес ұйымдардың аймақтық филиалдарын және бизнес-кұрылымдарды барынша тарту;

– университет қабырғасында білім алып жатқан студенттердің ілкімді ұзақ мерзімді жобаларының коммерциализациялануына жәрдемдесу, менторлық көмек алуының мүмкіндіктерін қарастыру.

Жаһандық кеңістікке бет алған жастардың батыл қадамдарына басты куәгер болған С. Аманжолов атындағы ШҚМУ стратегиялық даму және ғылыми жұмыс жөніндегі проректоры Ердембеков Бауыржан Аманкелдіұлы 2016 жылдың 4-9 сәуірі аралығында өткен Ғылым мен шығармашылық апталығының қорытындысын шығарып, үздіктерді марапаттады. Атап айтсақ: «Үздік студенттік ғылыми үйірме» аталымының 1-орын иегері – «Физик» СҒҮ (ғыл.жетекшісі – физика және технологиялар кафедрасының профессоры, ф.-м.ғ.д. Квеглис Л.И.); 2-орын иегері – «Орхидея» СҒҮ (ғыл.жетекшісі – биология кафедрасының доценті, б.ғ.к. Игисина Ж. Т.); 3-орын иегері – «Ықпалдастық үрдістерінің күшеюі тарапындағы мемлекеттік басқару» (ғыл.жетекшісі – экономика және басқару кафедрасы доцентінің м.а., экон.ғ.к. Кинашева Ж.Б.).

«Ғылыми зерттеу жұмысын ұйымдастыру бойынша үздік факультет» аталымының жеңімпазы – Тарих, филология және халықаралық қатынастар факультеті. Белсене қатысқаны үшін Жаратылыстану ғылымдары және технологиялар факультеті марапатталды. Сондай-ақ конференцияның пленарлық отырысында «Мамандық бойынша үздік студент» байқауының жеңімпаздары да айқындалды.

Студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерін дамыту орталығының ұйымдастыруымен өткен «Жаһандық ғылыми кеңістіктегі жастар миссиясы: келелі мәселелері мен мүмкіндіктер көкжиегі» атты Республикалық конференция ғылымға таласы бар жастардың таяу болашақтағы миссиясын айқындап бергені хақ.

*Студенттер мен жас ғалымдардың
ғылыми зерттеулерін дамыту орталығы*

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

АБЫЛАЙХАНОВА Тана Абылайхановна – старший преподаватель, зав. кафедрой экономики и управления ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: tablaihanova@mail.ru

АБЫЛКАСОВА Гульжан Екпергеновна – к.х.н., доцент кафедры химии ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Abylkassova@mail.ru

АКБАЕВ Бакытжан Мэлсович – магистрант 1-го года обучения, специальности 6М051000-«Государственное местное управление» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Bakitjan_777@mail.ru

АКЕНТЬЕВА Екатерина Валерьевна – магистрант 2-го года обучения специальности 6М011300 «Биология» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: yekaterina.akentyeva@mail.ru

АМАНГЕЛДІ Айгерім – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ 6М020300-«Тарих» мамандығының 2-ші оқу жылының магистранты. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: Amangeldikizi_22@mail.ru

ӘЛИХАН Жолдыбек – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «5В071000-Материалтану және жаңа материалдар технологиясы» мамандығының 4-ші курс студенті, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: alihan.zholdibek@yandex.ru

ӘЛКЕНОВА Мөлдір Сайлаубекқызы – магистрант 1-го года обучения специальности 6М060200-Информатика ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: mol_-93@mail.ru

БЕДЕЛҚАНОВА Айдана Беделқанқызы – магистрант 1-го года обучения специальности 6М050600 «Экономика» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: baidana@mail.ru

БЕЙСЕМБАЕВА Роза Сейдахметова – к.г.н., доцент ВАК, ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: raimhanova@bk.ru

БЕКТАСОВА Гульсым Сафуановна – к.филос.н., доцент кафедры физики и технологий ВКГУ имени С. Аманжолова, зав. кафедрой физики и технологий, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: bektasovags@mail.ru

БЕРИКБОЛОВА Асель Жумағалиевна – филология ғылымдарының кандидаты, журналистика және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының аға оқытушысы. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: assel_82@inbox.ru

БИДАХМЕТОВА Бибінуір Ерлікқызы – магистрант 1-го года обучения специальности «Экономика» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Zhadyra_78_@mail.ru

БОЛГИБАЕВА Акмарал Бекболатовна – магистрант 2-года обучения специальности «Биология» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: akmaral_vkgk@mail.ru

БУЛЬТЕКОВА Айгерім – 6M011300-Биология мамандығының 2-ші оқу жылының магистранты, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: Aikonti0392@bk.ru

БУРУНБЕТОВА Қарлығаш Қабдырахмановна – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Биология» кафедрасы. С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: burunbetova@mail.ru

ГУБАЙДУЛЛИНА Гаян Нурахметовна – п.ғ.к., С. Аманжолов атындағы ШҚМУ педагогикалық білім және менеджмент кафедрасының доценті, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: gaina_09@mail.ru

ДАУЛЕТКИРЕЕВ Сагит Жанабекович – магистрант 1-го года обучения специальности 6M050600-«Экономика» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: sagit@mail.ru

ДЮСЕНБАЕВА Ардақ Толеуовна – п.ғ.к., педагогикалық білім беру және менеджмент кафедрасының аға оқытушысы, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: ardakdt@mail.ru

ЖАНБОСИНОВА Альбина Советовна – д.и.н., профессор ВКГУ имени С. Аманжолова, заведующая кафедры Истории Казахстана, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: sovetuk@rambler.ru

ЖАНТАСОВА Женискуль Зейнешовна – к.т.н., зав. кафедры КМиИТ ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: zheniskul_z@mail.ru

ЖАРЫМХАНОВ Ермек Жарымханұлы – магистрант 2-го года обучения специальности 6M012300 «Социальная педагогика и самопознание» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: ermek.zharymhanov@mail.ru

ЗАВАЛКО Надежда Александровна – д.п.н., профессор кафедры педагогического образования и менеджмента ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: zavalko_na@mail.ru

ЗАХИТОВ Бекжан Даулетбекулы – студент 4-го курса специальности 5B071000-«Материаловедение и технология новых материалов» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Bekzhan_z_94@mail.ru

ЗУЕВ Михаил Игоревич – аспирант Института одаренного ребенка НАПН Украины, г. Киев, Украина. E-mail: ic@man.gov.ua

ИГИСИНОВА Жамал Тұрсынғожақызы – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ-дың биология кафедрасының доценті, биология ғылымдарының кандидаты. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: igisinova.j@mail.ru

ИКЕНОВА Аерке Ерболқызы – магистрант 2-го курса специальности 6M060200-Информатика ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: erke_ikenova@mail.ru

КАДЫРОВА Айнагуль Сабеновна – к.п.н., ст. преподаватель кафедры КМиИТ ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: luiza-kas-2012@mail.ru

КАЙГОРОДЦЕВ Александр Александрович – д.э.н., профессор кафедры экономики и управления ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: kayaleh@mail.ru

ҚАЙРАТУҰЛЫ Мәди – магистрант 1-го года обучения специальности «Юриспруденция» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: madi9311@gmail.com

ҚАКИБАЕВА Назгуль Сайлауовна – магистрант 1-го года обучения, специальности 6М030100-«Юриспруденция» кафедры уголовного права и уголовного процесса ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: nazeka.best@mail.ru

КАЛИБЕКОВА Мәдина Мұратбекқызы – магистрант 2-го года обучения специальности 6М060700 «Биология» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: mamuya.m@inbox.ru

КАНТАЙ Нургамит – инженер-оператор лаборатории ПиРФ ННЛ КП ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: nurgan85@mail.ru

ҚАНАТОВА Маржан Қанатқызы – 6М010300 «Педагогика және психология» мамандығының 2-оқу жылының магистранты, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: Kanatova.m_1992

КАСЕНОВА Богдана Советовна – магистрант 1-го года обучения, специальности «6М030100-Юриспруденция» кафедры уголовного права и уголовного процесса ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: bonuya_93.kz@mail.ru

ҚАРЫҚБАЕВА Айдана Асқарбекқызы – магистрант 2-го года обучения специальности «Биология» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: arhat-89.89@mail.ru

КВЕГЛИС Людмила Иосифовна – д.ф.-м.н., профессор ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: <kveglis@list.ru>

КЕШУБАЕВА Әсел Асқарқызы – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ, Тарих, филология, халықаралық қатынастар факультеті, 5В050400 – «Журналистика» мамандығының 4-курс студенті. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: asel_0307@inbox.ru.

КИНАШЕВА Жадыра Болатовна – кандидат экономических наук, доцент ВКГУ имени С. Аманжолова, кафедра «Экономики и управления», г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Zhadyra_78_@mail.ru

КУЗЬМИНА Галина Николаевна – кандидат сельскохозяйственных наук, СНС лаборатории биотехнологии ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: galina.kuzmina.00@list.ru

МАМУКАНОВА Лейла Лашинқызы – магистрант 2-го года обучения специальности 6М010300-Педагогика и психология, факультет психологии, педагогики и культуры, кафедра педагогического образования и менеджмента ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: muz-mll@mail.ru

МУРАТБЕКОВ Бекжан Муратбекулы – студент 4-го курса специальности «5В071000-Материаловедение и технология новых материалов» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: bekzhan_94_vko@mail.ru

МЫРЗАГАЛИЕВА Анар Базаровна – доктор биологических наук, профессор кафедры биологии ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: anara_ykgu@mail.ru

НУРИХАНОВА Сымбат Мұратханқызы – магистрантка 2-го года обучения специальности «История»-6М020300 ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: s_muratkhankyzy@list.ru

ОРАМАЛОВА Айзат Женискановна – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ 6М010300 «Педагогика және психология» мамандығының 2-ші оқу жылының магистранты, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: aizat.ogamalova@mail.ru

ӨСКЕМБАЙ Әлия Ақымқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: Azaera@mail.ru

ПЕЩЕРИНА Татьяна Викторовна – заместитель директора Национального центра «Малая академия наук Украины» по учебно-воспитательной работе, г. Киев, Украина. E-mail: man@man.gov.ua

ПОЛЯКОВ Борис Николаевич – доктор технических наук, профессор, член-корреспондент Академии Инженерных наук Российской Федерации, Почётный Учёный Европы, г. Екатеринбург, Россия. E-mail: bpoliakov@hotmail.com, почтовый адрес – “1210 N. HIGHLAND STREET Apt#310 ARLINGTON, VA22201, USA”

РАИМХАНОВА Эльвира Исатаевна – студентка 5 курса специальности 5В011600 «География» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: raimxanova@bk.ru

РАМАЗАНОВА Мерейлі Қайратқызы – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ 6М060700-Биология мамандығының 2-ші оқу жылының магистранты. Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: ramazanova.mereili@yandex.kz

РАХИМБАЕВА Гауһар Қинаятқызы – филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: grk_15@mail.ru

РАХИМБЕРДИН Куат Хажумуханович – д.ю.н., заведующий кафедры уголовного права и уголовного процесса ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: matai71@mail.ru

САДАКБАЕВА Акмарал Кудайбергеновна – магистрант 2-го курса специальности 6М060200-Информатика ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: akmaral_s_k_87@mail.ru

САДИБЕКОВ Айдар – инженер ВКГТУ имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Sadibekov@mail.ru

САДУАҚАСОВА Зайраш Амангелдіқызы – магистрант 2-го года обучения специальности 6М011200-«Химия» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: zairash75@mail.ru

САКЕНОВА Римма Ерболатқызы – преподаватель кафедры физики и технологий, магистр педагогических наук ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: Sakenova_rimma@mail.ru

СЕЙЛХАНОВ Олжас – сотрудник Назарбаев интеллектуальной школы химико-биологического направления, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: seilhanov_oljas@mail.ru

СЕРІКҚЫЗЫ Толқын – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ 6М012300-Педагогика және психология мамандығының 2-ші оқу жылының магистранты, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: serikkyzy.tolkyn@mail.ru

СМАГУЛОВ Азамат Болатович – магистрант 1-го года обучения специальности «Юриспруденция» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: azamatsmagulov@bk.ru

СТАРИКОВ Сергей Васильевич – орнитолог, сотрудник Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея г. Усть-Каменогорска, Казахстан. E-mail: starikov60@mail.ru

СТЕПАНОВА Виктория Евгеньевна – преподаватель кафедры русской филологии, мировых языков и перевода ВКГУ имени С. Аманжолова, преподаватель, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: vic-stepan@list.ru

ТЕМИРБЕКОВ Нурлыхан Муканович – к.т.н., декан факультета естественных наук и технологий ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: nurik_tem@mail.ru

ТЛЕУБАЕВА Талжан Токтаргожаевна – С. Аманжолов атындағы ШҚМУ 6М011700 «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-ші курс магистранты, Өскемен қ., Қазақстан. E-mail: takonai92@mail.ru

ТУСУПЖАНОВ Айдын Елеусызович – заведующий лабораторией прикладной и радиационной физики ННЛ КП ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: aidyn.tussupzhanov@mail.ru

ТҰРСАҒАТОВ Дәурен Қуатбекұлы – магистрант 1-го года обучения специальности 6М030100-«Юриспруденция» ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: dauren_tursagatov@mail.ru

ФЕДОСОВА Светлана Александровна – кандидат филологических наук, профессор кафедры русской филологии, мировых языков и перевода ВКГУ имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан. E-mail: fedossova.svetlana@mail.ru

ШКИЛЬ Людмила Леонидовна – кандидат философских наук, доцент кафедры философской антропологии Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, г. Киев, Украина. E-mail: Shkill@bk.ru

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

Техника, технология және физикалық-математикалық ғылымдар
Техника, технология и физико-математические науки
Engineering, technology, physical and mathematical sciences

Ж. ӘЛИХАН, А.Е. ТҮСПЖАНОВ, Н. ҚАНТАЙ, Г.С. БЕКТАСОВА
МОДИФИКАЦИЯ ЛАНҒАН ҚОЛАНЫ БАЛҚЫТЫП АЛУ
ЖӘНЕ ҚОЛАНЫҢ ФИЗИКА-МЕХАНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ5

М.С. ӘЛКЕНОВА, Н.М. ТЕМІРБЕКОВ
ТЕХНОЛОГИИ СОЗДАНИЯ ВИРТУАЛЬНЫХ ТУРОВ.....12

Ж.З. ЖАНТАСОВА, А.С. КАДЫРОВА,
А.К. САДАКБАЕВА, А.Е. ИКЕНОВА
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И РОЛЬ РОБОТОТЕХНИКИ В
СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ24

Б.Д. ЗАХИТОВ, А.Е. ТУСУПЖАНОВ,
Н. КАНТАЙ, Г.С. БЕКТАСОВА
ПОЛУЧЕНИЕ ПОКРЫТИЙ НА ПОДЛОЖКЕ ИЗ АМГ-6 И ИССЛЕДОВАНИЕ
ИХ ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК33

L.I. KVEGLIS, R.E. SAKENOVA,
G.S. BEKTASOVA, A.B. SADIBEKOV
EMERGENCE AND DISTRIBUTION OF WAVES OF BURNING
AND DEVELOPMENT OF CRACKS IN ZONES OF LOCALIZATION
OF PLASTIC DEFORMATION.....41

B.M. MURATBEKOV, A.E. TUSSUPZHANOV,
N. KANTAI, O.B. SEILKHANOV, G.S. BEKTASOVA
SMELTING AND RESEARCH OF PHYSICAL AND MECHANICAL PROPERTIES
OF INVAR Fe-Ni-Co WHICH USING IN CRITICAL PARTS OF TURBINE SITES54

B.N. POLYAKOV
NEW TECHNOLOGIES AND THE EQUIPMENT FOR PRODUCTION
OF HIGH-QUALITY BILLETS AND HEAVY I-BEAMS63

Жаратылыстану ғылымдары және медицина
Естественные науки и медицина
Natural sciences and medicine

А.А. БУЛЬТЕКОВА, Қ.К. БУРУНБЕТОВА
 ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖАРТЫЛАЙ ҚАТТЫҚАНАТТЫЛАРЫ
 (HETEROPTERA) ФАУНАЛЫҚ ҚҰРАМЫНА.....77

М.М. КАЛИБЕКОВА, Г.Н. КУЗЬМИНА
 МЕТОДЫ ОСВОБОЖДЕНИЯ ИСХОДНЫХ ФОРМ ГИБРИДОВ ПОДСОЛНЕЧНИКА
 ОТ СЕМЕННОЙ ИНФЕКЦИИ ГРИБАМИ: BOTRYTIS CINEREA PERS.
 И SCLEROTINIA SCLEROTIORUM (LIB.) DE BARY84

М.Қ. РАМАЗАНОВА, Ж.Т. ИГИСИНОВА
 ҚАЛЖЫР ӨЗЕНІ БАСЕЙІНІ ЖАҒДАЙЫНДА INULA HELENIUM L. ЖЕР ҮСТІ
 БӨЛГІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫС ЕРЕКШЕЛІГІ
 ЖӘНЕ ӨСІМДІК ШИКІЗАТЫНАН ИНУЛИН МӨЛШЕРІН АНЫҚТАУ92

Z.A. SADUAKASSOVA, G.E. ABYLKASSOVA
 METHODOLOGICAL ASPECTS OF TEACHING SUBJECT CHEMISTRY
 IN ENGLISH LANGUAGE IN THE 8th GRADE101

С.В. СТАРИКОВ, Е.В. АКЕНТЬЕВА
 ГНЕЗДОВАЯ ПОПУЛЯЦИЯ СТЕПНЫХ ОРЛОВ (*Aquilanipalensis*)
 В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ 110

А.Б. МЫРЗАГАЛИЕВА, А.Б. БОЛГИБАЕВА, А.А. КАРЫКБАЕВА
 РЕСУРСНЫЙ СТАТУС ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ ФЛОРЫ
 ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА 118

Р.С. БЕЙСЕМБАЕВА, Э.И. РАИМХАНОВА
 ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПРИРОДНЫХ УСЛОВИЙ И РЕСУРСОВ
 БЕСКАРАГАЙСКОГО РАЙОНА126

Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар
Общественные и гуманитарные науки
Social sciences and humanities

Б.М. АҚБАЕВ, Ж.Б. КИНАШЕВА
 ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНА:
 ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И РЕГУЛИРОВАНИЕ (на материалах ВКО)133

Ә.А. АМАНГЕЛДІ, Ә.А. ӨСКЕМБАЙ
 ЕЛБАСЫ Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫМЕН ҚОЛҒА АЛЫНҒАН
 БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР141

А.Б. БЕДЕЛҚАНОВА, Т.А. АБЫЛАЙХАНОВА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ	147
Б.Е. БИДАХМЕТОВА, Ж.Б. КИНАШЕВА ТҰРҒЫН ҮЙ САЛАСЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ ТЕТІКТЕРІ	155
С.Ж. ДАУЛЕТКИРЕЕВ, А.А. КАЙГОРОДЦЕВ ОЦЕНКА ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ НОВОЙ ТЕХНИКИ НА ПРОИЗВОДСТВЕ	167
Н.С. КАКИБАЕВА ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА.....	174
Б.С. КАСЕНОВА ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ, СОВЕРШЕННЫХ ЖЕНЩИНАМИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: НА ПРИМЕРЕ ХИЩЕНИЙ.....	182
Ә.А. КЕШУБАЕВА, А.Ж. БЕРИКБОЛОВА ДИДАХМЕТ ӘШІМХАНҰЛЫНЫҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ» ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ	189
М. ҚАЙРАТҰЛЫ, К.Х. РАХИМБЕРДИН КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОНФЛИКТОВ В МЕСТАХ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ	199
С.М. НУРИХАНОВА «СТРУКТУРА ПОВСЕДНЕВНОСТИ» В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ (К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ)	207
Г.Қ. РАХИМБАЕВА, Т. ТЛЕУБАЕВА ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ КӨПНҰСҚАЛЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ («Мырзаш батыр», «Тобағұл батыр» жырлары негізінде)	214
А.Б. СМАГУЛОВ, К.Х. РАХИМБЕРДИН ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ БОРЬБЫ С ЭКСТРЕМИЗМОМ: ИСТОРИЯ ВОПРОСА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.....	220
Д.Қ. ТҰРСАҒАТОВ ЗЛОСТНОЕ УКЛОНЕНИЕ ОТ УПЛАТЫ СРЕДСТВ НА СОДЕРЖАНИЕ ДЕТЕЙ	228
S.A. FEDOSOVA, V.E. STEPANOVA METHODS OF SPEAKING SKILLS FORMATION	237
L.L. SHKILL AN APPETENCE TO DEATH AS AN EXISTENTIAL COGNITION OF AN INDIVIDUAL IN PHILOSOPHY BY GEORGES BATAILLE.....	244

Психологиялық-педагогикалық ғылымдар
Психолого-педагогические науки
Psychological and pedagogical sciences

А.Т. ДЮСЕНБАЕВА, М.Қ. ҚАНАТОВА
 АНА ТІЛІ САБАҒЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН
 ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛ
 БАЙЛЫҒЫН ДАМУЫНДАҒЫ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗІ252

А.Т. ДЮСЕНБАЕВА, А.Ж. ОРАМАЛОВА
 СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ
 АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН
 ДАМУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ259

Н.А. ЗАВАЛКО, Е.Ж. ЖАРЫМХАНОВ
 ОПЫТ РАБОТЫ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННЫХ ЦЕНТРОВ И УЧРЕЖДЕНИЙ
 ПО РАБОТЕ С ДЕВИАНТНЫМИ ПОДРОСТКАМИ267

М.І. ZUEV
 ORGANIZATION AND CONTENTS OF PRE-UNIVERSITY PREPARATION
 OF TALENTED AND GIFTED SCHOOL YOUTH IN GREAT BRITAIN.....276

Л.Л. МАМУКАНОВА
 К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ БАЛЕТНОГО ЖАНРА
 НА ЗАНЯТИЯХ МУЗЫКАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОГО ЦИКЛА
 (НА ПРИМЕРЕ БАЛЕТА «ЩЕЛКУНЧИК» П.И. ЧАЙКОВСКОГО).....283

Т.У. PESCHERINA
 MINOR ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE AS AN INNOVATIVE
 ENVIRONMENT FOR SELF-AFFIRMATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS293

Т. СЕРІКҚЫЗЫ, Г.Н. ГУБАЙДУЛЛИНА
 ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫНДА ОҚУ ПРОЦЕСІНДЕ ЭМПАТИЯНЫҢ
 АЛАТЫН ОРНЫ301

Жаңа басылымдар
Новые издания
Section new publications

ЖАҒАНДЫҚ КЕҢІСТІККЕ ҰМТЫЛҒАН ЖАСТАРМЫЗ.....310

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
 СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
 INFORMATION ABOUT THE AUTHORS313

**Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің «Шығыстың аймақтық хабаршысы»
ғылыми журналының авторларына арналған ереже**

«Шығыстың аймақтық хабаршысы» ғылыми журналы С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінде 1999 жылдан бастап шығарылады.

Журнал тоқсанына бір рет шығады және келесі тараулардан тұрады: техника, технология және физикалық-математикалық ғылымдар; жаратылыстану ғылымдары; медицина, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар; психологиялық-педагогикалық ғылымдар.

Жариялауға ұсынылған материалдарға қойылатын талаптар:

1. Берілген тақырып бойынша қазіргі заманғы білім деңгейін қамтып көрсету, ғылыми-техникалық сауалдары білікті түрде ұсыну, ықшамды және әдеби, мазмұнға сапалы суреттерге ие болуы қажет.

2. Мақалалар бір данада ұсынылады. Мақаланың көлемі компьютермен терілген мәтінінде 10 беттен аспауы керек (шолу сипаттағы мақалалар – 15 б. дейін), жиектері: жоғары және астыңғы жақтары – 2,0 см, сол және оң жақтары – 2,0 см., Times New Roman 14 шрифтпен, аралық интервал – 1 см., ені бойынша теңестіру арқылы Word 2007 редакторында басылуы тиіс. Азат жол – 1,25 см. Суреттер саны бестен аспауы керек. **ӘОЖ** индексін мақаланың сол жақ үстіңгі бөлігінде көрсету қажет. Одан кейін беттің ортасына әріптермен (майлы қаріппен) авторлардың аты-жөні және тегі, келесі жолдан кіші әріптермен жұмыс жасалған ұйымның атауы, қаласы мен мемлекеті, сонымен қатар келесі жолда ортасына бас әріптермен мақала атауы жазылады. Артынша негізгі мәтіннің алдында мақаланың атауымен бірге қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде мақала тақырыбы мен өзектілігі, мақсаты туралы ақпарат көрсетілген аңдатпа көрсетілуі керек (3-4 сөйлем), сондай-ақ, 5-10 сөзден тұратын түйін сөздер ұсынылады.

3. Жеке бетте автор(лар)дың қолы қойылған мәліметтер – әр автордың аты, жөні, тегі, ғылыми дәрежесі мен лауазымы, негізгі жұмыс орны, қызметі, сондай-ақ үйінің, жұмыс орнының немесе ұялы телефондары, факсы, E-mail, пошта мекенжайы (редакциямен байланысу үшін) көрсетілген анықтама болуы тиіс.

4. Электрондық нұсқасы ұсынылады: бір файлға қоса тіркелген мақала, авторлар туралы мәлімет, мөр басылған рецензиялардың сканерленген нұсқасы, сонымен қатар төлемақы туралы түбіртектің сканерленген нұсқасы – авторлардың А.Ж.Т. көрсетілген CD-дискіде немесе редакцияның электрондық поштасына rvv_vkgu@mail.ru жіберіледі.

5. Әдебиет көздеріне сілтемелер мәгінде қолдану реті бойынша сандармен тік жақшаларда беріледі. Әдебиеттер тізімі МемСТ 7.1-2003 «Библиографиялық жазу. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы ережелері мен талаптары» сәйкес әзірленеді.

Әдебиет тізімінен кейін SCOPUS және басқа да дерекқорлар үшін роман алфавитпен (References) әдебиет тізімінің толық бөлек топтамасы келтіріледі, шетелдік көздер болуына қарамастан әдебиет тізімінің орыс тілді бөлімі қайталанатын. Егер де тізімде шетелдік жарияланымдарға сілтемелер болса, олар романдық алфавитте (латын әліпбиі) толығымен тізімде қайталанатын.

References-те бөлу белгісі қолданылмайды («//» және «-»). Әдебиеттік көздер атаулары және шығу мәліметтері авторлардан шрифт түрімен шектеледі, көбінесе курсивпен, нүкте немесе үтірмен.

Библиографиялық сілтеменің құрылымы: авторлар (транслитерация), көздер атауы (транслитерация), шығу мәліметтері, жақша ішінде мақаланың тілін көрсету қажет.

**Шығыстың
аймақтық
хабаршысы**

Шығаруға жауапты
С.А. Ислямова

Редакторлары
**С.А. Сугак
А.Ч. Рыспаева**

Техникалық
редакторы және
компьютерде
беттеген
Ж.Р. Бейсенбаева

Басуға қол қойылады
06.06.2016
Пішімі 70x100
Шартты баспа
табағы 27,48
Есептік баспа
табағы 22,24
Таралымы 500 дана
Тапсырыс 294
Бағасы килісімді

**С. Аманжолов
атындағы
ШҚМУ «Берел»
баспасы**

070020,
Өскемен қ.,
30-шы Гвардиялық
дивизия көшесі, 42
Тел. /723-2/ 54-04-80
Факс /723-2/ 54-03-60

**С. Аманжолов
атындағы ШҚМУ
«Берел» баспа
типографиясында
басылды**

Ресейлік аударымалы журналдар мақалаларына сілтеме мысалы:
Gromov S.P., Fedorova O.A., Ushakov E.N., Stanislavskii O.V., Lednev I.K., Alfimov M.V., *Dokl. Akad.Nauk SSSR, 1991, 317, 1134-1139 (in Russ).*

Мақала авторларынан барлық материалды бір файлда тапсыру және мақаланы әзірлеу кезінде Ережелерге сай рәсімдеулерін сұраймыз.

Мақаланы рәсімдеу мысалы:

- әмбебап ондық жіктеу кестесі бойынша ӘОЖ;
- беттің ортасына бас әріптермен (майлы қаріппен) авторлардың аты-жөні және тегі;
- беттің ортасына кіші әріптермен жұмыс жасалған ұйымның атауы және қала мен мемлекет;
- ортасына бас әріптермен мақала атауы;
- мақаланың атауымен бірге қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде мақала тақырыбы мен өзектілігі, мақсаты туралы ақпарат көрсетілген аңдатпа (3-4 сөйлем), 5-10 сөзден тұратын түйін сөздер;
 - мақала мәтіні;
 - МемСТ 7.1-2003 сәйкес рәсімделген қолданылған әдебиеттер тізімі;
 - бөлек бетте автор(лар) туралы мәліметтер көрсетілген анықтама болуы керек, онда автор(лар)дың қолы қойылады;
 - мақалаға міндетті түрде ғылым докторының немесе кандидатының ішкі және сыртқы сын пікірі тіркеледі, онда пікір беруші жұмыс істейтін ұйымның мөрі болуы қажет;
 - төлемақы туралы түбіртектің сканерленген нұсқасы.

Редакция мақалаларды әдебиеттік және стилистикалық өңдеумен айналыспайды. Талаптарға сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және қайтарылмайды.

Шет тілінде жазылған мақалалар тегін қабылданады.

Мекенжай және төлеуге арналған реквизиттер

070019, Өскемен қ., Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан көшесі, 55 (әкімшілік ғимараты), ҒЗЖ ұйымдастыру бөлімі. Тел.: 8(7232) 241-401, ішкі.135, e-mail: rvv_vkgu@mail.ru «Шығыстың аймақтық хабаршысы» журналына жариялауға арналған мақала деген белгімен.

Журналда мақаланы жариялау үшін ұйымдастыру жарнасының мөлшері **бір мақала үшін 2500 теңге** төлемақыны «Шығыстың аймақтық хабаршысы» журналына жариялауға арналған» деген міндетті белгімен банк реквизиттері бойынша шотқа аудару керек:

– теңгеде есеп айырысу шоты: «Банк Центр Кредит» ШҚО филиалы, СТН 181800014976, ЖСК KZ31856000003051443, БЖК КСJBKZKX, БСН 990240007414, БК 16: «С. Аманжолов атындағы ШҚМУ» ШЖҚ РМК.

Журналда мақаланы жариялау үшін ұйымдастыру жарнасының мөлшері **бір мақала үшін 800 рубльде** төлемақыны «Шығыстың аймақтық хабаршысы» журналына жариялауға арналған деген міндетті белгімен банк реквизиттері бойынша шотқа аудару керек:

– рубльде есеп айырысу шоты: «БТА банк» ШҚО филиалы, СТН 181800014976, ЖСК KZ23319B010000335286, БЖК АВKZKZKX, БСН 990240007414, БК 16: «С. Аманжолов атындағы ШҚМУ» ШЖҚ РМК.

Журналда мақаланы жариялау үшін ұйымдастыру жарнасының мөлшері **бір мақала үшін 20 долларда** төлемақыны «Шығыстың аймақтық хабаршысы» журналына жариялауға арналған деген міндетті белгімен банк реквизиттері бойынша шотқа аудару керек:

– долларда есеп айырысу шоты: «Банк Центр Кредит» ШҚО филиалы, СТН 181800014976, ЖСК KZ53856000003051726, БЖК КСJBKZKX, БСН 990240007414, БК 16: «С. Аманжолов атындағы ШҚМУ» ШЖҚ РМК.

**Правила для авторов научного журнала Восточно-Казахстанского
государственного университета имени Сарсена Аманжолова
«Региональный вестник Востока»**

Научный журнал «Региональный вестник Востока» издается Восточно-Казахстанским государственным университетом имени С. Аманжолова с 1999 года.

Журнал выходит с периодичностью один раз в квартал и содержит рубрики: техника, технология и физико-математические науки, естественные науки и медицина, общественные и гуманитарные науки, психолого-педагогические науки.

Представленные для опубликования материалы должны соответствовать следующим требованиям:

1. Отражать современный уровень знаний по данной теме, квалифицированно излагать научно-технические вопросы, обладать сжатым и хорошим литературным изложением, иметь четко выполненные иллюстрации.

2. Статьи представляются в одном экземпляре. Объем статьи не должен превышать 10 страниц текста компьютерного набора (статьи обзорного характера – до 15 стр.), напечатанных в редакторе Word 2007, шрифтом Times New Roman 14, одинарный интервал, выравнивание по ширине, с соблюдением полей: верхнее и нижнее – 2,0 см, левое и правое – 2,0 см. Отступ абзаца – 1,25 см. Количество рисунков – не более пяти. В начале статьи вверху слева следует указать индекс УДК. Далее по середине страницы прописными буквами (жирными) – инициалы и фамилии авторов, затем посередине строчными буквами – название организации(ий), в которой выполнена работа и город, ниже также посередине заглавными буквами – название статьи. Затем следует аннотация с названием статьи на казахском, русском и английском языках в начале статьи перед основным текстом, содержащая информацию о тематике и проблематике статьи, цели и ее написания (3-4 предложения), а так же ключевые слова, состоящие от 5 до 10 слов.

3. Отдельно на странице сведения об авторе(ах) – справка о каждом из авторов с указанием фамилии, имени, отчества, ученой степени и звания, основного места работы, должности, домашнего, служебного или мобильного телефонов, факса, E-mail и почтового адресов (для связи с редакцией), которая подписывается автором(ами).

4. Прилагается электронный вариант: статьи, сведения об авторах, отсканированные варианты рецензий с печатью, а также отсканированный вариант квитанции об оплате – одним файлом с указанием Ф.И.О. автора(ов) – на CD-диске или же отправляется на электронную почту редакции: rvv_vkgu@mail.ru.

5. Ссылки на литературные источники даются цифрами в прямых скобках по мере упоминания. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

После списка литературы приводится список литературы в романском алфавите (References) для SCOPUS и других БАЗ ДАННЫХ полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к русскоязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите (латиница).

В References не используются разделительные знаки («//» и «-»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов типом шрифта, чаще всего курсивом, точкой или запятой.

Структура библиографической ссылки: авторы (транслитерация), название источника (транслитерация), выходные данные, указание на язык статьи в скобках.

**Региональный
вестник
Востока**

Отв. за выпуск
С.А. Ислямова

Редакторы
**С.А. Сугак
А.Ч. Рыспаева**

Технический редактор,
компьютерная вёрстка
Ж.Р. Бейсенбаева

Подписано в печать
06.06.2016
Формат 70х100
Усл.-печ. л. 27,48
Уч.-изд. л. 22,24
Тираж 500 экз.
Заказ 294
Цена договорная

Издательство
«Берел»
ВКГУ имени
С. Аманжолова

070020,
г. Усть-Каменогорск,
ул. 30-й Гвардейской
дивизии, 42
Тел. /7232/ 54-04-80
Факс /7232/ 54-03-60

Отпечатано
в типографии
издательства
«Берел» ВКГУ
имени С. Аманжолова

Пример ссылки на статью из российского переводного журнала:
Gromov S.P., Fedorova O.A., Ushakov E.N., Stanislavskii O.V., Lednev I.K., Alfimov M.V., *Dokl. Akad.Nauk SSSR, 1991, 317, 1134-1139 (in Russ).*

Просьба к авторам статей представлять весь материал в одном документе (одном файле) и точно следовать Правилам при оформлении начала статьи.

Пример оформления статьи:

- УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;
- посередине страницы прописными буквами (жирными) – инициалы и фамилии авторов;
- посередине строчными буквами – название организации(ий), в которой выполнена работа и город и страна;
- посередине заглавными буквами – название статьи;
- аннотация с названием статьи на казахском, русском и английском языках в начале статьи перед основным текстом, содержащая информацию о тематике и проблематике статьи, цели и ее написания, а также ключевые слова, состоящие от 5 до 10 слов;
- текст статьи;
- список использованной литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7. 1-2003;
- отдельно на странице сведения об авторе(ах), которая подписывается автором(ами);
- к статье обязательно прилагается внутренняя и внешняя **рецензия** доктора или кандидата наук, с печатью организации, где работает рецензент.
- отсканированный вариант квитанции об оплате.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и не возвращаются.

Статьи на иностранном языке принимаются бесплатно.

Адреса и реквизиты для оплаты

070019, г. Усть-Каменогорск, Восточно-Казахстанский государственный университет имени Сарсена Аманжолова, ул. Казахстан, 55 (административный корпус). Отдел организации НИР, НИРС и ИТ. Тел.: 8(7232) 241-401, вн.135, e-mail: gvv_vkgu@mail.ru С пометкой – «Статья для публикации в журнале «Региональный вестник Востока».

Организационный взнос за публикацию статьи в журнале в размере **2500 тенге за одну статью** перечислять на счет по банковским реквизитам с обязательной пометкой «За публикацию в журнале «Региональный Вестник Востока»:

– **расчетный счет в тенге:** ВКО филиал АО «Банк Центр Кредит» РНН 181800014976, ИИК KZ31856000003051443, БИК КСЖВКЗКХ, БИН 990240007414, КБЕ 16: РГП на ПХВ «ВКГУ имени Сарсена Аманжолова».

Организационный взнос за публикацию статьи в журнале в размере **800 рублей за одну статью** перечислять на счет по банковским реквизитам с обязательной пометкой «За публикацию в журнале «Региональный Вестник Востока»:

– **расчетный счет в рублях:** ВКО филиал АО «БТА банк» РНН 181800014976, ИИК KZ23319B010000335286, БИК АВКЗКЗКХ, БИН 990240007414, КБЕ 16: РГП на ПХВ «ВКГУ имени Сарсена Аманжолова».

Организационный взнос за публикацию статьи в журнале в размере **20 \$ за одну статью** перечислять на счет по банковским реквизитам с обязательной пометкой «За публикацию в журнале «Региональный Вестник Востока»:

– **расчетный счет в долларах:** ВКО филиал АО «Банк Центр Кредит» РНН 181800014976, ИИК KZ53856000003051726, БИК КСЖВКЗКХ, БИН 990240007414, КБЕ 16: РГП на ПХВ «ВКГУ имени Сарсена Аманжолова».

**Regulations to the authors of S. Amanzholov
East-Kazakhstan State University scientific journal
«Regional Bulletin of the East»**

Scientific journal «Regional Bulletin of the East» has been published by S. Amanzholov East-Kazakhstan State University since 1999.

The journal is published once every quarter and contains headings: Engineering, technology, physical and mathematical sciences; Natural sciences and medicine; social sciences and humanities; psychological and pedagogical sciences.

Materials submitted for publication must meet the following requirements:

1. Reflect the current state of knowledge on the subject, express scientific and technical issues in a qualified way, be properly structured, have good literary exposition, have clearly made illustration.

2. One copy of the article is submitted. The paper should not exceed 10 pages of text in computer typing (reviewing articles – up to 15 pages) printed in Word 2007 in Times New Roman 14, single spaced, aligned the width, with margins: top and bottom – 2,0 cm, left and right – 2,0 cm. Paragraph indent – 1,25 cm. Number of figures – no more than five. At the beginning of the article **UDC** should be indicated on the upper left. Next in the middle of the page in capital letters (bold) – authors' names, then in small letters in the middle – the name of the organization (s) where the work is done, and the city; next also in the middle in capital letters – the name of the article. It is followed by the abstract with the title of the article in Kazakh, Russian and English languages, at the beginning before the main text, containing information about topics and issues of the article, its objective (3-4 sentences), as well as the list of 5-10 keywords.

3. Separately on the page – information about the author (s) – in short about each of the authors, with the surname, first name and patronymic, scientific degree and title, job place, post, home, office or mobile phone, fax, e-mail and postal addresses (for communication with the editorial board), which is signed by the author (s).

4. Electronic version of the following is attached: article, information about the authors, a scanned version of the reference with the seal, as well as a scanned version of the payment invoice – in one file named after the author (s) – on CD-ROM or is sent to e-mail: rvv_vkgu@mail.ru.

5. References to literature are given in numbers, in square brackets in the order as they are mentioned in the text. References are made in accordance with GOST (State Standard) 7. 1-2003 «Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules»:

Following the list of references, references of the literature are given in the Roman alphabet (References) for SCOPUS and other databases in a completely separate unit, repeating the list of references to the part in the Russian language, regardless if it includes foreign sources or not. If the list includes links to foreign publications, they are repeated in the list in the Roman alphabet (Latin).

In References delimiters («//» and «-») are not used. Name of source and output data are separated from the authors by a font type, often in italics, point, or comma.

The structure of bibliographic references: authors (transliteration), the source name (transliteration), output data, and indication of the language of the article in parentheses.

The example of a reference to an article from the Russian translation journal:
Gromov S.P., Fedorova O.A., Ushakov E.N., Stanislavskii O.V., Lednev I.K., Alfimov M.V., *Dokl. Akad.Nauk SSSR*, **1991**, 317, 1134-1139 (in Russ).

**Regional
bulletin of
the East**

Responsible
for publishing
S.A. Islyamova

Editors
**S.A. Sugak
A.Ch. Ryspayeva**

Technical
editor DPT
Zh.R. Beisenbayeva

Signed to print
06.06.2016
Format 70x100
Conventional printed
sheets 27,48
Conventional publishing
sheets 22,24
500 copies
Order 294
Negotiable

**Publisher «Berel»
S. Amanzholov
East Kazakhstan
State University**

070020
Ust-Kamenogorsk,
30-Gvardeiskoi divizii
street, 42
Tel. /7232/ 540-480
Fax /7232/540-360

**Typed by «Berel»
S. Amanzholov
East Kazakhstan
State University Press**

Authors are requested to submit articles with all the material in one document (one file) and strictly follow the Regulations when making the beginning of the article.

Example of an article:

- UDC according to the tables of the Universal Decimal Classification;
- in the middle of the page in capital letters (bold) – authors' names;
- in the middle of the page in small letters – the name of the organization (s) where the work is done, the city, and the country;
- in the middle of the page in capital letters – the title of the article;
- abstract with the article's title in Kazakh, Russian and English languages, at the beginning before the main text, containing information about topics and issues of the article, its objectives;
- text of the article;
- a list of references made in accordance with GOST (State Standard) 7. 1-2003;
- separately on the page information about the author(s), which is signed by the author(s);
- the external and internal review of a PhD or Candidate of Science, with the seal of the organization, where the reviewer is employed must be attached to the article;
- a scanned version of the payment receipt.

Editors are not engaged in literary and stylistic correction of the article. Articles which do not meet the requirements are not accepted and will not be returned.

Articles in foreign languages are accepted free of charge.

Addresses and details for payment:

070019, Ust-Kamenogorsk, S. Amanzholov East-Kazakhstan State University, 55 Kazakhstan str., (administrative building). Department of Scientific Research, Students' Research Work and Innovative Technologies. Tel.: 8(7232) 241-401, interoffice telephone -135, e-mail: rvv_vkgu@mail.ru, with a note «Article for publication in journal «Regional bulletin of the East»».

Registration fee for publication of articles in the journal, **2,500 KZT per article**, should be transferred to the bank account with the mandatory note «For publication in journal «Regional bulletin of the East»»:

– **current account in KZT:** East-Kazakhstan branch of JSC «Center Credit bank» TIN 181800014976, IIC KZ31856000003051443, BICKCJBKZKX, BIN 990240007414, KBE 16: Regional State Enterprise with the right of economic maintaining «S. Amanzholov EKSU».

Registration fee for publication of articles in the journal, **800 RR per article**, should be transferred to the bank account with the mandatory note «For publication in journal «Regional bulletin of the East»»:

– **current account in Russian rubles:** East-Kazakhstan branch of JSC «BTA Bank» TIN 181800014976, IIC KZ16319B010000333860, BIC ABKZKZKX, BIN 990 240 007 414, KBE 16: Regional State Enterprise with the right of business «S. Amanzholov EKSU».

Registration fee for publication of articles in the journal, **\$ 20 per article**, should be transferred to the bank account with the mandatory note «For publication in journal «Regional bulletin of the East»»:

– **current account in USA dollars:** East-Kazakhstan branch of JSC «Center Credit bank» TIN 181800014976, IIC KZ53856000003051726, BICKCJBKZKX, BIN 990240007414, KBE 16: Regional State Enterprise with the right of economic maintaining «S. Amanzholov EKSU».